

I. Bavčar, S. Kirn, B. Korsika Kapital i rad u SFRJ (1985)	cijena 1.500 d
Jacques Bidet Što da se radi s »Kapitalom«? (1986)	— 4.000 d
Bogomir Kovač Način proizvodnje i kritika političke ekonomije (1987)	— 6.000 d
Vjekoslav Mikecin Nema socijalizma bez demokracije (1987)	— 4.000 d
Neven Mates Transformacija radnih vrijednosti u cijene proizvodnje (u štampi)	— 5.000 d
»Naše teme« 1957 – 1987 (antologija tekstova)	— 700 d
Bibliografija »Naše teme« 1957 – 1987	— 700 d
Vladimir Bakarić o poljoprivredi Separat (1987)	— 500 d
Čestmir Kožušnik Čehoslovačka između dvije reforme 1968 – 1985 (1988)	— 500 d
Raspoložemo i stanovitim brojem primjeraka starijih izdanja »Naših tema«	
Vjekoslav Mikecin Otvoreni marksizam (1971)	— 1.500 d
Zbornik Od udruženog rada do asocijacije slobodnih proizvođača (1975)	— 1.500 d
Boris Vušković, Srdan Vrcan Raspefo katoličanstvo (1980)	— 1.500 d

Knjige možete nabaviti narudžbom na adresu Redakcija časopisa **naše teme** Zagreb, Opatička 10

YU ISSN 0547-3144

Poštarina plaćena u gotovu.

Cijena broja d. 4000 — Dvobroj d. 6000 — Godišnja pretplata d. 10000. — RO 20000 — d
 Za inozemstvo dvostruko

UDK 3(497.13)(05)•540.1•

6188/5

1

YU ISSN 0547-3144

naše teme

12

VLASNIŠTVO

Ž. Puhovski, E. Pusić, B. Horvat, R. Božović,
 I. Padjen, D. Čalić, M. Buble, N. Visković, B. Kovač,
 D. Vojnić, D. Žarković, D. Korošić, A. Gams

Eugen Pusić,
 Josip Kregar, Ivan Šimonović
*SK u razvoju komunalnog sistema
 grada Zagreba*

Danilo Pejović
Filozofija u suvremenom svijetu

12

naše teme 1988.

Izdavač

Centar CK SKH za idejno-teorijski rad
»Vladimir Bakarić«

Uredivački savjet

Ramiz Abdulji, Petar Biljanović, Ema Derossi-Bjelajac, Ivan Cifrić, Bogdan Crnobrnja, Drago Dimitrović, Ivo Družić, Boris Hudoletnjak, Rade Kalanj, Radule Knežević, Vjekoslav Koprivnjak, Muradif Kulenović, Dragutin Lalović, Zdenko Majerski, Ranko Marinković, Luka Marković, Tena Martinić, Zdenko Mance, Vjekoslav Mikecin, Ivo Paić, Mirjana Poček-Matić, Vlado Puljiz, Ivica Račan, Ivo Restović, Celestin Sardelić, Zorica Stipetić, Nikola Strajnić, Dag Strpić, Ivan Šiber, Mladen Škiljan, Srđan Vrcan, Zorka Zović-Svoboda, Blanko Žuvela

Predsjednik Uredivačkog savjeta

Ema Derossi-Bjelajac

Uredništvo

Vojmir Franičević, Erma Ivoš, Zdravko Lacković, Dragutin Lalović, Slobodan Lang, Boris Malada, Neven Mates, Marko Melčić, Vladimir Paar, Ivan Padjen, Mirjana Paić-Jurinić, Zorko Paić, Josip Pandurić, Raul Raunić, Drago Roksandić, Dag Strpić, Petar Strpić, Vlado Šobat, Slobodan Šnajder, Zdenko Zeman

Glavni i odgovorni urednik

Dag Strpić

Urednik: Josip Pandurić

Redaktura: Mirjana Paić-Jurinić

Sekretarica uredništva: Neda Birković

Likovna oprema: Ivan Picelj

Korektor: Vlado Tončić

Uredništvo i administracija

41000 Zagreb
Opatička 10/II
tel. 428-243

Rukopisi se ne vraćaju

Rukopisi se primaju tiskani pisacim strojem, dvostrukim proredom u dvije kopije

Časopis izlazi mjesečno

Cijena broja 4000 — dvobroja 6000 — d

Godišnja pretplata 10000 — d,
RO 20 000 — d

Za inozemstvo dvostruko

Žiro-račun broj 30101-678-4517

Centralni komitet Saveza komunista
Hrvatske

Tisak: NIŠPRO »VJESNIK« — OOUR TM

Vanjski

urednici

i stalni

suradnici

Mirko Aćimović
Štefica Bahtijarević
Igor Bavčar
Gojko Bežovan
Jasques Bidet
Bojan Bilić
Petar Biljanović
Ljubo Boban
Silvano Bolčić
Nadežda Caćinović-Puhovski
Adolf Dragičević
Srđan Dvojnikić
Branka Fulanović
Vladimir Goati
Ivan Grdešić
Boris Hudoletnjak
Tomislav Jantol
Janez Jerovšek
Rade Kalanj
Mirjana Kasapović
Bogomir Kovač
Slaven Letica
Ivica Maštruko
Matko Meštrović
Vjekoslav Mikecin
Ratko Nešković
Zdravko Petak
Janko Pleterski
Milan Podunavac
Đorđe Pribičević
Ivan Prpić
Žarko Puhovski
Eugen Pusić
Davor Rodin
Ivan Salečić
Dušica Seferagić
Dinko Sinčić
Milivoj Solar
Zoran Stamenić
Nikša Stančić
Đorđe Stanković
Vojislav Stanovčić
Zorica Stipetić
Ivan Šiber
Dubravko Škiljan
Marijan Uzelac
Gordana Vlačić
Srđan Vrcan
Radovan Vukadinović
Nenad Zakošek
Siniša Zarić
Dragoje Žarković

nāse tēme

Zagreb, 1988.

YU ISSN 0547-3144

Časopis

za društvena

pitanja

God. XXXII, br. 12

SADRŽAJ

POGLEDI

Ivan Prpić: Društvene znanosti i društvena kriza 2899

NAŠA TEMA

Vlasništvo

Žarko Puhovski: Vlasničko subjektiviranje 2907
Eugen Pusić: Svetost vlasništva i ljudsko dostojanstvo 2918
Branko Horvat: Pravno-formalna i društveno-ekonomska dimenzija vlasništva 2922
Radoman Božović: Ko snosi svojinski rizik? 2927
Ivan Padjen: Ekonomsko vlasništvo i višak vrijednosti 2931
Dušan Čalić: Svojina u funkciji razvoja društva 2948
Marin Buble: Međuzavisnost oblika vlasništva i oblika proizvodnje 2951
Nikola Visković: Vlasništvo u suvremenosti 2959
Bogomir Kovač: »Reindividualizacija« svojine i socijalizam 2964
Dragomir Vojnić: U renesansu socijalizma — promjenama 2974
Dragoje Žarković: Društvena svojina i kriza 2981
Marijan Korošić: Koliko je pitanje vlasništva značajno? 2993

Andrija Gams: Svojina i socijalizam 2998

ISTRAŽIVANJE

Eugen Pusić, Josip Kregar, Ivan Šimonović: SK u razvoju komunalnog sistema grada Zagreba 3009

STUDIJE

Danilo Pejović: Filozofija u suvremenom svijetu 3042

OSVRTI, RECENZIJE, PRIKAZI

Bogdan Denitch: Neka razmišljanja o krizi socijalizma i »socijalizma« 3076

Robin Alison Remington: Čehoslovačka '68: historijske pouke 3082

Miroslav Stanojević: Marksov pojam kapitalističkog načina proizvodnje u rekonstrukciji istorijskog procesa 3094

Christopher Pierson: Marxist Theory and Democratic Politics (Raul Raunić) 3102

Vojan Rus: Etika i socijalizam (Ivana Zuppa) 3120

Theodor W. Adorno: Minima Moralia. Refleksije iz oštećenog života (Seta Knop) 3123

Stephen Castels: Migration und Rassismus in Westeuropa (Anđelko Milardović) 3128

NOVE KNJIGE

Priredila: Bianka Fulanović 3130

SAŽECI — SUMMARIES 3134

CONTENTS 3148

GODIŠNJI SADRŽAJ 1988.

UDK 303.01:141 82
Esej
Naše tema, Zagreb 1988, 32 (12), 2899—2906
Primljeno: rujan 1988.

POGLEDI

Društvene znanosti i društvena kriza

Ivan Prpić

Voluntarizam je značajka političkog djelovanja u nas; ni djelovanje znanstvenika nipošto nije lišeno ove boljke. Time je istaknut jedan izuzetno značajan problem naših društvenih znanosti. To je problem metodologije, Riječ je o suviše čestom proizvoljnom izboru metodičkih pristupa i uporabi kategorijalnog aparata prilikom pokušaja da se pojmi i prikaže ustrojstvo socijalističkog poretka.

U raspravi koja propituje razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma metodologijski problemi društvenih znanosti u nas jesu, i moraju biti, marginalna tema. Ipak, upravo je interdisciplinarni značaj ovog skupa omogućio da se sagleda nasušna potreba obnavljanja metodologijskih rasprava u društvenim znanostima u nas. Iz brojnih je iskaza na ovom skupu očigledno da dio nesporazuma oko znanstvenog prikazivanja socijalističkog poretka, pa i socijalističkog poretka u Jugoslaviji, proizlazi iz neadekvatno raspravljenih metodologijskih pitanja. To je razlog da podsjetim na neke od, mislim svim društvenim znanostima zajedničkih, problema i tako upozorim na potrebu da se — možda na jednom posebnom skupu — u središte rasprave postave metodologijski problemi društvenih znanosti.

O potrebi obnavljanja metodologijskih rasprava svjedoči i pomalo paradoksalna situacija posljednjih godina. Već nekoliko godina su djelatnici u društvenim znanostima pozvani da spoznajom uzroka stagnacije jugoslavenskog društva pridonesu njezinu prevladavanju. Gotovo bih se usudio reći da nikada poslije 1945. godine znanstvenici nisu imali ovakvu priliku istraživati

* Tekst I. Prpića predstavlja autoriziranu i za objavljivanje priredenu diskusiju na znanstvenom skupu »Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma« održanom 10. i 11. ožujka 1988. u Zagrebu (op. ur.).

ustrojstvo društvenog i političkog poretka u Jugoslaviji (danas gotovo da nema tabu-tema i nedostupnih podataka), objavljivati rezultate svojih istraživanja čak u dnevnim novinama, radio i tv-emisijama i sudjelovati u izradi dokumenata koji su, bar deklarativno, obvezivali donosioce političkih odluka koje su trebale omogućiti prevladavanje postojećeg stanja (popisi suradnika u izradi *Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i Kritičke analize funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* ovu tvrdnju najbolje ilustriraju). Unatoč tomu stagnacija nije prevladana. To je, mislim, dovoljan razlog da se upitamo: nije li jedan od razloga (ne jedini, a pogotovo ne najvažniji) što društvene znanosti u nas ne mogu pridonijeti bar osvježavanju, ako već ne i spoznaji istinskih uzroka stagnacije — i neprimjeren kategorijalni aparat, odnosno neprimjereni metodički postupci kojima naše društvene znanosti nastoje pojmiti socijalistički poredak u Jugoslaviji? Odnosno: ne živimo li u vrijeme kad svi, poput Imanuela Kanta, opet jednom inoramo postaviti pitanje: kakve su nam društvene znanosti potrebne da bismo pojmili ustrojstvo društva?

U ovom prilogu raspravi istaknut ću tek dva, po mom sudu relevantna sklopa problema koji su, kako mislim, zajednički svim društvenim znanostima u nas.

Prvi sklop metodologijskih problema proizlazi iz odnosa društvenih znanosti i marksizma. Ne ulazeći ovdje i sada u političke, ideologijske i znanstvene razloge koji su uvjetovali da odnos društvenih znanosti i marksizma gotovo tri desetljeća bude središnji problem u svim društvenim znanostima, usudio bih se ustvrditi — bar hipotetički — da ovaj problem nije na zadovoljavajući način raspravljen. Otuda niz poteškoća u našim društvenim znanostima. Naime, rasprave o marksizmu u nas, osobito podstaknute kritičkim dijalogom s dogmatiziranim svjetonazorskim »dijamatom«, uvjerljivo su pokazale kako je kritika »dijamata« kao znanstveni problem prije svega rasprava o metodi znanstvene spoznaje. Odnosno, to je pitanje o znanstvenosti marksizma. One su, osobito u filozofiji, isto tako pokazale kako među autorima koji su niz godina uvažavani kao marksisti postoje značajne metodologijske i metodičke razlike. Dapače, danas se može smatrati dokazanom tvrdnja da postoje značajne razlike između Karla Marxa i Friedricha Engelsa, iako su oni koautori upravo onih spisa u kojima su formulirane temeljne teze materijalističkog shvaćanja povijesti. Bar na metodologijskoj razini uglavnom nije prijeporno da Friedrich Engels upravo u svojim teorijski i politički najutjecajnijim spisima — *Anti-Dühring*, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije* — spekulativno-dijalektičku znanost o društvu nadomješta pozitivnom znanošću s jedne strane, i svojevrsnim materijalističkim svjetonazorom s druge strane.

U najboljim je metodologijskim raspravama, osim toga, kroz kritički dijalog s relevantnim autorima u svjetskoj znanosti razložito pokazano kako je Marx bio svjestan granica materijalističko-dijalektičkog prikazivanja ustrojstva društva i upozoreno na različitost metodičkih postupaka u različitim epohama. Razložito se, osim toga, može pokazati kako Marx primjenjuje različite metodičke postupke u svojim sistematskim spisima u kojima izlaže kritiku

političke ekonomije od onih postupaka koje primjenjuje prilikom komentiranja tada suvremenih zbivanja u pojedinim državama.

Na temelju ovoga s razlogom se može tvrditi kako su u metodologijskim raspravama o marksizmu u nas recipirani i kritički vrednovani rezultati znanstvenih rasprava o marksizmu u svijetu. Mislim, međutim, da u nas uglavnom nisu izvedene konsekvencije koje proizlaze iz ovih metodologijskih uvida za konstituciju društvenih znanosti. Svjedoči o tom već nekritička uporaba pojma »marksizam«. Ako su, naime, spomenuti metodologijski uvidi valjani, trebalo bi — kad je riječ o Marxovoj teoriji ili teorijama koje nastavljaju njegovu tradiciju — ove teorije označavati određenjima koja upućuju na njegovo shvaćanje znanosti i ističu njegovo metodičko stajalište. U suvremenim znanstvenim raspravama u svijetu — osobito među autorima koji su kritični prema svjetonazorskom dijamatu — sve se češće govori o Marxovoj teoriji kao o kritičko-dijalektičkoj teoriji. To je razumljivo i znanstveno opravdano. Pojam »marksizam« danas je toliko višeznačan da je postao gotovo neuporabiv za označavanje nekog prikaza ustrojstva suvremenog svijeta. Osim toga je isuviše opterećen svjetonazorskim značenjem. U nas, ipak, prevladava uporaba pojma »marksizam« i njegovih izvedenica. Iako samo označavanje teorije nije presudno, ono nije beznačajno. Značenje isticanja metodologijskog pristupa u nazivu teorije je očiglednije čim govorimo o posebnim društvenim znanostima. Znanstveno je strože i primjerenije govoriti o kritičko-dijalektičkoj nego o marksističkoj politologiji ili sociologiji. Nije, međutim, riječ samo o označavanju teorije. Opravdanost hipoteze da iz metodologijskih rasprava o marksizmu u našim društvenim znanostima nisu izvedene konsekvencije koje proizlaze za njihovu konstituciju, jasnija je kad se napusti razina metodologijskih rasprava i propitaju pojmovi kojima se prikazuju socijalistički poreci, pa i socijalistički poredak u Jugoslaviji. Već površan pregled ovih prikaza pokazuje kako u njima izuzetno značenje imaju istraživanja koja su motivirana načelom »povratak Marxu« ili povratak »klasicima marksizma«.

Riječ je, osobito u kritičkijim nastojanjima, o pokušajima da se što egzaktnije odrede pojedine kategorije Marxove teorije i pomoću njih »mjere« ustanovljeni socijalistički poreci. Ovo »mjerenje« empirijskih socijalističkih poredaka pojmovima Marxove teorije nije sasvim nelegitimno. Marksizam je, naime, i u jugoslavenskom socijalističkom poretku imao legitimacijsku funkciju i služio kao obrazloženje političkog djelovanja SKJ i kao utemeljenje pravnog i institucionalnog poretka.

Pokazivanje onoga što je Marx doista rekao upravo je otuda moglo biti i bilo je vrlo oštra kritika ne samo vladajuće ideologije nego i ustanova socijalističkog poretka. Pa ipak je ovakav pristup bitno ograničen. To izuzetno dobro ilustrira uporaba pojma »socijalizam«. Ovim se pristupom, dakako, može valjano pokazati kako je Marx odredio pojam »socijalizam« i pokazivati kako postojeći socijalistički poreci ne odgovaraju tom pojmu. Poteškoće, međutim, postaju očigledne kad valja reći što ovi poreci jesu. One proizlaze iz metodičkih pretpostavki ovakvog pristupa. Njegova je metodička pretpostavka da socijalizam jest ono što je pojam »socijalizam«. Riječ je, to valja istaknuti, o pojmu koji nije zadobiven istraživanjem i prikazom ustrojstva postojećih socijalističkih poredaka, nego istraživanjem i kritičkim prikazom kapitali-

stičkog poretka u drugoj polovici 19. vijeka. Ovaj pojam, odnosno znanstveni pojmovi općenito, važe, prema implicitnoj metodičkoj pretpostavci ovakvog pristupa, nezavisno od socijalnog supstrata koji valja pojmiti. Jedino pod tom pretpostavkom može se smisljeno pretpostaviti da postojeći socijalistički poreci nisu socijalizam. Svojevrsan je paradoks ovakvog pristupa nastojanje da se odrede pojmovi za koje se unaprijed zna da ne izražavaju ustanovljenu zbilju, te da se pomoću njih prikazuje ta zbilja.

Domašaj i granice ovog prostupa osobito je očigledan kad se razmotri upotreba »marksističkih kategorija u pojedinim posebnim znanostima. Navest ću, obzirom da mi je to najbliže, primjere iz političke teorije i sociologije. Mislim, međutim, da bi se lako mogli navesti i primjeri iz drugih društvenih znanosti.

U našoj političkoj teoriji gotovo uopće nisu uvaženi rezultati metodoloških rasprava o marksizmu. To se očituje već u činjenici da u nas nije, koliko je meni poznato, kritički propitana valjanost metodološke kritike Friedricha Engelsa sistematskim kritičkim prikazom njegova prikaza nastanka države i njegova određenja pojma »država«, osobito u djelu *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. Upravo ovo djelo, u predgovoru kojega F. Engels materijalističko poimanje povijesti izjednačava s Morganovom pozitivističkom etnologijom, nudi izuzetan predložak za verifikaciju metodološke kritike. Tako je geslo »povratak Marxu« u političkoj teoriji zamijenjeno geslom »povratak klasicima marksizma«. Tomu su pridonijeli prije svega politički i ideološki razlozi. »Povratak klasicima« su, naime, zagovarali i ideolozi SKJ u prijeporu s partijama Kominforma. Ali je tomu pridonijela i činjenica da je Engels znatno cjelovitije i sistematičnije od Marxa izložio »marksističku« teoriju države.

Otuda u političkoj teoriji u nas još uvijek važi kao znanstveno neupitno Engelsovo određenje države kao osposobljenog i manje-više osamostaljenog aparata vlasti koji nastaje s klasnim društvom, služi vladajućoj klasi kao sredstvo eksploatacije i potčinjavanja, i odumrijet će s ukidanjem klasnog društva.

U znanstvenim je raspravama Engelsovo shvaćanje države višekratno i razložito kritizirano. Već je dvadesetih godina sovjetski teoretičar države i prava J. B. Pašukanis upozorio da je Engelsovo poimanje države nedostatno zato što ne može uvjerljivo objasniti zašto tek s kapitalističkim građanskim društvom država kao vlast zadobiva općeniti, javni i apstraktni oblik, zašto se ustanove javne vlasti izdvajaju iz neposrednog procesa društvene reprodukcije a sredstva prinude prestaju biti privatno vlasništvo vlastodržaca. Odnosno, Engelsovim se određenjem države ne može, misli Pašukanis, pojmiti i prikazati specifična razlika u ustrojstvu klasne vladavine u kapitalističkom društvu i svim ranijim društvima. Ta se razlika, kao što je poznato, očituje u činjenici da je vladavina u svim ranijim porecima neposredno utemeljena u vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju života. U kapitalističkom se društvu ukida ova neposredna istovetnost i vladavina buržoazije se ustanovljuje kao gospodstvo u ekonomijskom procesu i kao javna vlast, država.

Engelsovim određenjem države i, osobito, Lenjinovim reduciranim tumačenjem Engelsovih iskaza se, osim toga, ne može valjano obrazložiti i pokazati

razlika između različitih oblika vlasti u istom klasnom društvu. Upravo zato što državu reducira isključivo na aparat klasne prinude, ovo određenje države zanemaruje značenje procesa konstitucije političke volje za ustrojstvo vlasti i ne može, na razini pojma, razlikovati građansku političku demokraciju i diktaturu u kapitalističkom društvu. Oba ova državna oblika samo su diktatura buržoazije.

U suvremenim nastojanjima da se propita mogućnost »izvođenja« teorije države koja bi proizlazila iz Marxove kritike političke ekonomije uvjerljivo je pokazano kako Engelsovo određenje države zanemaruje upravo ove Marxove uvide. Engelsovo određenje države, osobito u djelu *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, utemeljeno je u njegovu nekritičkom shvaćanju društva. U tom djelu Engels ne određuje pojam »društvo«. Za njega je svaka skupina ljudi od gensa do ljudskog roda — društvo. On se ne pita koji specifični odnosi i djelovanja tvore društvo. Posljedice su očigledne kad se pažljivije razmotri Engelsov prikaz rastvaranja prirodnih »društava« i nastanka klasnog društva u Antici. Pokazujući kako proizvodni činitelji — podjela rada, privatno vlasništvo, robna proizvodnja i razmjena — rastvaraju prirodne veze jednakih i slobodnih gentilnih drugova koji sami upravljaju zajedničkim poslovima, Engels, očigledno izbjegavajući nedorečenosti prirodo-pravnog individualizma, ističe da se istovremeno s ovim rastvaranjem zbiva preobražaj prirodnog u civilizirano klasno društvo. Međutim, Engels navodi vrlo različite činitelje klasne podjele. Ilustrativan je njegov prikaz klasne podjele u Antici. Antičko je društvo podijeljeno, prvo, na klasu robova i klasu robovlasnika. Ove se dvije klase razlikuju po tome što robovlasnici jesu vlasnici ne samo uvjeta proizvodnje vlastitog života, nego i svoje osobe, a robovi to nisu. To je, dakako, i izlazište eksploatacije robova. To znači da je sloboda odlučujući kriterij klasnih razlika, a rat između *različitih* zajednica (pored trgovine) najčešći izvor klasne podjele.

Ustanovljenjem privatnog vlasništva dijele se pripadnici istog plemena na bogate i siromašne. To je drugi izvor podjele na klase. Engels zanemaruje činjenicu da je sloboda zajedničko svojstvo i bogatih i siromašnih građana, po kojemu se oni kao klasa razlikuju od robova. Navodeći bogatstvo i siromaštvo kao kriterij klasne podjele on govori o klasama među slobodnim građanima, ali ne pokazuje kako bogati slobodni građani eksploatiraju siromašne slobodne građane.

Podjela rada, razvoj robne proizvodnje i razmjene, treće, uvjetuje nastanak različitih zanimanja. Na temelju toga pojedini slobodni građani imaju različita prava i obaveze. Oni u zajednici građana isto tako tvore različite klase. Engels ni u ovom slučaju ne pokazuje što je temelj eksploatacije među različitim zanimanjima. Navedeni primjer, vjerujem, valjano pokazuje kako je višeznačan pojam »klasa« što ga rabi Engels prikazujući ustrojstvo antičkog civiliziranog društva. Višeznačnost pojma »klasa« u Engelsovoj teoriji je povećana činjenicom da on ovaj pojam rabi i prilikom prikazivanja ustrojstva feudalnog i kapitalističkog društva. Višeznačnost pojma »klasa« ne prevladava se ni kad se ovi pojmovi rabe, kao što je u marksizmu često slučaj, da bi se prikazala raščlanjenost društva u kojemu postoji privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i, na temelju toga, eksploatacija. Da bi

se pojam »klasa« mogao rabiti za prikaz robovskog, feudalnog i kapitalističkog društva moralo bi se, u tom slučaju, jednoznačno odrediti pojam »privatno vlasništvo«. Engels to ne čini. Obzirom na njegovo vlastito metodičko stajalište Engels to i ne može učiniti budući da je suglasan s Marxovim isticanjem historičnosti ekonomijskih odnosa i ustanova. Iz ovoga stava slijedi, međutim, historičnost i pojmova koji iskazuju povijesne ustanove i odnose.

Metodičko izlazište prikaza raščlanjenja klasnog društva bi, osim toga, moralo biti privatno vlasništvo. Engels ni to nije učinio u spisu u kojemu izlaže porijeklo države. Da je to učinio, morao bi metodički uvažiti razliku među pojedinim oblicima vlasništva — na primjer, između feuda i kapitala. Tada bi se, pak, pokazalo da postoje značajne razlike između kapitaliste i robovlasnika, odnosno roba i proletera. Odnosno, pokazalo bi se da ne može valjano rabiti pojmove »klasa« i »klasno društvo« za prikaz svih poredaka koji nastaju rastvaranjem prvobitnih zajednica.

Ovakvo je poimanje klase i klasnog društva izlazište Engelsova prikaza nastanka države i njegova određenja pojma »država«. Kao što je poznato za Engelsa, država je fenomen koji je, kao i klasa, svojstven svim civiliziranim poredcima. Dvije značajke države osobito su važne. Prikazujući rastvaranje prirodnih zajednica kao učinak ekonomijskih činitelja Engels prividno materijalistički odriče mogućnost da u civiliziranom klasnom društvu jezik, religija, pravo ili neki drugi ideologijski oblik nadomjesti raskinute rodovske veze prvobitnih zajednica. Svojevistan je paradoks da Engels u svom prikazu nastanka i funkcija države analitički zanemaruje činjenicu da podjela rada, tržište i robna proizvodnja doduše razaraju prirodne veze, ali istovremeno logikom navlastitog zbivanja uspostavljaju novi tip veza između individua. Upravo zato što odriče značenje »ideologijskih« veza u ustrojstvu civiliziranog društva, a materijalne činitelje prikazuje isključivo kao uzroke razaranja prvobitnih veza, Engelsu se civilizirano društvo pojavljuje isključivo kao stanje iscrpljujućih borbi. Otuda temeljnu vezu među pojedinim članovima klasnog društva — pojedincima i klasama — uspostavlja država. Ono jest i jedino može biti po državi. Obzirom na to, Engels zapravo ne razlikuje civilizirano klasno društvo i državu. Smisao ovog Engelsovog iskaza jasan je tek ako se ima u vidu da on državu određuje isključivo kao silu institucionaliziranu u posebnom staležu. Engelsov iskaz tada tvrdi da se društvenost civiliziranog društva može uspostaviti jedino silom. Rodovske veze i u njima utemeljena harmonija samoniklih zajednica u civiliziranom društvu nadomješta sila koju ustanovljuje i vrši poseban stalež. Ta vlast i stalež su država. Ustrojstvo države može biti različito, ali njegova temeljna funkcija u svim klasnim društvima je istovetna — održavanje gospodstva već ustanovljenog potčinjavanja u proizvodnom procesu. Utoliko ovaj aparat uvijek služi klasi koja je već ustanovila svoje gospodstvo u proizvodnim odnosima.

Država je suverena vlast. Svaka je država diktatura zato što njezina moć nije ograničena ni pravima individuuma, ni ćudoređem, ni božanskom voljom, ali ni zbivanjem ekonomijskih zakonitosti. Zato je za poimanje države irelevantno ustrojstvo institucija i način konstitucije političke volje. Politika kao djelovanje države stoga je u bitnome proizvodnja i iracionalna djelatnost.

Kritička analiza Engelsovih spisa pokazuje opravdanost spomenutih prigovora Engelsovu poimanju nastanka države i njegovu određenju pojma »država«. Engelsovim prikazom prijelaza iz barbarstva u civilizaciju, njegovim poimanjem klasnog društva i države ne može se valjano pojmiti ustrojstvo vladavine ni u jednom od povijesno znanih društava.

Nije, međutim, riječ jedino o Engelsovu poimanju društva i države. Specifični su razlozi učinili da je Engels, koautor materijalističko-dijalektičkog poimanja povijesti, nakon što je zajedno s Marxom formulirao temeljna načela ovog teorijskog pristupa posebnu pažnju posvetio, u najznačajnijim i najutjecajnijim djelima, raspravama i ideologiji, državi i politici. On je pri tom nastojao u ovim raspravama »primjenjivati« materijalističko shvaćanje povijesti. Stoga je nužno propitati odnos između Marxove kritike političke ekonomije i Engelsove primjene ove kritike. Ovaj odnos mora biti tematiziran prije svega zbog toga što već načinjena istraživanja razložito pokazuju kako Marx također nije jednoznačno rabio pojmove u svojoj teoriji. Dapače, usporredbe njegovih spisa o Francuskoj — u kojima je u središtu razmatranja država i politika — i analiza u »Kapitalu«, pokazuju kako s promjenom razine apstrakcije Marx mijenja i metodički pristup.

U prilog tvrdnji da je neophodno obnoviti kritičku raspravu o uporabivosti materijalističko kritičkog metodičkog pristupa u prikazu ustrojstva socijalističkih poredaka mogli bi se navesti još brojni razlozi. Ovdje valja istaknuti još samo jedan, zato što je u nas već višekratno istaknut, iako nije — bar ne na zadovoljavajući način — ispunjen. Izlazište konstitucije socijalističkih poredaka nisu individuumi kao proizvodni, privatni subjekti koji se autonomno povezuju na temelju svojih interesa i potreba i stvaraju tim potrebama i interesima primjerene ustanove, nego osviještena spoznaja povijesnih interesa proletarijata i obznanjena volja revolucionarnog subjekta da ozbilji ove interese. Otuda socijalistički poreci po svojoj temeljnoj značajci nisu materijalistički. Nije li otuda upitno može li se ovakav poredak valjano prikazati metodom i pojmovima koji istražuju i iskazuju odnose i ustanove društva koje jest ustanovljeno u materijalnim interesima? Ili drugačije: nisu li za iskazivanje ustrojstva socijalističkih poredaka središnji pojmovi moć, vlast, diktatura i drugi politologijski pojmovi?

Upravo zato što ovo kritičko propitivanje u našim društvenim znanostima nije na valjan način dovedeno do kraja, svjedoci smo proizvoljnog stvaranja »kategorija« i njihove uporabe. Umjesto ostalih primjera navest ću samo jedan. U nas se uporno govori o tomu kako je odnos ekonomije i politike jedan od središnjih problema socijalizma, ali se zaboravlja pokazati u čemu je u nas specifičnost ekonomijskog, odnosno političkog djelovanja. To je pak pretpostavka rasprave o njihovu odnosu.

Ipak, odnos društvenih znanosti i »marksizma« tek je jedan od razloga nekritičnosti u našim društvenim znanostima. Nastojeći legitimirati ustanovljenje posebnih društvenih znanosti u nas poslije Drugog svjetskog rata, brojni su znanstvenici nastojali recipirati znanstvene rezultate razvoja društvenih znanosti u svijetu. Pri tom su nužno bili suočeni s drugačijim kategorijalnim sistemima i nematerijalističkim metodičkim obrascima. Nema dvojbe da su ova nastojanja razložita i razumljiva. Jednako se tako može pokazati kako

su ona unaprijedila razvoj društvenih znanosti u nas, osobito razvoj istraživačkih tehnika. Ali i ova su nastojanja suočena s temeljnim metodologijskim problemom. Ovi su metodički postupci i njihovo pojmovlje razvijeni u suočavanju sa zbiljom drugačije ustrojenog socijalnog supstrata. Bar je dvojbena jesu li i u kojoj su mjeri oni neutralni obzirom na »predmet« koji istražuju. Otuda se suviše često događalo da je izbor bio nekritičan i proizvoljan. Sudeći po sve učestalijim nastojanjima da se metodologijska rasprava postavi kao središnje pitanje naših društvenih znanosti spoznaja o poteškoćama koje proizlaze iz nekritičke recepcije različitih metodičkih pristupa već je prisutna u našim znanostima. Ali su posljedice nekritičke recepcije još uvijek prisutne. Primjera bi se moglo navesti doista mnogo. Ali, to nije potrebno.

Upozorenje o opasnosti od voluntarizma i u našim društvenim znanostima naglašavalo je metodički voluntarizam koji se može očitovati i kao proizvoljno iskazivanje političkih želja pojedinih autora ili grupa pod plaštom znanstvene spoznaje. Ta mi se primjedba čini izuzetno značajnom prije svega zbog toga jer uvijek prijete mogućnošću potčinjavanja znanstvenika jačoj volji. Htio bih, međutim, istaknuti: voluntarizam u znanosti je znanstveni problem i može se prevladati isključivo znanstvenim načinom. To znači: provjerljivošću valjanosti znanstvenih iskaza nakon što su izrečeni. On se ne može prevladati nasilnim sprečavanjem iskazivanja ovakvih iskaza.

UDK 330.111.62:316.344.22
Izvorni znanstveni članak
Naša tema, Zagreb 1988, 32 (12), 2907—2917
Primljeno: rujan 1988.

Vlasničko subjektiviranje

Žarko Puhovski

Dimenzije su problema iskazanoga pojmom vlasništva takve da, po sudu koji naizgled predstavlja *communis opinio doctorum*, obuhvaćaju gotovo sve bitne odnose suvremenih (ali i modernih, pa i tradicionalnih) društava. Pojam koji ima konzekvencije ovakve širine u pravilu je »masivan« pojam iza čije se obuhvatnosti — formulirane po paradigmatičkom liku neke od relevantnih teorija — nalazi čitav univerzum apstrahiranih relacija čije je istraživanje, u krajnjoj konzekvenciji, ipak osnovni posao socijalne teorije svake provenijencije. Kada je u takvu kontekstu riječ o vlasništvu, problem se dodatno zaoštruje zbog toga što je riječ o kategoriji koja je, ponajprije, vezana uz nedvojbeno konfliktne relacije. Drukčije rečeno, vlasništvo je — sa stajališta svake socijalne teorije, a ne samo pravne ili ekonomijske znanosti — značajno kao svojevrsna legitimacija djelovanja mogućega tek na osnovi specifične pretpostavke. U najširem smislu riječi vlasništvo je, naime, poopćivo, intersubjektivno priznato utemeljenje jednog tipa djelovanja pojedinca (ili skupine) koji time postaje subjektom spram okoline (uključujući u nju i druge osobe ili skupine). Kao znak, ili simbol ovako utemeljena djelovanja vlasništvo se ovom odredbom, barem na prvi pogled, može učini i odveć široko pretpostavljenim; i vlast bi se, primjerice, možda mogla slično odrediti — no, kada je o vlasti riječ, poopćivost bi bilo nemoguće dokazivati sa stajališta subjekta. Jer, vlasništvo subjekt može — u tradicionalnome smislu — prenijeti na drugoga vlastitom voljom¹ (i samo se u određenim situacijama — karakterističnima za

* U ovome tematskom bloku donosimo uvodni tekst Ž. Puhovskog priređen za razgovor o knjizi Andrije Gamsa *Svojina* (Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1987), autorizirane diskusije nekih od sudionika okruglog stola kao i naknadno priložene tekstove. Okrugli stol je održan 18. ožujka 1988. u Zagrebu, u organizaciji Centra za idejno-teorijski rad CK SKH »Vladimir Bakarić« (op. ur.)

¹ Na čemu se najčešće inzistira u kontekstu polmanja vlasništva djelatnoga u tržišnoj privredi (usp. npr. odrednicu »prava vlasništva« u G. Bannock, R. E. Baxter a. R. Rees, *Dictionary of Economics*, Penguin, Harmondsworth 1985, p. 359; polmanje vlasništva u F. Badura, E. Duetsch, C. Roxin (Hg.), *Recht, Fischer*, Frankfurt 1971, S. 170—173, odnosno odrednicu »vlasništvo« u D. Miller, J. Coleman, W. Connolly, A. Ryan (Ed.), *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*, B. Blackwell, Oxford 1987, p. 403—406).

suvremene, uglavnom ovostoljetne intervencije u tradicionalni nauk o vlasništvu — pritom traži »pristanak trećega«² — tomu nasuprot vlast se ne može prenositi bez suglasnosti i onih članova zajednice koji nisu imali vlast, niti će ju prenosom zadobiti³ (izuzetak su tiranski uvjeti izvršavanja političke moći, no u njima prethodno ne važi spomenuta poopćivost kao karakteristika vlasti).

U veoma dugoj — i različitim izvodima bogatoj — teorijskoj tradiciji vlasništva se, mutatis mutandis, primarno iskazuje kao materijalno utočište, dapače: produkcijsko mjesto subjekta⁴ (koji je svagda subjekt djelovanja). S tog metodičkog polazišta temeljne se socijalne teorije, obzirom na vlasništvo, iskazuju ponajprije kao rekonstrukcijske (tj. takve kojima je do rekonstruiranja izvorna vlasničkog utemeljenja preliminarno konstatiranog djelovanja — neovisno o tomu da li je pritom riječ o teorijskim konstruktima koji afirmativno tretiraju takvo utemeljenje, primjerice Nozick,⁵ ili ga smatraju preprekom ljudskosti koju treba eliminirati, primjerice Proudhon).⁶ S druge pak strane, na istom metodičkom uzorku moguće je raspoznati i konstrukcijske teorije (tj. takve koje nastoje iz preliminarno ustanovljene činjenice vlasništva konstruirati djelovanja odgovarajuća toj pretpostavljenoj činjenici; i opet s različitim vrijednosnim predznacima karakteristični su autori na samom početku moderne političke i socijalne teorije Grotius,⁷ na njezinu pak kraju Marx⁸). Ovakvo je općenito polazište — uza sve metodologijski poznate nedostatke — u slučaju analize vlasništva posebice nužno, jer su disciplinarnе podjele (pored ostalih koje teorijskim instrumentarijem nije moguće izbjeći) dovodile do niza nesporazuma koji su šire diskusije nerijetko činili unaprijed neuspješnima (npr. diskusija pravnik i filozofa i sociologa u jugoslavenskim prilikama; doseg je knjige Andrije Gamsa o vlasništvu u tom pogledu gotovo očit, jer razmatranja su u knjizi, po izboru literature i pristupu, multidisciplinarna, premda se refleksi izvorna pravno-teorijskog pristupa uočuju u nizu autorovih teza).

Uostalom, na samim je počecima modernog evropskog političkog i socijalnog mišljenja već — više-manje neupitno — na djelu neka vrst transdisci-

² Usp., npr., R. Dworkin, *Law's Empire*, Belknap, Cambridge, Ma., 1986, p. 301 i d.

³ Usp., V. v. Dyke, *Political Science: A Philosophical Analysis*, S. U. P., Stanford, 1960, pp. 140—144.

⁴ O političkom procesu subjektiviranja, pojmljenome u striktno političkome kontekstu usp. B. Willms, *Selbstbehauptung und Anerkennung*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1977, posebice §§77—82, »Das politische Subjekt« — socijalni kontekst subjektiviranja s političkim konzekvencijama analiziran je u L. Krader, *A Treatise of Social Labor*, Van Gorcum, Assen 1979, pp. 276—278.

⁵ R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Basic, New York 1974, pp. 167—173.

⁶ Usp., P.-J. Proudhon, *Što je vlasništvo i drugi spisi*, Globus, Zagreb 1982. (ur. R. Knežević), str. 39—44.

⁷ Usp. posebice peto poglavlje Grotiusova djela *Mare Liberum* (koje je i samo tek poglavlje temeljnog njegova djela *De Iure Praedae*) u kojemu se na više mjesta uspoređuje odnos slobode naspram djelovanja s odnosom vlasništva naspram stvari (H. Grotius, *Von der Freiheit des Meeres*, F. Meiner, Leipzig 1919, S. 36 i d.) — prije Grotiusa sličan je obrazac na djelu kod prirodno-pravnog teoretičara Jeana Grasona (*De Vita Spirituali Animae*, 1462 — sada uporabivo izdanje u J. Gerson *Oeuvres Complètes*, ed. P. Glorieux, Paris 1962, posebice, V. III, p. 145) gdje se pojavljuje uporaba termina dominium (kao dara božjega) i u smislu slobode i u smislu posjeda (usp. R. Tuck, *Natural Rights Theories*, C. U. P., Cambridge 1979, posebice, pp. 25—28).

⁸ Usp. o tomu, Ž. Puhovski, *Povijest i revolucija*, C. K. D. O., Zagreb 1980., str. 113 i d.

plinarnosti koja je, kako je to interpretacijski općenito prihvaćeno, metodička osnova postupnog širenja prihvatljivosti takva (izvorno: ugovornog) tipa mišljenja o politici. Teorije društvenog ugovora — koje uvode političku Modernu — ujedno su i pravne i političke i filozofijske (ne samo u filozofijsko-političkome, nego i u etičkome disciplinarnom smislu). Svima se njima vlasništvo nadaje kao problem koji je tek u konzekvencijama institucijski razumljiv, izvorno je svagda riječ o izvoru multipliciranja prirodne podobnosti pojedinca (ili, pretežno kasnije, skupine) za djelovanje. Tek pod tom temeljnom pretpostavkom — koju pravna literatura običava previdjeti⁹ — može se razmatrati uspostavljanje jamstva za takvo, potencijalno multiplicirano (»neprirodno«) djelovanje. Upravo, naime, stoga što je ovo multipliciranje mogućnosti djelovanja posredstvom vlasništva, ono nije »naravno« vezano uz ljudsku osobu (pa čak i autor koji, kao Locke, smješta vlasništvo u prirodno stanje biva prinuđen na dvostrano određivanje vlasništva kako bi mogao razlikovati sadržaje neposredno vezane uz osobu djelatnika i one koji su specifično, vlasnički profiliranim djelovanjem, tek mogući).¹⁰

Jamstva vlasništva, odnosno modus pribavljanja intersubjektivnog važenja zahtjevu koji je sadržan u pojmu vlasništva, rane teorije Moderne nalaze u pozivu na prirodno pravo (eksplicitno Grotius, Gerson), odnosno pozitivno-pravnim utemeljenjem vlasništva za koje se, kod Hobbesa najjasnije u tom razdoblju, utvrđuje da je s državom tek počelo postojati vlasništvo (premda u kontekstu formulacije državu određuje neuobičajeno široko).¹¹ Ova dva tipa karakteristično novovjeke konstitucije vlasništva imaju, dakako, odgovarajuće konzekvencije po pravne, političke i ekonomijske teorijske sklopove koji se nadovezuje na prirodno-pravno utemeljenje vlasništva (najjasnije u liberalnom svjetonazoru),¹² odnosno na državno-pravno pretpostavku njegova postojanja (koja je karakteristična za dio demokratskih i sve socijalističke koncepte).¹³ Važno je pritom uzeti u obzir da sve do danas najprodornija i utoliko najrelevantnija teorija vlasništva (koja se razvija od Lockeova protoliberalizma do suvremenih neoliberalnih zasada) polazi od principijelne nerazlučivosti pojedinca i vlasništva (koje pojedinca tek čini subjektom). Ova radikalna teza (posredovana dvostrukim poimanjem vlasništva kod Lockeja) dolazi, međutim, do konzekvencije koja je interpretacijski uglavnom ostala zapostavljenom, do toga, naime, da, u biti, vlasništvo tretira kao zbiljski subjekt, a pojedinca, osobu,

⁹ Usp. opsežni pregled problematike u M. Löwisch, D. Grimm u. G. Otte., *Recht, Fischer*, Frankfurt 1985, gdje se o vlasništvu govori isključivo kao o konzekvenciji već uspostavljena pozitivnog sistema.

¹⁰ Usp., C. B. Macpherson, *Politička teorija posjedničkog individualizma*, C. D. D., Zagreb 1981., posebice poglavlje o Lockeju.

¹¹ *De cive*, 6,15 — u bilješci uz formulaciju »tako slijedi da je vlasništvo započelo tek s državom« Hobbes dodaje: »Prigovoreno mi je da vlasništvo nad dobrima postoji prije uspostavljanja države kod očeva obitelji; no taj je prigovor bespredmetan jer sam već objasnio da je obitelj mala država«.

¹² Usp. Millovo polmanje vlasništva koje mora biti razumljeno upravo u slijedu prirodno-pravne argumentacije ne želi li ga se odveć jednostrano apsolvirati kao još jednog od autora koji se nisu izdigli iz ograničenosti (gradanskom) epohom; J. S. Mill, *Izabrani politički spisi*, ur. S. Ravlić, Informator, Zagreb 1980., str. 35 i d.

¹³ Usp., R. Zippelius, *Gesellschaft und Recht*, C. H. Beck, München 1980., S. 69, 70; odnosno: G. Klaus u. M. Buhr, *Marxistisch-Leninistisches Wörterbuch der Philosophie*, Rowohlt, Reinbek b. Hamburg 1972, B. I, S. 260 i dr. (odrednica »Eigentumsverhältnisse«).

kao agenta vlasništva.¹⁴ Čitav proces uspostavljanja civilnog stanja posredstvom društvenog ugovora moguć je upravo stoga što je vlasnik, individua, pretpostavljen kao određen djelatnim potencijalom koji je osiguran baš vlasništvom. Pojedinci su načelno zamjenjivi, »potrošivi«, vlasništvo naprotiv ostaje njihovim neprolaznim, neuništivim, sljedstveno: transepohalnim utemeljenjem, općenitije: utemeljenjem svakog djelovanja koje pretendira na subjektiviranje (načelno: različitih) djelatnika naspram okoline.

Kritika je ove konstrukcije — i, još više, konzekvencija njezine socijalne izvedbe — u različitim verzijama gotovo bezizuzetno polazila od tvrdnje da vlasništvo bitno unizuje čovjeka, da onemogućuje ljudskoj osobi razvijanje potencija koje su joj dane, jer sve odnose u koje je osoba-vlasnik uključena svodi na jednu dimenziju, na vlasništvo nad predmetima, pravima, ljudima... Drukčije rečeno, vlasništvo — kako to inspiracijom humanistička kritika posve opravdano naglašuje — onemogućuje intersubjektivnost, međusobno odnošenje subjekata kao subjekata.¹⁵ Pod pretpostavkom vlasničke uspostave osobnosti subjekt teži opravdanosti imenovanja »svojim« što je moguće većeg dijela okoline; a posvojna zamjenica — moj, npr. — čini sve na što se (u socijalnom okolišu priznato) odnosi očitim objektom.¹⁶ Ukoliko je pak riječ o subjektima koji se — primjerice tržišno — odnose konkurencijski (i, uz stanovitú redukciju, u stanovitu razdoblju ostaju subjektima), važi već formulirana napomena — takvi subjekti se odnose posredovano, preko vlasništva, na način koji ovisi, ponajprije (time kontekstualno subjektiviranome) vlasništvu (osim toga, po logici tako pretpostavljena odnosa, njihov je krajnji cilj da jedna drugu, kao tržišne subjekte, dokinu)¹⁷

U posve drugom metodičkom i disciplinarnom kontekstu, Luhmannova knjižica o moći demonstrira isti problem: »vlasništvo je pokrenuto, ono prelazi s osobe na osobu.«¹⁸ Osobe, dakle, konkuriraju za vlasništvo, a ono, zapravo, izabire najpodobnijega čime se »univerzum fetišizacije« bjelodano potvrđuje kao egzistentan. Dok Luhmannova formulacija u osnovi slijedi argumentacijski niz započet s protoliberalnim modelom, ona, tek naizgled paradoksalno, potvrđuje i kritike što ih različite verzije socijalističkog mišljenja upućuju takvoj konstituciji osobe (i društvenosti)¹⁹ Time se, zahvaljujući jedno-

¹⁴ Usp., Ž. Puhovski, »Individua i povijest«, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, br. 3/1981.

¹⁵ Radikalni primjer takve kritike pokazuje E. Fromm, *Imati ili biti*, Naprijed, Zagreb 1979, posebice poglavlje: »Gramzljivo društvo — osnova za modus imanjanja«.

¹⁶ To modelski najčišće pokazuje već Hobbes; usp. W. Letwin, »The Economic Foundations of Hobbes' Politics« u M. Cranston a. R. S. Peters (Ed.) *Hobbes and Rousseau*, Anchor, Garden City, N. Y., 1972.

¹⁷ Usp., Ž. Puhovski, »Konkurenca kao intersubjektivno načelo«, *Gledišta*, Beograd, br. 7—8/1986.

¹⁸ N. Luhmann, *Macht*, F. Enke, Stuttgart 1975, S. 35; usp. i njegovu *Rechtssoziologie*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1983, posebice S. 256 i d.

¹⁹ Pri čemu taj kritički motiv u mnogome slijedi Rousseau (premda postoji i u ranijim kritičkim nastojanjima, od Morusa na dalje) kod kojega je tek kritika vlasničke uspostave subjektivnosti dovedena do pozitivne teorijsko-političke pozicije u epohu (utoliko je svodenje Rousseaua na »rodonačelnika modernog anarhizma« — A. Gams, *Svojina*, str. 232 i d. — odviše usko i vodi kasnijim poteškoćama što ih autor ima u interpretaciji anarhističkog odbijanja vlasništva) — usp. korektan prikaz u R. Grimsley, *The Philosophy of Rousseau*, O. U. P., Oxford 1973, posebice p p. 37—39.

stavnosti formulacije, samo, naknadno, potvrđuje međusobno pripadanje argumentacijskih strategija koje proizlaze iz posve oprečnih svjetonazorskih pretpostavki, ali se, metodologijski, njihove razlike iskazuju kao, prvenstveno, vrijednosne; i liberali i socijalisti tvrde u osnovi, isto, no, dok to liberali²⁰ — kada je, primjerice, o vlasništvu riječ — razumiju kao (u konzekvencijama više-manje prihvatljivu) činjenicu, socijalisti²¹ isti složaj razumiju kao indicaciju neodrživa stanja. Isto je, dakle, stanje interpretacijski dovedeno u poziciju paradigmatskog modela individualna subjektiviranja i otuđujućeg konteksta koji svaku zbiljsku uspostavu subjekta načelno priječi.

U političko-teorijskoj literaturi poodavno je već ipak prihvaćeno stajalište koje liberalnu poziciju interpretira kao doktrinu koja je metodički »jaka« upravo obzirom na subjektiviranje individue. Taj proces, u kontekstu vlastitih historijskih konstrukata, Weber jednostavno označuje kao apropijaciju socijalnih i ekonomijskih šansi što ih je zajednica bila monopolizirala, kao razbijanje starog, monopoliziranog ozajedničenja.²² Na metodičkome mjestu prirodnog stanja — u teorijama društvenog ugovora Moderne — ovdje se nalazi podjednako glomazna oznaka izvorne zajednice i njezina monopoliziranja; tek na osnovi toga — i stoga u metodičkoj poziciji usporedivoj s temeljima prirodnog prava — vlasništvo je moguće na način oposebneženja i upojedinjenja (čime je, ponovno, samo vlasništvo zapravo subjektivirano, iako je formalno tretirano kao subjektivacijski medij).

Veoma velik broj primjera iz filozofijske, sociologijske, pravno-teorijske, djelomice i politologijske, literature mogao bi, mutatis mutandis, pokazati kako je za svjetonazorski raznovrsne socijalne konstrukte Moderne karakteristično da — premda uz različito vrednovanje — poimaju vlasništvo kao bitan (materijalni) preduvjet djelovanja u društvu²³ (uz, najčešće prešutnu, filozofijsku pretpostavku da se subjekt i uspostavlja upravo djelovanjem).²⁴ Temeljni raskol unutar na tako zajedničkim temeljima izgrađenih teorija iskazat će se u odgovaranju na pitanje o jamstvima racionalnosti socijalno relevantna djelovanja. Socijalističke teorije pritom, unatoč općepoznatim kolosalnim razlikama

²⁰ To se može jasno demonstrirati u Benthamovu inzistiranju na danosti odnosa zaposjednutosti kao osnovi svakog prava vlasništva u često spominjanome XIV. poglavlju *Of Laws in General* (u *The Collected Works of Jeremy Bentham*, ed. H. L. A. Hart, London 1970, p p. 201—202).

²¹ Usp., A. Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Macmillan, London 1981.

²² Usp., M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, J. C. B. Mohr (P. Siebeck) Tübingen 1922, S. 23.

²³ Na tom tragu u aktualnoj je diskusiji posebice djelatno Habermasovo polmanje odredbi o vlasništvu kao onih koji, posredstvom »medija novca« čine nužnim »ponovno vezivanje medija uz svijet života« i to »u obliku normiranja razmjenskih odnosa vlasništvom i ugovorom« (J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Suhrkamp, Frankfurt 1981, Bd. II, S. 399, 399). Teorija djelovanja vidl. s jedne strane, i vlasništvo kao ime za normiranje razmjenskih odnosa, ali, s druge strane, mora uzeti u obzir utemeljujuću funkciju vlasništva za socijalno relevantna djelovanja; budući je Habermasu prije svega stalo do komunikacijskog djelovanja, pojani će subjekta s kojim njegova teorija operira biti principiijelno vezan uz »processe razumljivanja među osobama« (L. c., S. 209), s time da su društvo pritom »legitimni poretki kojima sudionici komunikacije uređuju svoju pripadnost socijalnim grupama i time osiguravaju solidarnost« (Ibid.).

²⁴ Usp., Ž. Puhovski, »Znanost i ritual; o simboličkoj strukturiranosti socijalnog polja«, *Scientia Yugoslavica*, Zagreb, 3—4/1987.

među njima, neosporno polaze od transindividualne ideje umnosti koja ima biti implementirana (pa i nametnuta) kritički ustanovljenoj iracionalnosti (građanske) epohe. U metodičko-disciplinarnom pogledu ovaj stav nije ni pravni, niti politički, nego je, izvorno, spoznajno-teorijski i u osnovi se izvodi iz temeljnih motiva prosvjetiteljske filozofije.²⁵ Ljudska je zajednica, stoga poželjna samo kao providna, za svjetlost uma bezostatno pronična, kao osvještana umna društvenost koja ne dopušta egzistenciju reziduuma neproničnih umu. A upravo je vlasništvo — u takvome kontekstu — u različitim socijalističkim varijantama pokazivano kao mogući reziduum neprosvjetljena mračka. Zato je, logički, vlasništvo — koje ostaje umom neprozireto prije svega zbog toga što načelo isključenja ne-vlasnika protuslovi temeljnim umno zajamčnim vrijednostima jednakosti i solidarnosti na kojim se ovaj koncept umnosti temelji, ali i zbog činjenice da je, u mnogome, teorijski branjeno svojim radnini ishodištem kojemu empirijsko stanje nedvosmisleno ne odgovara — materijalnim izvorom iracionalnosti koju valja odstraniti.²⁶

Negacija je privatnog vlasništva na ovim pretpostavkama izdignuta do najvišeg načela niza koncepata socijalizma i komunizma; hoće se umnu osobu, utemeljenu vlastitom djelatnošću (i, naravno, spoznajom), a ne izvanjski postavljenu privilegijom isključenja drugih iz ovlasti za korištenje (i time uvjetovano djelovanje) objekata, uradaka, itd.²⁷ Kod Marxa, u tom pogledu posve radikalizirano, privatno se vlasništvo poimlje — metodički pozitivno — po najprije kao opći uvjet »otudenog rada«, da bi se tek posljedično iskazalo i kao negativna pretpostavka komunizma. Pod tom pretpostavkom ostvarivo je — na način ukidanja privatnog vlasništva i, konzekventno, otudenog rada — zajedništvo ljudi koji više nisu onemogućeni u intersubjektivnosti, jer ih vlasništvo i otudenje više ne dovode u odnose u kojima čovjek biva sredstvom drugomu čovjeku. Uvjeti funkcioniranja robne proizvodnje (»tržišta«) kakvi su načelno formulirani u I. tomu *Kapitala*, ne pretpostavljaju, doduše, eksplicitno privatno vlasništvo, ali se u nastavku analize, kada se idealne odredbe napuštaju kako bi se prispjelo do okvira za univerzaliziranje epohalno nazočne zbilje, privatno vlasništvo iskazuje neizbježnim čimbenikom analize. Već je odjeljak o fetiškom karakteru robe time prožet, no kasnije analize (najzaoštrenije u konceptu radne snage kao robe) višestruko ekspliciraju privatno vlasništvo, no ne više kao opći uvjet zbivanja epohe — kako se to čini u »Ekonomijsko-filozofijskim rukopisima« — nego kao istovremeni uvjet i proizvod temeljnog proizvodnog procesa.

Bitnime za konstrukciju Marxove pozicije ostaje to što i u kasnim tekstovima (»Kritika Gothskog programa« prije svega) biva respektiran stavak iz ranije faze koji o »ukidanju otudenja« govori kao mogućem jedino uz uvjet ponavljanja puta kojim se samo otudenje kao oznaka prevladavajućeg odnosa

²⁵ Usp., N. Hampson, *The Enlightenment*, Penguin, Harmondsworth 1968, posebice poglavlje: »Human Nature: Man and Society«.

²⁶ Usp., M. Beer, *Opća historija socijalizma i socijalnih borba*. S. Kovačić, Zagreb 1933., posebice str. 291—293.

²⁷ Usp., E. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Suhrkamp, Frankfurt 1970, Bd. II. »Freiheit und Ordnung, Abriss der Sozialutopien«.

i konstituirati (ali, dakako, u obrnutu smjeru), ukidanje otudenja započinje tako ukidanjem robnog karaktera proizvoda rada (na čemu su, do sada, očito slobodile zube sve socijalističke konstrukcije društvenosti). Razlog je za ovakvo stajalište kod Marxa dan time što je privatno vlasništvo razumljeno kao, u biti, nepooprćiva pozicija — privilegija, čiji se agenti mogu mijenjati, ali sama privilegija ostaje neupitnom. Stoga i djelovanja zajamčena nepooprćivom pretpostavkom odudaraju od koncepta omogućena kombinacijom progresističkog poimanja povijesti i optimističke antropologijske presumpcije s već spomenutim prosvjetiteljskim idealom umstvene proničnosti društvenih događanja Marxove formulacije iz *Komunističkog manifesta* (»slobodan razvoj svakog pojedinca uvjet je slobodna razvoja za sve«), »Kritike Gothskog programa« (»svestrani razvoj individue«), *Kapitala* III. (»udruženje slobodnih ljudi koji rade sa zajedničkim sredstvima za proizvodnju«), odnosno *Teorija o višku vrijednosti* (»razvoj bogatstva ljudske prirode kao samosvrhe«) upućuju upravo na taj, djelatni konstituens buduće društvenosti, bez kojega njegovo poimanje komunizma uopće nije izvodivo. Za takvo društvo uvjet je ukidanje svih nepooprćivih — dakle privilegijom omogućenih — odnosa (s izuzetkom u osnovi biologijski pretpostavljenih razlika među osobnim sposobnostima pojedinih djelatnika); privatno je vlasništvo prvi od takvih odnosa (premda je nerijetko, posebice u političkim tekstovima, a kasnije i kod Engelsa, tretirano pretežno kao pravni institut). Racionalno djelovanje pojedinaca i njihovih skupina — bez čega nema zbiljskog samorazvoja individue, po pretpostavci koju Marx metodički dijeli s liberalima svojeg vremena — moguće je upravo u uvjetima koji su gotovo isključivo negativno određeni spram postojećih relacija karakterističnih za građanski svijet, odnosno njihovih preliminarnih ograničenja (ili prednosti) za pojedine (logičke) klase djelatnika.

Koncentriranost na negaciju dovodi, kako je to opetovano interpretacijski pokazivano, Marxove formulacije nerijetko na rub nepažljiva odnosa spram tradicijom danih uvjeta razumijevanja nekih pojmova bez kojih njegove formulacije konstrukcijski nisu moguće. Individua se, primjerice, nerijetko pojavljuje kao posve emfatički »ispucani« naziv za biće koje — ni kontekstualno — nije vlastitom odredbom teorijski osigurano. Temeljni je motiv komunističke konstrukcije budućnosti na osnovi kritike sadašnjosti neupitna mogućnost umstvene društvenosti, a ona je, opet, moguća samo kao globalna, kao okvir unutar kojega umno djelovanje konačno postaje u pravilu mogućim. U takvome kontekstu i samorazvoj individue bi trebao biti moguć na način koji više ne potrebuje vlasničko utemeljenje (no kod Marxa nema jasnog polaganja računa o činjenici da otpočetak teorijski barata pojmom individue kao subjekta koji je, mnogo prije njega, izboren u mnogome posredstvom vlasničkog subjektiviranja). Na mjestu takva utemeljenja dolazi »racionalno uređenje« odnosa među ljudima, »kao i« odnosa ljudi spram prirode, tj. globalni kontekst komunističke društvene zajednice identičan je sa svojim učincima na egzistenciju pojedinca. Time se, konzekventno, pretpostavlja i svojevrstan slobodni komunikacijski sklop (jer drukčije »racionalno uređenje« odnosa nije moguće bez uvođenja posredovnih čimbenika koji, u pravilu, ometaju samu

racionalnost), te posebno — ili dodatno — jamstvo slobode subjektova djelovanja nije potrebno.²⁸

Povijest realizacije socijalističkih projekata — posebice onoga koji se pozivlje na Marxovu poziciju — odvijala se je, kako je to općenito poznato — bitno drukčije. »Realni socijalizam« se, od oktobarske revolucije na dalje — uspostavlja kao sistem baziran na »društvenom vlasništvu«. Bitna ideološkičnost ovakvog samorazumijevanja počiva na činjenici da je »real-socijalistička« konstitucija moguća samo uz uvjet posvemašnjeg desubjektiviranja društva, posredstvom nametanja političke »sfere« proizvodnoj.²⁹ Kako je poznato društveno je vlasništvo kao teorijski konstrukt sporno i pod pretpostavkom novovjeke doktrine (i, u mnogome, prakse) subjektivirane društvenosti (kao »sume odnosa« koji se ne odvijaju naprosto među ljudskim individuama, nego ih, kao takve, i omogućuju). Tomu je tako zato što, i pod ovim pretpostavkama, nije jasno na koji se način uspostavlja društveno zastupstvo u prisvajanju, upravljanju, korištenju vlasništva koje je određeno kao društveno. No, i ako se ostave tradicionalni elementi pravnog poimanja vlasništva po strani, i dalje je ostalo bez odgovora pitanje o kojemu je ovdje, u biti riječ; koji se to subjekt — kao zajamčeno slobodno djelatlan — subjektivira društvenim vlasništvom. Poteškoće su, naravno, još ozbiljnije pretpostavi li se — što se, zapravo, čini jedinom suvislom mogućnošću — da se društvena reprezentacija obavlja u skladu s načelima što ih je politička teorija razvila u modernoj epohi, jer u takvu slučaju (na koji navodi i već spomenuto Marxovo nerazlikovano korištenje identične oznake racionalnosti i za odnose među ljudima i za odnose ljudi spram prirode) riječ je, da se uporabi sintagma karakteristična za opise feudalnog razdoblja, o političkome vlasništvu.

Političnost takvog vlasničkog koncepta posebice se, dakako, naglašuje u »real-socijalističkome« početku i zbog toga što je u tom kontekstu karakteristično da je jedini tip ovlaštenog djelovanja onaj koji je izveden iz političke moći. Svaki se drugi, posebice eventualno utemeljen na drukčijim pretpostavkama, doživljuje kao neposredno konkurirajući i stoga se spram njega reagira aktima vlasti. »Nacionalizacija« ili »socijalizacija« vlasništva stoga u »real-socijalističkom« okruženju označuju prije svega političke akte eliminiranja same mogućnosti generiranja socijalno osigurane političke protimbe postojećem stanju (koje počiva na politički osiguranom socijalnom djelovanju). Budući je poopćivost vlasničkog utemeljenja političke vlasti moguća samo u liberalno-demokratskom početku u kojemu pozicija pojedinca nije zajamčena isključivo — piemda jest pivenstveno — vlasničkim utemeljenjem, »real-socijalistički« model ostaje unaprijed zatvorenim u nemogućnosti poopćenja svoje nosive pozicije, te se sva djelovanja preliminarno dijele na dopustiva i nedopustiva. Rezerviranost stanovitih tipova djelovanja za posve određene članove

²⁸ Interpretacija Marxove pozicije u ovom dijelu teksta slijedi teze i argumentaciju (pa i citate) objavljene u mojim ranijim tekstovima: »Epokalni neuspjeh Marxove Intencije?«, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, 8/1984.; »Subjekt kritike političke ekonomije«, *Kulturni radnik*, Zagreb, 6/1983.; »Polmanje rada u Kapitalu«, *Proizvodni rad u socijalizmu*, Marksistički centar GK SIK BiH, Sarajevo 1984., te »Kritika Hegela i kritika političke ekonomije«, *Naše teme*, Zagreb, b. 11/1983.

²⁹ Usp. opširan prikaz relevantnog materijala u H. Dahm, *Der geseheiterte Ausbruch*, Nomos, Baden-Baden 1982.

zajednice dijeli tako konstituirano društvo u dvije klase koje se ovdje, međutim, iskazuju klasama u logičkom smislu, dakle kao načelno, odredbom definirane klase između kojih nema tranzicijskih procesa (za razliku od Marxova pojma socijalnih klasa). Ukratko, djelovanja su pojedinaca i skupina posve nemoguća kao samoutemeljena (a to im, po tradiciji ima omogućiti vlasnička privilegija), nego jedino kao izvedena iz općeg koncepta političkog funkcioniranja.

Budući u »real-socijalističkome« kontekstu vlast utemeljuje (sada dopustiva, a ne više poopćiva) djelovanja, razlika se u poopćivosti između vlasti i vlasništva — koja je bila uvodno spomenuta — na toj razini najjasnije demonstrira. Ne može se čak ni tvrditi da je vlasništvo »organizacijsko načelo«³⁰ proizvodnje, jer čitav je sistem politički predodredio sferu materijalne proizvodnje kao ovladano, ispostavljenom načelima konstituiranim izvan nje same. Riječju nema individualne (niti procesualne) subjektivnosti izvan dosega ideološkijskog polja koje utemeljuje samu, izvedbeno ključnu, političku »sferu« »realnog socijalizma«. Ovaj postupak kojim »ideologija interpelira individue u subjekte«³¹ predstavlja oblik zazivanja koji, doduše, postoji i u drukčije konstituiranim režimima, ali samo u »real-socijalističkome« okviru dobija osobine jedinstvenosti i isključivosti (suvremena pop-kapitalistička pobuna protiv keynesijanskog modela upravo stoga i nastoji baš oko povratka isključivo vlasničkome utemeljenju svih socijalnih, političkih, pa i kulturnih pozicija;³² hoće — polazeći od svjetonazorske pretpostavke najčišće formulirane u Nozickovoj teoriji opravdanog zaposjedanja³³ — rekonstituciju čistog vlasničkog društva kao osigurana polja djelovanja s vlasnički deklariranim i zajamčenim subjektima).

Kako državni aparat u Staljinovoj verziji, tako i posvemašnje raz-djelotvorenje, odnosno desubjektivirajuće atomiziranje potencijalnih djelatnika (na način ZUR-a) principijelno svode osobe na monadičke pojedince koji, po potrebi, mogu biti — izvanjski — zazvani (mobilizirani) na djelovanje, ali, zapravo, samo kao objekti. Da bi se to postiglo, namjesto podružtvljenja (dakle: društvenog poopćenja) vlasničke privilegije događa se načelno dokidanje vlasnički utemeljenog djelovanja (i subjektiviranja), jer se onemogućuje društvenost uopće, a privreda svodi na gospodarstvo.³⁴ U čitavoj periodi tako usmjerenih zbivanja ideologizirana se diskusija o zakonitostima »socijalističke političke ekonomije« (pa i njezina kritika koja ostaje ideološkijskom prihvaćajući u biti metafizički predmet kritike kao zbiljski) posebice koncentriira na pitanja društvenog vlasništva, na njegove karakteristike koje se — nikako omaškom —

³⁰ Kako to vrdi O. Lange (*Politička ekonomija*, C. K. D. O., Zagreb 1981., str. 28) iz čega, prvotnome sukladno, slijedi da je društveno vlasništvo osnova socijalističkih odnosa proizvodnje koji se, nadalje, ne specijaliziraju, nego se analiza nastavlja pod pretpostavkom da je problem riješen samim upućivanjem na temeljnost društvenog vlasništva (koje, pritom, i samo nije određeno).

³¹ L. Althusser, »Ideologie et appareils ideologiques d'etat«, u L. Althusser, *Positions*, Editions sociales, Paris 1976, p. 109.

³² Usp. B. Jessop, K. Bonnett, S. Bromley, »Popular Capitalism, Flexible Accumulation and Left Strategy«, *New Left Review*, London, No 185/1997.

³³ R. Nozick, 1. e., 150—153 p.

³⁴ Usp., Ž. Puhovski, »Granica društvene promjene — promjena društvene granice«, *Marksistička misao*, Beograd, br. 1/1983.

kod radikalnijih teoretika ovakva pristupa opisuje kao ne-vlasničke (pritom se, začudo, pretpostavlja da je ipak moguće ovakve odnose nazvati vlasničkim s time da im je pridana karakteristika neotudivosti — za razliku od rimsko-pravnog pojma — ali su ipak podobni za uživanje, pa je, vjerojatno, baš na ovoj razini analize najkorisnije Gamsovo inzistiranje na prisvajanju kao bitnom elementu vlasništva, iako — paradoksalno — i to shvaćanje ostaje unutar podvođenja »društvenog vlasništva«, u agregatu u kojem društvenost uopće nije moguća, pod općim pojmom vlasništva).³⁶

Bitna rekonstrukcija »realnog socijalizma« koja se — doduše, za sada, uglavnom u planovima — postavlja na dnevni red aktualnih diskusija mora, vjerojatno prije svega, prokazati ideološki koncept društvenog vlasništva kao zakrivke koja je desetljećima funkcionirala kao krunski dokaz posebnosti »real-socijalističkog« koncepta. To će prokazivanje — koje, u mnogim aspektima već traje, ali je razmjerno dugo bilo po strani od oficijalnog diskursa — imati i teorijske aspekte (u smislu već spomenutih dvojbi spram Marxova poimanja vlasništva, posebice »društvenoga«), ali i političke, u smislu sve očitiije nužnosti da se rečena rekonstrukcija radikalno provede i kada je o vlasništvu riječ. U tom pogledu rekonstrukcija znači povratak na početnu poziciju moderne — na vlasništvo razumljeno kao samovlasništvo subjekta³⁷ (u smislu pojmovnog dvojstva koje se razvija već u Lockeovu protoliberalizmu), kao uspostava građanina-člana građanskog (civilnog) društva — bourgeoisiea. To znači: vlasništvo kao kontrola (iz čega je, poopćujući moguća i rekonstrukcija političke vlasti na razini moderne, koja je također u biti kontrola nad djelovanjima)³⁷ na vlastitim pravima i djelatnim opcijama (što se nerijetko supsumira pod određenje političke slobode).³⁸ Vlasništvo nad objektima (i već spomenuta kontrola vlasti nad nekim manifestacijama takva vlasništva) slijedi iz toga.

Nije teško zaključiti da takvo stajalište nužno izazivlje ideološki (ali i ne samo ideološki) preduvjetovane reakcije koje spomenutu rekonstrukciju olako doživljuju kao odustajanje od samog socijalističkog projekta. No, s jedne strane, to je odustajanje odista na djelu u svim projektima reformi »realnih socijalizama« i, dapače, predstavlja svojevistan zajednički nazivnik »oficijalnih« i »opozicijskih« programa — riječ je o neupitnom zazivanju tržišne utopije kao izlaza iz poteškoća koja u ovim sredinama više nije moguće ideološki zakrivati. To pak da je zajednički nazivnik svih socijalističkih teorija nastojanje da se unese umnost u tržišnu konstituciju društvenosti njezi-

³⁶ O kontekstu diskusije — u povodu Koraćeva rada *Socijalistički samoupravni način proizvodnje* (Komunist, Beograd, I., 1977., II., 1980., III., 1982) — vidi u zborniku *Istraživanje socijalističkog samoupravljanja*, Komunist, Beograd 1984.

³⁷ Usp., A. Ryan, *The Political Theory of Property*, Blackwell, Oxford 1984, te A. Reeve, *Property*, Macmillan, London 1986.

³⁸ Za razliku od funkcionirajućeg načela moći (i iz nje izvedene postojeće vlasti) koja počiva na stvaralačkom konceptu, na moći koja (u proizvodnji viška moći namjesto viška vrijednosti) koji karakterizira modernu stvara »real-socijalističke« odnose (posredstvom ideoloških autolegitimirajućih silka) namjesto da ih, kao dogođene, kontrolira (i sama kontrolirana od političkih djelatnika).

³⁹ Usp., B. Gibbs, *Freedom and Liberation*, S. U. P., London 1976, posebice p.p. 137—138, te B. F. Skinner, *Beyond Freedom and Dignity*, Penguin, Harmondsworth 1973, posebice odjeljak »Values«.

nim dokidanjem, jednostavno se pritom gubi iz vida. No, činjenica je da tržišno privređivanje odista predstavlja način subjektiviranja proizvodne sfere koji nije moguće nadomjestiti kao točku obrata spram »real-socijalističkog« razdruštvljenja, te se kao ključno pitanje socijalističke strategije (kako poimovne, tako i političke) iskazuje povratak na tradiciju socijalističke kritike tržišta i zastupanja djelatnika koji na tržištu prolaze slabije (ali uz uvjet prethodno nužne rekonstrukcije tržišnih djelovanja kako bi, pored ostaloga, mogla biti i priznata kao kriterij i, ujedno, interferirana djelatnošću političkih čimbenika). Ukratko, liberalni program — koji je u izvornome obliku danas smislen samo u »realnome socijalizmu« — po logici stvari treba da izvode politički djelatnici odgovarajućeg svjetonazora, iz čega slijedi mogućnost da ta (očito potrebna) djelatnost bude praćena socijalističkim (opozicijski ili drukčije politički postavljenim) intervencijama. S druge strane, rekonstrukcija čovjeka-građanina uvjet je liberalnog koncepta, ali ta je rekonstrukcija tek pretpostavka daljnjih djelovanja koja bi, eventualno, bila na razini epohe. U tom je kontekstu dopušteno ponovno upozoriti na to da se pitanje vlasništva više, uglavnom, ne razmatra isključivo kao presudno svjetonazorsko pitanje, nego se miješanje različitih koncepata primijećuje u svim razvijenim društvima. Ne samo opće poznate promjene u razvijenim kapitalističkim državama posljednjih godina, nego i inicijative novih društvenih gibanja³⁹ navode na to da se pitanje o tipu vlasništva iskazuje bitnim — i logički u isključivim protimbama tretiranim — samo u sredinama u kojima se nije prošlo kroz njegovo pravno postavljanje u funkciju jamca nekih od djelovanja bez kojih čitava povijest Moderne naprosto nije moguća ni razumljiva.

³⁹ Usp. osvještani eklektizam koji u tom pogledu zastupa — nekima od novih pokreta, posebice ekoloških, veoma bliskih — E. F. Schumacher (*Small is beautiful*, Harper, New York 1975, posebice p.p. 272 i d.).

Svetost vlasništva i ljudsko dostojanstvo

Eugen Pusić

Žurim se uzeti riječ da bih izrazio dužno priznanje autoru ove knjige jer pred takvim intelektualnim postignućem — po opsegu, po dubini, po svestranosti problematike — treba skinuti kapu.

Drugo, htio bih mu odati priznanje radi pokretanja jednog aktualnog pitanja. Nema sumnje da je veliki dio situacije u kojoj se nalazimo, da ne upotrijebim grublju riječ, posljedica i toga da mi nemamo rješenja niti za alokaciju, niti za motivacionu funkciju vlasništva, niti za regulaciju rizika, niti za pojednostavljajuću funkciju koju vlasništvo ima u rješavanju konflikata oko pristupa materijalnim dobrima. To nam naprosto nije uspjelo riješiti, prema tome, to pitanje je aktualno i treba o njemu razgovarati.

I treće, sviđa mi se polemični stil koji pokreće konfrontacije i diskusije.

Odmah bih počeo s tim trećim. Knjiga prof. Gamsa nameće pitanja od prve do zadnje stranice, gotovo na svakoj stranici. Da se ne bi mislilo da je to samo slikoviti način izražavanja, počeo bih svoju diskusiju s prvom i zadnjom stranicom.

Čini mi se da citat Comtea nije dobro preveden. Niti najslobodniji prijevod ne može »je ne suppose rien« prevesti, kao »ja se ni za šta ne zalažem«. »Je ne suppose rien« znači — »ja ništa ne pretpostavljam« i znači jednu od osnovnih karakteristika naivnoga pozitivizma, koju mu kasnije dosta često predbacuju, naime da se do spoznaje činjenica može doći bez ikakvih pretpostavki. Mi smo tabula rasa i primamo činjenice kao takve. »Je ne suppose rien« znači »nikakve pretpostavke me pri tome ne vode.«

Na zadnjoj pak stranici, to je, mislim, 401., piše: »Ovde se dakle radi o tome da su čovek i društvo determinisani ekonomikom«. Mislim da to nije

istina. Na svaki način da nije istina u toj generalnosti. Kada bi čovjek i društvo bili determinirani ekonomikom, mi danas ne bi uopće imali problem istočne Evrope, ne samo Jugoslavije. Problem je u tome da ljudi baš nisu »determinisani ekonomikom«, pa mogu raditi stvari koje su u suprotnosti s ekonomskom situacijom u kojoj se nalaze i stupnjem ekonomskog razvoja koji su dosegli.

To su naravno, da tako kažem, površinske primjedbe i nema smisla o njima uopće diskutirati.

Na dubljem nivou moje bi se pitanje odnosilo na čitav koncept razlikovanja kolektivne i privatne svojine. Naprosto se ne mogu domisliti čemu te kategorije služe. Morate, da biste to doveli do kraja, višiti određeno nasilje nad stvarnošću, izjednačavati međusobne situacije koje ni po čemu nisu izjednačive. Ako kolektivnim vlasništvom nazivamo sve ono od primitivnog komunizma — ukoliko ga je ikada bilo — preko dioničkog vlasništva, recimo, ublaženog kapitalizma današnjice spojenog s državnom intervencijom i planiranjem, do državnog socijalizma — što onda dobivamo tom kategorijom koja obuhvaća tako potpuno raznolike sadržaje?

Treće, i možda za diskusiju najinteresantnije pitanje — čini mi se da prof. Gams upada u onu psihološku zamku u vezi s vlasništvom, u koju su od Marxa na ovamo upadali svi na ljevici, a koja je posljedica pojmovnog razvoja u razumijevanju vlasništva i njegove društvene uloge, počevši od ideologa građansko-demokratske revolucije s Lockeom u prvom redu — to je precjenjivanje vlasništva. Mislim da je u cijeloj knjizi vlasništvo kao normativna, u prvom redu pravna kategorija, precijenjeno u svom efektu na društvo i na društvene odnose.

Vlasništvo kao pravna institucija razvilo se od jednog relativno nediferencirarnog pojma kakvog imamo u rimskom pravu i u ranim pravnim sistemima gotovo svagdje i onda se u pravnom prometu postepeno diferenciralo. To je prirodno i to se događa sa svakom institucijom (sa porodicom, državom itd.). Ono što je specifično za vlasništvo, to je historijska koincidencija da su ideolozi građanske demokratske revolucije imali pred očima samo političku vlast monarha kao protivnika i, prema tome, svako im je sredstvo bilo dobro došlo da se toj političkoj vlasti stvoji ustuk, protuteža. Orijentalirali su se na privatno vlasništvo kao takav ustuk. Smatrali su da privatno vlasništvo treba učvrstiti svim sredstvima, proglasiti ga svetim, nedodirljivim osnovnim ljudskim pravom, da bi se na njemu izgradila opozicija protiv monarhova apsolutizma i svestlasti na političkom području. I s tim su uspjeli. Luj XVI je prosjačio kod bankara zajmove i nikada nije došao na ideju da nacionalizira njihovo vlasništvo, pa sve do 1871. kad komunari nisu nacionalizirali privatno vlasništvo francuske Narodne banke. Ideologija o svetosti vlasništva djelovala je na sve ljude, čak i one u opoziciji prema građanskom poretku.

Kako su ideolozi građanstva eskalirali pojam vlasništva u pozitivnom smislu kao prirodno pravo, neodvojivo od ljudske slobode i života, tako su ga njihovi protivnici eskalirali u negativnom smislu — da je vlasništvo nespojivo s ljudskim dostojanstvom. Taj koncept nije ništa drugo nego druga strana medalje pozitivnog precjenjivanja vlasništva koje proizlazi iz Lockeovog stanovišta.

Ono što u prvi mah nije ni primijećeno, to su posljedice industrijske revolucije za klasični pojam vlasništva. Industrijskom revolucijom je vlasništvo na industrijskim sredstvima za proizvodnju dobilo potpuno drugi karakter nego što je imalo vlasništvo na koje su mislili Locke i drugi kad su govorili o njegovoj svetosti. Na industrijskim sredstvima za proizvodnju rade ljudi, radnici, bez kojih se to vlasništvo uopće neda iskoristiti, a koji nemaju nikakvog utjecaja na njega, jer nisu njegovi vlasnici. To je neodrživa situacija, to je s vremenom postalo svima jasno, pa i u kapitalizmu.

Čitav kasniji razvoj nastoji pronaći izlaz iz te situacije. U knjizi se spominje dioničko vlasništvo — mislim da se ne spominje dovoljno i ne obrađuje dovoljno. To je jedna od najinteresantnijih ideja koje su pale na pamet kapitalistima. Dioničko vlasništvo postizava kolektivizaciju vlasništva u izvjesnom smislu i sa izvjesnog stanovišta, a da ipak zadržava privatno vlasništvo i to privatno vlasništvo na dionici. Prema tome, zadržava i alokacionu i motivacionu funkciju vlasništva, a da ipak na poseban način regulira njegovu upotrebu u konkretnom upravljanju privrednim procesima.

Ostavimo sada po strani druge oblike »obrambene kolektivizacije« vlasništva u kapitalizmu, kao što je zadružni pokret. Koncentrirajmo se u usporedbi na drugi glavni pristup rješavanju problema neadekvatnosti tradicionalnog privatnog vlasništva u odnosu na industrijska sredstva za proizvodnju, a to je državno vlasništvo tih sredstava. Ovaj oblik konfundira političku vlast i vlasništvo, te tako gubi pozitivne efekte institucije vlasništva na motivaciju ljudi, na diferencijalnu alokaciju sredstava, na decentralizaciju rizika i njegovu vezanje na pojedinca kojeg prisiljava da sa stvarima postupa s pažnjom »dobrog domaćina«. U tom smislu moglo bi se reći da je već državno vlasništvo, zapravo oblik »ne-vlasništva«.

Ne smatram, stoga, da su napadi na društveno vlasništvo kao nesvojinsku koncepciju potpuno opravdani. Izraz »društveno vlasništvo« nije drugo do slikovito izražavanje činjenice da su klasične formalno-pravne institucije vlasništva kao ovlašćivanja-i-isključivanja prestale da djeluju, i da moramo izmisliti nešto novo. To mi izgleda na dugi rok osnovni problem, ne samo naš nego svačiji. »Društveno vlasništvo« uopće nije regulacija. Ono je proglašenje načelnog uključivanja svih interesenata u krug legitimnosti pristupa sredstvima za proizvodnju. Konkretno modalitete pristupa sada treba posebno regulirati. U brojnim situacijama, po svemu sudeći, problem se regulacije više ne može riješiti pomoću instituta vlasništva, nego se mora posegnuti za nekim složenijim, danas još neizmisljenim institutima.

U vezi s mogućnošću uvođenja dionica, obveznica, itd. u naše radničko samoupravljanje postavlja se pitanje: da li tržište koje uključuje te institute pretpostavlja tržište kapitala, tržište roba i tržište radne snage? Meni se čini da razmatrati dioničarstvo u vezi s radničkim samoupravljanjem znači konfundirati tržište kapitala i tržište radne snage. Tržište radne snage, o kojem se govori dosta apstraktno, osnovno je pitanje naše današnje diskusije. Jer, ako imamo tržište radne snage, ono mora da djeluje na radnike uglavnom negativno zbog mogućnosti gubitka radnog mjesta, pa je taj institut u suprotnosti s mogućnosti da radnici nastupe kao dioničari u svom poduzeću, jer bi im

ta pozicija omogućila da u svojoj radnoj organizaciji ostanu u radnom odnosu bez obzira na svoje efekte rada, a da se istodobno individualno oslobode od rizika koje traži tržište.

To mi se čini ozbiljnim problemom i svakako jednim od pitanja koje ćemo morati rješavati u vezi sa sklopom instituta o kojima razgovaramo, a nismo niti blizu toga da ih riješimo.

Pravno-formalna i društveno-ekonomska dimenzija vlasništva

Branko Horvat

Moj prilaz problemu gotovo je identičan ovom profesora Pusića, što ne bi trebalo čuditi jer o tim stvarima raspravljamo najmanje 15 godina, samo što ja uvijek mislim da su problemi rješivi, a on stalno naglašava moment dubioznosti. Tako ću u svojoj diskusiji pokušati pokazati da je društveno vlasništvo sasvim jednostavna kategorija i da tu nikakvih bitnih problema nema. Jedino se tu on i ja razlikujemo.

Identičnost je i u ocjeni knjige prof. Gamsa, jer također kao prvo izjavam priznanje profesoru Gamsu, koji je jedini od naših profesora prava javno istaknuo pravnu besmislicu tretiranja društvenog vlasništva kao svačijeg i ničijeg, kako je došlo do izražaja u Ustavu i zakonima, što nam je nanijelo ogromne privredne štete. Na taj način je prof. Gams spasio čast pravne profesije, a s druge strane mislim da je kao čovjek prihvatio i rizik — kad je upozorio na probleme koje ćemo imati s ovakvim neozbiljnim tretiranjem vlasništva — jer je morao napustiti katedru...

(A. GAMS: U izvesnom smislu su mi učinili uslugu.)

Ne bih rekao da su učinili uslugu, nama su svima učinili štetu.

(A. GAMS: Dali su mi vremena da radim...)

Mislim da je to trebalo istaknuti, te da se Eugen i drugi slažu s takvim stavom.

Sada bih prešao na metodološke primjedbe na materijal, i opet bih išao istom trasom koju je Eugen naznačio: naime, radi se o polemičkoj knjizi i tako prema njoj treba nastupati. Prof. Gams je pretpostavio u svojoj društvenoj izoliranosti, tako ga pokušavam psihološki shvatiti, da nitko drugi nije vidio ono što je vidio on, ovu pravnu besmislicu. I kad to nitko nije vidio,

nije se potrudio da u našoj literaturi pronade slične, ili barem neke, napore da se ta stvar postavi na svoje mjesto. Tako mu je promaklo da je prof. Bajt još 1953. godine napisao rad o pravnom i ekonomskom razlikovanju vlasništva, kao i kasnije nekoliko drugih radova koji indiciraju upravo što sam rekao...

(A. GAMS: 1952. godine rekao sam to u svom udžbeniku...)

Ne govorim o prioritetu nego o našoj nacionalnoj osobini da ne citiramo one koji su raspravljali o istom problemu. Naravno, to nije slučaj kod prof. Gamsa koji citira čitav niz ljudi koji su o tome raspravljali, ali samo one koji su pogrešno raspravljali, a niti jednog koji je ispravno raspravljao. Zato taj moment ističem.

Sama knjiga prevazilazi pravne probleme vlasništva i ima mnogo digresija u raznim pravcima, što je sasvim dobro jer na neki način situira pravne institute u društveni kontekst. Međutim, postoji jedna knjiga, izdana u dva sveska, koja se zove *Selfgoverning Socialism* u kojoj se obrađuju ti aspekti na koje ukazuje prof. Gams, gdje se radi o historiji samoupravljanja od njegovog početka. Taj rad uopće ovdje nije spomenut...

(A. GAMS: Žao mi je, nisam znao za taj rad...)

To je ono što je deprimirajuće, jer su tu knjigu izdala tri Jugoslavena — Marković, Rudi Supek i ja. Ta je knjiga danas udžbenik na američkim sveučilištima iz oblasti komparativnih ekonomskih sistema, dok naši autori uopće ne znaju da ona postoji.

Dalje, prof. Gams citira jedan moj članak u kojem pomalo humoristički tretiram naše rasprave o vlasništvu, naročito jednu raspravu u Srpskoj akademiji nauka, ukazujući na termine razlikovanja javnog i privatnog vlasništva. Što znači da je društveno vlasništvo i javno i privatno? Svako vlasništvo znači isključivanje drugog, a društveno vlasništvo je uključivanje svih, pa je onda svačije i ničije. Ono što tretiram pomalo posprdno, prof. Gams je shvatio kao moje vlastito mišljenje — polazeći od pretpostavke da nitko drugi nije ispravno prilazio tom problemu.

Međutim, stvar je još gora. Moje stvarno mišljenje o vlasništvu, pokušaj davanja teorije društvenog vlasništva nalazi se u jednom poglavlju *Političke ekonomije socijalizma*. Kad sam dobio poziv za današnju raspravu, bio sam veoma zainteresiran da vidim što će netko tko je pravni stručnjak — ja to nisam — reći na tu moju teoriju, priželjkivao sam da dobijemo plodnu diskusiju na osnovi jedne kritičke analize, i bio sam jako razočaran kad sam ustanovio da prof. Gams i ne zna da ta teorija postoji.

(A. GAMS: Čitao sam o tome.)

Nadam se da će se to ispraviti u idućem izdanju knjige i da će knjiga dobiti jedan indeks bez kojeg se naučne knjige inače ne mogu koristiti.

Sada bih prešao na sam — da tako kažem — konstruktivni prilaz. Na str. 361. prof. Gams govori o tome da treba jedanput zauvijek raščistiti da li je ova naša privreda robna, odnosno da li želimo ili ne da se općenito radi o robnoj privredi ili o plansko-socijalističkoj privredi. To je pseudoproblem. Ta dilema uopće ne postoji, iako se ja slažem da je ona u javnosti napuhana, ali u

javnosti ima koliko god hoćete pseudodilema koje mi kao naučni radnici moramo, da upotrijebim politički izraz, raskrinkati.

Naime, samoupravljanje je identično s autonomijom radnog kolektiva. Autonomije radnog kolektiva nema bez tržišta — to je logička konsekvenca, ne empirijska — jednostavno je nema. Autonomija znači da ti sâm sebi donosiš zakone, a to možeš uraditi jedino ukoliko postoji jedan takav odnos u društvu koji nazivamo tržište. A tržište ne može normalno funkcionirati bez planiranja — to ekonomisti znaju već otprilike sto godina — tako da nema apsolutno nikakve kontradikcije između robne privrede i plansko-socijalističke privrede. To je ista stvar, naravno, kad se to uradi inteligentno.

Na str. 362. kaže se da je osnovni naš nedostatak što se htjela izgraditi puna tržišna privreda bez pune privatne svojine. Imam utisak, i tu se nadovežujem opet na Eugena, da je to zapravo glavni nedostatak analize prof. Gamsa. Tu prenaplašenu privatnu svojinu shvatio je kao uslov za bilo kakvo tržišno poslovanje, za što — naravno — nema nikakvih razloga. Sada bih i to pokazao.

Polazimo od definicije vlasništva — prof. Gams daje definiciju da je to »skup pravnih normi koje regulišu prisvajanje«. Nesumljivo tačna definicija. Međutim, kod definicija je važno koliko su one plodne. Ova definicija, po mom mišljenju, vodi ljude koji su nedovoljno obrazovani — a takvih izgleda ima jako puno — u zabludu.

Naime, miješaju se dva bitno različita pojma: društveno-ekonomska i pravno-formalna kategorizacija vlasništva. U ovoj definiciji nema njihovog razlikovanja. Zato sam ja u *Političkoj ekonomiji socijalizma* inzistirao da odmah u definiciji upozorim na razliku, da ne bi kasnije bilo zbrke. Naime, ja razlikujem vlasništvo kao društveno-ekonomsku kategoriju od vlasničkih prava kao pravne kategorije. Vlasnička prava su skup prava na ekonomsku vrijednost, koja se različito definira u različitim sistemima, ili su skup normi koje reguliraju promet ekonomskih vrijednosti.

I sada dolazim na ključni momenat debate. Naime, tvrdim da nema nikakve razlike u pravnom pogledu — s jednim ograničenjem koje ću malo kasnije reći — između američke korporacije i jugoslavenskog samoupravnog poduzeća.

Kao što znamo, američke korporacije su sasvim efikasne privredno, prema tome nema razloga da to ne budu i naša poduzeća — iako se ta korporacija zasniva na privatnom vlasništvu, a naše poduzeće na društvenom.

Američka pravna teorija je praktički jednoglasna u tome da je korporacija nešto različito od dioničara i da korporacija ugovara dugove u svoje ime, a ne u ime dioničara. To je nešto što je ušlo u leksikone. Prevedite to sada na jugoslavensku situaciju: naše samoupravno poduzeće sasvim je sigurno nešto različito ili bi trebalo da bude nešto različito od društva, jer društvo je vlasnik; isto tako naše samoupravno poduzeće ugovara svoje dugove u svoje ime, što znači u ime radnog kolektiva koji upravlja tim poduzećem, a ne u ime društva. I onda nam — kao što Eugen kaže — ove stare kategorije vlasništva više ničemu ne služe: moramo ići ili na nove institute ili na odgovarajuću reinterpretaciju vlasništva.

Budući da stvari tako stoje, onda ona tradicionalno upotrebljena definicija »iustendi, fruenti et abutendi« — odnosno kako me Eugen uvijek ispravljao pa kaže »disponendi« — kao oznaka vlasništva vrijedi i za jugoslavensko vlasništvo. Nema nikakvog razloga zašto ne bi vrijedila.

Koja su ograničenja kod nas i u svijetu za razliku od, recimo, vremena kada su živjeli stari Rimljani? Imamo tržišna ograničenja na privatno vlasništvo — ne smiju se praviti karteli itd. U nas je, nažalost, obratno: samoupravno je dogovaranje upravo zakonsko prisiljavanje na stvaranje kartela, što je naravno nonsens. Ali u normalnoj situaciji ne smiju se praviti karteli. Zatim imamo radno zakonodavstvo koje onemogućava da rade djeca, da se radi dvadeset sati dnevno, da se radi u nehygienjskim uvjetima itd. Imamo ekološka ograničenja. Jedina je razlika koja postoji između naše situacije i, recimo, američke, koju ja nazivam sistemskim ograničenjem — društvena imovina se ne može smanjiti. Možete raditi što god hoćete s njom, samo je ne možete smanjiti.

Sada nastaje nesporazum između ove pravno-formalne dimenzije vlasništva koja je ista u Americi i u nas, te društvene i ekonomske dimenzije koja je različita i koja čini vlasništvo društveno-ekonomskom kategorijom. Budući da je pravna dimenzija irelevantna s društveno-ekonomskog aspekta, ona ima zadatak da izvrši regulaciju pravnog prometa i ništa preko toga — samo to!

To onda znači da su razni pravni oblici vlasništva apsolutno kompatibilni s društvenim vlasništvom. Otuda su sve ove diskusije da li privatno vlasništvo ide u Jugoslaviji ili ne ide, opet pseudodiskusije. Prema tome, s pravnog stanovišta, klasifikacija vlasništva — kao što je privatno vlasništvo, ortaštvo, zadružno vlasništvo, ugovorna organizacija udruženog rada, općinsko ili općenito državno vlasništvo — je apsolutno kompatibilna s društvenim vlasništvom. Nikakve tu suprotnosti nema ukoliko se poštuju društvena i ekonomska dimenzija, koje čine pozadinu cjelokupnog tretiranja vlasništva u jednom socijalističkom društvu.

Andrija Gams

Iskoristio bih tri minute za repliku. Moram kazati da zahvaljujem više na kritikama nego lepim komplimentima, jer su kritike mnogo korisnije. Hteo bih se ispričati prof. Horvatu ako sam ga krivo citirao, ali čitajući *Političku ekonomiju socijalizma* takođe sam naišao na tu definiciju — koju možda nisam dovoljno pažljivo čitao — da je, naime, društvena svojina ničija i svačija.

(B. HORVAT: Citat je točan, interpretacija pogrešna...)

Ne bih se na tome zadržavao. Osvrnuo bih se na dva pitanja koja ću kasnije, u konačnoj intervenciji, dublje obrazložiti. Privatna se svojina, kad se artikuliše u praksi, svodi na dva osnovna elementa — upotreba i raspolaganje. Tačno je da upotreba i raspolaganje postoje i kod privatne i kolektivne svojine, ali je velika razlika u tome što je privatna svojina u korištenju i raspolaganju slobodna, što se potpuno slaže s motivacijom privatnog vlasnika da

slobodno raspoložujući svojom što više i što bolje proizvodi, da ostvari svoje privatne interese za profitom, dok je u kolektivnoj svojini korištenje i raspolaganje u klasičnim oblicima vezano tradicijom a u modernim oblicima planom — znači, to je vezano raspolaganje. U porodičnim zadrugama, čije tragove nalazimo na izvesnim delovima Balkanskog poluotoka, može da se proizvodi samo što je tradicijom bilo predviđeno: muškarci obavljaju jednu ekonomsku delatnost, žene drugu, potrošnja je tradicionalna, a potrošnja nije ništa drugo nego jedan oblik raspolaganja.

Sada bih se osvrnuo na svojinu putem deonica Marx je rekao da je svojina putem deonica početak kolektivne svojine, odnosno društvene svojine. Ovde imamo kolektivno-svojinske elemente, upravo zbog toga što je korištenje odvojeno od raspolaganja. Deoničar koristi dividendu i delom imovine sudeluje u samom preduzeću, ali raspolaganje pripada drugom. Radi se o podeljenosti svojine na više subjekata s različitim ovlaštenjima. Korištenje i raspolaganje takođe je jedan od oblika kolektivne svojine, a kasnije će obrazložiti opravdanost podeljenosti te kolektivne svojine.

Osvrnuo bih se i na izrečenu opasku da je jugoslovensko preduzeće slično američkoj korporaciji. Bojim se da ta tvrdnja previše posmatra stvar sa formalno-pravnog stanovišta, jer u samoj suštini ne može niti u kojem slučaju zaduživanja da bude odvojeno od svojinskih prava, a ta svojinska prava se izražavaju u deonici. Onaj ko zadužuje korporaciju u izvesnoj meri zastupa preduzeće, a zastupništvo znači raspolagati na račun tuđe imovine. Ta imovina pripada korporaciji i sastavljena je od deonica.

Kada se zadužuje naše preduzeće, postavlja se pitanje u kojoj meri to zaduživanje tangira preduzeće a u kojoj meri društvo — jer nije jasno čija je imovina i u kojoj meri podeljena. O tome sam pisao u knjizi, a kasnije ću još dodirnuti to pitanje.

U Americi postoje određeni subjekti u vidu akcionara, pa ako se naprave nepovoljni ugovori i izvrši zaduženje na ekonomski neracionalan način, deoničari gube deo svoje imovine. Kod nas, ako se ekonomski neracionalno zaključi ugovor, zadužuje se ne preduzeće nego društvo.

(B. HORVAT: Da, ali mi smo svi dioničari i svi zajedno gubimo...)

U Americi ne. Ako je zaključen koristan ugovor, dividende će biti veće. A kod nas, ako se zaključi koristan ugovor, povećavaju se lični dohoci i to kolektiv prisvaja. Ali, ako se gubi, onda gubitak snosi društvo.

Ko snosi svojinski rizik?

Radoman Božović

Razgovor o svojini u socijalizmu prethodno nas obavezuje na sintezu kritike etatističkog modela svojine. Bez toga saznanja teško možemo meritočno vrednovati aktualne probleme svojine u socijalizmu danas, uz sve posebnosti kod nas

Način na koji socijalistička društva institucionalno uređuju svojinske odnose, objektivno bi morao biti determiniran razvijenošću proizvodnih snaga a subjektivno uslovljen političkom voljom i strukturom političke vlasti. Tako se danas kao ključno pitanje reformi socijalističkih zemalja izvode svojinski odnosi i motivacioni sistem koga oni uzrokuju. Hroničnost krize — koju u suštini reprodukuje nerešeno pitanje svojine-motivacije-tržišta, nije moguće nađići parcijalnim »reformama tržišta«. Nužno je tematiziranje pitanja multisektoralnosti svojine, pitanja radno preduzetničke motivacije i pitanja ekonomske efikasnosti.

Postoji jedan problem — čuli smo ga u uvodnom izlaganju — koga je nužno »razrešiti« kao uslov razgovora o zadatoj temi, a to je distinkcija između pojma monopola i pojma svojine. U protivnom, zapada se u pogrešku pokušaja operacionalizacije »besvojinskog« koncepta, što nije primereno bilo kom izrazu robnosti proizvodnje — proizvodnje (i prometa) vrednosti. Pojednostavljeno (u suštini netačno) vrednovanje Marxova saznanja o međuodnosu pojma svojine i pojma monopola vodi nas u neku varijantu opštosti svojine — od državne svojine do apstraktnog radnika kao subjekta i uopštenog društva kao subjekta. U tom shvaćanju svojine utemeljio se »model« ovladavanja robnom proizvodnjom, (izvana, a ne iz produkcionog odnosa i njegove snage) gdje se zakonito reducira jedinstvo radničko-klasnog na mnoštvo isposredovanih oblika monopola, dok se motiv svodi na motiv kratkog roka, gdje nije utemeljena njegova razvojna dimenzija. Dominira motiv preživljavanja. U tom modelu svojine nije moguće izvesti razvojnu dimenziju.

Sve to ima za rezultat svojinske odnose čiji se sadržaj viednuje u priznavanju samo pozitivnog subjektiviteta. Kad postoje ekonomski i drugi efekti nije problem utvrditi subjekta, a kada ti efekti ne postoje, subjekt se poopštava, odnosno društvu se ispostavljaju ti račun. Tu je suština kritike našeg modela društvene svojine koju prof. Gams daje (s pravom) u knjizi o kojoj razgovaramo. »Besvojinski« model nije u stanju odgovoriti na pitanje rizika, odnosno pitanje negativnog subjektiviteta, već se taj subjekt poistovećuje s društvom. Tu je ishodište socijalizacije gubitaka, demotivacije i nemogućnost vrednovanja one strukture motiva i odgovornosti koju logika robne proizvodnje po sebi *zadaje*.

S pravom se ističe da je opštost svojinskog odnosa suprotstavljena zahtjevu za većom ekonomijom resursa, radnoj motivaciji — robnoj proizvodnji u krajnjem sadržaju. Uzrokuje se stalni konflikt egalitarizma i radne nejednakosti. Ta opštost ima za rezultat i monistički, šablonizirani oblik organizacije privrede i društva, jednu varijantu »kasarnskog socijalizma« čije su posljedice *neefikasnost, neprohodnost* za nove tehnologije, *nemotivisanost*, odsustvo *preduzetničke* inicijative, nedovoljno vrednovanje *znanja* i sl.

Empirijski podaci govore da je i u našoj ekonomiji struktura sredstava u društvenoj reprodukciji već danas po svojoj prirodi mješovita — tu su i sredstva stanovništva, i inostranog sektora i društvenog privrednog i javnog sektora. Prema tome, ignorisati privredno-sistemska činjenica da smo *objektivno* u prostoru *mješovite privrede*, a samim time i logike *mješovite svojine*, ima za rezultat pojednostavljenje — pogrešku i nemogućnost da se institucionalno dosljedno izvede koncept ekonomske sadržine društvene svojine.

Ova opštost odnosa svojine izvedena je na pojednostavljenoj ideološkoj recepciji Marxovog određenja privatnog vlasništva, za koga se vezuje eksploatacija po sebi. Eksploatacija postoji, nezavisno o kom institucionalnom obliku svojine je reč, sve dok postoje neradne privilegije: rente, monopoli i sl. Robna proizvodnja pretpostavlja robno-svojinski karakter — u protivnom ekonomske kategorije gube svoje supstancijalno ekonomsko značenje. Suprotstaviti radno-privatnu svojinu društvenoj, znači prihvatiti nacionalizaciju kao jedini mogući oblik podrijetvljavanja, odnosno prihvatiti državu kao titulara, kao jedini čisti oblik socijalizma.

Uprošćeno i pogrešno vrednovanje međuodnosa privatne svojine i eksploatacije, izvedeno je iz neznanja da je robnoj proizvodnji na dostignutom stepenu razvijenosti zakonito svojstveno i prisvajanje po osnovi svojine, odnosno da je preraspodjela na tržištu *zakonitost* robne proizvodnje.

Empirijski nalazi potvrđuju neuspješnost modela budžetske redistribucije kao zamjene za regulaciju tržišnog tipa, gušeći preduzetničku inicijativu i radno-svojinski motiv i odgovornost. Jednostavno, u tom modelu nema mogućnosti za značajniju *razvojnu inicijativu*, ali ni za *propadanje*. To je jedna od osnovnih karakteristika »robne proizvodnje« savremenih socijalističkih društava — hronična nemogućnost prilagođavanja privredne strukture zahtjevima savremenog naučno-tehnološkog progressa.

To je rezultat podijeljenosti upotrebe *faktora proizvodnje* i *vlasti*, svojinskog raspolaganja faktorima, a što je suprotno zahtjevu za samostalnošću kolektiva i robnoj proizvodnji. *Sinteza* toga odnosa jeste redistributivna moć države, izvršna uloga preduzeća i niska radna motivisanost pojedinca.

Određenije iskazivanje ekonomskog sadržaja društvene svojine danas je u nas centralno pitanje promena, reformi privrednog sistema — i ne samo privrednog. Sadašnji, u suštini »besvojinski« koncept preferira socijalni, nacionalni i politički sadržaj društvene svojine — *preraspodjelu* postojećeg. Te promene znače *konkretnu* preraspodjelu političke i ekonomske moći u korist kolektiva, u korist pojedinca, tj. distribuciju moći prema faktorima stvaranja nove vrijednosti.

Čitajući knjigu prof. Gamsa, koja ima karakteristike pokušaja interdisciplinarnе sinteze ove izuzetno složene problematike, postavlja se nekoliko pitanja na koja, čini mi se, odgovor u knjizi nije izveden do teorijskog, a kamoli do institucionalnog izraza. Riječ je, prije svega, o odnosu robne proizvodnje i društvenog sadržaja društvene svojine. Otvoreno je još uvek pitanje: u čemu se izražava mjera društvenosti društvene svojine? Pa onda i mjera socijalizma, a da se ne ostane na nivou utopističke određenosti. Tu je jedino moguće tražiti posebnosti društvene svojine u odnosu na privatnu svojinu. Vrednujući saznanja Marxa i Engelsa o međuodnosu konkurencije, tržišta i privatne svojine, prof. Gams ostaje dužan odgovor na pitanje da li je konkurencija, tržište, imanentno društvenoj svojini kao svojinskom konceptu. Mislim da je prof. Horvat sada ovdje dao neka nužna pojašnjenja. Smatram da je konceptu *svojinskog* izraza društvene svojine imanentna robna proizvodnja — konkurencija.

Tu je i pitanje vrednovanja odnosa *robe* i *privatne svojine*. Puna, u principu neograničena, tržišna ili robonovčana privreda je — kako tvrdi prof. Gams — isključivo funkcija privatne svojine. Ako se pojednostavljeno *privatna svojina* veže za *robu*, isključujući svaki drugi oblik svojine, onda se otvaraju pitanja na koja je, čini mi se, ekonomska nauka već dala odgovore i ne bi ih trebalo iznova sada otvarati.

Potrebno je jasnije se odrediti i prema sadržaju *eksploatacije*: šta je mjera eksploatacija ako se ona uzima kao kriterij diferencije kod pojedinih oblika svojine? Kako operacionalizirati određenje eksploatacije kao prisvajanja rezultata tuđeg rada? Što to u uslovima bilo kog nivoa robnosti znači i da li je moguće eksploataciju pojednostavljeno vezati samo za privatnu svojinu? U kojoj mjeri je ovdje riječ više o političkoj proklamaciji nego o mogućnosti operacionalizacije tog odnosa?

Prof. Gams s pravom ističe potrebu razlikovanja imovinsko-pravne dimenzije od javno-pravne. Onog što smo mi u institucijama *samoupravnih prava* pomiješali — izostavljena je imovinska-svojinska dimenzija. Iz te opštosti samoupravnih prava izveden je koncept svojinskih odnosa koji bitno zapostavlja *ekonomsku* sadržinu. Pokušalo se nadomjestiti klasično pravo svojine sa pravom rada društvenim sredstvima bez svojinske-imovinske, odgovornosti i motivacije, ostavljajući neriješeno pitanje (na tim pretpostavkama i nije ga moguće riješavati) ekonomskog subjektiviteta nad društvenom svojinom.

I empirijska saznanja istočno-evropskih zemalja, prije svega Mađarske, govore da je multisektoralnost oblika svojine, uvođenje privatne svojine, kooperativne, zadružne, akcionarske i sl. nužnost ove etape socijalističkog razvoja. Pitanje je u našim uslovima, da li je moguće operacionalizirati (privredno-sistemski) u isto vrijeme društvenu nesvojину i druge oblike svojine koji po definiciji imaju i titulara, a da se zakonito ne dešava ono što se danas u praksi dešava, a to je legalno rastakanje društvene imovine u druge oblike svojine.

Ekonomsko vlasništvo i višak vrijednosti

Ivan Padjen

Kao i prof. Pusića i mene smetaju početna i završna stranica *Svojine*, kao indikacija orijentacije koja, čini mi se, ne može dovesti do zadovoljavajućeg objašnjenja vlasništva. Kao i prof. Horvata, smeta me da se prof. Gams nedovoljno služi postojećom literaturom — s time što se ta primjedba odnosi i na prof. Horvata. U jednom sam se tekstu, koji je na zahtjev raznih izdavača jedno tri puta preštampan (v. posljednju verziju »Kritika politekonomskog i građanskopravnog poimanja vlasništva«, *Naše teme*, vol. 29. br. 10—12, 1985, str. 990—1035) osvrnuo na određena stajališta, među ostalim, prof. Horvata i prof. Gamsa. Prof. Horvat je bio u prilici da nekih dvadeset puta na sastancima u Jugoslavenskoj akademiji da sustavni odgovor na moje prigovore, u kojima sam mu pokušao pokazati da razlike između ekonomskog i pravnog poimanja vlasništva postoje, ali ne na onaj način na koji ih on prikazuje. Nije to nikada napravio, pa prema tome smatram da je nekorektan i njegov prigovor prof. Gamsu.

(B. HORVAT: Kuda bih ja došao da repliciram na sve prigovore...)

To si svatko za sebe misli, ali nije baš lijepo rečeno, kako god vi to dobro mislili.

(B. HORVAT: Privatno sam rekao da imam puno prigovora.)

Kazali ste mi da se na Yaleu rimsko pravo više ne podučava. Kao da sam Vas pokušao diskvalificirati iz diskusije prigovorom da onaj tko ne zna rimsko pravo nema u njoj što da traži...

(B. HORVAT: Rekao sam još neke stvari, ali do te diskusije nije došlo. Kriv je Eugen što te stvari nije stavio na dnevni red.)

Ono što mene zanima jest zašto *vrhunski civilist*, kao prof. Gams, čije sam radove s velikim zadovoljstvom čitao i iz njih učio, *pravi neke pogreške u*

izvodima koji su pravnodogmatske prirode. Naime, prof. Gams, u *Svojini* na str. 75—76, gotovo od riječi do riječi ponavlja izvod koji je formulirao u svojoj knjizi *Osnovi stvarnog prava* (1980), str. 44—45 (a možda i negdje drugdje, još ranije). S obzirom na to da si je prof. Gams uzeo slobodu da ponavlja taj svoj izvod, uzet ću si i ja slobodu da ponovim središnji dio svoje kritike njegovih stajališta na navedenim stranicama *Osnova*, koji sam napisao u već navedenom članku »Kritika politekonomskog i građansko-pravnog poimanja vlasništva«, *Naše teme*, vol. 29, br. 10—12 (1985), str. 1029—30.:

»Ključnim nedostatkom njegovih stajališta izgleda mi razlikovanje vlasništva i obveznih prava, koje je u podlozi njegova poimanja imovine u romanskim pravnim sistemima. Gams, naime, kaže:

Pošto i potraživanja ulaze u imovinu, izgleda da (se) jedna konkretna stvar, na primjer prodati konj, nalazi . . . u dvema imovinama i imovinskim masama: i u prodavačevoj kao svojina i u kupčevoj kao potraživanje. No, to je samo prividno. U prodavačevoj imovini se nalazi ta stvar u naturalnom obliku, u vidu upotrebne vrednosti kao svojina, a u kupčevoj se nalazi kao potraživanje, tj. u vidu novčane prometne vrednosti — u vidu cene. U krajnjoj konzekvenci imovina je prisvajanje prometne vrednosti, a svojina prisvajanje upotrebne vrednosti

To je razlikovanje neprihvatljivo zbog dva razloga. Prvi, i u ovom tekstu odlučan, jest pravnodogmatske i prema tome u užem smislu pravnoteorijske prirode. Prof. Gams, naime, formulira tu razliku kao da se ona sastoji u razlici između vršenja činidaba (u slučaju vlasništva) i zahtjeva za vršenjem činidaba (u slučaju obveznih prava), iz čega proizlazi da pretpostavlja kako je vlasništvo tzv. stvarno stanje, a da se obvezna prava sastoje samo u zahtjevima za uspostavljanjem takvih stanja. No potonja pretpostavka bjelodavno nije utemeljena, jer je i vlasništvo (ako je riječ o romanskim i sličnim pravnim sistemima) pravo, tj. zahtjev na vršenje određenih činidaba, pa stoga vlasnik (a dobrim dijelom čak i posjednik) ne mora vršiti te činidbe, a da, usprkos tome, ima vlasnički (odnosno posjednički) zahtjev spram svakoga tko vrši vlasničke (odnosno posjedničke) činidbe ili postavlja zahtjeve da ih vrši. Stoga je, protivno izvodu prof. Gamsa, moguće da se pravno valjani zahtjevi za vršenje činidaba u pogledu jedne te iste stvari nalaze u dvije imovine, npr. u imovini vlasnika i u imovini kupca, a da same činidbe u pogledu te stvari vrši netko treći (tko na njih može, ali i ne mora, imati neko imovinsko ili neimovinsko pravo).

Drugi je, no ovdje sporedan razlog (koji sistematski pripada raspravi o razlikovanjima ekonomskog i pravnog vlasništva, naročito pod 2.4.7.c) politekonomske, pa prema tome i u širem smislu pravnoteorijske prirode. Pitanje je, naime, nije li Gamsova tvrdnja da obveznopravni ovlaštenik ima zahtjev na prometnu vrijednost stvari, a vlasnik na njezinu upotrebnu vrijednost, tautologija u tom smislu što se prometna vrijednost — *ex definitione* — formira na tržištu, a tržište je — *ex definitione* — sistem ugovorno reguliranih odnosa razmjene. A ako ta Gamsova tvrdnja nije tautologija, pitanje je, zašto je, npr., zahtjev zakupca da mu zakupodavac—vlasnik preda zakupljenu stvar u posjed zahtjev na prometnu vrijednost »objekta« zakupa, a zakupodavčeva reinvindikacija iste stvari po isteku roka zakupa zahtjev na upotrebnu vrijednost »ob-

jekta« (pitanje može biti i složenije ako zakupodavac može tražiti povrat stvari i po osnovi ugovora o zakupu!).«

Netom citirana kritika pokazuje da pravnodogmatske zabune nemaju jedan izvor nego dva. Jedan je sama pravna dogmatika, točnije, sistem pojmova za analizu prava koji se razvio u okviru znanosti privatnog prava na kontinentalnim pravnim fakultetima u proteklih devet stoljeća i to na temelju čitanja Justinijanove kodifikacije. Taj je pojmovni aparat uobličavan u tzv. *Enciklopediji prava*, nazivanoj ponekad i *Opća pravna nauka* (*Allgemeine Rechtslehre*), te je i danas, uglavnom u formi koju su mu dali njemački pandektisti u prošlom stoljeću, podučavan u okviru uvoda, odnosno tzv. općeg dijela građanskog prava. No taj je aparat, moram naglasiti, ostao praktično neinficiran uvidima modernije analitičke teorije prava, koja se počela razvijati s Benthamom i Johnom Austinom (koji je, inače, integrirao i dobar dio uvida njemačke pandektistike) i koju je u ovom stoljeću obnovio Kelsen.

Tako, da navedem za ovu raspravu neposredno relevantan primjer, većina stručnjaka za građansko pravo i danas neupitno drži da je razlika između stvarnih prava (među kojima je najvažnije vlasništvo) i obveznih prava (npr. prava zakupoprimeca) u prvom redu u »objektu«: »objekt« prvih je neka stvar, a »objekt« drugih neka činidba. No to razlikovanje, koje civilisti duguju rimskim pravnicima, sa stajališta je moderne teorije prava očito defektno. Prihvatimo li naime: 1) da je pravo sistem pravila koji regulira posebno važne društvene odnose (što će malo tko osporavati); 2) da društvenim odnosom ima smisla nazivati onaj slučaj u kojemu postoje barem dva čovjeka od kojih jedan izvodi spram drugoga neku radnju (koja je po definiciji namjeravana, tj. radnja s razlogom, i opaziva) te time stvara mogućnost povratne radnje (ta definicija je, dakako, sporna, već zbog činjenice da sociolozi, ekonomisti i drugi društveni znanstvenici — koji svi podrazumijevaju da istražuju društvene odnose — malne beziznimno propuštaju da odrede što to drže društvenim odnosom); prihvatimo li, dakle, ta dva uvida, očito je da sva pravna pravila — pa iako i pravila stvarnog prava — reguliraju ljudske radnje, a ne nekakve neaktivne »odnose među ljudima s obzirom na stvari«. A da su ti uvidi nesporno primjenjivi baš na stvarna prava, pokazuje elementarna analiza, pa čak i ona koju rutinski prihvaćaju civilisti, kad kažu da je i vlasništvo moguće razložiti na neka osnovna ovlaštenja, tj. na ovlaštenja na *usus*, *usufructus* i *abusus* stvari. Točnije je, dakako, kazati da je vlasništvo, kako je ono određeno u modernim liberalnim pravnim sistemima, ovlaštenje na sve zamislive radnje (»činidbe«) u pogledu neke »stvari« (u pravilu, nekog dijela prirode izdvojivog od svoje okoline), osim onih koje su javnim pravom zabranjene (npr. ograničenja otuđivanja stvari u međunarodnoj trgovini) ili onih koje je sam vlasnik prenio na nekog drugog (npr. zasnivajući služnost na svojoj nekretnini). No kad tako raščlanimo stvarna prava, postaje očitim da se ona ne razlikuju nužno od obveznih prava po svome »objektu«. Jer, u dobrom dijelu obveznopravnih odnosa (npr. u ugovorima o posudbi, o zakupu, o popravku stvari), »objekt« je također, uz radnju ili radnje, »stvar« u pogledu koje radnju treba izvršiti. Ne previdam, dakako, da barem u kontinentalnim pravnim sistemima postoje i neke druge važne razlike između stvarnih i obveznih prava (naro-

čito: nosilac stvarnog prava može poštivanje tog svog prava tražiti od svakoga, a nosilac obveznog prava samo od onoga s kojim je u obveznopravnom odnosu. No nadam se da sam dovoljno jasno pokazao da je razlika između vlasništva kao osnovnog stvarnog prava i obveznih prava s obzirom na »objekt« samo u načinu izražavanja: umjesto da kažemo da vlasnik ima pravo na sve zamislive radnje (aktivne i pasivne) u pogledu nekog dijela prirode, osim onih koje su mu izričito (zakonski, ugovorno i sl.) uskraćene, kažemo da ima (apsolutno) pravo na stvar; za razliku od takvog načina izražavanja, kad definiramo i opisujemo obvezna prava, redovito spominjemo radnje na koje se ona odnose.

Sumarna kritika civilističke dogmatike (koju sam opširnije izložio već nekoliko puta) trebala bi, među ostalim, uvjeriti i prof. Branka Horvata da mu ne zamjeram to što ne vlada kategorijalnim aparatom romanističke pravne znanosti. Ako mu u tom pogledu uopće nešto treba zamjeriti, onda je to upravo njegovo nekritično prihvaćanje tog kategorijalnog aparata. Naime, prof. Horvat u svom članku »Društveno vlasništvo«, 29 *Ekonomist* (1976), 391 str. kaže:

»S formalnopravnog stajališta, vlasništvo je skup prava i obaveza koje se tiču stvari što ima ekonomsku vrijednost. U slučaju društvenog vlasništva možemo utvrditi dva osnovna prava i jednu obavezu. Prava su ova:

(1) upotreba, mijenjanje ili prodaja roba, uključujući i sredstva za proizvodnju;

(2) uživanje koristi od upotrebe proizvodnih fondova (*usufructus*).

Osnovna obaveza jest:

(3) vrijednost proizvodnih fondova ne može se smanjiti bez obzira na izvor financiranja«.

Ne mogu se oteti dojmu da je to određenje pravnih elemenata društvenog vlasništva rezultat primjene romanističkih kategorija *usus*, *usufructus*, *abusus* (posljednje s negativnim predznakom), koje je samorazumljivo kontinentalnim civilistima. No s obzirom na to da prof. Horvat očito drži da bi dobra teorija društvenog vlasništva trebala biti razumljiva i pripadnicima drugih pravnih kultura, a ne samo unutar naše, pa tako, primjerice, i ekonomistima, pravnicima i sl. s Yalea, trebao bi voditi računa o tome da mu formuliranje njegove teorije u terminima romanističke pravne znanosti neće pomoći u postizanju tog cilja. Jer, koliko mi je poznato, u angloameričkom *Common Law*-u poznaju institut vlasništva na tražbini (dugu), a rutinski razlikuju možda i nekoliko desetaka (ili čak više) ovlaštenja unutar vlasništva, pa bi im stoga bilo neobično da se tako složeni institut ili sistem instituta kao što je to društveno vlasništvo kruto svodi na *usus*, *usufructus* i *non-abusus*, i to »stvari«; napokon, baš su na Yaleu, od Hohfelda početkom ovog stoljeća do još živućeg McDougala i njegovih brojnih sljedbenika, pravnici težili tome da konvencionalne pojmove koji se upotrebljavaju u pravnim aktima i u tradicionalnoj pravnoj znanosti zamijene funkcionalnim pojmovima o pravu — i to baš zato da bi mogli analizirati složene ekonomskopravne odnose (McDougal ih je prvi put upotrijebio u analiziranju utjecaja prostornog planiranja na vlasništvo na nekretninama, dakle, na odnose koji su veoma slični našim društvenovlas-

ničkim) i to u jeziku koji će biti razumljiv drugim društvenim znanstvenicima i omogućiti im da zajedno s pravnicima formuliraju i rješavaju složene probleme.

Naravno, prigovor koji sam iznio, tiče se ponajmanje prof. Horvata, a odnosi se prvenstveno na većinu naših civilista (Prof. Gams je među njima iznimka) koji posve neupitno izvode teorije društvenog vlasništva iz kategorija romanističke (i ev. germanističke) pravne znanosti, niti ne primjećujući pritom da te njihove teorije, osim što očito sužavaju društveno vlasništvo na neku derivaciju klasičnih stvarnih prava, impliciraju da je društveno vlasništvo nemoguće izvan kontinentalnih sistema. No takve konstrukcije, te činjenica da one ostavljaju trag čak u — po nakani posve ekonomskoj — koncepciji društvenog vlasništva koju je formulirao prof. Horvat, upućuju na to da su tradicionalne, kontinentalne kategorije za analizu prava možda i daleko prisutnije u modernim, pa i našim današnjim, raspravama o vlasništvu i socijalizmu nego što to na prvi pogled izgleda.

Spominjem tek uzgred, jer sam na njega već *in extenso* uputio drugdje (v. nar. »Sociologija i moderno pravo«, *Revija za sociologiju*, vol. 18, br. 3—4, 1976, str. 98—102), primjer recepcije pravnodogmatskih pojmova u modernoj socijalnoj teoriji i to u onom njezinom ogranku koji je za današnju raspravu po mnogočemu određujući. Danas je, naime, najvećem broju onih koji raspravljaju o vlasništvu i društvenom vlasništvu (pa tako i prof. Gamsu i prof. Horvatu) samorazumljivo da postoji razlika između ekonomskog i pravnog vlasništva, te da tu razliku dobrim dijelom dugujemo Marxu, koji je, uz to, pokazao da je ekonomsko osnovno, a pravno iz njega izvedeno. Pritom se, međutim, previdi da kasni Marx nije sustavno izveo pojam vlasništva (već ga je, vjerojatno, pretpostavljao), te da je, slično, i rani Marx ostavio samo kritiku otuđenja kao kritiku privatnog vlasništva i to polazeći od Hegelovog stajališta da je stjecanje vlasništva formiranjem (proizvodnjom) najprimjerenije ideji posjedovanja i da je Hegelovo poimanje načina stjecanja vlasništva (označavanjem, uzimanjem i formiranjem) prilično očita kopija posve pragmatičnog pandektističkog razlikovanja načina stjecanja posjeda. Posljedica te Marxove recepcije Hegelove recepcije pandektističkog poimanja stjecanja posjeda bila je dalekosežna: previd, prvo, da je i posjed pravo na stvar (a ne tek stvarno prisvajanje), i drugo, da formiranje nužno uključuje uzimanje, a uzimanje označavanje, doveo je do uvjerenja da postoji neko stvarno (ekonomsko) prisvajanje koje nije sukonstituirano simboličkom interakcijom i koje, štoviše, tu simboličku interakciju (kao pravnu i drugu nadgradnju) konstituira.

To uvjerenje je drugi izvor iz kojega proizlaze gore kritizirani pravnodogmatski izvodi prof. Gamsa (a i nekih drugih civilista, i ne samo civilista). Drugi je, dakle, izvor pojmovnih zapleta dobrog dijela naših rasprava o vlasništvu prešutna, no neupitna pretpostavka da postoji razlika između ekonomskog i pravnog vlasništva kao razlika između dvije vrste paralelno postojećih predmeta različitog metafizičkog karaktera: prvo bi postojalo kao prostorno-vremenska danost, a drugo kao nekakva idealna normativna tvorevina (»u glavama ljudi«) koja prvo (uglavnom iskrivljeno) odražava. Ta pretpostavka je, vjerojatno, izvod iz mnogo dalekosežnijeg dualizma materijalnog i idealnog, tijela i duha, objektivnog i subjektivnog i sl. Duže vrijeme mi je izgledalo da je

taj dualizam, napose kako se on pojavljuje u našim raspravama o vlasništvu, osobeni spoj epifenomenalizma, kao osobitog oblika determinizma, i pozitivizma, no teško je bilo naći neki noviji rad koji bi izrijekom pokazivao da se radi o spoju te dvije orijentacije *Svojina* prof. Gamsa vjerojatno je, usprkos nizu kvaliteta koje to djelo nesumnjivo ima, ogledni primjer rasprave koja izričito prihvaća determinizam i pozitivizam — kako je to u svojoj jezgrovitoj kritici primijetio prof. Pusić — a, sudeći po dosta izraženoj biologističkoj noti, i epifenomenalizam, tj. uvjerenje da je svijest idealna tvorevina, no određena materijom, odnosno — prema *Svojini* — biološkom strukturom čovjeka.

Već sam naznačio da ne vjerujem da je na tim pretpostavkama moguće formulirati zadovoljavajuću teoriju vlasništva ili bilo koju drugu teoriju o društvu. To najbolje pokazuje teškoća s kojom se susreće prof. Gams u uvodu *Svojine*. Naime, nakon što na prvoj stranici knjige prihvaća Comteovu metodičku orijentaciju na istraživanje činjenica, već na drugoj stranici primjećuje »da se društvene pojave prelamaju kroz norme i kroz sistem (moralnih) viednosti« — no nigdje ne objašnjava na koji način je norme i vrijednosti moguće istraživati kao bilo koje druge činjenice. Takvo zanemarivanje problema normativnosti nije, doduše, rijetkost u našoj civilističkoj literaturi. Već sam kazao da se nauka građanskog prava — barem u nas — razvija praktično nezavisno od moderne teorije prava, za koju je taj problem središnji i koja je u analiziranju tog problema došla do određenih, vjerujem važnih, uvida. Spomenut ću samo jedan od tih uvida, koji se tiče identificiranja pravnih normi.

Pretpostavimo da na zidu ove dvorane, na temelju zakona o zaštiti zdravlja ili sličnog pravnog akta, stoji natpis »Ovdje se ne puši«. Da bi interpretirali taj natpis potrebno nam je dvoje. Prvo, trebamo imati nešto što možemo držati transcendentálnom shemom za interpretiranje tog i njemu sličnog iskaza kao norme. Naime, taj hipotetički natpis je, kao i većina drugih pravnih normativnih iskaza, sročén u obliku (konkretno: indikativu) koji nikakvim izričitim obilježjima (kao što bi to, primjerice, bio poseban glagolski način — imperativ) ne odaje da se radi o normi. Da bi ga interpretirali kao normu trebamo, prema tome, imati prije svega — u ma kako neosvještenom obliku — transcendentálnu shemu norme (Prof. Pusić bi kazao: protučinjeničnog očekivanja), primjerice, oblika »Ako p, tada treba da q«, te pravila transformiranja iskaza »Ovdje se ne puši« u oblik sukladan toj shemi (npr. u oblik »Ni pod kojim uvjetima, ovdje se ne smije pušiti«). Za stručnu interpretaciju hipotetičkog natpisa niti ta interpretacija neće biti dovoljna. Hipotetički sudac kojem bi bio priveden prekršilac ovdje primjerice navedene norme treba, da bi, prema našem današnjem poimanju strukture i funkcioniranja prava, donio odgovarajuću odluku, imati i konvencionalnu shemu za interpretiranje pravne norme i za transformiranje pravnih iskaza u oblike podvedive pod tu shemu — i opet: bez obzira na to koliko bio svjestan te sheme i tih pravila transformiranja. Na taj način doći će do, primjerice, slijedeće — unutar pravne profesije prihvatljive — transformacije: »Niti pod kojim uvjetima (osim onih koji su kao iznimka priznati od pravnog poretka — kao što su to viša sila i sl.) nitko spram nikoga u ovoj dvorani ne smije pušiti; tko to (bez opravdanog razloga) učini, od nadležnog organa treba biti kažnjen«.

Primjer koji sam iznio krajnje je jednostavan, utoliko što se radi o jezičnom — i to pisanom i sadržajno jednostavnom — skupu znakova. No pravo se, kao što je to osobito dobro znano civilistima, ne sastoji samo od jezično formuliranih normi, nego se sastoji i od tzv. konkludentnih radnji pa čak i od šutnje kao osobite vrste normativnog izražavanja. Tako, da se poslužim školskim primjerom, boca ulja koju ostavim na stolu svoje kuhinje može biti posve beznačajna (točnije: neznakovna) činjenica; ako tu istu bocu stavim kraj štednjaka, ona može imati funkciju »privatnog« znaka da trebam dodati ulje jelu koje kuham; ako tu istu bocu stavim na stol među prijatelje koji objeduju, ona će biti lako raspoznatljiva ponuda da si, po želji, dodaju ulje kao začín jelu koje objeduju; postavi li, međutim, trgovac bocu ulja na policu svog dućana, ona će imati — ovisno o pravnom režimu u kojemu je to učinjeno — ili funkciju ponude na zaključivanje ugovora o kupoprodaji ili funkciju poziva na stavljanje ponuda, te će, ovisno o tome, ako kupcu boca slučajno ispadne iz ruku, štetu snositi ili kupac (koji je, uzimanjem boce, tj. prihvatom ponude, postao vlasnikom boce) ili trgovac (čiji je poziv na stavljanje ponude kupac uzimanjem boce prihvatio).

Uz to što moramo imati djelomično transcendentálnu, a djelomično konvencionalnu, shemu pravne norme i odgovarajuća pravila transformiranja (a vjerojatno je nemoguće strogo razlučiti transcendentálne i konvencionalne sheme i pravila), da bi mogli identificirati neku pravnu normu trebamo, drugo, znati i društvene činjenice, tj. društvene odnose slične onima koje ona regulira, odnosno koje ona tek treba proizvesti. Prihvatimo li, naime, Gadamerov uvid da razumijevanje neke simboličke tvorevine uvijek uključuje interpretaciju te tvorevine, a interpretacija primjenu iste na neke (makar hipotetičke) slučajeve, te njegov daljnji uvid da svako razumijevanje pretpostavlja neko predrzumijevanje, tada razumijevanje primjerice navedenog natpisa »Ovdje se ne puši« pretpostavlja da taj tekst može razumjeti samo onaj kome su — barem donekle — poznate situacije u javnim prostorima u kojima jedni ljudi puše, drugi zbog toga negoduju i sl.

Nadam se da je ovaj kratki ekskurs o prirodi normativnog u pravu uspio pokazati složenost tog problema i dao naslutiti kako je tek složeno identificiranje normi u ne-pravnim situacijama. Da se ne bih i opet ponavljao iznijet ću ovdje samo četiri teze o ulozi normativnog u spoznaji, napose o ulozi pravnih normi u spoznavanju modernih društava, te uputiti na tekstove u kojima sam te teze nastojao iscrpno izvesti.

(1) Identificiranje društvenih odnosa sastoji se u »razumijevanju« razloga za djelovanje onih koji u tim odnosima sudjeluju, te to »razumijevanje« ne može biti svedeno niti na golo opažanje ponašanja niti na neku vistu uzročnih ili kvaziuzročnih objašnjenja, koja su karakteristična za prirodne znanosti te za, po uzoru na prirodne znanosti formulirane, tzv. empirijske društvene znanosti (kakve su ekonomske znanosti, veći dio sociologije i sl.); To znači da tzv. empirijske (naturalističke, uglavnom — no ne nužno — pozitivističke) društvene znanosti pretpostavljaju »razumijevajuće«, odnosno interpretativne društvene znanosti (v. poblíže »Pozitivistička i interpretativna sociologija«, *Dometi*, vol. 20, 1987, 719).

(2) »Razumijevanje« razloga za djelovanje najprimjerenije je shvatiti kao normativno objašnjenje, koje je karakteristično za tradicionalnu pravnu znanost; to znači da je metoda (mada, očito, ne i predmet) pravne i drugih interpretativnih društvenih znanosti (koju pretpostavljaju tzv. empirijske, naturalističke društvene znanosti) istovjetna (v. поближе »Normativno objašnjanje kao temeljna metoda istraživanja društva« *Naše teme*, vol. 32, br. 1—2, 1988, str. 257).

(3) Glavni odnosi u modernim državama konstituirani su pravnim normama pa se stoga identificiranje tih odnosa sastoji ne tek u normativnom objašnjanju, nego u pravno-normativnom objašnjanju, tj. u njihovom objašnjanju unutar sistema pozitivnog prava; to znači da i tzv. empirijske (a pogotovo naturalističke) i interpretativne društvene znanosti pretpostavljaju pravne i pravnoznanstvene identifikacije glavnih elemenata strukture modernih država i društva (no ne pretpostavljaju nužno i pravničke i pravnoznanstvene identifikacije; najveći broj ekonomista, sociologa, politologa i sl. istraživača dovoljno su kvalificirani da sami identificiraju pravno konstituirane društvene odnose prije nego što te odnose objasni — kauzalno ili funkcionalno ili sl. — pod pretpostavkom da su npr. odnosi u tzv. materijalnoj proizvodnji nezavisna, a svi ostali zavisne varijable); to istovremeno znači da u državama i društvima u kojima, uslijed anomije ili tajnosti regulacije, ne postoje pravno ustanovljene strukture ili te strukture nije moguće identificirati, ne samo pravna znanost, nego i bilo koja druga društvena znanost (napose ekonomska i politička) gubi svoj predmet, pa time i mogućnost postojanja (v. поближе »Pravne i pravnoznanstvene pretpostavke znanosti o modernim društvima«, *Naše teme*, vol. 32, br. 7—8 1988, str. 1875—1890).

(4) Premda tzv. empirijske (naturalističke) društvene znanosti logički pretpostavljaju interpretativne društvene znanosti, a i jedne i druge se oslanjaju na pravne i pravnoznanstvene identifikacije modernih društava i država, postoji i povratni utjecaj tzv. empirijskih društvenih znanosti na interpretativne i na pravnu. Naime sagledavanje kvaziprirodnih uzroka ljudskog djelovanja omogućuje da drugačije »razumijemo« cjelinu unutar koje identificiramo pojedine društvene odnose, kao odnose koji su konstituirani razlozima, tj. pravilima za djelovanje (tako, u klasičnom primjeru, nakon što smo odredeni sklop društvenih odnosa »razumjeli«, vodeći računa o izričitim nakanama njegovih sudionika, kao pokret vjerske reformacije, možemo taj isti sklop, nakon istraživanja njegovih dubljih uzroka, reidentificirati kao pokret za agrarnu reformu). No takve reidentifikacije ne smiju završiti u pokušajima identificiranja svih društvenih odnosa kao odnosa koji nastaju uslijed djelovanja kvaziprirodnih sila (a ne kao odnosa koji nastaju uslijed namjera njihovih sudionika), i to zbog toga što takvi pokušaji nisu nikada do kraja provedivi (v. teza 1), pa se redovito izvitoperuju u prazno premetanje pomišljeno važećih zakona i nasilno podvođenje bilo kojih društvenih odnosa pod te zakonu (čini mi se da je ne mali broj politekonomista sklon takvim »objašnjenjima«) (v. поближе »Pozitivistička...«, *Dometi*, vol. 20, 1987, 732).

Da bi se shvatile izložene teze i izvodi koje one pretpostavljaju, dovoljno se prisjetiti jedne nesporne činjenice i njezine uobičajene misinterpretacije.

Naime, ekonomisti, kad pokušavaju odrediti tko i što prisvaja redovito se oslanjaju na statističke podatke. Pritom većina ekonomista drži da identificiraju i objašnjavaju nesporne, čvrste činjenice društvenog života. No previdaju dvoje. Prvo da su ti statistički podaci (ako je riječ o našem sistemu) dobiveni od SDK, a da SDK kao privredne subjekte registrira one fizičke i pravne osobe koje su na odgovarajući pravni način registrirane kao privredni subjekti (kod privrednih sudova i sl.) te da kao njihova sredstva (uključujući povećanje i smanjivanje tih sredstava) registrira ona sredstva koja su kao sredstva tih subjekata registrirana u njihovim poslovnim knjigama (i opet: u pravnim aktima), a u tim aktima su registrirana ako za upis postoji odgovarajući pravni osnov, tj. pravni akt koji sadrži jednu ili više pravnih normi ili dijelova normi (virman, faktura i sl.). Dakle, ekonomisti se oslanjaju — praktično beziznimno — na pravne (a u složenim situacijama: pravnoznanstvene) identifikacije pravnog konstituiranih privrednih subjekata i njihovih sredstava. Drugo, ekonomiste koji ne bi bili zadovoljni takvim identifikacijama, nego bi sami pokušali identificirati stvarne privredne subjekte i njihova sredstva, snašla bi zla kob. Kad bi sami pokušali identificirati društvena pravila koja konstituiraju stvarne privredne subjekte i njihova stvarna sredstva, pretvorili bi se u interpretativne sociologe organizacije, kriminaliste i kriminologe, odnosno u naprosto — dobre pravničke. Kad bi pritom pokušali to »stvarno« naći u činjenicama jednakima činjenicama što ih istražuju fizičari (a ne u pravilima, tj. razlozima društvenih djelatnika) našli bi se u situaciji onoga koji odstranjuje listove luka zato da bi našao njegovu stabljiku.

Nadam se da će gorenji sumarni izvod napokon dostajati za to da se shvati da ekonomsko i pravno vlasništvo nisu dva predmeta različitog metafizičkog karaktera, jedan (ekonomski) stvaran poput poslovične vatrogasne štrcaljke (u »ekonomskoj bazi«), a drugi (pravni) idealan poput anđela (u »društvenoj nadgradnji«). Vlasništvo je uvijek društveni odnos, odnosno točnije (barem u modernim ekonomskim i političkim sistemima) skup društvenih odnosa ili institut koji je konstituiran društvenim pravilima i to, redovito, pravnima.

* *
*

Iz netoni iznesenog zaključka ne slijedi da ne postoji razlika između pravnog i ekonomskog vlasništva. Kao što sam to na samom početku ove diskusije kazao, ona postoji — ali, dakako ne kao razlika između »realnih« i »idealnih« predmeta. Štoviše postoji nekoliko različitih, više ili manje plauzibilnih poimanja ekonomskog vlasništva, a postoji i nekoliko više ili manje plauzibilnih koncepcija pravnog vlasništva. Tu razliku ću pokušati pokazati i u pogledu privatnog i u pogledu društvenog vlasništva.

Pravnim privatnim vlasništvom možemo, kao prvo, nazivati one institute koji su u zakonima i drugim izvorima prava (sudskej praksi i sl.) nazivani privatnim vlasništvom. Analogno tome, društvenim vlasništvom možemo nazivati one institute koji su tako nazivani u istim izvorima. U tom smislu, govorimo, dakle, o vlasništvu (ili bilo kojem drugom institutu) prema odredbama pozitivnog prava. Takav pristup identificiranju pravnog vlasništva je

ne samo racionalan nego često i jedini opravdan kad, primjerice, pred sudom trebamo dokazati da netko ima ili nema vlasnički naslov na nekoj nekretnini. U takvoj situaciji redovito moramo pretpostaviti da je vlasništvo, bilo privatno bilo društveno, ili pak da je neko posebno vlasničko ovlaštenje, kao što je to pravo raspolaganja, samo i jedino onaj institut koji je kao privatno, odnosno društveno vlasništvo, odnosno kao pravo raspolaganja, određen pozitivnim pravom, tj. zakonima i drugim pravnim aktima koje kao »izvore« obvezatnih pravnih normi priznaje sud pred kojim izvodimo dokaz. Ako tu pretpostavku ne prihvatimo, nego se oslonimo na neku drugu (npr. na pretpostavku da je privatno vlasništvo onaj institut koji tim imenom naziva neki ugledni profesor građanskog prava koji svoju definiciju privatnog vlasništva ne temelji na pravu koje priznaje sud) veliki su izgledi da ćemo izgubiti parnicu.

Valja međutim, voditi računa o tome da je redovito teško definirati neki institut, te identificirati pojedine institute u društvenoj zbilji kao institute koji potpadaju pod definiciju, isključivo na temelju odredaba pozitivnog prava. Razlozi zbog kojih je to teško, a ponekad — pogotovo u slučaju vlasništva — neizvedivo, trebali bi biti bjelodani profesionalnim pravnicima, napose profesorima prava — no nažalost ponekad nisu.

Glavni je razlog sistemski karakter prava. Da bi odredili što je to vlasništvo prema *Općem građanskom zakoniku* nije dovoljna da pogledamo samo njegov par. 353 koji kaže »Sve što je osobe kakve, sve tjelesne i netjelesne njezine stvari, zovu se vlasnost njezina«. Kad bi samo tu odredbu držali zakonskom definicijom vlasništva prema O.G.Z.-u, a pogotovo kad bi ju držali definicijom (privatnog) vlasništva prema austrijskom pravu ili prema našim pravima u vrijeme dok je u njima važio O.G.Z., pokazali bi da uopće ne razumijemo što je to pravo. Da bi našli definiciju vlasništva prema samom O.G.Z.-u trebat ćemo uzeti u obzir čitav niz drugih odredaba tog zakona. Pritom, naglašavam, neće biti dovoljno da uzmemo u obzir samo odredbe izričito definiranog karaktera, kao što je ona u par. 354 koja kaže »Vlasnost smatrana kao pravo, jest vlast, raditi po volji sućanstvom i koristima stvari kakve, i svakoga inoga isključiti od toga«. Trebat ćemo konzultirati i odredbe o ograničenju, stjecanju, prijenosu vlasništva itd., sve dok ne dobijemo sintetički pojam, odnosno sintetičku definiciju vlasništva prema O.G.Z.-u. A želimo li dobiti takav pojam, odnosno definiciju vlasništva prema današnjem pozitivnom pravu Austrije trebamo uzeti u obzir novele O.G.Z.-a, propise o zemljišnim knjigama i, vjerojatno čitav niz drugih propisa i pojedinačnih akata, napose prema kojima se oni i O.G.Z. konkretiziraju.

Drugi je razlog izveden iz prvoga, a to je derogatorni potencijal konkretizacije prava. Svi znamo da je bitni element koji pravni sistem čini sistemom provedba načela zakonitosti, koje zahtijeva da norme stvorene aktima niže pravne snage budu u skladu s normama stvorenima aktima više pravne snage — da, dakle, zakonske norme budu u skladu s ustavnima, one iz uredba sa zakonskim, norme stvorene sudskim presudama s odgovarajućim višim. No to načelo nije do kraja provedivo, već zbog toga što su više norme samo okvir za one niže, pa je stoga čest slučaj da norme stvorene nižim aktima bitno odstupaju od normi stvorenih višim aktima. To je posve očito

u slučaju odnosa velikog dijela današnjeg američkog prava, sadržanog u autoritativnim presudama, zakonima i podzakonskim aktima, i Ustava SAD donesenog pred dva stoljeća. Na taj odnos viših i nižih normi koje reguliraju društveno vlasništvo u SFRJ upozorio je nedavno prof. Jakša Barbić (v. »Društveno vlasništvo i poslovna praksa«, *Naše teme*, vol. 29, br. 10—12, 1985. str. 1036—49). Prema Barbiću, naime, uobičajenu »konstataciju da smo prošlih decenija živjeli, a i da danas živimo u pogledu društvenog vlasništva u neskladu između stvarnog i normativnog, treba prihvatiti i precizirati tako da se, kada je riječ o društvenom vlasništvu, radi o neskladu nekih temeljnih normi na kojima se zasniva teorijski koncept društvenog vlasništva, ali i da je praksa postupala te da i danas postupa po brojnim rješenjima sadržanima u propisima za koje se ne može reći da su provedbeni izraz onoga na čemu se zasniva teorijska koncepcija tog pravnog instituta« (isto, str. 1038). Tako Barbić, među ostalim, navodi da, protivno vladajućem teorijskom konceptu, prema kojemu je društveno vlasništvo nevlasnički institut, »praksa pokazuje da se sredstva u društvenom vlasništvu u pravnom prometu stječu istom tehnikom kako se to čini i onda kada je riječ o sredstvima u privatnom vlasništvu«. I tu se traži titulus i modus, na temelju jedne stare upute nekretnine u društvenom vlasništvu upisuju se u vlasnički list zemljišnih knjiga s tim što se kao njihov vlasnik upisuje društvena pravna osoba koja na tim nekretninama ima pravo korištenja itd. (isto, 1041—42). Taj primjer pokazuje da sintetička definicija nekog pravnog instituta treba biti ne samo sistematska, u tom smislu da treba biti izvedena, s jedne strane, iz većeg broja normi iste pravne snage, a s druge, iz normi različite pravne snage — od ustavnih do onih stvorenih u grunтовnom uredu, nego i vrijednosno eliminatorna: ponekad normama koje *contra legem* stvaraju sudske pisarnice i poslovni partneri treba priznati veću važnost od zakonskih i ustavnih.

Treći je razlog naličje prvoga i drugoga, a to je znanstveni karakter sistematizacije prava, čak i onda kad se radi o sistematizaciji u svrhu donošenja pojedinačnih pravnih normi. Pravna znanost je redovito posredno prisutna u interpretiranju pozitivnog prava, putem akademskog obrazovanja profesionalnih pravnika, koje se sastoji baš u asimiliranju sistema pojmova kao okvira svake interpretacije prava. To je posve očito slučaj u kontinentalnoj Evropi, u kojoj postoji dugotrajna tradicija (od 1088. godine) univerzitetskog obrazovanja profesionalnih pravnika (na pojmove koje pravnici asimiliraju u toku tog obrazovanja sažeto sam uputio ranije u kritici kontinentalne pravne dogmatike). Utjecaj pojmovne mreže koja sačinjava pravnu znanost na interpretaciju prava u zemljama anglo-američkog *Common Law-a* manje je očit, no ipak nesumnjiv. U Engleskoj visokoškolsko obrazovanje pravnika, u tečajevima koje organiziraju profesionalna pravnička udruženja (*Inns of Court*) traje gotovo toliko dugo koliko i na kontinentu, te je dobrim dijelom stvar konvencije hoćemo li sistematizirano iskustvo predavača u tim tečajevima držati pravnom znanošću *al pari* znanju kontinentalnih profesora prava ili ne. U SAD je, štoviše, utjecaj vodećih univerzitetskih *law schools* sličan utjecaju koji su srednjovjekovni kontinentalni pravni fakulteti imali na formiranje evropskih prava: *law Schools*, naime, obrazuju svoje studente u američkom pravu koje kao pozitivno pravo ne postoji i koje baš tom obra-

zovanju duguje, ako ne već egzistenciju, barem karakter sistema prava. No pravna je znanost često i neposredno prisutna u intepretiranju pozitivnog prava. Pritom ne mislim samo na neposredni angažman pravnih znanstvenika u pripremanju većih sudskih postupaka, novih zakona i drugih pravnih akata, nego i na činjenicu da su kvalitetna obrazloženja presuda o složenim predmetima koja izrađuju suci (kako to najbolje pokazuju presude viših američkih sudova ili evropskih ustavnih sudova) ne razlikuju od akademskih napisa profesora prava o sličnim predmetima. Na potrebu takvog razmatranja upućuju i ranije opaske o sistemskom karakteru i o derogatornom potencijalu konkretizacije prava.

Navedeni razlozi pokazuju da je nemoguće definirati i identificirati vlasništvo isključivo na temelju odredaba pozitivnog prava. Razlog zbog kojih to nije moguće učiniti sad mogu iznijeti sažetije i jasnije: definicija, odnosno identifikacija bilo kojeg pravnog instituta pretpostavlja koncepciju sistema pozitivnog prava, koja, međutim, nikada ne može biti do kraja određena samim pozitivnim pravom, nego je redovito određena i izvan — odnosno iznad — pozitivnim kriterijima; to je pogotovo slučaj s tako temeljnim institutima kao što je to vlasništvo, koji tradicionalno imaju funkciju jednoga od glavnih regulatora procesa proizvodnje materijalnih dobara i, istovremeno, jednoga od glavnih ljudskih prava. Zbog tih razloga, gotovo je nepotrebno obrazlagati, nisu opravdani ne samo pokušaji da se kaže kako je, primjerice, društveno vlasništvo u SFRJ nevladinska kategorija određena gl. III, al. 4. Ustava SFRJ, nego niti pokušaji da se ono odredi sistematskom interpretacijom Ustava, ZUR-a i komplementarnih zakona — pokušaji koji se, nažalost, još uvijek javljaju.

Iz izloženoga, međutim ne slijedi da nije moguće povući, ma kako uvjetnu, no redovito primjetnu, razliku između definicija i identifikacija vlasništva i drugih instituta prema odredbama jednog pozitivnog prava (primjerice, jugoslavenskog ili austrijskog ili engleskog), koje su, doduše, uvijek »impregnirane« nekim nadpozitivnim koncepcijama pravnog sistema, ali su ipak vezane prvenstveno za jedno određeno pozitivno pravo, i identifikacije i definicije *vlasništva prema kriterijima znanosti komparativnog prava*, koje uzimaju u obzir institute simultano postojećih različitih pravnih sistema i nisu formulirani s nakanom da budu od pomoći u procesima pravnog odlučivanja. Tako će, na primjer, jedan komparatist kada govori o vlasništvu u engleskom pravu kazati da ono obuhvaća i takve pravne institute kao što su to *999 years lease* (što možemo prevesti kao »zakup na 999 godina«) i *trust* (što je neprevedivo, no nije niti potrebno prevoditi, jer svi znamo da je upravo institut *trust*-a omogućio akumulaciju kapitala u velikim razmjerima). No neki drugi komparatist neće sintetičkim pojmom vlasništva obuhvatiti i *trust*.

Već sam ranije uputio na to da su koncepcije društvenog vlasništva koje su razvili jugoslavenski civilisti do te mjere vezane za kategorije kontinentalnih prava da su ne samo neprimjenjive na druge pravne sisteme, nego, što više, impliciraju da se u tim drugim sistemima društveno vlasništvo niti ne bi moglo razviti. Zato mi se i čini da je najprimjereniji pojmovni okvir za istraživanje vlasništva, kako privatnog tako i društvenog — napose za uočavanje procesa podružljavanja vlasništva — onaj koji je u svojim novijim

radovima razvio prof. Pusić (v. nar. »Pravo i društvo«, *Pravo i društvo 1979-81*, vol. 1, 1982; »Razvoj prava u razvoju samoupravnog socijalističkog društva«, *Naše teme*, vol. 29, br. 10-12, 1985, str. 972-989; *Društvena regulacija*, Zagreb, Globus 1988-89, u tisku). Neupućenima će se možda učiniti neobičnim da tvrdim kako je najbolja teorija vlasništva, tj. instituta koji je tradicionalno držan temeljnim institutom privatnog prava, teorija koju je razvio stručnjak za upravu, tj. za javno pravo i za njegov socijalni, prvenstveno politički kontekst. No upućenijima će baš to selenje vlasništva iz nadležnosti teorije privatnog prava u nadležnost teorije javnog prava izgledati logičnom posljedicom promjene karaktera samog vlasništva. Potonju promjenu je, ostalom, već pred šezdeset ili više godina uočio Duguit. Ako se ne varam, u nas je još pedesetih godina Jovan Đorđević uočio da je društveno vlasništvo u temelju javnopravni institut.

S obzirom na to da je teorija vlasništva koju je razvio prof. Pusić dobro poznata, među ostalim i čitaocima *Naših tema*, i s obzirom na to da je prof. Pusić sam sudionik ove rasprave, pa će vjerojatno i ovom prilikom izložiti neke od svojih teza, nema potrebe da ih ponavljam. U ovom trenutku izgleda mi ipak neophodnim da uputim na dva aspekta njegove teorije vlasništva.

Prvo, ona je integralni dio cjelovite teorije društvene, i to uglavnom (no ne isključivo) pravne regulacije. Pusićeva se teorija temelji na uvidu da su pravne institucije sredstva za reguliranje društvenih odnosa koja se odlikuju time da te odnose bitno pojednostavnjuju: pravne norme ovlašćuju manjinu interesenata, koji imaju isključivo ovlaštenje, prvo, da iskorištavaju predmet regulacije, te, drugo, da prenose to svoje ovlaštenje — u cijelosti ili djelomično — na druge interesente. Pusić nalazi da je glavni problem regulacije u suvremenim društvima u tome što je stvoreno mnoštvo normi koje velikom broju ovlaštenika priznaju jednaka prava u pogledu jednog te istog predmeta regulacije (demokratizacija političke sfere; socijalizacija vlasništva, tj. ekonomske sfere, naročito putem samoupravljanja; izjednačavanje spolova i sl. u sferi porodičnih odnosa) — što ocjenjuje pozitivno — pa je uslijed toga nestala napetost (kreativni sukob interesa) koja je nekada omogućavala i zadovoljavanje većeg broja interesa pojedinaca i razvoj sistema u cjelini.

Drugo, a što je moguće razabrati već iz ovoga što sam sumarno iznio, Pusićeva teorija je, bez obzira na to što je zaokupljena i socijalnim kontekstom prava, tj. utjecajem — kako se to uobičajeno (no nedovoljno precizno) kaže — društva na pravo i prava na društvo, još uvijek usredotočena na funkcioniranje samih pravnih institucija, pa ju je stoga moguće držati teorijom vlasništva prema kriterijima znanosti komparativnog prava. No Pusićeva se teorija ipak bitno razlikuje od najvećeg dijela tradicionalnih poredbeno-pravnih teorija, a pogotovo od jugoslavenskih civilističkih teorija koje pokušavaju društveno vlasništvo konceptualizirati kao neku derivaciju stvarnih prava u okviru kontinentalne pravne dogmatike. Pusić je, kao i tradicionalni pravni znanstvenici, zaokupljen funkcioniranjem prava kao specifične tehnike društvene regulacije. No za razliku od tradicionalnih pravnika, pa i većine komparatista, koji su u istraživanju vlasništva zaokupljeni funkcioniranjem stvarnopravnih i njima sličnih ovlaštenja (na koja sam se ranije podrobno osvrnuo), Pusić je zaokupljen funkcioniranjem tehnike ili metode društvene regu-

lacije koja je karakteristična za pravo uopće, premda (za razliku od stvarnih prava) nije odredbama niti jednog pozitivnog prava određena kao karakteristično juridička metoda (što je i posve razumljivo, jer odredbe pozitivnog prava nisu, ili barem ne bi trebale da budu, traktati s teorijskim pretenzijama — kakve pretenzije u nas ima dobar dio ZUR-a), a to je gore spomenuta metoda isključivanja i uključivanja interesenata na nekim dobrima od strane autonomnih ovlaštenika — neograničenih vlasnika ekonomskih dobara, nosilaca suverenosti, nosilaca očinske vlasti. Upravo ta zaokupljenost juridičkom tehnikom kao takvom, a ne isključivo nekim posebnim tehnikama (kao što su to stvarna prava) omogućava Pusiću da elemente transformacije vlasništva iz privatnog u društveno ili naprosto javno vidi i tamo gdje ih drugi pravnici ne vide: u progresivnom oporezivanju, uključivanju radnika u upravljanje poduzećima itd. Držim da baš ta širina perspektive, ali bez napuštanja karakteristično pravničkog interesa za juridičke tehnike, čini teoriju vlasništva koju je formulirao prof. Pusić superiorom u odnosu na druge, danas u Jugoslaviji vladajuće, uglavnom civilističke teorije vlasništva (kao što su one prof. Gamsa ili prof. Vedriša), te da ju, istovremeno, čini i meritornim doprinosom današnjoj međunarodnoj diskusiji o temeljnim pravnim problemima.

Shvati li se Pusićeva, izričito »izsociologizirana« teorija vlasništva, još uvijek teorijom pravnog vlasništva, postavlja se pitanje u čemu ili od čega bi se sastojala ekonomska teorija vlasništva, odnosno ekonomsko vlasništvo. Nakon svega što sam kazao (i ranije napisao) trebalo bi biti posve jasno da ekonomsko vlasništvo nije neki segment društvene zbilje (ili stvarnosti) koji ima metafizički različit status od pravnoga, te da teorija ekonomskog vlasništva nije i ne može biti metodički bitno drugačije izvedena od teorije pravnog vlasništva. Ekonomsko vlasništvo može biti samo naziv za onaj dio zbilje koji nije u žarištu interesa profesionalnih pravnika, uključujući pravnih znanstvenika, a ekonomska teorija vlasništva može biti naziv samo za onu teoriju koja, nakon što je normativno — tj. u osnovi pravnički — definirala i identificirala svoj predmet, pokušava dati njegovo kauzalno ili funkcionalno ili sl. ne-normativno objašnjenje, te ga na temelju tog objašnjenja re-definira i re-identificira.

Polazeći od tog (uvjetno) meta-teorijskog uvida, vjerujem da ekonomskim vlasništvom, bilo privatnim bilo državnim, treba nazivati onaj pravni institut ili skup (sistem, podsistem) pravnih instituta koji bilo nastaje pod određenim socijalnim uvjetima, bilo proizvodi određene socijalne posljedice. Pri tom su, gotovo je nepotrebno obrazlagati, ti socijalni uvjeti, odnosno socijalne posljedice normativno konstituirani elementi društvene zbilje, a mogu biti i drugi pravni instituti (stoga i odnos »ekonomske baze« i »društvene nadgradnje« treba shvaćati prvenstveno kao odnos imanentno normativnog procesa rada i pozitivno pravne regulative, kako one koju postavlja poslodavac, tako i one koju postavlja država radnim zakonodavstvom, a u drugom redu kao odnos između ekonomskog, najvećim dijelom privatnog, i političkog, najvećim dijelom javnog prava). Prihvati li se, nadalje, kao relevantan konceptualni aparat za istraživanje ekonomskog vlasništva onaj koji su oblikovali Marx i njegovi sljedbenici, vjerujem da ekonomskim vlasništvom treba nazivati onaj pravni institut koji je bilo proizvod bilo »proizvođač« pojave koju je moguće kvali-

ficirati kao višak vrijednosti. Shodno tome, ekonomskim privatnim vlasništvom u marksističkom smislu treba držati onaj institut ili skup instituta koji ili nastaje pod uvjetima u kojima jedna grupa pojedinaca prisvaja višak vrijednosti stvaran od drugih, bez obzira na to koji to instituti jesu: stvarno pravna ovlaštenja, krediti, porezi. No to mogu biti i kadrovska ovlaštenja, tj. ovlaštenja da se zasniva radni odnos napose na rukovodećim mjestima, kojima se osigurava ne samo prihod zaposlenih nego i njihov daljnji utjecaj (pogotovo ako se radi o funkcionerima na rukovodećim položajima bilo u samostalnim poduzećima bilo u državnoj upravi ekonomskih procesa) na jednostavnu i proširenu reprodukciju. Premda Marx nije artikulirao pojam ekonomskog privatnog vlasništva, izgleda mi da on privatnim vlasništvom razumije baš splet instituta privatno pravnog karaktera (kao što su to stvarno-pravna ovlaštenja kontinentalnog prava i njima odgovarajući instituti engleskog *Common Law-a* te, još više, razni financijski poslovi pretežno obveznopravnog karaktera) i, dijelom, javno pravnog karaktera (kao što su, u prvom redu, instituti građanskog i krivičnog procesa kojima se osigurava neograničeno privatno vlasništvo, zatim razne carinske mjere kojima se osigurava povlašten položaj na tržištu; no u Marxa bi se vjerojatno mogao naći i uvid da su javno-pravni instituti, kao što su porezi ili čak opće pravo glasa na izborima za državne zakonodavne organe važan instrument bitnog ograničavanja privatnog vlasništva u ekonomskom smislu).

Što bi to onda bilo ekonomsko društveno vlasništvo u Marxovom ili marksističkom smislu? Takvo društveno vlasništvo bi očito bilo nekakav antipod, antiteza ekonomskog privatnog vlasništva u istom smislu, nekakav sistem instituta koji omogućava da se višak vrijednosti prisvaja društveno. Pri tome postoje tri moguće interpretacije društvenosti društvenog vlasništva (radi kratkoće, dalje više neću govoriti »ekonomsko u marksističkom smislu«). Nazirem ih u brojnim diskusijama, no niti jednu nisam vidio jasno artikuliranu.

Objektivistička interpretacija bi bila ova: društveno vlasništvo je onaj sistem instituta koji omogućava da se u korist društva prisvaja višak vrijednosti. Korist društva može biti interpretirana na veoma različite načine. Prema objektivističkoj interpretaciji, najvjerojatnije, osnovni je interes društva razvoj proizvodnih snaga. To znači da je društveno vlasništvo i Staljinov realni socijalizam, u kojem se forsirano razvijaju proizvodne snage pomoću države, jer to indirektno, u krajnjoj liniji, koristi društvu. Onda je društveno vlasništvo i postčačerovski, postliberalni kapitalizam, jer se sada u njemu najviše razvijaju proizvodne snage. Prema ekstremno objektivističkoj interpretaciji, društveno vlasništvo nije samo sistem pravnih instituta koji omogućava društveno prisvajanje viška vrijednosti, nego, štoviše, takav sistem instituta koji zakonito nastaje pod određenim društvenim uvjetima, npr. u uvjetima društvenog prisvajanja viška vrijednosti, koji se deterministički samoperpetuiraju.

Postoje i subjektivističke interpretacije društvenog vlasništva: društveno vlasništvo jest onaj sistem instituta u kojem društvo odlučuje o rasporedu viška vrijednosti. Ta subjektivistička interpretacija ima jedan fatalni nedostatak. Naime, implicira da je bilo koji način raspoređivanja viška vrijednosti društveno vlasništvo. Shodno toj interpretaciji društvenim vlasništvom bi

mogli smatrati način proizvodnje koji je trebao biti uspostavljen neuspjelim privrednom reformom iz 1965. godine, u kojemu su sa 70% akumulacije trebala raspolagati privredna poduzeća, a ostatkom državne, paradržavne i bankarske institucije. No načelno bi (pod uvjetom da je u periodu iza 1974. doista postojalo samoupravljanje — a teško je negirati da ga je dijelom ipak bilo, pa je stoga i ova tvrdnja plauzibilna), dakle načelno bi društvenim vlasništvom mogli držati i postojeće ekonomsko uređenje zemlje, čija je samo uzgredna funkcija — kako je to Puhovski pokazao u svom uvodnom referatu — to da stvara nove materijalne vrijednosti, tj. da osigurava proširenu reprodukciju.

Izgleda da postoji i treća mogućnost, a to je neka vrsta sinteze objektivističke i subjektivističke interpretacije, tj. formuliranje integralne koncepcije društvenog vlasništva. No pokušamo li formulirati takvu koncepciju, odmah ćemo se suočiti s gotovo nepremostivim teškoćama. Pokazat će se, naime da je uslijed tehnoloških promjena, kako onih prirodno-tehničkih tako i onih socijalno-tehničkih, Marxov analitički aparat nedovoljan za definiranje i identificiranje društvenog vlasništva u današnje vrijeme.

Prvo, dogodilo se to da se karakter proizvodnog rada izmijenio. Najproduktivnijim je radom postao intelektualni rad, koji pomoću informacija stvara novu informaciju. Unutar tih procesa informiranja i komuniciranja praktično je nemoguće razlikovati prirodno-tehničke informacije od društveno-organizacionih, odnosno društveno-inženjerskih, a to znači i upravljačke od neposredno proizvodnih radnika. Prema tome, pravnički rečeno, u objektu prisvajanja, u predmetu u kojemu postoji vrijednost i višak vrijednosti, više nije moguće razlučiti ono što je rezultat proizvodnog rada od onoga što je rezultat neproizvodnog rada, pa je stoga nemoguće identificirati i višak rada.

Drugo, definitivno je došlo do rastakanja (kao što je prof. Pusić kazao, a to je i prof. Gams dobro pokazao u svom prikazu kolektivizacije vlasništva) izvorno neograničenih vlasničkih ovlaštenja.

Kada, s jedne strane, vidimo promjenu karaktera proizvodnog rada koja onemogućava da kažemo što je to višak vrijednosti, a s druge strane, vidimo rastakanje klasičnog, liberalnog vlasničkog mehanizma, postavlja se pitanje: Nije li u stvari klasični institut vlasništva, koji je ovlaštenicima omogućavao maksimalno isključivanje trećih, i to u uvjetima u kojima je najproduktivniji rad bio manuelni, bio definiens viška vrijednosti? Nije li se dogodilo da, uslijed navedenih promjena, u procesu rada i u procesu prava više ne možemo definirati što je to višak vrijednosti? Ako to nije moguće definirati, onda očito da marksistička koncepcija vlasništva kao sistema instituta koji ima određenu funkciju, tj. koji omogućava ovlaštenicima prisvajanje viška vrijednosti, više ne zadovoljava, a možda nikada i nije zadovoljavala pa treba naći neko novo određenje ekonomskog vlasništva.

Međutim, meni se čini da je još uvijek moguće definirati ekonomsko vlasništvo na tragu Marxovih uvida i da bi prema tome trebalo raditi na tome da se vidi koji su to institucionalni uvjeti koji na današnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga omogućavaju prisvajanje viška vrijednosti, odnosno njegovu drugačiju primjenu od one u klasičnom kapitalizmu

(B. HORVAT: Da ne budem opet optužen da ne dajem replike drugu Padjenu, samo bih upozorio na jedan momenat. Višak vrijednosti ima smisla za tip privrede koji je Marx analizirao, a apsolutno nema smisla u jednoj socijalističkoj privredi.

Da budem sasvim jasan, ne mislim da je jugoslavenska privreda socijalistička, prema tome, kad govorim o socijalističkoj, onda zbilja mislim na socijalističku privredu. Evo o čemu se radi: kada u jednoj socijalističkoj privredi — prije svega neekonomistima da kažem — višak vrijednosti privredno operacionalizirate, onda su to investicije. I tu nema apsolutno nikakvog razgovora o tome da bi država ili društvo ili bilo tko sada određivao — 20% ide u investicije, a 80% za povećanje osobnih dohodaka. U investicije ima da ode točno toliko koliko je potrebno da se svi zaposle, ni manje ni više.)

Svojina u funkciji razvoja društva

Dušan Čalić

Prema ljudima koje ovdje vidim i najvećim dijelom pratim što pišu, konstatirao bih, da smo otprilike istog idejno-teorijskog opredjeljenja ili blizu toga, ali gledajući nas takve kakvi jesmo, odnosno kao zastupnike pojma svojine kao svojine, sa svim titularnim nosiocima, ipak su razlike u gledanju po bitnim pitanjima ogromne. Dakle, i mi se kao istomišljenici jako razlikujemo, što znači da pitanje svojine u socijalističkoj teoriji i u praksi sa stanovišta poimanja njene suštine još nije otišlo bitno naprijed.

Ne bih htio govoriti o svim problemima koji su ovdje bili spomenuti, odnosno svojim određenjima prema njima, pošto se s nekima iznesenim postavkama slažem, dok su druge pod upitnikom, nego bih htio u okviru mojih petnaest minuta posvetiti pažnju pitanjima koja me najviše okupiraju. A to je problem, kojeg su do sada diskutanti istakli — razlike ili sličnosti svojiuskih odnosa američke korporacije i naše radne organizacije — počevši od stava Horvata da je to, manje više, svojinski isto ili skoro isto, do stanovišta kolege Gamsa da to nije tako. Moje je stanovište isto kao i kolege Gamsa. U to sada ne bih htio detaljno ulaziti, jer me taj problem zanimao opet s jednog drugog stanovišta — naime, smatram da je jedno od centralnih pitanja razvoja socijalizma, povezano s razvojem proizvodnih snaga, baš taj kvalitativni prijelaz uopće iz jednog stanja u drugo, a on se naročito manifestira u pogledu pojma vlasništva.

Danas ima mnogo teoretičara koji smatraju da je najsocijalističkija zemlja Švedska — po onome kako se tamo radi, kako se osiguravaju uvjeti života, itd. Sve bi to bilo tako, samo da se ne postavlja problem kvalitativnih prijelaza, jer je ipak taj sistem — koji je vrlo efikasan — baziran na privatnoj

svojini i klasnoj eksploataciji, bez obzira što ta privatna svojina nije ista kao prije 50 godina

Taj problem me zanima jer je vezan s našim pitanjem društvene svojine ili, kako većina kaže, ničije svojine, odnosno, kako neki kažemo — etatičke svojine. Da bismo dali određenije poimanje svojine, sadašnje stanje ne može da opstane jer je reakcionarno (pošto koči razvoj proizvodnih snaga), pa na taj problem gledam u prvom redu kao na uvjet razvoja proizvodnih snaga. Razvoj proizvodnih snaga je pun dijalektičkih suprotnosti, ali treba postepeno rješavati probleme koji pomažu rješavanje ili barem sužavaju pojavu svih oblika otuđenja. To je za mene ključno pitanje.

Sušтина svojine kakva danas postoji u Jugoslaviji direktno to onemogućava. Znači, nju treba likvidirati ili, ako hoćete, transformirati, ili stvoriti novo, itd. Kako? Slažem se s diskutantima koji su rekli da danas još ne znamo odgovoriti (rekao je to i kolega Pusić) na mnoga pitanja kako to učiniti, kako učiniti da se etatička svojina transformira i postane efikasna za razvoj kojim bi se onda u krajnjoj liniji rješavali problemi, ako hoćete, filozofskih pitanja otuđenja itd.

Kako promišljam te stvari? Htio bih se izjasniti da je razvoj proizvodnih snaga ta osnovna zakonitost koja dovodi do promjena u suštini svojine. Ova ekspanzija male privrede i malih poduzeća, također je posljedica zakonitosti razvoja proizvodnih snaga. One idu naprijed ako ih se ne uništi ili bitno za koči, kao što je bilo u azijskom načinu proizvodnje. Ne slažem se s tim da su velike multinacionalne kompanije nešto što je osuđeno na propast. One imaju i danas svoju ulogu u proizvodnim snagama. Nema koncentracije nauke i istraživačkog rada bez multinacionalnih kompanija, ne može to dostatno raditi mala privreda. Ali se velike multinacionalne korporacije i državna privreda u kapitalizmu birokratiziraju, odnosno podliježu strašnoj entropiji. Kako sada rješavati suprotnosti u razvoju? Pristaša sam toga da značajnu ulogu u tome igraju svi oblici svojine, a tu razvojne kategorije nisu iste. Zapravo, imamo ostatak privatne svojine, i to bez izrabljivanja, preko zadružne svojine, akcionarskih društava, pa sve do etatičke svojine i svojine kapitalizma iz 19. vijeka, itd.

Smatram da naše probleme moramo rješavati tako da gledamo na svojinu u funkciji razvoja društva, a tu je glavna komponenta razvoj proizvodnih snaga. Čini mi se da praksa ukazuje na to da moramo poštivati sve oblike svojine i pronalaziti njene titulare. Prošle godine počela je diskusija o tome kako da etatička svojina priđe u nešto što će pomagati razvoj proizvodnih snaga. Pitanje je — kako? Da se ide putem pretvaranja u akcionarska društva? Nisam uvjeren da je to dobar put, iako ne mogu reći da je kriv, ali nisam uvjeren da je isključivo dobar. Međutim, ostane li kakva jeste sada, nema nam napretka. Problemi su tu i na njih moramo tražiti odgovore.

Ono što se često zaboravlja u našim diskusijama je da i oblici svojine i njihovo funkcioniranje zavise od toga kakva je struktura društva. O toj strukturi nismo govorili. Ne radi se o strukturi velike i male privrede, nego o strukturi kao organizmu — o onome o čemu govori Marx, a naročito obrađuje Lukács, što prelama djelovanje određenih zakonitosti razvoja društva.

Vidjeli smo to na slučaju nesretnog »Agrokomerca« koji je samo jedan od primjera, a tako djeluju mnoga poduzeća, jer je organizam našeg društva nerazvijen, nemamo moderan sistem suvremene tržišne privrede.

Dakle, mi moramo razvijati sve oblike svojine. Nisam za to da se ova etastička svojina pretvori u privatnu, ali sam za to da se razvijaju mehanizmi suvremene robne privrede, ako hoćete, ono što danas ima najrazvijeniji moderni kapitalizam — znači, tržišna privreda koja će prelamati sve oblike zakona razvoja društva i biti u funkciji proizvodnih snaga, a na subjektivnim je snagama da to »prelamanje« bude u funkciji razvoja samoupravljanja i na korist ovog društva.

Međuzavisnost oblika vlasništva i oblika proizvodnje

Marin Buble

I

Problematika oblika vlasništva u socijalizmu nije nova, iako je u posljednje vrijeme dosta aktualizirana. Razlog tome treba tražiti u činjenici da se eskalacijom krize propituju mnoge kategorije, pa tako i kategorija vlasništva. Ovo posebno stoga što je Ustavom iz 1974. godine uvedena nova kategorija vlasništva — društveno vlasništvo — koje se već tada, a naročito danas, veoma različito interpretiralo. Četiri su karakteristične interpretacije društvenog vlasništva.

Prva interpretacija pod društvenim vlasništvom podrazumijeva nevlasništvo.

Druga interpretacija pod društvenim vlasništvom podrazumijeva državno vlasništvo, ali taj termin ne upotrebljava — bilo iz oportunizma bilo zbog vjerovanja da je to adekvatniji pojam.

Treća intepretacija pod društvenim vlasništvom podrazumijeva sve oblike vlasništva, pa stoga smatra da su i privatno i državno vlasništvo pojavni oblici društvenog vlasništva.

Četvita interpretacija pod društvenim vlasništvom uglavnom podrazumijeva različite nerazumljive sadržaje.

Već sama činjenica da društveno vlasništvo kao kategorija nije decidirano određeno ukazuje na njegovu konceptijsku slabost, nedorečenost, nerazrađenost, otvorenost. Stoga je i razumljivo što ta koncepcija u zbilji nije mogla saživiti. Naprotiv, stalno je dolazilo i danas dolazi do derogacije društvenog vlasništva i njegova neefikasnog korištenja. To se, prije svega, manifestira u velikim

dugovima (internim i eksternim), enormnim gubicima (1987. godine iznosili su više nego ukupna akumulacija jugoslavenske privrede) i stalnom rastu kapitalnog koeficijenta (u zadnje vrijeme iznad 25). Ovome svakako treba dodati imobilizaciju društvenih sredstava, posebno akumulacije koja ne samo da ne prelazi republičko-pokrajinske granice, već ne prelazi ni granice OOUR-a.

Osim nerazradenosti koncepcije društvenog vlasništva, pa odatle i svih konsekvenci koje iz toga slijede, Ustav iz 1974. godine praktički je inaugurirao marksističku koncepciju vlasništva. Stoga su svi drugi oblici vlasništva marginalizirani na račun društvenog vlasništva koje je uzdignuto na pijeestal fe-tiša. Još se i danas gleda s podozrenjem na one rasprave koje problematiziraju kategoriju društvenog vlasništva, a posebno one koje u njemu vide korijene aktualne krize. Izgleda da još nije sazrela svijest kako oblici vlasništva nisu stvar izbora i opredjeljenja ljudi, već su u krajnjoj liniji rezultanta razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Osim toga, vlasništvo nije moguće ukinuti jer društvo bez vlasništva ne postoji. Takvo nije ni komunističko društvo, jer »ono što čini odliku komunizma nije ukidanje vlasništva uopće, već ukidanje buržoaskog vlasništva«.¹ Stoga se s pravom postavlja pitanje: da li je na sadašnjem stupnju materijalnog razvoja moguće ukinuti buržoasko vlasništvo i zamijeniti ga zajedničkim vlasništvom kao nepravim vlasništvom? Ako to nije moguće, onda se nameće pitanje razloga zbog kojih to nije moguće učiniti, kao i posljedica koje iz toga slijede. Odgovori na ova, kao i druga pitanja, od ključnog su značaja za daljnji razvoj socijalizma, s ozbirom da su vlasnički odnosi esencija proizvodnih odnosa.

II

Imajući u vidu ono što je naprijed rečeno, u narednom tekstu se ukazuje na međusobnu povezanost oblika vlasništva i oblika proizvodnje. Time se želi ukazati da oblici vlasništva nisu autonomna kategorija, već da su determinirani danim stupnjem materijalnog razvoja. U tom se smislu iznose osnovne naznake koje bi trebale potvrditi ovu tezu.

1 Oblik vlasništva ne može se uvoditi pa je stoga iluzija raspravljati o tome tko je za a tko protiv ovog ili onog oblika vlasništva.

Vlasnički oblik je komplement oblika proizvodnje, što znači da svakom obliku proizvodnje korespondira i odgovarajući oblik vlasništva. U tom smislu zajedničko vlasništvo kao nepravni oblik vlasništva koji odgovara komunističkom društvu, dakle neobnom obliku proizvodnje, nije moguće uvoditi u slučaju robnog oblika proizvodnje kojemu odgovaraju pravni oblici vlasništva. Tu zakonitost vrlo lijepo ilustrira cjelokupni povijesni razvoj — od prvobitne zajednice pa do socijalizma. Isto tako, povijesno se pokazuje da se samom promjenom vlasništva ne stvaraju novi (viši) oblici proizvodnje. Eklatantan primjer za to je stvaranje zemljoradničkih zadruga u nas kada se htjelo putem promjene vlasništva nad zemljom stvoriti novi oblik proizvodnje. Posljedice su bile katastrofalne, a osjećaju se i danas. I nije samo poljoprivreda

¹ Marx K., Engels F., *Manifest komunističke partije*, Kultura, 1947., str. 17.

žrtva takvog »revolucionarnog čina«. To se događa i danas inauguracijom (sic!) društvenog vlasništva kao nevlasništva. Naime, kako društveno vlasništvo nije izniklo iznutra već je nametnuto izvana, iznutra ga i nije moguće štiti, a kamoli uvećavati. Stoga je sasvim razumljivo što je ono produciralo titulara u političkoj sferi, koji se ponaša potpuno voluntaristički. Doduše, treba kazati da je politička sfera nominirala društveno vlasništvo koje, budući da nema titulara u političkoj sferi, traži svoga zaštitnika. Prema tome, što je rasprostranjenija nevlasnička koncepcija društvenog vlasništva, to je potreba intervencija političke sfere veća.

2. Evolucija oblika vlasništva uvjetovana je evolucijom oblika proizvodnje.² To je danas evidentno u dvostrukom smislu. S jedne strane dolazi do promjene u subjektima vlasništva, a s druge strane dolazi do promjena i u karakteru vlasništva.

Što se tiče subjekata vlasništva svjetska je situacija slijedeća: 1/3 je državno, 1/3 je mješovito i 1/3 je privatno vlasništvo. Dakle, na tom globalnom svjetskom planu pokazuje se da privatno vlasništvo nije onako dominantno kako se to često misli.³ Posebno je interesantno analizirati koji su sektori društvenog rada »pokriveni« pojednim od ovih osnovnih oblika vlasništva. Dok državno vlasništvo dominira u sektoru krupne infrastrukture (privredne i neprivredne), dotle privatno vlasništvo dominira u onim sektorima društvenog rada u kojima efikasno mogu poslovati male privredne jedinice. Dakle, i u kapitalizmu se pokazuje da je državno reguliranje ekonomski najracionalnije na onim punktovima društvene reprodukcije gdje mali broj privrednih subjekata obavlja funkcije velikog značaja. Nema razloga da i socijalizam na tim sektorima ne zadrži ove mehanizme regulacije.

Treba kazati da i u samom sektoru privatnog vlasništva dolazi do značajne evolucije. Interesantno je u tom smislu mišljenje Daniela Bella koji kaže da je vlasništvo danas normativna fikcija. Po njemu, korporacija može biti privatno poduzeće, ali ona stvarno nije privatno-vlasnička institucija. Ako je tome tako, onda dioničare treba uzeti ne kao vlasnike već kao legitimne tražioce određenog fiksnog dijela profita korporacije — i ništa više, zaključuje Bell.

Što se tiče karaktera vlasništva, ono je danas — a sutra će biti još više — bitno transformirano. Materijalna dobra (zemljišta, strojevi, zgrade, ...) sve su manje relevantna — njihovo mjesto sve više zauzimaju nematerijalna dobra kao što su informacija, znanje, poduzetništvo i drugo. Nekadašnji tzv. rezidualni faktori danas postaju dominantni faktori u stvaranju dohotka, što onda nužno i vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju daje drugačiju ulogu.

² »Svi odnosi vlasništva bili su podložni stalnoj historijskoj promjeni, stalnom historijskom mijenjanju. Francuska revolucija, na primjer, ukinula je feudalno vlasništvo u korist buržoaskog«.

Marx K., Engels F., op cit., str. 17.

³ Udio pojedinih država putem vlasništva nad poduzećima (uključiv i tzv. javne službe) bio je 1976. godine u Austriji i Portugalu 60%, Velikoj Britaniji i Španjolskoj 40%, Italiji 30% itd. U djelomičnom vlasništvu države u Italiji, Francuskoj i SR Njemačkoj bilo je 40% poduzeća, u Španjolskoj i Portugalu 20%, u Velikoj Britaniji 10% itd.

Slojanović R., *Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu*, Beograd, 1984., str. 86.

Pokazuje se da materijalni razvoj, a ne politički čin, kapital pretvara u puki uvjet proizvodnje.

3. Istovremeno postojanje društvenog vlasništva kao nevlasništva na jednoj i drugih oblika vlasništva na drugoj strani nije moguće. Razlog tome je veoma jednostavan — u takvoj bi situaciji vrlo brzo došlo do destrukcije nevlasništva i njegova preljevanja u druge oblike vlasništva. To uostalom potvrđuje i naša dosadašnja praksa u kojoj je društveno vlasništvo nemilosidno i enormno preljevano u privatno vlasništvo.

Isto tako, društveno vlasništvo shvaćeno kao nevlasništvo ne može egzistirati na jednom segmentu društvenog rada, a da istovremeno na drugim segmentima egzistiraju drugi oblici vlasništva. Ono egzistira u cjelini, na svim sektorima društvenog rada — ili ne egzistira nigdje.

Društveno se vlasništvo afirmira onda kad proizvodnja postaje neposredno društvena. Dokle je god proizvodnja posredno društvena (posredstvom tržišta), dotle je društveno vlasništvo shvaćeno kao nevlasništvo više iluzija nego stvarnost. A neposrednost društvene proizvodnje nije stvar »revolucionarne akcije«, već razvoja proizvodnih snaga. Dokle je god jedan oblik vlasništva ekonomski superiorniji od nekog drugog (koji može biti i pravedniji, humaniji i sl.), nije ga moguće zamijeniti tim drugim oblikom vlasništva bez negativnih ekonomskih implikacija. Stoga i privatno vlasništvo, kojega se jako plašimo, nije moguće ukinuti sve dotle dok je ono ekonomski superiorno. A to danas još uvijek vrijedi za neke sektore društvenog rada, što potvrđuje i najnovija praksa socijalističkih zemalja. Tek kada drugi oblici vlasništva iskažu svoju ekonomsku superiornost nad privatnim, ono će biti samo od sebe ukinuto.

4. Treba napomenuti da predstave o kapitalizmu koje se iznose, često puta više slične na dječje priče nego li na znanstvene spoznaje tog sistema. Ne vidi se da kapitalizam u sebi nosi klice socijalizma koje su svakim danom sve vidljivije (podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, planiranje, participacija . . .). Interesantno je podsjetiti da je te elemente socijalizma još sam Marx uočavao, a mi danas kao da nismo u stanju da ih vidimo. Izgleda da ne vidimo ni elemente samoupravljanja, pa čak ni cijela poduzeća kojima upravljaju radnici. Bilo bi interesantno vidjeti kako u tim poduzećima funkcionira vlasništvo, tržište rada i druge kategorije za koje neki naši »teoretičari« ne znaju što bi radili.

U sklopu toga treba imati u vidu činjenicu da socijalizam, kao društvo koje izlazi iz kapitalizma, nužno sadrži elemente tog starog društva. Svakako je bitno pitanje kvantuma tih elemenata jer, što je kvantum elemenata starog društva veći, to je novo društvo po svojim karakteristikama bliže tom starom društvu iz kojega izlazi. I obratno — što je kvantum elemenata starog društva u novom društvu manji, to se novo društvo više razlikuje od starog društva iz kojega izlazi. Kvantum elemenata starog društva u novom društvu ovisi o tome da li je to novo društvo (u ovom slučaju socijalizam) intervencija u staro društvo (kapitalizam) ili je to evolucija starog društva (kapitalizma) koja rezultira iz nabujalog razvoja proizvodnih snaga. Odatle slijede i sve konsekvence u pogledu vlasništva u nas, neovisno od naših želja.

5. Egzistirajući socijalizam rezultanta je intervencije u kapitalistički sistem i to pretežno u nedovoljno razvijeni. Konsekvenca toga je i nizak stupanj razvoja proizvodnih snaga kojega je socijalizam naslijedio, odnosno preuzeo od kapitalizma i na kojemu nije bilo moguće razviti one oblike proizvodnih odnosa koji su primjereni visokom stupnju materijalne razvijenosti. To je u konkretnoj, realnoj i gruboj praksi osjetio i Lenjin kada je pisao: »... ukoliko još nismo u stanju da ostvarimo prelaz od sitne proizvodnje u socijalizam, utoliko je kapitalizam neizbježan u izvjesnoj mjeri kao stihijski proizvod sitne proizvodnje i razmjene, i utoliko ga moramo iskorištavati (poglavito kanalizirajući ga u korito državnog kapitalizma), kao spojnu kariku između sitne proizvodnje i socijalizma, kao sredstvo, put, metod, način za povećanje proizvodnih snaga«.⁴

U tom kontekstu danas (valjda) postaje jasno da socijalizam u sebi mora sadržavati kako elemente starog društva iz kojega izlazi tako i elemente novog društva kojega namjerava graditi. Pri tome kvantum elemenata starog društva koji se prenose u socijalizam nije mali, a dominantno se ogleda u robnoj proizvodnji i svim njenim konsekvencama. A jedna od njih, relevantnih za ovu temu, privatno je vlasništvo. Međutim, kako je naprijed navedeno, a što je i inače poznato, u starom društvu postoje brojni elementi novog društva, među kojima se sve više manifestiraju različiti vidovi kolektivnog vlasništva.⁵ Stoga bi zadatak socijalizma bio ne da ukida i inaugurira oblike vlasništva prema unaprijed zadanim ideološkim shemama, već da naslijedene oblike vlasništva iskoristi »kao sredstvo, put, metod, način za povećanje proizvodnih snaga« (Lenjin). Robnu proizvodnju s njezinim atributima, a to znači i privatno vlasništvo, nije moguće prevazići nikakvim izvanjskim silama. To se prevazilaženje može ostvariti isključivo unutar robne proizvodnje, dakle takvim njezinim razvojem koji će dovesti do onog stupnja kada će sama postati suvišna.

6. Na današnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga socijalizmu je primjeren mješoviti oblik privrednog sistema, u kojemu ravnopravno egzistiraju različiti modeli regulacije — počev od one tržišne pa do one planske. U tom sklopu nužno mora egzistirati i cijela paleta oblika vlasništva, počev od onog privatnog pa do veoma različitih oblika kolektivnog vlasništva. Svi ti oblici vlasništva moraju imati ravnopravan status, što znači da se jedan oblik tog vlasništva ne može marginalizirati na račun drugog oblika. Narušavanje kvantitativnih odnosa između pojedinih oblika vlasništva nužno ima implikacije i na narušavanje odnosa u oblicima regulacije ekonomskog života. Želja za prevazilaženjem robne proizvodnje i privatnog vlasništva može biti razumljiva, ali objektivno ona ne može biti realizirana na postojećem stupnju razvoja materijalnih proizvodnih snaga bez štetnih posljedica. Nije stoga ovdje na odmet podsjetiti se Marxovih misli o tome da »radnička klasa nije od Komune

⁴ Lenjin V. I., »Porez u prirodi«, u: *Izabrana djela*, str. 306.

⁵ Pod kolektivnim se vlasništvom podrazumijevaju oni oblici vlasništva koji su spontani, pravom ili drugom vrstom vanjske prinude neregulirani. Detaljnije o tome vidi: Gama A., *Svojina*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1987.

očekivala nikakva čuda. Ona ne misli da narodnom odlukom zavodi neke gotove utopije. Ona zna, ako hoće da postigne svoje sopstveno oslobođenje... da će... morati da prođe kroz duge borbe, kroz čitav niz istorijskih procesa koji mijenjaju i ljude i prilike. Ona nema da ostvaruje nikakve ideale; ona ima samo da oslobodi one elemente novog društva koji su se već razvili u krilu starog buržoaskog društva koje se nalazi u raspadanju.«⁶ Ova Marxova misao nedvojbeno potvrđuje početnu misao ovih teza da se oblici vlasništva ne mogu uvoditi već da oni rezultiraju iz razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Stoga se osnovni zadatak socijalizma svodi na to da »oslobodi one elemente novog društva koji su se već razvili u krilu starog buržoaskog društva«, a među te elemente spadaju i različiti oblici kolektivnog vlasništva.

III

Danas postaje sve jasnije da se socijalizam ne može graditi na krutim unaprijed zadanim shemama. Život je veoma složen a da bi se uopće mogao unaprijed oblikovati, posebno ne definitivno. Stoga ostaje da se, korak po korak, istražuje zbilja, te iz spoznaja o toj zbilji tek određuje naredni korak. Očito se radi o veoma dugom putu na kojemu će, kako bi rekao Marx, trebati proći »kroz duge borbe, kroz čitav niz istorijskih procesa koji mijenjaju i ljude i prilike«. Na tom će se putu mijenjati različiti oblici vlasništva koji će se od jednog, prvobitnog oblika raščlanjivati na brojne i veoma različite oblike da bi se tek tamo u dalekoj budućnosti ponovo stopili u jedan jedini. Projicirati tu daleku budućnost na sadašnje uvjete — prava je utopija.

IVAN PADJEN: Govorio sam o tri koncepcije ekonomskog društvenog vlasništva — objektivnoj, subjektivnoj i integralnoj. Vi ste, prof. Buble, svojom tvrdnjom da proizvodne snage određuju oblik pravnog vlasništva, prihvatili ekstremno objektivističku interpretaciju. No sami ste pokazali da je u pogledu zadužne imovine napravljen pogrešan izbor, a mogao se napraviti bolji. Time ste indirektno pobili valjanost objektivističkih interpretacija vlasništva. Mislim da je u tome poanta svih diskusija o vlasništvu. Diskusije idu ka tome da treba tražiti integralnu koncepciju vlasništva, koja nije niti subjektivistička, ekonomsko-pravno bježanje u »nadgradnju«, a niti objektivističko priklanjanje determinizmu — nego nešto treće.

MARIN BUBLE: Vjerojatno se radi o nesporazumu.* Naime, kad sam kazao da se oblici vlasništva ne mogu uvoditi, moja prva teza, mislio sam na slijedeće: da danas nitko ne može, bez posljedica, razumljivo, na ovome stupnju razvoja uvesti — kako bi kazao prof. Gams — nepravno vlasništvo kao oblik vlasništva koji odgovara komunističkom društvu. Dakle, u tom smislu se oblik vlasništva ne može uvoditi.

Na to mi se odmah nadovezuje druga teza: što je to što uvjetuje kada neki vlasnički oblik nastaje? Meni se čini, a to i prof. Gams tvrdi, da oblici

⁶ Marx K., »Gradanski rat u Francuskoj«, u: Marx K., Engels F., *Izabrana djela*, I, Kultura, 1950., str. 426—497.

* Redakturna replika M. Bublea redakcijska.

proizvodnje — pri čemu razlikujemo dva osnovna oblika proizvodnje: robni i nerobni — određuju oblike vlasništva; da je robnom obliku proizvodnje imanentno privatno vlasništvo, odnosno da mu nije imanentan nepravni oblik vlasništva, a da je nerobnom obliku proizvodnje imanentan nepravni oblik vlasništva. Druga je stvar što na danom stupnju razvoja dolazi do miješanja jednog i drugog oblika i miješanja različitih oblika vlasništva

Treća je stvar u vezi producenata u političkoj sferi. Točno je da je politička sfera nominirala društveno vlasništvo, međutim, vrijedi i *feed back*: kada je politička sfera inaugurirala društveno vlasništvo kao nevlasništvo, nalazi tu dovoljno prostora (jer nema drugog titulara) za vršenje funkcije titulara, i tu se fantastično dobilo uklopila. Što je god veća akceleracija u pravcu formalnog priznavanja društvenog vlasništva kao nevlasništva, to je sve veći stupanj ingerencija političke sfere.

IVAN PADJEN: U našem sistemu postoje titulari na jedan poseban način. Funkcija privatnog vlasništva je prisvajanje viška vrijednosti, te ona nagoni ljude da ponovo reproduciraju čitav proces. Stoga možemo kazati da je pozitivna socijalna funkcija privatnog vlasništva ta da tjera poduzetnike da rade (s tim što treba voditi računa o činjenici da funkcija poduzetnika u dioničarskom društvu može biti odvojena od drugih vlasničkih funkcija).

Međutim, ako se postavi ekonomski sistem na taj način da se poduzetnika postavlja na temelju moralno-političke podobnosti, koju daje općinski komitet partije, uz ocjenu komiteta za ONO i DSZ, a pravno se to provodi tako da ga imenuje komisija, uz blagoslov radničkog savjeta — onda se ne može reći da ne postoji osnovni titular društvenog vlasništva. Poduzetničku funkciju oplodivanja kapitala je preuzela država na sebe preko agenata, a to su u prvom redu direktori, s tim što je čitava struktura klasičnih vlasničkih ovlaštenja rasplinuta u 200 funkcija i institucija, među kojima su one općinske uprave, federacije, društvenog pravobranioca samoupravljanja, sindikata itd. U tome je stvar. Glavna je funkcija tog sistema da sam sebe reproducira, a samo mu je nuzgredna funkcija, kako to kaže Žarko, da nešto i proizvodi.

Nakon što je uklonjen klasični mehanizam isključivanja i promijenjen karakter proizvodnog rada, da li je moguće definirati višak vrijednosti? Vjerujem da su u pravu Puhovski i Pusić kad kažu da je određujućom kategorijom u našem sistemu postao višak moći, a ne višak vrijednosti.

R. BOŽOVIĆ: Mislim da nije potrebno na ovome skupu iznositi empirijske argumente u prilog tezi da se ustavna koncepcija društvenog nevlasništva ne može osloboditi odgovornosti za ekonomsku i ne samo ekonomsku krizu. Odsustvo institucionaliziranja subjektiviteta, pretpostavke da je ovladano stihijom tržišta, da je tržište nadideno samoupravnim sporazumijevanjem i dogovaranjem — praktično znači da je ustavni koncept definiran na netržišnim institucijama

Prema tome, i suviše je pojednostavljeno, odnosno netačno ustvrditi — nema za to empirijskih argumenata — da ustavni model društvene svojine institucionaliziran ovako kako jeste danas može biti oslobođen odgovornosti za reprodukciju ekonomske i društvene krize.

U našem sistemu nije inauguriran subjekt društvene svojine, ali u praksi to ne znači da on i ne postoji. Naprotiv, on je izmješten i vaninstitucionalno se potvrđuje. Opština ima veća svojinska ovlaštenja nego kolektiv u domeni *planiranja, organizacije, kadrovske politike*, itd. Praktično je riječ o vrlo preciznim subjektima, ali izvan prostora *rada*.

Kazati da je protuustavna svaka aktivnost koja ugrožava društvenu svojinu je besmisleno, iz razloga što robna proizvodnja zakonito pretpostavlja rizik, pa je cijela konstrukcija te teze *neodrživa* za bilo koju varijantu *robne proizvodnje*, pa i onu koju definišemo realno socijalističkom. U robnoj proizvodnji svaka odluka sadrži rizik — pitanje je samo ko ga snosi!

Vlasništvo u suvremenosti

Nikola Visković

Korisno je imati uvid u ono što se zbiva s vlasništvom u suvremenom svijetu radi razumijevanja onoga što se s njim događa u Jugoslaviji, i to kako radi razumijevanja srodnosti tako i radi razumijevanja razlika.

Bez ikakve ambicije da budem iscrpan u predmetu i analizi rekao bih da postoje barem četiri osnovne i već dosta uznapredovale tendencije razvoja vlasništva u suvremenom svijetu. To su tendencije *socijalizacije, pluralizma, fragmentacije* i *pojačane pokretljivosti* vlasništva. Iz samog nabiranja već je moguće naslutiti kakve mogućnosti analize pruža uvid u ove četiri dinamičke osobine za shvaćanje tokova razvoja vlasništva u Jugoslaviji i za raspravu o sadašnjim ustavnim promjenama.

Socijalizacija je najstarija tendencija razvoja modernog vlasništva, te je u pravnim i drugim društvenim naukama zapažena već početkom prošlog stoljeća. To je rezultat onih političkih i ekonomsko-pravnih interesa i sila koji, priznajući značaj prirodnog egoizma vlasnika za ostvarenje općih ciljeva, za privatno vlasništvo i normativno vezuju neke učinke koji neposrednije ili posrednije doprinose dobru i određenog kruga osoba koje nisu vlasnici odnosno dobru cjelokupnog društva. Tu tendenciju nalazimo u građanskoj misli i praksi druge polovine 19. stoljeća, pa onda u crkvenoj socijalnoj teoriji, u umjerenijim socijalističkim doktrinama, a snažno je iskazana u solidarističkoj sociološkoj školi Durkheima i Duguíta itd.

Drugo je pluralizacija vlasništva. Zapravo, nikada u povijesti, pa ni u klasičkom rimskom pravu, nije postojala samo jedna vrsta vlasništva. Ali, upravo je za naše dobra karakteristično da se broj vrsta vlasništva znatno povećava — što znaju i pravnici i ekonomisti, svaki na svoj način. Pravnici, koji vlasništvu pristupaju pretežno s formalno-normativnog aspekta, znaju da ni individualno vlasništvo nije homogeno, da se i ono diferencira u različite režime kod raznih vrsta predmeta. Postoje i razne vrste akcionarskog ili zadružnog vlasništva, potom, naravno, njihove kombinacije, zatim pojedine vrste javnog i državnog vlasništva itd.

• Tekstovi N. Viskovića, B. Kovača, D. Vojnića, D. Zarkovića i M. Korošića nisu izgovoreni u toku rasprave zbog sprječivosti autora da u njoj sudjeluju. Objavljujemo stoga njihove naknadno priložene tekstove (op. ur.).

Fragmentacija vlasništva jedan je predmoderni proces: štoviše, ona je u povijesti prava bila najrazvijenija u srednjovjekovnim pravnim porecima gdje su razni subjekti imali stepenasto podijeljena feudalna i druga vlasnička ovlaštenja i obveze s obzirom na iste nekretnine. Takav tip fragmentiranog vlasništva načelno je razoren s građanskom revolucijom, koja je unificirala sva ovlaštenja i obveze na nekretnine u apsolutnom privatnom vlasništvu. Potom, u jednoj trećoj (mogli bismo reći dijalektičkoj) fazi, nastupa nova fragmentacija vlasništva unutar buržoaskog sistema — ali sada ne toliko na hijerarhijski više i niže titulare koliko na različite dionice vlasničkih ovlaštenja i obveza na istim predmetima. Općepoznato je, npr., da na istim predmetima u procesu proizvodnje i prometa nastaju razna ovlaštenja i obveze u okviru korporacijskog vlasništva, tj. jasno odijeljena prava na upravljanje, postavljanje uprave, korištenje i ubiranje plodova itd. I u »socijalističkim sistemima« dolazi do slične fragmentacije državnog i društvenog vlasništva na ovlaštenja i obveze državnih organa, radnika u proizvodnim jedinicama i eventualno još drugih društvenih subjekata — pa su, npr., i oblici državnog planiranja i internog planiranja također elementi takve fragmentacije vlasničkog odnosa.

Četvrta tendencija — povećana pokretljivost vlasništva, sastoji se od činjenice da je vlasništvo danas mnogo nestabilnije i efemernije nego u prošlosti. I to kako u smislu bržeg prijelaza vlasničkih prava i obveza između subjekata imovinskog prometa tako i u smislu bržeg trošenja ili iščezavanja predmeta i prava vlasništva koji služe sve ubrzanijem robnom prometu, za razliku od nekadašnjeg (naročito zemljišnog) vlasništva koji je uobličavao sporiji robni promet a često i naturalnu razmjenu; istovremeno, to je i nužna karakteristika koja prati socijalizaciju vlasništva, tj. množenje subjekata koji su nosioci vlasničkih ovlaštenja i obveza.

Pitanje je sada: ima li sve ovo neke veze s današnjim okolnostima u Jugoslaviji, te ako ima — kakve?

Odgovor ne može biti drugo nego potvrđan, prije svega zato jer i naša ekonomsko-pravna stvarnost sudjeluje, i to prije i nakon revolucije, u općim kretanjima vlasničkih odnosa u svijetu. Ali, ovdje je važno naglasiti da se iste tendencije iskazuju kod nas i u nekim posebnim oblicima koji odgovaraju »socijalističkom«, (zapravo predsocijalističkom) pravnom poretku. Pri tome opet treba razlikovati, i na općoj i na specifičnoj razini kretanja vlasničkih odnosa, *normativno potvrđene* vlasničke odnose od *normativno nepotvrđenih*, *faktičkih*, pa čak i *ilegalnih* vlasničkih odnosa. Naime, jednako kao što u našem političkom sistemu postoji danas normativno-legalni i *faktičko-ilegalni pluralizam* političkih interesa i ponašanja, tako i u vlasničkom sistemu i u pravu općenito postoji formalno deklarirano pravo (kako kažu u američkoj teoriji: *law in books*) i pored toga, u istim odnosima, još i jedno *faktičko pravo* koje može biti čak protupravno. Ovo je tradicionalno obrazovanom pravniku, kojemu je stran sociološki pristup pravu, teško razumljiva činjenica: kako jedno pravo može biti protupravno? Može. Jedno *faktičko pravo*, tj. jedno *faktičko* obavljanje pravnih moći može ići protiv jednog *legalnog* prava, tj. protiv jedne *normativno potvrđene* pravne moći. Činjenica se objašnjava napuštanjem (iskustvu do kraja neodgovarajuće) *normativne* kon-

cepcije prava i koncepcije o isključivo državnom i zakonskom izvoru prava, odnosno o monizmu pravnog sistema. Tako se može objasniti i jedan dio specifičnosti našeg »socijalističkog« sistema vlasništva i općenito pravnog sistema.

Socijalizacija prava je u nas djelomično istovrsna s onim što se zbiva širom svijeta. Na primjer, poznato je da nije dopuštena sasvim slobodna trgovina s naročito viijednim umjetničkim ili arhivskim dobrima, da na ovima postoji pravo privokupa nekih ustanova, da se ne smiju iznositi iz države itd. To je jedan od brojnih univerzalnih vidova socijalizacije vlasništva koji je identičan kod nas i u Francuskoj ili SSSR-u npr., jednako su tako načelno identični oblici socijalizacije vlasništva putem pojedinih oblika poreza u različitim pravnim porecima.

Međutim, u nas (i drugdje u svijetu, ali u nas vjerovatno u većoj mjeri) postoje i neki posebni vidovi socijalizacije vlasništva, od kojih su opet neki društveno funkcionalni a drugi društveno disfunkcionalni ili patološki. Od funkcionalnih spomenimo, npr., razna ograničenja veličine poljoprivrednog i drugog zemljišta, ili pak ograničenje broja radnika kod privatnih poduzetnika. Može biti sporno da li je »funkcionalno« ograničenje na 10 radnika ili na 50 radnika, na 10 ha ili na 50 ha, ali zasad je među politički odlučujućim faktorima općeprihvaćeno da je racionalno i pravedno da se u postojećem tipu »socijalističkog« društvenog uređenja neke granice u tim oblastima moraju postaviti; takvi ili slični oblici ograničenja vlasničkih ovlaštenja postoje uostalom i u kapitalističkim pravnim porecima, naročito u slučajevima nedovoljnog ili nikakvog korištenja tih ovlaštenja od strane vlasnika.

S druge strane, u nas djeluju i disfunkcionalni ili patološki oblici socijalizacije vlasničkih odnosa. Spomenimo, npr., vrlo raširenu praksu socijalnog pokrivanja gubitaka privrednih i drugih radnih organizacija — tzv. *socijalizaciju gubitaka*. Ova se praksa može jednim dijelom teorijski-idejno braniti dokazivanjem da nije opravdano da stradaju pojedini radni kolektivi koji su upali u ekonomske nevolje zbog razloga za koje oni sami nisu odgovorni, pa da toga društvo u cjelini ili država moraju pomoći da se izvuku iz tih nevolja. Po ovoj logici društvene solidarnosti postupa se u još većoj mjeri u drugim »realsocijalističkim« zemljama, ali također ponekad i u kapitalističkim sistemima — kao nedavno, kad je jedna poznata banka u SAD došla u krajnje kriznu situaciju i kad je centralna vlada intervenirala tako da je pokrila dio njenih gubitaka. Međutim, u nas je — (a još više u drugim »realsocijalističkim« zemljama) — ova praksa uveliko prešla mjeru racionalnosti, postajući sve više sredstvo masovnog održavanja privredno nesposobnih radnih organizacija i istovremeno kočnica za razvoj (izdvajanjima preopterećenih) sposobnih radnih organizacija.

Što se tiče pluralizma vlasničkih odnosa, mi smo i po ranijim ustavima i po postojećem Ustavu imali stanovitu raznovrsnost vlasničkih oblika. Sada se u pridjelozima Amandmana ide na daljnje njihovo proširivanje. Široko je slaganje u našoj političkoj i pravnoj misli da je to apsolutno potrebno i da, štoviše, ni u takvom proširivanju lepeze vlasničkih oblika odviše kasnimo. Danas bi trebalo raspraviti o mnogim problemima i modalitetima toga procesa, a ne više načelno dokazivati njegovu neophodnost. Smatram da bi čak

trebalo vratiti državno vlasništvo ili barem veće državno učešće u neke sektore ekonomskog života, tamo gdje se ono svugdje u svijetu pokazalo kao uspješno, u one oblasti gdje drugi subjekti nisu zainteresirani za privredivaње ili gdje ne mogu uspostaviti potrebnu kvalitetu rada — kao što su neke javne službe i veliki uslužni sistemi.

Treće, fragmentacija vlasništva je zapravo jedna od osnova za valjano sociološko-pravno objašnjenje i ujedno za valjano normativno uređenje one naše specifične ustanove koju nazivamo »društveno vlasništvo«. Postojeća nevladinska koncepcija o društvenom vlasništvu nije kadra za takvo objašnjenje i za takvo uređenje statusa društvene imovine kod nas, jer je više ideološka nego znanstvena. Politička i pravna praksa ne može danas napustiti ustanovu društvenog vlasništva kao osnovnog oblika vlasništva u našem društvu, ali je mora drukčije tumačiti i juridički postaviti: prije svega tako da se u njoj prizna jedna vrsta *podijeljenog vlasništva* između više javnopravnih i privatnopravnih titulara, te da se dosljedno tome *jasno normativno preciziraju ova ovlaštenja i obveze tih titulara s obzirom na društvenu imovinu* (naravno, u njenim različitim režimima) — tako da svi nosioci ovlaštenja i obveza u društvenom vlasništvu budu jasno prepoznatljivi, pravno sigurni, djelotvorni i odgovorni u pravnim odnosima iz robno-novčanog prometa i u javnopravnim odnosima. (Jedna od najvećih zasluga prof. Gamsa u našoj pravnoj znanosti jest upravo u tome što on ukazuje — ali ipak još nedovoljno analitički objašnjava) — tu *podijeljenost* društvenog vlasništva i poredbu da se ona jasno normativno iskaže). Samo tako će se ujedno prevladati sadašnji golemi jaz koji u toj ustanovi postoji između normativnog i faktičkog. Stanoviti otklon između normativnog i faktičkog je u pravu neizbježan i čak produktivan; ali, ako su vlasničke moći koje stvarno obavljaju pojedine državne jedinice, poduzeće, OOUR-lis kupine ljudi unutar radnih organizacija ne samo normativno neodređene nego još i protivne normativnim određenjima, tj. protupravne, onda nastaju dobro nam poznate brojne systemske patološke ili disfunkcionalne posljedice — potajne uzurpacije, zloupotrebe, otuđenja legalnih vlasničkih ovlaštenja od strane stvarnih, individualnih i grupnih, korisnika društvene imovine; to je čakako praćeno eksploatacijom tuđeg rada i potkradanjem te imovine, pa ima za posljedicu njeno osipanje i tešku pravnu nesigurnost. Tome zaista treba stati na kraj u predstojećim ustavnim izmjenama.

O dinamičnosti vlasništva u našim prilikama bih ovom prilikom rekao samo to da i tu postoje neke naše specifičnosti, legalne i ilegalne, te da se i tu uglavnom zaostaje. Usporava se dinamika u odnosu na ono što se zbiva u svijetu.

Ove četiri karakteristike suvremenog vlasništva obuhvaćaju veći dio naših današnjih rasprava o problematici vlasništva u povodu ustavnih Amandmana. Još jednom naglašavam potrebu poznavanja ovih temeljnih tendencija u svijetu radi razumijevanja sličnih tokova u nas, pa i specifičnosti, funkcionalnih i disfunkcionalnih, našeg vlasničkog sistema. S obzirom na to, u najneposrednijoj budućnosti nas očekuju temeljno nove analize i normativna rješenja o vlasništvu.

Kazao bih nešto što se donekle može povezati s pitanjem vlasništva i što je u svakom slučaju važno za razumijevanje mogućnosti izlaza iz krize na-

šeg ekonomskog sistema, odnosno sistema društvenog vlasništva. Naime, mislim da su jugoslavenski ekonomisti u ovom trenutku uslijed neizbježne bitke koju vode s otpornim dogmatsko-etatističkim snagama pomalo naivno fascinirani liberalnom ideologijom o apsolutnoj racionalnosti tržišta. Tržište je uistinu jedan izvanredan i umnogome nezamjenjiv mehanizam racionalne regulacije, ali ono nije ni jedini mogući, ni dovoljan, niti vjerovatno najsavršeniji oblik društveno-ekonomske racionalnosti. Postoje i drugi oblici, naročito podobni za predsocijalistička i socijalistička društva. Bez straha da i sam ispadnem naivan, reći ću da su to, između ostalog, i principi radne i solidarne pravednosti kao nužni komplementi tržišnog mehanizma. Vjerujem da i mnogi naši ekonomisti računaju s ovom istinom, ali zbog hitne potrebe za koncentriranjem svih snaga na jednom pravcu oni danas primjenjuju razumljivu metodu pretjerivanja kako bi izvojevali jednu presudnu političku bitku. S tim je vezana i problematika planiranja. To sam rekao (usp. *Argumenti*, 1—2/1985.) i prof. A. Dragičeviću, koji u svojim obimnim djelima iz političke ekonomije kaže da je jedan od najtežih i odlučnih problema socijalizma odnos plana i robne privrede, a ipak ni on sam ne raspravlja o tome na primjerenom produbljeni način. Ni drugi naši ekonomisti svojim teorijskim i dnevno-angažiranim radovima ne zahvaćaju dovoljno ovo pitanje pa, štoviše, izgleda kao da ga potcjenjuju u sadašnjoj situaciji društvene i političke krize te istovremene žestoke idejne ofenzive svjetskog neoliberalizma. Ja pak smatram da se u toj poziciji metodičkog pretjerivanja — ili možda fascinacije neoliberalnim konceptima — posve ispušta iz vida da u *Jugoslaviji danas nije glavna opasnost niti uopće ikakva opasnost planiranje: jer, kao što mi još nemamo pravog tržišta, tako nemamo ni pravog, naučno zasnovanog makro i mikro planiranja u ekonomiji i u drugim oblastima života*. Nama je stoga itekako nužno i centralno, i lokalno, i poduzetničko planiranje — kao što je ono nužno, kao neizbježan komplement suvremenom tržištu, i današnjim najrazvijenijim kapitalističkim sistemima. Danas i kapitalizam planski uređuje svoje glavne znanstvene, privredne i socijalne procese, za što najbolje primjere daju američki vojno-industrijski i znanstveni projekti, evropski projekt Eureka, intervladine regulacije monetarno-financijske politike Evrope; osim toga, danas nema bilo kakvog velikog sistema javnih službi koji se, u nacionalnim i međunarodnim okvirima, može održati bez državnog i korporacijskog planiranja. Naša ekonomska i politička misao koja se zalaže za uistinu nužne reforme krivo je identificirala protivnika: on nije u planskoj racionalnosti nego u *birokratskoj samovolji i refeudalizaciji naših zatvorenih teritorijalnih jedinica koje slijepo slijede neke navodno nacionalne ili regionalne interese*. Ignorirajući pravu dimenziju društvene racionalnosti, i dio naših društvenih znanosti, paradoksalno, počinje postupati vrlo voluntaristički, predlažući za izlazak iz sadašnje krize i za napredak socijalističkih odnosa jednostrana rješenja koja su ponovo ispod razine iskustva suvremenog svijeta.

»Reindividualizacija« svojine i socijalizam

Bogomir Kovač

Kad je Marx u *Osnovama* (1857) »način proizvodnje« zamijenio »svojinskim oblicima« i time pojednostavio društvenu strukturu i, naravno, povijesni razvoj, nije mogao znati da će kasniji razvoj teorije, ideologije i prakse socijalizma iz tog teorijsko-metodološkog pojednostavljenja napraviti sudbonosnu fetišizaciju svojine u socijalističkim društvima. Ekonomsko-političko i pravno pitanje svojine postaje odjednom kamen temeljac uspostavljanja socijalističkog društva: naravno, ukidanjem privatne svojine, robnosti i kapitala i njihovih ekonomskih i političkih funkcionera i uspostavljanjem alternativne države ili pak društvene svojine.

Marxovo određenje socijalističke društvene svojine postao je zapravo svojevrstan »Intelektualni Proteus« koji je dobio različite interpretacije u okviru II. i III. internacionale, dok je u socijalističkoj praksi prevladavao Lassaleov ili Rodbertusov koncept državnog socijalizma (državne svojine) ili pak u jugoslavenskoj praksi oživljeni prudonizam i ideje nekih socijalista rikardovaca (o prudonizmu i njegovim posrednim utjecajima govori i A. Gams). Možda će i neka Marxova upozorenja danas zvučati kao groteskna farsa — kada je grandiozne teorijske i političke konstrukte tadašnjih socijalista i komunista o svojini jednostavno nazvao »filozofskim frazama stoljeća« koje su »skroz na skroz ideološke« i na kraju završavaju u »običnoj svojini« sa nešto Benthamovog utilitarizma

Greška Marxovih sljedbenika bila je zapravo dvostruka: izravna historijska konkretizacija Marxovih utopijskih vizija socijalizma (društvena svojina) završava u ekonomsko i politički sasvim neefikasnim društvima i ujedno gubi bilo kakvu historijsku socijalističku perspektivu kao moguću viziju razvoja. Teorijska elaboracija svojinske strukture u socijalizmu je prema tome na jednoj strani bitno uvjetovana teorijskom problematizacijom Marxovog socijalističkog/komunističkog modela (koncept društvene svojine je u tom kontekstu »komunistička kategorija« koju bez prepreke socijalistički ideolozi upotrebljavaju kao ključnu kategoriju »prelaznog« socijalističkog društva) i

naravno socijalističke prakse i njenih proturječja. Čini nam se da je za novo poimanje svojinske strukture u socijalizmu od izuzetnog značaja razumijevanje suvremenih modernizacijskih procesa u postojećim socijalističkim društvima koji afirmiraju:

- ekonomske funkcije kapitala i poduzetništva;
- tržišnu strukturu i konkurenciju;
- ekonomsku demokraciju, autonomiju i slobodu političko-ekonomskog djelovanja robnih proizvođača i individua.

Društvena svojina, koja nas u tom kontekstu najviše zanima, predstavlja osnovnu kategoriju eshatološkog poimanja socijalističkog/komunističkog sistema. Njena teorijska i praktična kontroverznost proizlazi upravo iz proturječnog zamjenjivanja njene normativne, revolucionarne utopijske dimenzije i razvojnih procesa socijalističke modernizacije (Maksimović govori o teleološkom i genetskom poimanju svojine, Očić o proturječnosti između revolucionarnosti i privređivanja — Maksimović, 1985; Očić, 1986). Društvena svojina je prvenstveno etička kategorija Marxove utopije »društva rada« i prema tome sinonim za potpunu humanizaciju i naturalizaciju čovjeka i društva (društvena svojina je izvorno naturalna, opća društvena, antropološka kategorija kao negacija bilo koje eksploatacije, fetišizacije i ekonomske neracionalnosti). Kao politička kategorija označava praktički projekt izgradnje »novih socijalističkih proizvodnih odnosa« kroz političko-pravnu regulativu, dominaciju političke moći i kontrolu društvene reprodukcije. Ako je moguće empirijski potvrditi tezu da je osnovna determinanta postojećih socijalističkih društava osvajanje i reprodukcija vlasti, onda postaje razumljiva izuzetna politička važnost uspostavljanja »društvene svojine« kao načina političke manipulacije (to je politička vlast naučila iz osnovnog marksističkog teorema o bazičnosti svojinskih odnosa) i teorijska konfuznost (ideologizacija ekonomskih, pravnih i socioloških nauka) koja je obično završavala u trivijalnim tezama o »proturječnostima društvene svojine« i »prelaznom periodu«. Tako je na jednoj strani postojao političko-ideološki i nikad završen projekt »operacionalizacije društvene svojine« (njegova logika je upravo u nemogućnosti te realizacije koja otvara put političkom voluntarizmu i intervencionizmu), a na drugoj stalna teorijska rasprava o subjektu i predmetu društvene svojine, mogućnosti svojinskog pluralizma, imovinskoj i svojinskoj strukturi u poduzećima, pravnom i ekonomskom poimanju svojine, problemu alokacijske efikasnosti i distribucije pravde i sl.

Kritička i autonomna nauka počinje na mjestu gdje se zapravo razotkriva politekonomska produkcija čitavog mehanizma i logike postavljanja pitanja o društvenoj svojini i njenoj operacionalizaciji. To je izvorno političko-ideološko pitanje koje želi prikriti kognitivnu konfuziju (netransparentnost) teorijsko-ideoloških konstrukcija socijalizma, politički monopol partije, sistemsku (sistematsku) zavisnost privrede od političkog intervencionizma (političko društvo) i, naravno, socijalnu anomiju sve veće društvene krize (barem se ovdje ne mogu negirati empirijske činjenice). Čini nam se da je ekonomska nauka, bez obzira da li se radi o pozitivističko normativnoj ili pak kritičko

analitičkoj školi razumijevanja društvene svojine (Maksimović), olako prihvatila političko pitanje i problematizaciju »društvene svojine« kao empirijsko i naučno legitimno pitanje. Radi se o tradicionalnom čorsokaku socijalističke društvene nauke koja se bavi politički nametnutim i ujedno teorijski nerazrješivim pitanjima, kao što su pitanja »robne proizvodnje u socijalizmu« i političke hegemonije partije, političke i ekonomske demokracije, raspodjele prema radu i društvene svojine u uvjetima robne proizvodnje i sl.

Sadašnja rasprava o društvenoj svojini došla je do sljedećih rezultata (Komisija, 1988):

- pluralizam svojinskih oblika (ovde se ubraja i akcionarska, kolektivna, kooperativna, zadružna... svojina);
- svojinski karakter »društvene svojine« (u vidu subjekta i predmeta raspolaganja i prisvajanja);
- ekonomska cijena »društvenog kapitala« (u vidu »društveno« određene i propisane stope akumulacije);
- prisvajanje na osnovu rada, poduzetništva i svojine (samoupravljanje na osnovu svojine, dvojni lični dohodak za neposredni rad i poduzetništvo, kapitalizacija imovine i kolektivno prisvajanje rente).

Ovakvi stavovi do kojih je posle političkog otvaranja vrata mogla doći ekonomska nauka još uvijek ne odgovaraju na neka pitanja moderne svojinske strukture:

- pluralizam svojinskih oblika nikako ne rješava pitanje »društvene svojine« (ponekad se ovi oblici jednostavno razumjevaju kao modaliteti društvene svojine) dok pluralizam svojinskih odnosa shvaća na multisektorski način, umjesto u vidu unutrašnje artikulacije svojinskih oblika »mješovite svojine«;
- svojinski aspekt »društvene svojine« obično ne rješava bitno pitanje poduzetničkih funkcija i podjele na imovinu i kapital; još uvijek ostaje pitanje subjektivizacije i individualizacije svojine (društvo-kolektiv-poje-dinac), tržišnog vrednovanja (postojanje dugoročnih kapitalskih tržišta) kao i nosivosti rizika (ne samo u pogledu visine ličnih dohodaka ili pak mogućnosti zapošljavanja);
- priznanje ekonomskih funkcija kapitala (tržište i cijene) zahtijeva poznavanje i institucionalnih oblika »kapitalizacije« i kapitalskih »funkcionera«, što u krajnjoj liniji vodi u afirmaciju privatne svojine i individualnog poduzetništva (procesi reprivatizacije i kapitalizacije društvene svojine);
- prisvajanje na osnovu poduzetništva i svojine kao objektivne posljedice djelovanja zakonitosti robne proizvodnje znači napuštanje idilične (idealne) raspodjele prema radu (ili tržišno valoriziranim rezultatima rada) i pristajanje na ekonomsku diferencijaciju i socijalnu segmentaciju društva na temelju ekonomskih kriterija (umjesto dosadašnjih političko-ideoloških kriterija).

U suvremenim tržišno orijentiranim društvima postoje tri osnovna oblika svojine: privatna (individualno poduzetnička), kolektivna (korporacijsko podu-

zetnička) i javna (državna) koje se međusobno artikuliraju u sistem mješovite svojine (ovakva podjela koristi unekoliko različit kategorijalni aparat od onoga kod A. Gamsa, dok je u sadržajnom smislu identična).

Za političko ekonomsku analizu od presudnog je značaja teza da ekonomski sadržaj svojine (prisvajanje) zahtijeva određene političko-pravne uvjete vezane uz politički sistem, pa je s tog stajališta moderna privatna svojina jedino moguća uz pluralizam političkih dispenenata i institucija — tj. uz društvenu svojinu nad pravnim i političkim sistemom (Rodin, 1987; Keane, 1984). Privatna svojina predstavlja suštinu robne proizvodnje — kao što upozorava A. Gams u svojoj knjizi (konceptualno to važi i za kolektivnu i javnu svojinu ako nastupa kao poseban pravni i ekonomski entitet u formiranju apstraktnog društvenog rada). Privatna svojina zahtijeva uspostavljanje autonomnosti tržišnih subjekata, ravnopravnost u razmjeni (formalna jednakost robnih proizvođača), slobodu korištenja i raspolaganja (prisvajanja) i odgovornost spram predmeta svojine. Privatna svojina prema tome predstavlja složen tržišne privrede (Gams, 1987, str. 362) i pretpostavlja »društvenu« svojinu političke demokracije i libertarnosti. Važi i suprotna logika: u društvima gdje je ekonomski ukinuta privatna svojina de facto je ukinuta i »društvena svojina« u političko pravnom sistemu, čime se otvara prostor uspostavljanja političke dominacije nad ekonomskim uvjetima društvene reprodukcije.

Drugim riječima: politekonomska privatna i društvena svojina nisu alternativni svojinski oblici dva historijska tipa suvremene civilizacije — kapitalizma i socijalizma, nego su u modernom smislu komplementarni. Socijalizam i kapitalizam se s tog aspekta međusobno razlikuju samo različitom funkcionalnom diferencijacijom svojinskih prava i nadležnosti: u kapitalizmu je ekonomija više privatna a politika više društvena, dok je u socijalizmu politička sfera više privatna (ekskluzivistička, monopolna) a ekonomija želi biti više društvena. Iz toga proizlaze tri zaključka:

- privatizacija svojinske strukture do sada je još uvijek premalo izražena (bolje reći — dozvoljena) jer upravo privatna svojina, kapital i poduzetništvo čine logički krug tržišne privrede i tržišne institucionalizacije;
- zbog ekonomske neracionalnosti postojeće svojinske strukture u socijalizmu je potreban upravo suprotan proces od postojećih reformskih pokušaja — privatizaciju svojine treba kompenzirati demokratizacijom političko-pravne sfere i socijalizacijom samoupravne (participativne) demokracije i socijalne države;
- privatizacija imovine postojećih poduzeća u vidu kolektivne (poduzetničke), akcionarske (institucionalne i personalne) svojine znači početak procesa individualizacije umjesto kolektivizacije svojinskih oblika i ujedno moderan proces njihove socijalizacije (ravnomjerna podjela društvene moći, ekonomska aktivizacija i motivacija, ...).

Socijalizam kao moderno društvo ne ukida sistem privatne svojine nego kroz individualizaciju svojinskih prava (ili bolje rečeno — »reindividualizaciju«) želi postići njihovu novu socijalizaciju. Dosadašnji socijalistički (komunistički) projekti su socijalizaciju svojine uvijek gledali kroz prizmu kolekti-

vizacije i etatizacije, ili pak još radikalnije — kroz piudonizam kao ukidanje svojine (nesvojinski koncept »društvene svojine«). Već je stara liberalna ekonomska tradicija (Locke, Smith, Mill) ukazala na povezanost rada i svojine (kapitala) i naravno na neka pozitivna svojstva svojine u smislu ekonomske autonomije, inicijativnosti, poduzetništva, motivacije za rad, odgovornosti spram imovine, ... (Gams, 1987, str. 23—25). Ako je svojina u krajnjoj instanci uvijek privatna (individualna) — što nam pokazuje kako financijska analiza suvremene svojinske strukture u industrijski razvijenim tržišnim sistemima tako i političko-ekonomska analiza »privatnosti« kolektivne (korporacijske) svojine — onda socijalizacija njene »individualizacije« pripada u ekonomskoj sferi mnoštvu međusobno povezanih ekonomskih institucija i kontrolnih mehanizama (razgraničene financijske institucije, pluralizam svojinskih oblika — mješovita svojina, ...), u socijalnoj sferi socijalnoj ulozi redistributivne države (fiskalni sistem), u poduzetničkoj sferi (neo)korporativnoj moći različitih nosilaca i upravljača svojine, dok je na političkom planu važna pluralistička, poliarhična i demokratska kontrola te participativna demokracija svojinskih procesa. Politička stabilnost i ekonomska efikasnost dosadašnje evropske civilizacije proizlaze upravo iz tako utvrđene strukture svojine, povezivanja rada i svojine i njihovih procesa socijalizacije. Socijalizam (bolje rečeno — postsocijalizam) morao bi »rad« kao civilizacijsko polazište legalno i legitimno povezati svojinom (kapitalom), čime bi dosadašnja historijska farsa »tvornice radnicima« ipak dobila moguću empirijski oblik (Kovač, 1987).

Procesi svojinske »reindividualizacije« znače uspostavljanje »individualnih« i »kolektivnih kapitalskih računa« radnika, građana i institucija. U ovo svistavamo i akcionarsku svojinu sa svim konzekvencama na financijskom području (burze, institucionalni akcionari, ...) i na socijalnom području (upravljanje, fiskalni sistem, ...). S ekonomskog aspekta realnije je očekivati da se akcionarska svojina uspostavlja kroz financijske kapitalne institucije i poduzeća, dok će građani najvjerojatnije usmjeravati svoja slobodna financijska sredstva za financiranje vlastitih ili kooperativnih preduzeća ili kupovinu obveznica. Protivargument akcionarskoj svojini obično je afirmacija privatne svojine i socijalno-klasne diferencijacije ili ograničenje samoupravljanja. Pošto smo na drukčiji način shvatili »socijalizaciju« privatne svojine, tome dodajmo samo još neke argumente: od akcionarske svojine živi u razvijenim tržišnim privredama 5—6% stanovništva (isti podatak navodi Bandin, ali kao protivargument za jugoslavensko društvo, Bandin, 1988); akcionarsku svojinu (do 25%) predstavljaju institucionalni vlasnici (poduzeća, financijske institucije, banke, ...); samoupravljanje na osnovu svojine znači zapravo demokratizaciju upravljanja na ekonomskim osnovama, a ne ograničavanje samoupravljanja (ono je danas najviše ograničeno političkom intervencijom u ime »društvene svojine«).

Pored akcionarske svojine »individualni kapitalistički računi« mogu dobiti različite konkretne forme: na primjer, različna financijska sredstva građana u bankama ili posebnim financijskim institucijama za financiranje novih ili postojećih poduzeća (poduzetnički način angažiranja financijskih sredstava); ili socijalna pomoć koja bi mogla dobiti oblik posebnog kredita ili nepovratnih sredstava za poduzetnička ulaganja u najbolja poduzeća (stabilni donosi, mali

riziko); ili pak da »individualni kapitalni računi« ožive u različitim formama kooperativne svojine, slično Mondragonskom primjeru (Tomas-Logan, 1982) i slično. Takozvani »kolektivni kapitalni računi« su određeni kolektivnom (poduzetničkom) svojinom koja je tradicionalno manje razgovjetna; zato se njihova konkretizacija izkazuje kroz različit modalitet podjele dobiti (profit sharing) u vidu varijabilnog dijela plaća ili ličnih dohodaka (na osnovu poduzetništva i svojine kapitala) ili formiranja posebnih »radničkih fondova« u poduzeću za posredno (akcije) i neposredno (direktne investicije) financijsko angažiranje i slično.

Problem kolektivne svojine uključen je u postojećoj operacionalizaciji društveno svojinskog koncepta kako sa aspekta pluralizma svojinskih oblika tako i u vidu povezivanja kapitala, poduzetništva i samoupravljanja. Obično se ekonomski smisao društvene svojine definira kao ravnopravna i slobodna mogućnost upotrebe društvenih sredstava po određenoj ekonomskoj cijeni kapitala (to je, dapače, svojinski koncept »društvene svojine«), što znači zapravo negaciju svakog monopola u raspolaganju društvenim sredstvima i isticanje rada (i samoupravljanja) kao jedine osnove upotrebe i prisvajanja (Bajt, 1982; Bohinc, 1987). »Društvenost« svojine prema tome se pripisuje nemogućnosti bilo kakve monopolizacije (Bajt, 1982), samoupravljanju kao polaznoj osnovi »društvene svojine« (Tajnikar, 1988; Labus, 1987); izvornim pravima rada (Bohinc, 1987). Grupna (kolektivna) svojina pored zvanične političko-ideološke diskvalifikacije (Dokument CK SKJ, 1987) poprma i teorijski negativan predznak (Labus, 1987). Drugi pak pristaju na uvođenje »kolektivne socijalističke svojine« (Zelić, 1988) ili pak u okviru robne proizvodnje pristaju na različite ekonomsko funkcionalne oblike privatne svojine kao »kolektivne kapitalističke svojine« (Gams, 1987). »Društvena svojina« može dobiti »moderan oblik kolektivne svojine« (Labus, 1987) ali samo u vidu nosioca svojine (subjektivizacija svojinskih prava) a ne realizacije svojine kao grupno-svojinskog monopola. B. Horvat ide još dalje i samoupravno poduzeće izjednačava s konceptom suviemene korporacije (samoupravno poduzeće = generalizirana korporacija, samoupravna društvena svojina) uz ograničenje da su potencijalni dioničari svi građani Jugoslavije i da svi imaju jednak svojinski dio i broj akcija (Horvat, 1988), što je teorijski i historijski besmisleno.

U historijskom smislu je sadašnja »društvena svojina« radnih kolektiva već poduzetnička kolektivna svojina zbog najmanje dva razloga:

— postojeći izvorni državni kapital (rezultat »revolucionarne« nacionalizacije) postaje tokom reprodukcije kapitala u poduzeću sve manji, dok su izvedeni izvori »društvenog kapitala poduzeća« rezultat neraspoređenih dohodaka sadašnjih ili predašnjih kolektiva ili pak krediti različitih financijskih komitenata, posebno banaka, koji su se opet formirali iz štednje građana, anonimnog državnog kapitala i vanjskog duga inozemstvu (na ovom mjestu zanemarimo financijske dubioze i »privatizaciju« na osnovi nerealnog vrednovanja faktora proizvodnje, posebno financijskih sredstava).

— radni kolektiv u poduzeću već sada u normalnim uvjetima poslovanja i unutar ograničenih sistemskih mogućnosti i atrofiranog tržišta slobodno koristi i raspolaze imovinom i robom, samo što ekonomsko pravo svojine nije individualizirano (osim kroz raspodjelu različitih ličnih dohodaka) i ne sadrži

bitne komponente privatne svojine — odgovornost spram predmeta svojine, što se očituje u devijantnim situacijama socijalizacije gubitaka i stečaja.

Ovo posljednje proizlazi iz poteškoća financijskog određivanja kolektivne svojine poduzeća gdje u stvari postoje tri alternative:

- 1) ili robni proizvođač — samoupravni kolektiv ostaje u trajnom kreditnom odnosu spram društva, odnosno države kao izvornog nosioca svojinskih prava (otuda obveznost plaćanja određene kamate na poslovni fond, različitih stopa akumulacije, propisivanja cijene upotrebe društvenih sredstava, stopa akumulirane dobiti i sl);
- 2) ili samoupravni kolektiv počinje s otplaćivanjem »društvenog« kredita koji izvorno pripada »društvu« (državi) i postaje na kraju otplate autonoman kolektivni vlasnik s prenosljivošću svojinskih prava i obaveza (rizika) na članove kolektiva;
- 3) ili kombinacija različitih oblika svojine u poduzeću (pluralistička svojinstva struktura kao mješovita svojina) u vidu trajnih financijskih sredstava i korporativnog upravljanja (samoupravljanja) i kontrole, ravnomjernijom podjelom rizika na decentralizirane nosioce svojinskih prava, kolektivnim poduzetništvom na osnovi pluralističkog svojinskog učešća i samoupravnih prava radnog kolektiva i pojedinca.

Prva varijanta najmanje je primjerena zbog reprodukcije državne svojine, planskog karaktera sistema i financijske hipertrofiranosti odnosa — što je suprotno tržišnoj varijanti postsocijalizma. Druga varijanta je koncept »radničke tvornice« u Marxovom smislu (Marx, *Kapital* III), koji završava »radničkim akcijama« kolektiva — što nije realna pretpostavka zbog različitih interesa i preferencija članova kolektiva (osim u malim poduzećima kao temelju kooperativa) Treća varijanta najbliža je suvremenoj strukturi »tržišne svojine« — međutim, njeno uvođenje pretpostavlja kompleksni tržišni sistem kao logičku ekonomsku suštinu postsocijalizma, što je u sadašnjim političko-ideološkim procesima reformi još uvijek nerealna pretpostavka (ali, po našem mišljenju jedina perspektiva).

Prva varijanta najčešće se nudi u literaturi o ekonomici samoupravnog poduzeća, a predstavlja u jednoj podvarijanti i sadašnju platformu privredne reforme Jugoslavije (Komisija, 1988). Osnovni razlozi njenog postojanja proizlaze iz državno-planskog karaktera socijalističke privrede, empirijskog i teorijskog uvjerenja o neefikasnosti samoupravnog poduzeća (»Wardovi paradoksi«, Ward, 1958) i ograničene sklonosti radnih kolektiva za akumulaciju »Furubotn-Pejovičev efekt«, Furubotn-Pejovich, 1970) te nužnosti uspostavljanja stalne političke zavisnosti poduzeća od države (politokracije) zbog navodno inicijalno poklonjenog »društvenog kapitala« (političko-ideološka monopolizacija partije). Ako je njeno postojanje prije dvadeset godina (poslije reforme 1965. godine) bilo historijski opravdano prelaskom na tržišno privredivanje (plansko tržišni sistem) i kompromisnim rješenjem ekonomskog priznavanja kapitala (cijena upotrebe) i poduzetništva samoupravnog kolektiva (Lavrač, 1971), u sadašnjim je uvjetima tržišne afirmacije sasvim nezadovoljavajuća jer ne prihvaća sve konzekvence i institucionalne osobine tržišta

kapitala, poduzetništva i mješovite svojinske strukture (usprkos tome za većinu suvremenih je pristupa toj varijanti tržište kapitala *conditio sine qua non* uspostavljanja »društvene svojine«). Isto tako to važi i za potcijenjivanje nužnosti trajnih a ne kreditnih financijskih sredstava poduzeća (Ribnikar, 1988), zbog podijeljenosti rizika i ekonomske kontrole privredivanja, ograničenosti inicijalne vrijednosti društvenih (državnih) sredstava (osim za područje javne svojine), zbog mijenjanja i umnožavanja ekonomskih »suvlasnika« poduzetničke imovine i svojine (radni kolektiv, druga poduzeća, banke, ...) i sl.

Starim tezama Misesa, Hayeka, Baiona i drugih (Černe, 1961) da efikasno privredivanje nije moguće bez privatne svojine, poduzetništva i kapitala, obično su se suprotstavljali argumenti razvojnih tendencija suvremenog državno korporacijskog kapitalizma (akcionarska svojina, »manadžerska revolucija«, suvremeno korporacijsko poduzeće) Na drugoj se strani empirijskim dokazima o nemogućnosti efikasnog samoupravnog sistema u jugoslavenskoj praksi i ograničenosti svjetskih primjera kooperativa suprotstavlja teza da Jugoslavija nikada nije ni imala tržišnu samoupravnu privredu i da se u svjetskim razmjerima sistemski ograničava razvoj samoupravnih poduzeća. Čini nam se da je za oba historijska toka karakterističan svojevrstan modernistički teorem »povratka u budućnost«: u vidu »neoliberalizma« suvremene postkapitalističke transformacije i »rekapitalizacije« suvremene postsocijalističke reforme, te da ključan problem teorijskog poimanja tih procesa stoji upravo u neshvaćanju historijskih megatrendova i nevaljanosti postojećih teorijskih konstrukcija (Kovač, 1986) Među komparativnim institucionalnim karakteristikama privredne efikasnosti suvremene svojinske strukture (tzv. mješovite privrede i svojine) obično se nabraja:

- a) konkurentna tržišna struktura sa što slobodnijim pristupom i izlaskom (formiranje novih poduzeća i bankrotiranje starih);
- b) raznolikost svojinske strukture smanjuje rizičnost i povećava mobilnost kapitala te povezuje svojinu, kontrolne mehanizme i sistemsku regulaciju korporacija;
- c) postojanje tržišta menadžera i poduzetničke kontrole (takeovers) gdje postoji visoka konkurencija i pozitivna selekcija rukovodećih poduzetnika i brzo mijenjanje svojinske strukture poduzeća
Čini nam se da nijedna od postojećih pretpostavki nije moguća u okviru postojeće i moguće (potencijalne) alternative »društvene svojine«:
- a) promjena postojeće oligopolske strukture (Petrin, 1981) zavisi najviše od mogućnosti uspostavljanja potencijalne konkurencije novih poduzeća. Međutim, »samoupravna« i »socijalistička« ograničenost financijskih institucija i instrumenata, organizacionih oblika i rigidnost samoupravnih prava zaposlenih sprečava fleksibilnije tržišno prilagođavanje;
- b) koncept »društvene svojine« ne omogućava individualizaciju i privatizaciju imovine poslovnog fonda radnog kolektiva, već diobu rizika prenosi na društvo (kao idealnog akcionara u Horvatovom smislu) što je društveno suboptimalno, ili pak rizik svodi na lične dohotke i zaposlenost što nije dovoljno za privrednu efikasnost a nije uvijek ni socijalno korektno;

- c) koncept »društvene svojine« zahtijeva neposredne oblike svojine, dok moderna mješovita svojina traži »posrednu svojinu« kroz mehanizme financijskih posrednika i financijskih tržišta (trajne investicije u poduzeća, samoupravljanje i participacija na dobiti i riziku);
- d) tržište menadžera i poduzetnička kontrola mogu se u nekim modalitetima vezati i na tržište »društvenog kapitala« (Nutti, 1987) gdje se poduzeća nude najboljim menadžerskim ekipama, međutim, to na drugoj strani opet bitno ograničava samoupravna prava kolektiva.

Čini se da »društvena svojina« i samoupravljanje politekonomski zahtijevaju ekonomsku (poslovnu) i socijalnu integraciju (udruživanje) te da financijski reprodukuiraju »kreditni odnos« spram društva (države), što je u krajnjoj instanci uvijek vezano za etatiistički ekonomski sistem i antitržišna rješenja. Pokušaji modifikacije vode ili u ograničenje »samoupravljanja« (u smislu »vanjskih« ili »svojinskih« kontrolnih mehanizama) ili u napuštanje »društvenosti« svojine (individualizacija i privatizacija svojinskih naslova u fondu preduzeća) ili pak u ograničenje same »tržišnosti« samoupravne privrede (redistributivna, planska logika »proširene reprodukcije«)

Na kraju bih želio upozoriti samo na neke opservacije A. Gamsa koje su veoma važne za poimanje svojinske strukture u socijalističkim odnosima kakvo sam izložio u ovom referatu:

- a) robna proizvodnja je logički i historijski vezana za privatnu svojinu;
- b) društvena svojina je u biti određena ekonomski kao »nesvojina« i pravno politički kao »nepravna« kategorija;
- c) osnovna diskrepancija našeg sistema je uspostavljanje robne proizvodnje bez robnoprivredne, privatno-svojinske odgovornosti;
- d) moderno industrijsko društvo posjeduje pravne i društvene mehanizme »obuzdavanja« i socijaliziranja privatne svojine u interesu cijele zajednice.

Smatram da je A. Gams produbljenom analizom dosadašnjih historijskih procesa i teorijskih zaključaka došao do spoznaje da u društvu mogu postojati sasvim određene svojinske strukture koje odgovaraju danom civilizacijskom nivou, historijskim procesima i razini razvoja robne proizvodnje i političkih odnosa civilnog i stvarnog prava. To ujedno znači da u našem društvu ne treba tražiti neka alternativna rješenja nego upotrebiti sve one institucionalne oblike koji već postoje u razvijenim tržišnim privredama — naravno, uz one modifikacije koje odražavaju neke specifičnosti našeg privredno političkog uređenja (samoupravni kontrolni mehanizmi, jači kooperativni sektor, razvijeni javni sektor). Jedino perspektivno rješenje zato vidim u modernizaciji socijalističkih društava kao postkapitalističkih društava (»rekapitalizacija socijalizma«) gdje se sadašnji institucionalni sistem »društvene svojine« i »samoupravljanja« transformira u sistem »mješovite privrede«, »mješovite svojine« i »participativne demokracije« uz tržišnu logiku strukturiranja čitave ekonomske, političke i ideološke društvene reprodukcije

Vrijednost Gamsove analize upravo je u prožimanju pravne i polit-ekonomske logike, u razumijevanju onih pravnih formi koje pripadaju objektiv-

nosti robno-novčanih oblika tržišne privrede. Naravno da je jedno ovakva teorijska perspektiva rješenja svojinske strukture socijalističkih društava, a nešto sasvim drugo realna politička mogućnost realizacije postojećih historijskih megatrendova. Ako, naime, postoji gubitak, problem gubitka nasuprot dobitka postaje nerješiv — kako kaže R. G. Collingwood u svom djelu »Ideja historije«. Reproducirajući etiku nativnog društvenog stoicizma i epikurejstva sadašnje socijalističke drame, ostaje nam samo čekanje između patnje i nade: ultra posse nemo obligatur (tenetur).

LITERATURA

- A. Bajt (1982): »O nekim pitanjima društvene svojine«, *Pregled*, Sarajevo, br. 72
- T. Bandin (1988): »Socijalistični podjetnik ili finansijska oligarhija«, *Delo*, 4. V. 1988, Ljubljana
- R. Bohinc (1987): *Društvena lastnina i upravljanje*, Uradni list, Ljubljana
- F. Černc (1961): *Planiranje in tržni mehanizem v ekonomski teoriji socializma*, Cankarjeva založba, Ljubljana
- Dokument (1987): Stavovi o aktuelnim idejnopoličkim pitanjima ostvarivanja ustavne koncepcije društvene svojine CK SKJ
- E. Furobotn — S. Pejovle (1970): »Property rights and behaviour of the firm in socialist state — The example of Yugoslavia«, *Zeitschrift für Nationalökonomie*, br. 2
- B. Horvat (1988): »Što je društveno vlasništvo«, *Danas*, 26. IV 1988, Zagreb
- B. Kovač (1987): »Blagovna produkcija in rekapitalizacija socializma«, *Casopis za kritiko znanosti*, br. 103/104, Ljubljana
- B. Kovač (1986): »Lastninska struktura in ekonomska učinkovitost v socializmu«, *Samoupravljanje in ekonomska učinkovitost*, Zbornik, Ekonomski fakultet, Ljubljana
- Komisija (1988): *Osnovni pravci reforme privrednog sistema*, ZIS, Beograd
- M. Labus (1987): *Društvena ili grupna svojina*, Naučna knjiga, Beograd
- I. Maksimović (1985): »Pogledi na razvoj kritičke teorije društvene svojine i njenu empirijsku verifikaciju u jugoslovenskom samoupravnom sistemu privredivanja«, u: *Protivrječnosti društvene svojine*, IC Komunist, Beograd
- I. Lavrač (1971): *Prilog proučavanja privrednog sistema u samoupravnom socializmu*, RCEF, Ljubljana
- D. M. Nutti (1988): *Financial innovation under market socialism*, European University, Florence, Oct. 1987
- T. Petrin (1981): *Analiza uzrokov koncentracije organizacijskih snog v industriji in trgovini v letih 1954—1973*, RCEF, Ljubljana
- I. Ribnikar (1988): *Pitanje monetarnog, kreditnog i bankarskog sistema i monetarne politike*, Grupa za monetarno kreditni sistem ZIS, Beograd, šapirografirano
- D. Rodin (1985): »Ideološki, politički i pravni okvir privatnog, državnog i društvenog vlasništva«, *Naše teme*, br. 10—12.
- Č. Očlé (1986): »Društvena svojina, samoupravljanje i ekonomska efikasnost«, u: *Ekonomska efikasnost i samoupravljanje*, IC SSO Srbije, Beograd
- N. Zelić (1988): *Proširena reprodukcija — izvori i skica osnovnog koncepta*, Grupa za svojinu i proširenu reprodukciju, ZIS, Beograd
- E. Ward (1950): »The Firm in Illyria: Market Syndicalism«, *American Economic Review*

U renesansu socijalizma - promjenama

*Društveno vlasništvo i ustavne promjene
u svjetlu idejnih kretanja i zablude*

Dragomir Vojnić

Socijalističke zemlje svijeta uključujući i naš sistem socijalističkog samoupravljanja, nalaze se danas pred veoma teškim i složenim problemima. U samoj žiži je tih problema i veliki izazov i velika dilema i veliko pitanje — kako dalje, kako prevladati krizu i kako razvoju socijalizma otvoriti nove vidike, šire horizonte i svjetlije perspektive u traženju odgovora na pitanje kako do većeg materijalnog, kulturnog duhovnog i svakog drugog blagostanja, kako do više socijalne pravde, više demokratskih sloboda, više humanih odnosa među ljudima... no, moglo bi se još dosta toga nabrajati.

Svako vrijeme, u kojemu ljudi rade i stvaraju a njihovi idejni i politički pokreti djeluju, ima neke svoje specifične odrednice i neke specifične zadatke, koje aktivni učesnici u njihovom rješavanju nerijetko nazivaju povijesnim. I ovo naše vrijeme ima svoje specifičnosti i svoje prijelomne točke i svoje zadatke koji se u našoj društvenoj (ili bolje reći idejnoj i znanstvenoj) svijesti također odslikavaju kao povijesni. Živimo, naime, u vremenu kada se sa mnogo osnove može procijeniti da se završava jedna manje uspješna faza razvoja socijalizma i kada počinje faza njegove obnove i njegove renesanse.

Vrijeme trajanja završnice prve faze kao i vrijeme trajanja njegove renesanse i obnove, odnosno njegove transformacije u jedan ekonomski i politički djelotvorniji društveno-ekonomski i politički model, ovisit će po svemu sudeći, o idejnim kretanjima ili, adekvatnije rečeno, o idejnim promjenama.

Ovakve ocjene i stavove izvlačim ne samo iz nekih općih spoznaja o društvenim i idejnim kretanjima u svijetu i kod nas, nego i iz svega onoga što se u Jugoslaviji zbilo u posljednjih desetak godina, tj. u periodu koji je pret-

hodio i koji je uslijedio poslije usvajanja *Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*.

Poslije svih mogućih otpora, problema, proturječnosti, kontroverzi, kolebanja i dilema u vezi s ostvarivanjem *Dugoročnog programa*, u ovoj 1988. godini, u toku su tri velike društvene aktivnosti koje su bolje usmjerene i koordinirane nego je to bio slučaj s onima ranijih godina i koje bi trebale doprinijeti i pospješiti njegovu realizaciju. Te se tri aktivnosti odnose na: 1) ustavne promjene, 2) reformu privrednog sistema i 3) pripremu konferencije SKJ.

Kada kažem da su ove tri aktivnosti nešto bolje koordinirane i sinhronizirane u odnosu na one iz ranijih godina, onda posebno mislim na čitav kompleks društveno-ekonomskih odnosa u kojima idejno-teorijska pitanja društvenog vlasništva nesumnjivo imaju dominirajuće mjesto i ulogu. To je, čini se, i sasvim razumljivo ako imamo u vidu činjenicu da su se osnovni problemi, poteškoće i devijacije (sve do njihovog kumuliranja u društveno-ekonomsku krizu) u različitim socijalističkim zemljama javljali upravo zbog neodgovarajućeg pristupa kompleksu vlasništva. Ovakva se ocjena može potkrijepiti činjenicom da su temeljne greške u razvoju različitih modela socijalizma nastale zbog pogrešne procjene subjektivnih snaga o mjestu i ulozi koju ekonomske zakonitosti, robna proizvodnja i tržište objektivno moraju imati u razvoju socijalističke privrede i društva. A upravo te greške su se posebnom snagom i težinom manifestirale u pogrešnim pristupima problemima vlasništva u socijalizmu općenito, te na greškama u pristupu kompleksu društvenog vlasništva posebno.

Kada je u pitanju društveno vlasništvo, temeljni propusti i poremećaji su nastali zbog krive procjene subjektivnih snaga o ulozi i mjestu integralnog tržišta u organizaciji socijalističke i samoupravne privrede i društva. Polazeći od poznatih međuovisnosti djelovanja integralnog tržišta i strukture, odnosno distribucije društveno-ekonomske moći (a samim time i kvalitete, sadržaja i karaktera političke vlasti) može se ako ne opravdati, onda barem donekle shvatiti zašto je centralističko-planski model socijalizma bio protiv svake uloge integralnog tržišta. Na toj se liniji lako može shvatiti i Staljinova dogma — ili bolje reći podvala — da je samo tržište robâ donekle prikladno socijalizmu. Nasuprot tome, puno je teže shvatiti sve okolnosti koje su dovele do toga da je ta Staljinova dogma u toj mjeri utjecala i na razvoj jugoslavenskog sistema socijalističkog samoupravljanja. Ne treba, čini se, posebno podvlačiti da je inercija ove dogme nanijela ogromne štete razvoju socijalizma općenito i razvoju samoupravnog socijalizma posebno.

Općenito bi se moglo reći da smo u Jugoslaviji tijekom našeg poslijeratnog razvoja imali tri veće društveno-ekonomske reforme. Prva je uslijedila početkom pedesetih godina, kada i počinje razvoj na osnovama sistema socijalističkog samoupravljanja; druga velika reforma je uslijedila sredinom šezdesetih godina, a treća je pripremljena početkom osamdesetih, kada je usvojen i *Dugoročni program ekonomske stabilizacije*.

Prilikom svakog pokušaja traženja nekog zajedničkog nazivnika za sve one faktore koji su se u karjnoj liniji javljali kao uzrok zastoja, kolebanja, otpora i neuspjeha ovih reformi, trag nas uvijek vodi na više-manje isto

izvorište A. to isto izvorište se u osnovi svodi na inerciju spomenute Staljinove dogme. Ona je, van svake sumnje, najdirektnije utjecala i na fundamentalne greške, zablude, iluzije, utopije i devijacije u razvoju društveno-ekonomskog modela socijalističkog samoupravljanja, a to se posebno odnosi na pogreške i zablude u vezi s ulogom i mjestom integralnog tržišta u organizaciji socijalističke privrede i društva. Naime, opće je poznato da su se tijekom dugog niza godina idejno-teorijske osnove razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja temeljile na postavci da privredni subjekti moraju djelovati u takvim uvjetima privređivanja koji im omogućavaju slobodno i autonomno donošenje poslovnih i razvojnih odluka. Te su osnove posebno isticale dominantnu ulogu privrednih subjekata u sistemu društvene, posebno proširene reprodukcije, i na toj liniji jačanja njihove akumulativne i reproduktivne sposobnosti u smislu maksimiranja uloge samofinanciranja i minimiziranja uloge kredita itd.

Međutim, isto je tako opće poznato da su se u praksi privrednih zbivanja formirali odnosi dijametralno oprečni proklamiranim i poželjnim. Privredni subjekti ne samo da nisu imali mogućnosti autonomno i slobodno donositi svoje poslovne i razvojne odluke, nego je nasuprot tome njihovo ponašanje bilo u osnovi determinirano administrativnom prinudom države a tek marginalno ekonomskom prinudom. Sistem proširene reprodukcije u najvećem dijelu se proteklog razvojnog perioda temeljio na kreditu, a tek marginalno na samofinanciranju. Imamo li u vidu samo investicije u osnovna sredstva, onda su ovi odnosi oscilirali oko 1/3 i 2/3 u korist kredita. Međutim, investicije u obrtna sredstva su se još u daleko većem postotku temeljile na klasičnom kreditu. No, sve je to i sasvim razumljivo; jer, u nedostatku integralnog tržišta i tržišta kapitala, njihovu je funkciju snagom ekonomske logike preuzimala državna i partijska birokracija s poznatim negativnim posljedicama i za efikasnu upotrebu akumulacije i za razvoj materijalne osnove samoupravljanja.

Usljed nedostatka uloge i funkcije integralnog tržišta, istočni grijeh počinje s potpuno pogrešnim pristupom definiranju i koncipiranju pojma društvenog vlasništva. Naime, inercija spomenute Staljinove dogme u smislu negacije uloge integralnog tržišta je snagom početne greške i zablude vodila u takve deformacije koje su se naročito teško manifestirale u definiranju i koncipiranju društvenog vlasništva kao nevlasništva.

U *Polaznim osnovama dugoročnog programa ekonomske stabilizacije* ocijenili smo da su osnovni uzroci naše društveno-ekonomske krize uslijedili zbog krive procjene subjektivnih snaga o ulozi i mjestu ekonomskih zakonitosti, robne proizvodnje i tržišta u organizaciji socijalističke privrede i društva. Ta se ocjena, razumije se, ne odnosi samo na razvoj jugoslavenskog sistema socijalističkog samoupravljanja nego i na razvoj socijalizma u cjelini. Međutim, i pored toga što je postala općeprihvaćena, ipak se — sudeći po mnogim kolebanjima i otporima — čini da još ni izdaleka nismo svjesni stvarnih njenih značenja i dometa.

Naime, pogrešna procjena subjektivnih snaga o ulozi robne proizvodnje i tržišta ne znači ništa drugo nego anticipiranje društvene svijesti. A anticipiranje društvene svijesti nema i ne može imati ništa zajedničko s Marksovom povjesno-dijalektičkom metodom i s njegovim shvaćanjima razvoja socijalizma.

Nasuprot tome, ovakva pogrešna procjena znači skretanje s materijalističkog i dijalektičkog kolosjeka na kolosjek metafizike, utopije i idealističkog. Zato smo u *Polaznim osnovama dugoročnog programa ekonomske stabilizacije* zapisali da svaki pokušaj negiranja ili umanjivanja uloge robne proizvodnje i tržišta ne samo da ne ubrzava razvoj, nego naprotiv bitno usporava ona objektivno dana i moguća kretanja na dugotrajnom i mukotrpnom putu k oslobođenju rada. I premda su ove ocjene bile izrečene i prihvaćene još godine 1982., stvarni problemi i otpori s kojima se svakodnevno susrećemo u pokušajima ostvarivanja reformskih opredjeljenja nedvojbeno pokazuju da se inercija onih dogmi koje su dovele i naš i ukupni socijalizam u krizu još veoma duboko odslikava u deformiranoj društvenoj svijesti.

Mi se, posebno u posljednjim godinama, nerijetko dijelimo na dogmate i antidogmate što je po svemu sudeći veoma pogrešno. Jer, obzirom na stanje naše formirane (ili bolje reći deformirane) društvene svijesti, adekvatnija bi bila podjela na više i manje dogmatizirane nosioce ideje socijalizma. Mislim da će analitičari teorijskih i idejnih kretanja u povijesnoj retrospektivi već negdje koncem ovog ili početkom slijedećeg milenija sve današnje mislioce, teoretičare i ideologe socijalizma svrstati pod zajednički nazivnik: dogmatičari.

Vraćajući se kompleksu društvenog vlasništva, moglo bi se primijetiti da možda ni u jednom segmentu društveno-ekonomskog i političkog sistema nismo toliko zabrazdili, toliko se odvojili od stvarnosti i toliko anticipirali društvenu svijest kao u slučaju definiranja i koncipiranja društvenog vlasništva kao nevlasništva. Takav naš pristup, naime, ne samo da negira svaki objektivni značaj, mjesto i ulogu robne proizvodnje i tržišta u organizaciji socijalističke privrede i društva, nego ide i znatno dalje od toga. A to znatno dalje znači da takav pristup u stvari polazi od pretpostavke da smo se potpuno približili društvu koje se temelji na asocijacijama slobodnih proizvođača i stanju društvene svijesti kada rad postaje osnovna potreba čovjeka. Jednom riječju, takav pristup kao da pretpostavlja da se nalazimo u fazi koja nam omogućava prijelaz iz carstva nužnosti u carstvo slobode.

Budući da se ove pretpostavke neće moći ostvariti još za mnoge i mnoge, ne godine, nego generacije, ne ostaje nam ništa drugo nego da se sa što je moguće manje boli, grčeva i daljih promašaja pokušavamo prizemljivati i smještati u objektivno nužne okvire ekonomskih zakonitosti, robne proizvodnje i tržišta.

Može se postaviti pitanje — a što takvo prizemljivanje i smještanje u spomenute okvire znači?

Ima mnogo znanstvenih i iskustvenih osnova i argumenata da se u odgovoru na to pitanje, bez obzira na redoslijed, posebno istaknu sljedeći momenti.

1) Dokle god postoji povijesna nužda i potreba za robnom proizvodnjom i tržištem, društveno vlasništvo se može adekvatno definirati i reproducirati u prostim i proširenim razmjerima (što znači da se treba i može oplodivati) samo kao stvarno vlasništvo, dakle samo kao društveni kapital uz jasno prepoznatljivu ulogu kapital funkcije.

2) Polazeći od društvenog vlasništva kao društvenog kapitala i prijeke potrebe njegovog oplodivanja, sama se po sebi nameće neophodnost definira-

nja prava, obaveza, konzekvenci, rizika i odgovornosti privrednih subjekata kao titulara društvenog vlasništva.

3) Privredni subjekti kao titulari društvenog vlasništva stiču svoja prava dohoda (prihoda) i svoja prava upravljanja i na osnovi živog, tj. tekućeg rada i na osnovi minulog, tj. prošlog rada, odnosno na osnovi vlasništva.

4) Ovakav koncept društvenog vlasništva kao društvenog kapitala je moguće ostvariti samo u uvjetima funkcioniranja integralnog tržišta koje omogućava tržišno vrednovanje i formiranje cijena i robâ i rada i društvenog kapitala.

5) Samo ovakav koncept društvenog vlasništva omogućava takvo funkcioniranje sistema proširene reprodukcije koje odgovara idejnim, teorijskim i praktičnim premisama za efikasno funkcioniranje sistema socijalističkog samoupravljanja. A to znači da se tek u takvim uvjetima može razvijati sistem proširene reprodukcije koji se u osnovi temelji na zajedničkim (stranim i vanjskim) ulaganjima a tek marginalno na ulozi klasičnog kredita.

6) Razvoj tržišta kapitala kao i financijskog tržišta, podrazumijevajući i njegove relevantne instrumente kao što su obligacije, akcije i slično, predstavlja bitan preduvjet za uspostavljanje efikasnog sistema akumulacije, i to kako na strani njenog formiranja tako i na strani njene upotrebe. U tom smislu razvoj tržišta kapitala i financijskog tržišta ima nezamjenjivu ulogu u ostvarivanju procesa cirkulacije, prelijevanja, koncentracije i uopće optimalne alokacije sredstava akumulacije i proširene reprodukcije. Pritom je veoma važno da se u taj okvir dovoljno stimulativnim mjerama i akcijama — daleko intenzivnije nego je to do sada bio slučaj — uključuju sredstva stanovništva, u čemu poseban značaj ima ubrzanje transfera devizne štednje naših radnika u inozemstvu.

Svi ovi momenti imaju i dobivaju poseban značaj u svjetlu ustavnih promjena koje su u toku. Ni najmanje ne podcjenjujući značaj svake od ustavnih promjena, naročito u sferi društveno-ekonomskih odnosa, ipak se sa mnogo osnove može ocijeniti da promjene u sferi društvenog vlasništva spadaju među one najvažnije. Jer bez tih bi promjena došle u pitanje i mnoge druge koje tek u cjelini s ovom mogu obezbijediti početak efikasnijeg funkcioniranja integralnog jugoslavenskog tržišta

A kada je o integralnom tržištu riječ, posebno kada je riječ o tržištu rada, treba spomenuti i kod nas i u svijetu prisutnu pojavu da dogmati širom svijeta upravo s tržištem rada najviše plaše radničku klasu.

Međutim, znanstvena istina, kao dijametralno oprečna, proturječi ovakvom stavu. Jer, tržište rada djeluje bez obzira na to da li su njegovi okviri više ili manje prepoznatljivi i institucionalizirani, ali s bitno različitim konzekvencama. Naime, tamo gdje tržište rada djeluje, raspodjela se ostvaruje prema radu i tržišno vrednovanim rezultatima rada.

Inercija dogmatskih shvaćanja je kroz mnoge godine utjecala na stvaranje potpuno deformiranih kriterija o socijalnoj pravdi u tom smislu da joj je uravnilovka u krajnjoj liniji ipak najbliža. No stvarnost je takve predodžbe o socijalnoj pravdi sa ogromnom masom argumenata potpuno demantirala. Uravnilovka nije samo neki apstraktni neprijatelj razvoja socijalizma nego i znatno više od toga. Ona u stvari označava takve odnose u reprodukciji i

raspodjeli gdje neradnici eksploatiraju radnike, a konzekvenca je zatvaranja boljih perspektiva na štetu svijetu. Nasuprot tome, tržište rada i raspodjele prema tržišno vrednovanim rezultatima rada znači takve odnose u raspodjeli koji omogućavaju da rad postane osnovna determinanta položaja čovjeka i kao radnika i kao slobodne ličnosti, sa konzekvencom stalnog otvaranja boljih perspektiva u korist svijetu.

Kada je u pitanju dalji razvoj tržišta rada u Jugoslaviji, onda se slijedeći prijedlozi potrebni koraci odnose na ukidanje monopola radnog mjesta i na otvaranje (uvjetno rečeno) konkurencije između zaposlenih i nezaposlenih jugoslavenskih građana. To se isto tako odnosi i na definitivno likvidiranje institucije socijalizacije gubitaka, kao i na lociranje načela solidarnosti u socijalno i ekonomski opravdane okvire.

Za dalji efikasan razvoj jugoslavenskog sistema socijalističkog samoupravljanja je od odlučnog značaja da ustavne promjene omogućе prijedlozi potrebne reforme u svim segmentima i mehanizmima privrednog sistema. Znanstveni pristup, proteklo razvojno iskustvo i očigledni zahtjevi prakse nas uče i upozoravaju da se u provođenju prijedlozi potrebnih ustavnih promjena ne smijemo ograničavati nikakvim unaprijed danim barijerama ni načelima.

Uostalom, i ovom prilikom se moramo podsjećati naših vlastitih stavova — da nam ništa ne smije ostati izvan promjena ako su praksa i životno iskustvo pokazali i dokazali da su one prijedlozi potrebne.

Intenzivna idejna i teorijska aktivnost koja je u toku u vezi sa savladavanjem mnogobrojnih problema, kolebanja i otpora u ostvarivanju naše reforme, a isto tako i idejna kretanja u drugim socijalističkim zemljama (u kojima se također intenziviraju reformska kretanja i potrebe) dozvoljavaju i nešto šira razmišljanja o suvremenim problemima socijalizma. Ima naime mnogo osnova za ocjenu da je socijalizam u procesu završavanja jedne svoje manje uspješne faze koja se može smatrati i završnicom staljinskog modela socijalizma. Stoga se može ocijeniti da se socijalizam nalazi u predvečerju svoje renesanse koja će označavati njegov dalji efikasniji i uspješniji razvoj. Ova renesansa socijalizma sama po sebi nameće mnoge promjene od kojih su one u idejnoj sferi vjerojatno najvažnije.

U nizu takvih promjena u idejnoj sferi, u kontekstu ovih razmatranja o društvenom vlasništvu i ustavnim promjenama u svjetlu idejnih kretanja i zabluda, čini se da posebno treba istaći ove:

1) Robna proizvodnja i tržište nisu *a priori* ni kapitalistički ni socijalistički, već predstavljaju bitne pretpostavke za efikasno funkcioniranje i jednog i drugog društveno-ekonomskog i političkog modela.

2) Kao mjerilo za efikasno funkcioniranje društveno-ekonomskih i političkih modela moraju se uzimati dvije povijesne konstante od kojih se prva odnosi na ekonomsku efikasnost, a druga na političku demokratičnost.

3) Kriteriji ekonomske efikasnosti i političke demokratičnosti u modelu socijalističkog samoupravljanja uključuju i poziciju radnikâ kao privrednih subjekata u sistemu društvene, posebno proširene reprodukcije.

4) U povijesti naše civilizacije nije bilo primjera razvoja jednog društveno-ekonomskog i političkog modela koji je zadovoljavao i kriterije ekonomske efikasnosti i kriterije političke demokratičnosti (u smislu sve humanijih odnosa među ljudima), a koji se nije razvijao u institucionalnim okvirima robne proizvodnje i tržišta.

Stoga ima mnogo osnove za ocjenu da će renesansa socijalizma biti utoliko brža, efikasnija i dosljednija ukoliko se brže budu ostvarivale prijeko potrebne promjene upravo u sferi ideologije.

Društvena svojina i kriza

Dragoje Žarković

Govoriti o problemu vlasništva u socijalizmu u suštini znači govoriti o osnovnim pitanjima poimanja socijalizma i puteva njegove izgradnje. I ne samo o ekonomskim, nego i o političkim i drugim pitanjima.

Kad je konkretno reč o našoj zemlji, smatramo da ovu temu — kako je formulisana u pozivu za današnju raspravu — potenciraju tri momenta: vrlo nepovoljno stanje u našoj privredi i društvu — sveopšta kriza, masovna erozija supstance tzv. društvene svojine kao nesvojine, te započeta javna rasprava o Nacrtu amandmana na Ustav SFRJ.

Mišljenja smo da je ova tema vrlo aktualna i za sve socijalističke zemlje, jer ih je zahvatila duboka kriza.

Već skoro čitavu deceniju traje u nas otvorena ekonomska kriza koja se sve više produbljuje i prerasta u opštu krizu društva. Njoj je predhodiła prikrivena ekonomska kriza, čiji se vremenski početak vezuje za polovinu šezdesetih godina.

Suština te krize je u sve većoj neefikasnosti privredne sfere. Njene posljedice u uslovima savremene naučno-tehnološke revolucije, u kojoj visoko razvijene kapitalističke zemlje jako odmiču napred, postaju sve teže i sve više ugrožavaju ranije dostignuti civilizacijski nivo društva. Nastavi li se takvo stanje, životni standard naroda iz godine u godinu će opadati — socijalizmu preti potpuna kompromitacija.

Moramo se vrlo ozbiljno trgnuti i kritički preispitati dosadašnja iskustva — da kriza ne bi prerasla u agoniju.

I

Po našem mišljenju, koreni krize socijalizma nalaze se u:

- 1) utopijskom pristupu novom društvu i putevima njegove izgradnje;

2) političkom monopolu određenih struktura u okviru jedne, vladajuće partije;

3) administrativnom karakteru privređivanja

Da bi ovo objasnili, moramo se najpre osvrnuti na Marksove vizije o novom društvu i pokušaje njihovog oživotvorenja u praksi.

Kao što je poznato, Marks je prevashodno bio teoretičar kapitalizma. Glavni zadatak koji je sebi bio postavio jeste otkrivanje unutrašnjih, prirodnih zakona razvitka buržoaskog načina proizvodnje. Analizirajući njegove suprotnosti, on je dao i prognozu budućeg društva koje će izrasti iz kapitalizma i u kome će protivrečnosti toga sistema biti prevaziđene.

Prema Marksu, kad se iscrpu unutrašnje mogućnosti za povećavanje produktivnosti rada u kapitalizmu, kad proizvodne snage stvore sve elemente za nastanak novog, komunističkog društva — radnička klasa će samo osloboditi te elemente, a ne ostvarivati nekakve ideale. Po njemu, taj preokret oslobađanja elemenata novog društva, koji su se razvili u krilu buržoaskog društva, otpočeće u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama i odigraće se u svetskim razmerama.

Prema Marksu, naučno-tehnološki napredak kroz porast organskog sastava kapitala, kroz sve veće podružljavanje proizvodnje, vodi opadanju profitne stope kao pokazatelja efikasnosti privređivanja, oplodnje kapitala. Približavanje profitne stope nuli označiće kraj društveno-ekonomskog sistema u kome je glavni cilj oplodnja predujmljene vrednosti. Taj sistem će ustupiti mesto društvu u kome glavni cilj proizvodnje neće biti vrednost već upotreba vrednost, zadovoljavanje potreba. To je komunističko društvo u kome će proizvodnja izgubiti robni karakter, u kome će sredstva za proizvodnju izgubiti obličje kapitala i postati puka materijalna pretpostavka rada. Izgubiće svojinska obeležja i postati društveno vlasništvo slično onome kakvo se javlja kad je, na primer, reč o vazduhu koji udišemo, koji predstavlja slobodno dobro — pripada svima.

Marks kao naučnik nije shvatao nacionalizaciju kao upad u posed, kao presretanje karavana. Prema njemu, podružljavanje vlasništva proističe iz podružljavanja proizvodnje, a ne da se dekretima uspostavlja takvo vlasništvo i tamo gde za njega uopšte nema stvarnih pretpostavki

No, odmah moramo istaći da Marksa kao socijalnog teoretičara zaista nije lako razumeti.

U vreme kad je u carskoj Rusiji bio objavljen »Kapital«, bilo je čak zabranjeno da se objavljuju Marksove fotografije zbog njegove revolucionarne aktivnosti. S razlogom se postavlja pitanje: kako je carski cenzor dozvolio da se objavi ta njegova knjiga? U zaključku svoje recenzije, on je otprilike istakao: Marksova razmatranja tonu u moru apstraktne, delimično čak i mračne političko-ekonomske argumentacije; tu knjigu će malo ko do kraja pročitati, a još manje razumeti. To je bio dovoljan razlog da dozvoli njeno objavljivanje.

Obično se govorilo da je cenzor bio naivan, da se prevario. Mišljenja smo da ipak nije tako. Cenzor je verovatno bio smetnuo s uma mogućnost pogrešnog razumevanja Marksa i sve posledice koje iz toga mogu proisteći. Ispravno

poimanje Marksa nije nametalo potrebu zabrane objavljivanja njegovog dela. To je cenzor doista dobro shvatio.

Kao što je poznato, Marks je bio vrlo kritičan prema drugima, ali i prema sebi samom. Svoje rukopise je ostavljao da odleže. Ponovo im se vraćao: prerađivao ih, dopunjavao, ili čak pisao potpuno nove varijante. Problemi su zaista teški i složeni da bi se lako stvorila jedna celovita, neprotivrečna ekonomska teorija koja dobro objašnjava privredni život. U tom mukotrpnom poslu smrt je prekinula njegov rad. Marksovo delo ostalo je nezavršeno.

Engelsu je bilo potrebno čitavih jedanaest godina teškog rada da nezavršene rukopise pripremi za objavljivanje u vidu drugog i trećeg toma »Kapitala«. Kaucki je takođe uložio puno napora da nezavršene rukopise za četvrti tom »Kapitala« učini podobnim za objavljivanje pod nazivom »Teorije o višku vrednosti«.

Da je Marksovo delo, i pored napora Engelsa i Kauckog, ostalo nezavršeno — u to ne treba sumnjati. Da pomenemo, na primer, teoriju kriza hiperprodukcije. O tom fenomenu Marks je na više mesta pisao. Ali nije dao celovito objašnjenje te pojave. Njegovi teorijski sledbenici i danas se glože o mnogo čemu vezanom za krize hiperprodukcije. Sličan je slučaj i sa teorijom vrednosti. U prvom tomu »Kapitala« Marks je razradio rad kao element vrednosti. U preostalim rukopisima prisutna su i razmatranja o korisnosti i retkosti kao činiocima vrednosti. Ali nema kompleksne teorije vrednosti koja bi u objašnjavanju složenog fenomena tržišnih odnosa uključila sva tri navedena činioca. I o tome se Marksovi sledbenici decenijama itekako spore. Danas, u uslovima ekološke krize, zapažamo da retkost u sve većoj meri određuje razmenske odnose, jer cenu upotrebe dobijaju prirodni resursi i uslovi u koje nije uloženi nikakav ljudski rad.

Karl Marks nije bio samo socijalni teoretičar i filozof, već i politički aktivist. Pisao je kraće publicističke radove za potrebe tekuće aktivnosti radničkog pokreta, radničkih partija. Predmet tih njegovih radova bilo je, sticajem okolnosti, i novo društvo, iako je on jednom izričito istakao da ne želi da piše recepte za prćvarnicu budućnosti. Dva su povoda u tom pogledu bila vrlo značajna: Pariska komuna, kojom je u početku bio oduševljen ali kasnije potpuno razočaran te nagađanja nekili uticajnih pisaca ondašnjeg vremena o budućem društvu. U tim Marksovim radovima zaista ima puno utopizma. (O tome je u nas nedavno objavio vrlo dokumentovanu studiju prof. Dragutin Marsenić) Radi ilustracije, pomenimo njegov rukopis »Marginalije uz Program Nemačke radničke partije«, koji je nakon protoka više decenija od Marksove smrti objavljen pod naslovom »Kritika Gotskog programa«. Toj brošurici pridavan je značaj kakav ona, po našem mišljenju, uopšte ne zaslužuje. Da je taj spis Marks kao naučnik mnogo cenio, nema sumnje da bi ga za života objavio. Ali on to nije učinio. Pred kraj života, pri jednom trezvenom razmišljanju čak je izričito istakao da nikada nije postavio neki socijalistički sistem. Taj iskreni iskaz lako je razumeti kad se zna da je Marks naučnu teoriju tretirao kao misaono ispitano praksu. A pošto za njegova života prakse izgradnje novog društva takoreći nije ni bilo, jasno je da on nije ni mogao postaviti neki socijalistički sistem.

Do mnogih teških problema došlo je zbog toga što su izvesne Marksove vizije o novom društvu neosnovano proglašavane za »naučni socijalizam«, uz mobilisanje naroda za realizaciju tih vizija. Radničkim vodama, a kasnije i profesionalnim »marksističkim teoretičarima«, bilo je mnogo lakše da se oslanjaju na Marksove kraće, publicističke napise, nego da izučavaju njegovu složenu ekonomsku teoriju. Kad je reč o ovim prvim, onda je to sasvim razumljivo, jer oni nisu bili naučnici niti su imali vremena da temeljito izučavaju Marksovo nezavršeno naučno delo. Njima su bili primarni politički efekti njihove aktivnosti. Ali takvo ponašanje profesionalnih »marksističkih teoretičara« može se shvatiti samo u kontekstu pretvaranja društvenih nauka u sluškinju tekuće politike, pri čemu do izražaja dolazi i kvazi-nauka. Tu se, po našem mišljenju, kriju uzroci mnogih zaletanja u budućnost zbog kojih sve dosadašnje pokušaje izgradnje novog društva prate teški problemi, koji su konačno doveli do opšte krize socijalizma danas.

Mnogo šta od onoga što je Marks predviđao za komunizam protumačeno je kao odlika socijalizma, i to u zaostalim zemljama! Tako je stvorena predstava o socijalizmu kao društvu koje u svemu nadilazi kapitalizam. Pošto to u stvarnosti nikako nije bilo moguće, dolazi do svakojakih ograđivanja od okruženja i forsiranja ideologije kao nerealne slike stvarnosti. Sa tim je u tesnoj vezi i birokratizacija društva i s njom povezana dominacija voluntarizma, uz koju se jaz između ideologije i stvarnosti sve više produbljavao. Čak je ponegde došlo do toga da se narodu koji teško pati zbog krize javno govori kako će se uskoro ostvariti »vekovni san čovečanstva — komunizam«! Razuman čovek se mora zapitati da li je to vrhunac demagogije privilegovane birokratije koja narod smatra infantilnom budalom, ili je svest birokratije toliko izopačena da je vera u ono što se priča postala jača od surove životne stvarnosti masa, koja jednostavno neće da se vidi. U svakom slučaju, um se odvojio od materije i potpuno izgubio.

II

Utopizam se najpre ispoljio u skoro potpunoj likvidaciji privatne svojine. Uspostavljanje društvene svojine (u obliku državnog vlasništva) vršeno je dekretima. Izvršena je skoro potpuna nacionalizacija sredstava za proizvodnju, čak i tamo gde za nju nije bilo nikakvih pretpostavki. Stepem socijalističkog preobražaja meren je procentualnim učešćem društvenog proizvoda koji potiče iz nacionalizovanog sektora privrede u ukupnom društvenom proizvodu. Potpuna likvidacija privatnog sektora označavana je kao konačna pobjeda socijalizma!

Šta je bilo u osnovi ovakvog naopakog shvatanja?

Mislilo se da će se na toj osnovi ukinuti eksploatacija čoveka po čoveku, da će se ostvarivati razvitak uspešne, planske privrede i razvitak ekonomske i političke demokratije.

Što je iskustvo pokazalo?

Najpre treba reći da se državna svojina na sredstvima za proizvodnju sve više počela ispoljavati kao izopačen oblik grupnog ili čak i pojedinačnog vlasništva. Njome se raspolagalo prema htenjima nadležnih organa i pojedinaca, a sve je više izostajala odgovornost za njenu reprodukciju, odgovornost za promašaje i gubitke. Strah od odgovornosti sve je više ograničavao političku demokratiju, a ovo poslednje omogućavalo je bujanje voluntarizma.

U uslovima siromaštva i relativno prostih zadataka izgradnje teške industrije i energetike, državno zahvatanje i usmeravanje akumulacije uz potpunu kontrolu svih činilaca proizvodnje omogućilo je brz, ekstenzivan privredni razvoj, čije su granice — pojavom savremene naučno-tehnološke revolucije — uskoro bile iscrpene. Prelaz na intenzivan privredni razvoj nije bio moguć. Ekonomska neefikasnost privredne sfere sve je više počela da dolazi do izražaja. Otpočinje opadanje produktivnosti rada. Ekonomska kriza postaje sve evidentnija.

Postalo je očigledno da se pri državnom privređivanju (zasnovanom na državnom vlasništvu) ekonomija gubi u politici, a ova poslednja se sve više kopca u ekonomskim iracionalnostima. Začarani krug se zatvara.

Eksploatacija čoveka po čoveku, na osnovi o kojoj je pisao Marks u prvom tomu »Kapitala«, bila je likvidirana. No, ako pod tim pojmom podrazumevamo svako prisvajanje tuđeg dohotka bez radne osnove, onda sa žaljenjem moramo konstatovati da su se javili novi, pogubni oblici izrabljivanja. Oni su, pre svega, vezani za državu. Kao ovo kažemo, imamo u vidu redovnu pojavu da država na razne načine oduzima dohodak onima koji su dobro radili da bi pokrivala gubitke onima koji su loše radili. Time su prvi kažnjeni i destimulirani da i dalje dobro rade, a drugi su nagrađeni i u svom neradu, javašluku ili lošem radu i dalje se mogu izživljavati. Za privredni razvoj (i ne samo za njega), to postaje pogubno. Slične efekte ima i voluntarizam u oblasti cena, pri kome su cene jednih roba i usluga depresirane, a drugih naduvane. Prvi su kažnjeni a drugi nagrađeni. Stimulansa za razvoj nema.

Iz navedenog, kao i zbog drugih oblika voluntarizma, dolazi do deformacija u oblasti ličnih dohodaka i drugih vidova alimentiranja lične potrošnje, pri čemu položaj čoveka ne zavisi od njegovog rada već od toga da li je ili nije u ovoj ili onoj sferi privilegija.

Kad je reč o planskom karakteru privrede, onda se mora reći da je on razvijan uz potiskivanje tržišnog mehanizma, uz ignorisanje ekonomske logike i ekonomskih zakonitosti. Živimo u svetu o kome mnogo više ne znamo nego što znamo. A ono što ne znamo ne možemo staviti pod svoju kontrolu. To se dobrim delom odnosi i na ono što smo saznali. Sveobuhvatno planiranje ispoljilo se kao administrativni voluntarizam.

Marks je isticao da »svaki individuum poseduje društvenu moć u obliku neke stvari«. Te stvari su roba i novac. »Oduzmite stvari tu društvenu moć«, tj. ukinite robu i novac, »pa ćete je morati dati osobama nad osobama«. Naime, potiskivanje pa čak i ukidanje robno-novčanih odnosa davalo je moć političkoj birokratiji, njenom voluntarizmu.

To jasno pokazuje koliko je bilo neosnovano pozivanje na Marka (kao naučnika) kad su ukidani robno-novčani odnosi, kad su ignorisane ekonomske

zakonitosti Kako dobro reče jedan sovjetski ekonomist, priznavanje i robnog karaktera proizvodnje u socijalizmu uz nepriznavanje kompletnog tržišnog mehanizma (tržišta roba, kapitala i rada) — to je isto kao i mužjak bez polnog organa: nedostaje mu samo jedna »sitnica« da bi bio mužjak.

Pogrešno, utopističko poimanje socijalizma i danas dovodi do zgražavanja pojedinaca kad se pomene tižište kapitala i radne snage Staljinova podvala socijalizmu još uvek je vrlo prisutna.

Čitavo dosadašnje svetsko iskustvo pokazuje da je tržišno privređivanje jedini uspešan način privređivanja. Ono nije samo tekovina kapitalizma već dostignuće ljudske civilizacije. Bez njega se ne može povećavati ekonomska efikasnost proizvodnje roba i usluga, koja predstavlja osnovu svekolike humanizacije društvenih odnosa. Bez njega se ne može, gledano na duži rok, povećavati produktivnost rada, skraćivati radni dan, povećavati slobodno vreme, niti se mogu formirati sve razvijenije ličnosti ljudi. A bez svega toga ne može se ni zamisliti stvarno, aktivno učešće ljudi u vođenju zajedničkih poslova — razvitak socijalističke demokratije.

Tržišno privređivanje pretpostavlja konkurenciju, bez koje ni u jednoj sferi društvenog života ne može biti napretka. Da nije takmičenja, zar bi se u sportu postizali sve bolji rezultati? Zar konkurencija tri savremena velika centra svetskog kapitalizma SAD, Japan, Zapadna Evropa) nije podloga njihovog sadašnjeg ekonomskog prosperiteta? Zar konkurencija sa SAD na vojnom sektoru nije učinila SSSR u toj oblasti prvorazrednom državom? Svakako da su Rusi sposobni da naprave i dobar automobil i dobre cipele i mnogo šta drugo, ali odsustvo konkurencije u toj sferi dovelo ih je do stanja potpune inferiornosti.

U nas se pojedinci zgražavaju na svako pominjanje konkurencije. Zaklinju se u Lenjina, a zaboravljaju da je on dokazivao da monopolizacija vodi parazitizmu i truljenju.

Iskustvo je pokazalo da u praksi umesto vlasti radničke klase postoji vlast u ime radničke klase. Na delu su mnoga birokratska izrođavanja socijalističkih revolucija. To jasno pokazuje da je ostvarivanje vlasti radničke klase jedan dugoročni proces i da nagli preokreti jednostavno nisu mogući. Društvu koje treba da napreduje neophodna je politička demokratija, a ne diktatura. Sva dostignuća civilizacije u toj sferi treba koristiti i dalje razvijati a ne odbacivati, kao što je, na žalost, često dolazilo do izražaja pod izgovorom da sve što je bilo u kapitalizmu nije dobro i da u socijalizmu treba eliminisati. Staljinov »teoretičar« prava Višinski, čak je tvrdio da su i dokazi na sudu izmišljotina buržoaskog prava kojoj nema mesta u socijalizmu! Birokrati se plaše otvorenih lista i uspešno ih eliminišu. Plaše se konkurencije programa na socijalističkim osnovama, plaše se javne kritike i stvaranja mogućnosti za pozivanje na odgovornost.

Sve je to godilo interesima birokratije, ali ne i ostvarivanju vlasti radničke klase. Kad ovo ističemo, mislimo na velike tekovine u razvitku demokratije do kojih je čovečanstvo došlo mukotrpnom borbom protiv neograničene vladavine pojedinaca i klika: parlamentarna višepartijska demokratija, neposredni tajni izbori sa više kandidata, sloboda štampe, javnost rada, kontrola birača nad radom izabranih.

III

Najznačajniji pokušaj raskida sa birokratskim socijalizmom bila je naša privredna i društvena reforma započeta polovinom 1965. godine.

Taj veliki preokret nije mogao proći bez porođajnih muka. Sem toga, reforma nije bila dobro pripremljena i nije dobro vođena. Sve je to omogućilo birokratiji da joj zada smrtonosni udarac. I stvarno, od polovine 1968. g. kurs reforme je napušten. Naš brod je od tada zaplovio pierna vodama sadašnje sve dublje krize.

Pokušaj afirmacije tržišnog privređivanja i razvitka političke demokratije označen je kao nekakav povratak u kapitalizam. Pošto je pre toga bio dobio isproban birokratski socijalizam, uz dozirani razvitak samoupravljanja u okviru preduzeća od 1950. godine, došlo je do opredeljenja za razvitak tzv. dogovorne ekonomije i dogovornog socijalizma, u kome faktički nema ni tržišta ni plana. U suštini, javila se nova utopija koja je za rezlutat dala policentrični etatizam, koji je još neefikasniji od monocentričnog etatizma.

U preambuli Ustava SFRJ iz 1974. godine govori se o oslobođenju rada i izgradnji komunističkog društva kao našem cilju, a u praksi smo poslednjih godina sve dalje od tog cilja, tj. krećemo se u suprotnom smeru. S pravom se ukazuje na to da je došlo do nekakve refeudalizacije privrede i društva, pa umesto da se krećemo u pravcu nadilaženja kapitalizma mi ga sve više »podilazimo« — imajući u vidu stanje u visoko razvijenim kapitalističkim državama. Da bi ga prevazišli, bilo bi potrebno da ga najpre dostignemo. Ovako, mi se u negativnom smeru sve više udaljavamo od civilizacijskih dostignuća toga društvenog sistema.

Predloge u pravcu afirmacije tržišnog privređivanja i šireg razvitka političke demokratije, okoreli birokrate i dogmate kvalifikuju kao zahteve za nekakvu rekapitalizaciju našeg društva, a da pri tom ništa ne nude — sem da se menjaju ponašanja. Kao da se apelima, makar ih svaki dan ponavljali, mogu promeniti ponašanja! Uostalom, moglo bi se postaviti pitanje: zašto su ponašanja nepovoljna, — ako se na svim ključnim pozicijama u našem društvu nalaze članovi SKJ? Zašto im se, na principu demokratskog centralizma, ne postavi zadatak kako treba da se ponašaju? Ako bi se izlazak iz krize mogao obezbediti na taj način, zaista bi bila neoprostiva greška što takav zadatak dosad nije postavljen! Utoliko pre što nam svekoliki nazadak, koji nas poslednjih godina sve više pritiska, preti ekskomunikacijom iz Evrope.

Svakako, naše društvo bi sebi trebalo postaviti realne ciljeve i primerene puteve za njihovo ostvarivanje. Ako se hoće više nego što se može, razočarenja su neminovna i onda se vuku pogrešni potezi.

Kod nas se početkom šezdesetih godina pojavilo shvatanje da se negativne posledice koje proističu iz državnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju mogu prevazići uspostavljanjem društvene svojine kao nesvojine, pri kojoj se po vlasničkoj osnovi ne može prisvajati — ako bi se takva osnova ustavom ukinula. Na tom shvatanju stvoren je model vlasništva koji se nalazi u Ustavu iz 1974. godine i svim zakonima koji su na njemu utemeljeni.

Kako ispravno primećuju prof. A. Gams, svojina koja ne prisvaja isto je što i vatra koja ne gori, voda koja nije mokra!

Naša društvena svojina kao nesvojina je anticipacija društvene svojine budućeg komunističkog društva, izraz neposrednog spajanja radnika sa sredstvima za proizvodnju, izraz oslobođenog rada, odsustva eksploatacije čoveka po čoveku. Kao takvoj — ne odgovara joj tržišno privređivanje, konkurencija, stečaj, bilo kakva otuđenost. Čak je proklamovano načelo o ovladavanju radnika celokupnim dohotkom koga stvaraju.

Sa tako definisanim vlasništvom, naš društveno-ekonomski sistem je anti-tržišan, jer robna privreda zahteva imovinsko-pravnu svojinu i odgovornost vlasnika za gubitke.

No, nakon vrlo rdavog iskustva stečenog u tzv. ratnom komunizmu u kome su i formalno bili ukinuti robno-novčani odnosi, nikome iole pametnom nije više padalo na um da ih ponovo ukida. Dakle, takva svojina treba da se ostvaruje u uslovima makar i skučenih robno-novčanih odnosa, pomoću robe i tržišta. A Marks je robnu proizvodnju smatrao uzrokom svih otuđenja radnika. On je čak izričito istakao da »ne može biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju razmenske vrednosti, novca, pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom celokupnom proizvodnjom«.

Pomenuti model dominantnog vlasništva (zadružna svojina je praktično likvidirana, a privatna jako ograničena) morao je, dakle, da ima negativan odnos prema robnom karakteru privređivanja. U Ustavu se govori o »stihijnom delovanju tržišta«, koje pošto-poto treba »savladati« pomoću »samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja«, te tzv. »slobodnom razmenom rada«. Ova poslednja institucija je, ekonomski gledano, zaista bez smisla, jer se u tržišnoj privredi ne razmenjuje rad već njegovi rezultati — robe i usluge, a ako razmena nije slobodna ona i nije razmena.

Na bazi pomenutog modela svojine u osnovnim načelima Ustava govori se o »slobodnoj zajednici proizvođača«, o društvu u kome postoji »svestrana aktivnost ljudi« na osnovu »svestranog razvoja ličnosti«, »svestrane razvijenosti proizvodnih snaga«. A to je komunizam koji je zaista nespojiv sa robnom proizvodnjom. Pošto smo u stvarnosti od svega toga jako daleko, pristup našem društvu koji je dat u osnovnim načelima Ustava je idealistički, utopijski. Iz njega su proistekle bitne odrednice ekonomskog i političkog sistema koje ne mogu da se ostvare u sadašnjem vremenu i doglednoj budućnosti, pa je na delu ogroman jaz između proklamacija i normi na jednoj strani, i stvarnog života na drugoj strani. Jednostavno rečeno: praksa, ponašanja ljudi, ne mogu da se uklope u zamišljeni model. I umesto da se menja model, zahteva se nemoguće — promena prakse i ponašanja. Kao da nije ustav radi naroda, već narod radi ustava!

Pomenuti raskorak, pri kome je ideologija zasnovana na zamišljenom modelu a ne na stvarnim mogućnostima društva, nameće stalnu intervenciju subjektivnih snaga koje se »bore« da se stvarnost prilagodi ideologiji, pri čemu je moralo doći do prevelike birokratizacije našeg društva i stvaranja jednog privilegovanog sloja koji na datoj ideologiji i »borbi« za njeno »oživljavanje« (do koga nikako da dođe) obezbeđuje sebi udoban život uz malo istinskog rada i skoro nimalo odgovornosti pred društvom.

Antitržišni pristup privrednom životu (strah od »stihijnog delovanja tržišta«) otvorio je široke prostore hiperinstitucionalizaciji i hipernormativizmu,

doveo je do inflacije propisa, a preko toga i do raspadanja pravnog sistema per se kojim smo nemoćni. Iz svakojakih voluntarizama izrastao je ogroman antikapital, koji se procenjuje na šezdesetak milijardi dolara. Antikapital kroz hiper-inflaciju i druge oblike ispoljavanja krize doveo je do kompromitovanja socijalizma i bujanja antikomunizma. Dakle, antikomunizam izrasta na antikapitalu. Ako i dalje budemo proizvodili antikapital, snaga antikomunizma će biti sve veća makar da se prema njegovim nosiocima primenjuju najsurovije kazne, koje se ne bi mogle primenjivati bez nekakve nove diktature. To bi bilo pogubno za našu višenacionalnu zajednicu koju proživljavamo i sve veće ekonomske, kulturne i svake druge razlike. Rešenje nije, dakle, u tome da se udara na posledice, već da se eliminišu uzroci stvaranja antikapitala.

Na dominantnom nesvojinskom modelu svojine — kojeg odlikuje erozija njegove supstance sve većih, ogromnih razmera — ne može se razvijati tržišno privređivanje, autonomija i odgovornost radnih kolektiva kao proizvođača roba i usluga. A bez toga nema ni stvarnog samoupravljanja. Na delu je kvazisamoupravljanje i administrativno privređivanje.

Društvena svojina kao nesvojina faktički se svodi na izopačene oblike grupnog ili čak i pojedinačnog vlasništva raznih formalnih i neformalnih oligarhija pa čak i dinastija ili moćnih pojedinaca. Ona je svačija kad se prisvaja, a ničija kad je u pitanju briga o njenoj reprodukciji, kad su u pitanju promašaji i gubici. Svakojaki nasrtaji na imovinu bez vlasnika veoma su primamljivi i laki. Uzaludna će biti proklamacija koja se predlaže u Amandmanu IX — da je protivustavan svaki akt ili radnja kojima se povređuje društvena svojina. Nemoguće je pravno zaštititi vlasništvo bez pravnog titulara. To je nonsens! Čak ispađa da je ta »svojina« živ stvor, jer se, eto, može i povrediti! Umesto da se definiše vlasnik i on štiti, predviđa se zaštita stvari koje nemaju titulara, koje ne mogu da govore i da traže zaštitu od povreda!

IV

Očigledno je, kako ističe prof. Z. Lerotić, da »samoupravljanje traži drugu osnovicu za svoju reprodukciju, jer nju više ne može osigurati koncepcija udruženog rada kao dogovorna ekonomija, niti kao doktrina slobodne razmene rada, kao delegatski sistem, jedinstvo partije i države, jedinstvo političke klase i društvenog kapitala itd. Nužno je učiniti duboku preinaku ako se želi osloboditi radnika od trostruke otuđenosti — otuđenosti od viška rada, od društvenog bogatstva i od politike«. »Koalicije između republika i pokrajina i saveznih organa — podvlači isti autor — izvedene iz dogovorne i antitržišne ekonomije rezultiraju politikom koja cijelu privredu i društvo napreže na izvanredne napore, čineći ih trajno u izvanrednom stanju«. Razume se da takvo stanje, nastavi li se, mora dovesti do pucanja i u privredi i u društvu.

Predloženim promenama Ustava bitne odrednice našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema ostaju skoro netaknute: društvena svojina kao nesvojina, dogovorna (antitržišna) ekonomija, sporazumevanje i dogovaranja,

slobodna razmena rada, udruživanje rada i sredstava, samoupravne interesne zajednice, delegatski sistem, posredni izbori i dr.

Dosadašnji pokušaji savladivanja »stihijnog delovanja tržišta« doveli su do mnogo većeg zla — do haosa! Zar najbolji dokaz za to nije stanje u našoj raspodeli: akumulacije a velikim delom i amortizacije nema, lični dohoci skoro da nemaju veze sa radom. Sporazumi i dogovori praćeni su zamrzavanjima, iza kojih dolaze štrajkovi i odmrzavanja, a opšti rezultat je hiperinflacija i haos koji ona sama znači. Ako bi se konačno usvojili ovakvi amandmani, produžilo bi se nepriznavanje tržišta radne snage. Zadržavanje institucije udruživanja rada i sredstava, tj. nepriznavanje tržišta kapitala, i dalje će onemogućavati horizontalnu i vertikalnu mobilnost pojedinačne, sve oskudnije akumulacije.

Iskustvo je pokazalo da u zdravoj privatnosti ima mnogo više društvenosti nego u bolesnoj društvenosti. U nas je mala privreda i u ovoj sveopštoj krizi vrlo vitalna, a među krupnim preduzećima u društvenom sektoru nalaze se naši najveći gubitaši.

Oblici svojine su u onoj meri društveni u kojoj omogućuju ekonomski i svaki drugi napredak, a ne prema njihovom nazivu. Fiksiranje kolektivnog vlasništva i tamo gde za njega nema uslova ne dovodi do napretka već do nazatka.

Informacije, kao danas najvažniji činilac razvoja, sve više dovode do dematerijalizacije vlasništva. Njima više odgovara slobodna i borbeno individualnost, privatni riziko — kapital, nego kolektivna društvenost i složeno vlasništvo. Povezivanjem individualnosti stvaraju se individualne društvenosti koje potiskuju kolektivnu društvenost.

Efikasnog tržišnog privređivanja ne može biti bez ekonomske samostalnosti privrednih subjekata koji se slobodno povezuju i udružuju. A to zahteva različite oblike vlasništva, mešovitu privredu. Razvitak svojine ne odvija se, kako se nekad mislilo, u jednom smeru: od pojedinačne na kolektivnu u sve širim razmerama — do državne svojine kao najšireg oblika kolektivnog vlasništva, koja je od velike krize bila počela sve više da dolazi do izražaja. Sada zapažamo snažan proces denacionalizacije. Njega uzrokuje savremena naučno-tehnološka revolucija. Nosioći ekonomskog prosperiteta sve više postaju mala i srednja preduzeća, a velika preduzeća gube nekadašnji značaj.

Ako smo za otvorenu, tržišnu privredu, bez koje nema intenzivnog privrednog razvoja i uspešnog poslovanja kao podloge za sve veću humanizaciju društvenih odnosa, onda u pravnom sistemu moramo priznati pluralizam oblika svojine i njihovu ravnopravnost. Samo tako se rad i rezultati rada mogu afirmisati kao kriterijum za merenje doprinosa društvenom napretku. Razume se da imamo u vidu ne samo tekući već i minuli rad. A što se tiče eksploatacije, nje će biti sve dok postoji robni karakter proizvodnje. Bitno je da li ona ograničava ili ne ograničava ekonomski napredak. Eksploatacija pri kojoj su i nosilac živog rada i vlasnik minulog rada stimulirani da se uspešnije posluje, da se povećava ekonomska efikasnost proizvodnje — takva eksploatacija nije kočnica napretka. A ona koja se ostvaruje posredovanjem države (o kojoj je već bilo reči) svakako jeste. U jednom demokratskom, sa-

moupravnom socijalističkom društvu poreska politika i uopšte socijalna politika morala bi biti na liniji smanjivanja a ne produbljivanja socijalnih razlika gledano na duži rok. Ali ne da se ostvaruje jednakost u siromaštvu, već sve veća ravnopravnost u sve većem bogatstvu. Samo se tako može stići do komunizma kao društva slobodnih, ravnopravnih, sve razvijenijih i međusobno sve povezanih individualnosti, nasuprot sivilu birokratski uređene mase — kako komunizam zamišljaju savremeni dogmati, tj. nasuprot tzv. primitivnom komunizmu kojeg je Marks ismevao.

Takođe, kad je reč o eksploataciji bitno je i to da li je ona sve veća ili sve manja. Ako proizvođač dolazi u situaciju da ne može od ličnog dohotka da preživi, onda nerad postaje njegovo oružje u borbi protiv tolike eksploatacije zbog koje je ugrožena njegova egzistencija. Naprotiv, ako proizvođač sve više dobije, ako svoju radnu snagu može da reprodukuje na sve višem nivou, da sve više razvija svoje sposobnosti i aktivno se uključuje u proces upravljanja, on može postajati i vlasnik minulog rada pa i po tom osnovu prisvajati dohodak, pri čemu se postepeno smanjuje značaj podele na vlasnike i nevlasnike kao i eksploatacije koja iz toga proističe.

Utopijsko, dogmatsko poimanje socijalizma i njegova »izgradnja« pod tutorstvom birokratije, zasnovanim na tzv. društvenoj svojini i potpunom monopolu političke vlasti određenih struktura i administrativnom privređivanju kao njegovoj najbitnijoj ekonomskoj odlici — sve se to mora prevazići da bi se iz krize počelo izlaziti. Uslov za to su ustavne promene kojima će se inaugurisati društveno-ekonomski sistem koji odgovara sadašnjim mogućnostima i potrebama.

Tzv. društveni sektor naše privrede odavno boluje od teške bolesti: više troši nego što proizvodi, pa se godišnje njegovi gubici povećavaju za 2—3 milijarde dolara. Njegova reproduktivna sposobnost sada je ispod nivoa proste reprodukcije. Njega odlikuje i prikrivena nezaposlenost od oko 30%. Ne bude li promena na liniji o kojoj je ovde bilo reči, njemu preči kolaps.

* *
*

Izgradnja socijalizma započela je pre sedam decenija. Mnogo se šta htelo i probalo. Mnoga iskustva su iza nas. Valja im se okrenuti i kiritički ih analizirati.

Ako prihvatamo ispravnu postavku marksističke teorije prema kojoj je praksa kriterijum valjanosti socijalnih koncepcija, onda zaista imamo puno materijala za naučnu analizu.

Ta nam analiza pokazuje da se mora prevazići shvatanje o sveznajućoj i svemoćnoj partiji koja čitav društveni život stavlja pod svoju kontrolu. Bilo čiji i bilo kakav monopol u sferi politike ne može — gledano na duži rok — dovesti do napretka, do socijalizma. Jednom partijom zagospodari vodstvo; u njoj nestaje demokratija i sveopšta kriza društva je neminovna. Prevlast rukovodstva nad članstvom onemogućuje odgovornost vođa. A bez odgovornosti nema uspešne politike. Pluralizam interesa zahteva i politički pluralizam,

zahteva konkurenciju programa i ličnosti koje će se brinuti o realizaciji opredeljenja za koja se većina izjasnila.

Socijalistička demokratija mora u sebe uključiti sva dostignuća civilizacije do kojih se došlo mukotopnom borbom naroda protiv samovlašća pojedinaca i grupa.

Dogma o premoći svesti nad spontanim procesima naročito je štetna u sferi privrede. Pokušaji savlađivanja »stihije tržišta« pomoću planova, sporazuma i dogovora doveli su na mnogim sektorima do pravog haosa. Zar najbolji dokaz za to nije sadašnje stanje u našoj privredi? SIV stalno obećava da će biti bolje, a njegove mere situaciju čine sve gorom.

Shvatanje prema kome je sve širi kolektivizam sinonim za sve veću uspešnost izgradnje socijalizma dovelo je do apstraktnog humanizma prema kome je čovek, pojedinac, u proklamacijama sve i svja, a u stvarnom životu skoro niko i ništa.

Savremena naučno-tehnološka revolucija potencira smeli i borbeni individualizam, koji ne treba administrativno sputavati Kolektivnu društvenost sve više potiskuje individualna društvenost.

Konkurencija a ne monopol — zaloga je svekolikog napretka.

Politički, ekonomski i svaki drugi pluralizam osnova je za tržišno-planski socijalizam koji bi mogao da se takmiči sa savremenim kapitalizmom. Dogmatski, birokratski socijalizam vodi društvo u smeru koji je suprotan komunizmu.

Na tim i drugim saznanjima, o kojima je ovde u vidu teza bilo reči, kroz ustavne promene treba menjati naš društveno-ekonmski i politički sistem.

Koliko je pitanje vlasništva značajno?

Marijan Korošić

Valja čestitati prof. Andriji Gamsu na hrabrosti i dosljednosti što tokom dugog vremena ističe nužnost integracije i jedinstvene legislative, važnost jedinstvene kontrole a ne razbijene po općinama, što se okomio na nejasne i konfuzne propise — napose što je istrajavao na tezi da je nesvojinska koncepcija društvene svojine historijski neopravdana i promašena. Zbog toga je izgubio univerzitetsko mjesto na Pravnom fakultetu u Beogradu, što samo po sebi pokazuje da ideološko ignoriranje znanstvenih radnika nije nimalo bezazleno.

Ipak, nakon 15 godina dolazi priznanje od ukupne jugoslavenske javnosti, okrunjeno nagradom NIN-a za publicistiku u 1987. godini. Nije to nimalo iznenadujuće nakon što se pročita njegova posljednja knjiga *Svojina* (Institut društvenih nauka, Beograd, 1987). Radi se o širokom obuhvatu — o svojini se ne govori samo s pravnog već i ekonomskog i općedruštvenog gledišta. Autor je pokazao široko poznavanje društvenofilozofskih shvaćanja o svojini. Taj dio rada nalazi se u »Prilogu«, a trebalo ga je staviti, po mojem mišljenju, na sam početak. I druga djela prof. Gamsa ukazuju njegov široki pogled i interes. On je ranije pisao, na primjer, o tome kako Freud gleda na društvo (1975), osvitao se na Rousseaua (1978), razmišljao o grijehu (1980), a značajnu pozadinu sadašnjih njegovih nalaza o svojini nalazimo čak i u knjizi koju tematizira naslov *Biblija i društvo*. (1980)

Kao moto svoje nove knjige uzima slijedeću misao Augusta Comtea: »Ništa ne pretpostavljam, ništa ne predlažem, ja izlažem«. Svakako se i tako može tumačiti poziv ljudi od znanosti. Ali, ima i drugih polazišta. U svojim gledanjima na problem vlasništva, kao i na svaki drugi koji je predmet ekonomskog obuhvata, polazim od drugih načela, bolje rečeno vizija. Polazim od

toga da je smisao znanosti ne samo da izlaže, već i da predlaže, dakle suprotno od onoga što nam prof. Gams sugerira. Pri tome ne mislim da se znanost svojim prijedlozima mora podređivati politici, tj. ljudima od politike. Proučavajući stvarnost dubljih, stalnih i dugotrajnih trendova a ne njenih efemernih pojava, znanost se mora truditi da objasni i razumije ono što se zbiva u stvarnosti da bi se ona promijenila. Pri svemu tome može nailaziti na brojne ograde. Jedna od njih je da nije dano čovjeku pojedincu da dođe do prapočetka. To ne znači da zato mora prevladati u pesimizam ili fatalizam. Jednostavno, to se mora pretpostaviti (ipak se nešto mora i pretpostavljati!) kako bi se došlo do krajnjeg cilja — da se društvo transformira u humano, pravedno i slobodno društvo, a ekonomski gledano, u efikasno i racionalno.

U analizi konkretnih problema koje je postavila knjiga A. Gamsa zadržat ću se na tri pitanja koja mi se čine relevantnim u sadašnjem momentu jugoslavenskog društva. Prvo je pitanje važnosti vlasništva u modernim privredama, drugo se odnosi na titulara društvenog vlasništva, a treće na stupanj »čistoće« sistema.

Značaj vlasništva

Prije 140 godina zapisana je ova misao: »Teorija komunista može se sažeti jednom jedinom rečenicom: ukinimo privatno vlasništvo«. To je napisano u *Komunističkom manifestu*. Da li je ta postavka vrijedila u 19. stoljeću? Vjerojatno jest. Vlasništvo je tada bilo odlučujući i jedini izvor moći.

Međutim, već 70 godina svijet saznaje da teorija iskazana u *Manifestu* ne vrijedi za ovo stoljeće, odnosno, ne objašnjava stvarne izvore moći. Praktički uspjesi društva koja su ukinula privatno vlasništvo ni izdaleka nisu takvi kao onih koja su privatno vlasništvo razgranala i obogatila raznim oblicima. Bez obzira na nova iskustva, teorija o nužnosti ukidanja privatnog vlasništva — da bi se došlo do slobodnijeg i humanijeg društva — ipak nije ostala pa ni sada ne ostaje bez trajnog utjecaja.

U vremenu u kojem mi sada živimo valja ukazati u prvom redu da blagostanje, kad se negdje stvori, omogućuje i proizvođačima i potrošačima vrlo različite i bogate alternative. Stoga ni fizički radnici, ni kućanice, ni intelektualci nisu podložni ni poslodavcu, ni veleposjedniku, ni zelenišu, ni trgovcu. Prisila uvijek slabi kad postoje različiti izvori dohotka, uključujući u to i socijalno i zdravstveno osiguranje. Kada danas govorimo o nužnosti razvoja male privrede, poljoprivrede i turizma, ne mislimo pri tome samo na ekonomske efekte, već upravo na to da se time slabi moć i monopol velike privrede, politike i drugih vlasti.

Kad se netko profesionalno bavi svojim kao predmetom univerzitetskih predavanja, a i ukupnim svojim intelektualnim djelovanjem, nije čudo da svojina stavlja na prvo mjesto zbivanja u društvu. Moram i za sebe priznati da u objašnjavanju društveno-ekonomskog sistema (što je uzrok, a što posljedica) također polazim od pretpostavke da je oblik i vrsta vlasništva prvi kamen društveno-ekonomskog sistema.

Danas bi sve više, pa čak i u zaostalim uvjetima (u ekonomskom smislu) u kakvim se razvija jugoslavensko društvo, trebalo uvažavati da vlasništvo

nije više jedini izvor moći. U posljednje vrijeme se značaj vlasništva smanjuje u prilog važnosti organizacije.

Ima mnogo razloga zašto se to promijenilo. Već smo spomenuli povećanje blagostanja, razvoj materijalne osnove društva. S time se povezuju i civilizirani stavovi ljudi, njihovi međusobni odnosi, kao i stvaranje društvene etike. Nije manje značajna ni uloga sindikata koji je organizirao radnike tako da im se cijena rada stalno povećava. Time nije sprečavan razvoj, nego ubrzan — jer su troškovi rada tražili sve veće uštede na drugim stranama. U posljednjih pedeset godina država je svoje funkcije u privredi ojačala. Stvorena je moderna »država blagostanja« s razgranatim financiranjem socijalnih službi i socijalne pomoći. Između ostalog, dolazilo je do toga da se dohodak stvoren u industriji i drugim granama proizvodnje sve više podizao iznad razine održavanja gole egzistencije.

Za povećanje blagostanja ipak je presudnu ulogu odigrala moderna organizacija. Stvorene organizacije, bilo velike ili male, okupljale su stanoviti broj ili grupe ljudi, udruženih radi nekog cilja ili obavljanja nekog posla ili zadatka. Ovo bitno obilježje organizacije, s pravom naglašava J.K. Galbraith (vidi: *Anatomija moći*, Stvarnost, Zagreb, 1987.).

Posebno bismo naglasili da nema organizacije bez vlasništva, ali to nije presudno za jačanje moći organizacije. Za organizaciju je bitno da ostvaruje ciljeve koji ovise o unutrašnjem povezivanju, pa i potčinjavanju njezinih članova, isto tako povezivanju s drugim izvorima moći (o čemu bi trebalo posebno raspravljati, ali to ostavljam po strani) kao i o broju i različitosti ciljeva, čijim poticanjem organizacija želi nametnuti svoju moć (v. Galbraith, str. 58 i dalje).

Za nas u Jugoslaviji važno je u ovom momentu istaći da je presudno promijeniti poziciju tehnostukture u privrednim organizacijama. Jedino je ona u stanju objediniti sada suprotstavljene oblike vlasništva — društveno (stvoren ranije), kreditirano vlasništvo (još uvijek vanjsko, tuđe) akcionarsko i ostale oblike privatnog vlasništva. To govorim zbog toga što se rješenje za problem vlasništva, koji je vrlo akutan, može naći isključivo u pluralizmu oblika vlasništva.

Titular društvenog vlasništva

Po prof. Gamsu, društveno vlasništvo u Jugoslaviji ima više titulara istovremeno, suobrazno pravnim režimima (str. 291). Sredstva prisvajaju svi oni koji učestvuju u prihodu i dohotku, a to su komore, asocijacije, samoupravne interesne zajednice, društveno-političke zajednice. Najizazitija svojinska prava, međutim, imaju privredne organizacije. Tako se društveno vlasništvo u praksi pretvara, ekonomski uzevši, u vrstu privatnog vlasništva, pošto privredne organizacije u principu imaju punu slobodu korištenja i raspolaganja predmetima u imovini. To je, doduše, »krnja privatna imovina« jer ne sadrži bitnu komponentu privatne svojine — odgovornost predmetima svoje svojine (str. 363). Ta se krnja privatna svojina zvanično naziva »pravo upravljanja i raspolaganja«. Takvo pravo raspolaganja izražava privatni interes privredne organizacije.

Nisu rijetki zahtjevi, osobito među ekonomistima, da se društveno vlasništvo definira kao — vlasništvo. Logički gledano, to znači da je društvo vlasnik sredstava za proizvodnju. Ovdje »društvo« ne bi trebalo shvatiti kao kvazisubjekt, niti kao da ono upravlja sredstvima. Radi se o tome da društvo imovinu prenosi na privredne organizacije kao titulare u pravnom smislu, ali za uzvrat (kao neka vrsta akcionara) traži da se za ustupljena sredstva obračunava cijena upotrebe društvenih sredstava (minimalna ili programirana akumulacija). Ta »cijena« pripada sredstvima u društvenom vlasništvu, a u nekoj mjeri »društvu« za zadovoljavanje kolektivnih potreba. U ekonomskom smislu vlasnik tih sredstava je ukupno stanovništvo.

Takvo društveno vlasništvo, definirano kao vlasništvo, bilo bi spojivo s robnom proizvodnjom. A to bi dalje omogućilo: 1) visoku samostalnost privrednih organizacija, 2) raščišćen prostor za slobodnu cirkulaciju roba i faktora proizvodnje na ukupnom jugoslavenskom tržištu, 3) garantirani interes za ulaganjima na mjestu gdje se ostvaruje najveća dobit, i 4) kapital bi u privredne organizacije ulazio bez obaveze vraćanja glavnice, ali uz povećanu kontrolu ulaganja. Ne treba posebno naglašavati da svi navedeni preduvjeti stvaraju privredu u kojoj su sredstva svima jednako pristupačna — a to bi trebala biti osnovna značajka sredstva u društvenom vlasništvu.

Svaka je privreda mješovita

U svojoj knjizi prof. Gams piše da je nužno rasčistiti, eventualno čak plebiscitarno odlučiti, koji se sistem želi — robni ili plansko socijalistički (str. 361). On zatim tvrdi da je moguće da postoje oba sistema, ali ne tako da se miješaju bez unutrašnje logike, već se treba točno odrediti u kom opsegu i u kojoj mjeri viijedi i drugi, pri čemu svaki od sistema zadržava svoju unutrašnju logiku.

Na osnovi promatranja svih dosadašnjih sistema dolazimo do zaključka da nema »čistih sistema«. Svi su sistemi mješoviti. U svima, baš svim sistemima miješaju se i kombiniraju plan i tržište. Miješaju se svi oblici vlasništva. U krajnjoj liniji ne postoji ni čisto kapitalistički ni čisto socijalistički sistem (U suvremenoj Francuskoj, np1, na vlasti je predsjednik-ljevičar i premijer-desničar; to se zove kohabitacija).

Sve u društvu zavisi od momenta razvoja, od ekonomske razvijenosti, ali i shvaćanja ciljeva i zadataka koje društveni sistem treba rješavati. Sve se u društvu gradualno pomiče naprijed. Sat viemena ne može se pomicati prema nazad. Stoga je teško prihvatiti postavku prof. Gamsa da je puna tržišna privreda neinoguća bez pune i dosljedne privatne svojine (str. 362).

Za sadašnju je situaciju u Jugoslaviji neophodno istaći druge relevantne odnose. U prvom redu, postoji ogroman jaz — daleko veći nego u bilo kojem drugom sistemu — između pravnog oblika vlasništva i njegova ekonomskog sadržaja. Bez obzira na proklamacije, prevladava državno vlasništvo, jer su pravi vlasnici sredstava za proizvodnju političke strukture.

Možda bi u tezi o prisustvu različitih oblika vlasništva mogli naći odgovore na brojna pitanja koja se danas postavljaju u vezi s društvenim vlasni-

štvom. Osnovno je slijedeće pitanje: tko treba odlučivati o veličini proizvoda, a da to odlučivanje ne vodi ogromnom gubljenju imovine društvenog sektora privrede? Tko su faktički donosioci odluka, tko su kreatori sistema u ideološkom i operativnom smislu, tko operativno odlučuje u ime države — sve je to manje ili više poznato. U odgovoru na naprijed postavljeno pitanje dolazim do globalnog zaključka da mješovite vlasničke kombinacije, njihovu interakciju i konkurenciju, miješanje i povezivanje, pa i međusobno zamjenjivanje — valja prepustiti životu, u prvom redu prepustiti ih svima zaposlenim.

Svojina i socijalizam

Andrija Gams

Dragi kolege, prvo želim zahvaliti Centru što mi je učinio čast i pozvao da učestvujem u ovoj raspravi. Zaista sam počašćen što ste mi dali priliku da učestvujem i što ste moju knjigu uzeli kao polaznu tačku za razgovor o dvema krupnim temama kao što su svojina i socijalizam.

Ova moja knjiga je dugo radena. Međutim, treba imati u vidu samu tematiku i širinu kojom sam pokušao obuhvatiti svojinu sa svih strana, multidisciplinarno, a saradnike nisam imao — morao sam sve sam da radim, što je i razlog da nisam dovoljno koristio literaturu, na što je opravdano ukazao profesor Horvat. Neke stvari su se mogle šire proanalizirati i bolje dokumentirati da je ovaj rad raden »institutski«. Međutim, ono što sam uradio — tu je, i sada bili prešao na primjedbe.

Na svaku konkretnu primjedbu ne mogu odgovoriti, jer mi to vreme ne dozvoljava, a mislim kako nije niti potrebno da na svaku od njih odgovorim. Zahvaljujem na komplimentima, ali i na kritičkim primjedbama o kojima ću razmisliti. Izvesno je da su bila izneta neka shvaćanja koja su sasvim suprotstavljena mojoj osnovnoj tezi, ali — s respektima prema tim shvaćanjima — razume se da ću i dalje da zadržim svoja, što ne znači da neću ponovo razmisliti o svemu onome što je kritički ovde bilo izneto.

Osvrnuo bili se na neke primedbe kolege Božovića. Zbunjen sam tim primedbama, jer — ako sam dobro razumeo — postavio je pitanje da li je konkurencija imanentna društvenoj svojini. U knjizi sam veoma opširno govorio o tome da je konkurencija upravo pokretačka snaga robne privrede, da je imanentna posledica i korelativni pojam s robnom privredom. Pišući o društvenoj svojini naveo sam nekoliko citata Marksa i Engelsa, gde se vidi da u komunističkoj društvenoj svojini — kako je oni zamišljaju — konkurenciju odbacuju kao ekonomski faktor. Prema tim citatima naveo sam upravo konkurenciju kao ispoljavanje ne samo privatne svojine nego i privatnog interesa — konkurenciju oni smatraju jednim od instrumenata kretanja roba i, prema tome, otuđenosti društva. Po osnovnom Marksovom i Engelsovom shvaćanju društvene svojine, u komunističkom razotuđenom društvu konkurenciji neće biti mesta, jer se protivi »generičnosti« čoveka.

O tome da li osim robne i privatne svojine ima i drugih načina eksploatacije, prilično sam opširno govorio navodeći da je, po Marksu, osnovni instru-

menat eksploatacije prisvajanje viška vrednosti. Najamni ugovori se danas u kapitalizmu socijaliziraju; imamo čitavo radničko zakonodavstvo kojim se suzbijaju negativne posledice najamnog ugovora, koje su postojale do drugog svetskog rata kada je počelo šire da se javlja radničko zakonodavstvo, dok izvesne tragove toga nalazimo u Engleskoj već ranije. Taj najamni ugovor pretvorio se u jednu ustanovu koja nije ugovor, nego neka druga društvena ustanova. Zato taj način eksploatacije putem najamnog ugovora kao instrumenta otuđenja viška vrednosti nije danas tako opasna institucija kao u čistom obliku liberalnog kapitalizma.

Drugi oblici eksploatacije itekako postoje. Naveo sam primer kako industrija iskorištava poljoprivredu i sve faktore koji postoje u poljoprivredi (u slučaju velikih škara između cena industrijskih i agrarnih proizvoda). Naveo sam primer kako određeni ekonomski razvijeniji regioni eksploatišu regije koje su ekonomski slabije, gdje je industrija slabije razvijena, učestvujući u ekonomskom prometu sirovinama i poluproizvodima itd.

Izraziti oblik eksploatacije postojao je, na primer, u društvima baziranim na obliku svojine koji sam nazvao eksploatatorska kolektivna svojina. Uzmimo kao primer feudalizam: položaj kmeta po pravilu bio je gori nego položaj najamnog radnika u industrijskim zemljama u prvoj polovini prošlog veka recimo u Engleskoj i Francuskoj, kada je beda proletarijata zaista bila neopisiva, kada su u fabrikama i rudnicima radila i deca od osam godina pa i mlada (iako Marks i Engels u »Komunističkom manifestu« na neki način idealizuju srednji vek). Pa zar radnici u Sovjetskom Savezu — bar neke kategorije — nisu eksploatisani ako se njihov rad neadekvatno vrednuje, a da ne govorim o radu interniranih u kašnjeničkim logorima za vreme staljinizma?

Zato, da ne bi bilo nesporazuma, molio bih ipak druga Božovića da ponovo obrati pažnju na ove delove knjige.

Bio je nesporazum i s drugom Vedrišem. Zaista sam u knjizi rekao da su mnogi od onih koji su izmislili izvesne teorijske konstrukcije radi opravdanja tzv. nesvojinske svojine, to možda učinili zbog karijerističkih razloga, straha itd. Možda je ta formulacija preoštra, ali, ako ima neke istine u njoj, profesora Vedriša u svakom pogledu treba od toga izuzeti. I veliko mi je zadovoljstvo što imam prilike da izrazim svoje duboko uverenje u visoki moralni integritet profesora Vedriša kao čoveka i naučnika.

To za njega nikako ne može da se kaže. Zaista, ponavljam, uvek sam cenio i sada visoko cenim prof. Vedriša.

Ovde je recimo drug Kalodera izneo shvatanje rašireno na Zapadu da tamo više privatna svojina ne postoji i da uopšte nema neki naročiti društveni značaj, da funkciju svojine preuzimaju izvesne druge ustanove.

Čini mi se da je to samo vatka, privid. Na Zapadu postoji svojina koja se preobražava, odnosno privatna svojina, robna svojina se ograničava. A pored nje i u njenom okviru javljaju se novi oblici kolektivne svojine koji još pravno nisu uobličeni, ali su ekonomski sve vidljiviji.

Koji su to oblici? U knjizi sam govorio o tome u jednom posebnom poglavlju — to je ono što se obično naziva državno-kapitalistička svojina. Međutim, zbog neadekvatnosti toga naziva, nazvao sam to kolektivno-kapitalistička

svojina. Može izgledati kao protivurečnost da svojina bude i kolektivna i kapitalistička. Ipak, čini mi se, to nije protivurečnost — jer, zaista, to su novi oblici kolektivne svojine, a unutar tih novih oblika kolektivne svojine javljaju se izvesne funkcije koje su preuzele ranije funkcije privatne svojine.

Ako, recimo, akcionari ulažu kapital, svoje akcije u jedno poduzeće, a ne učestvuju u raspolaganju — kao što sam maločas obrazložio u kratkom odgovoru prof. Horvatu — ako ne učestvuju u upravljanju poduzećem (jer upravljanje po samoj stvari ulazi u taj širi pojam raspolaganja), to ne znači da oni ne prisvajaju, to ne znači da osnovna funkcija svojine koja se ogleda u prisvajanju ne postoji. Ona postoji, samo se preobrazila tako da tu imamo izvesne elemente podeljenosti svojine, na što ću se kasnije osvrnuti.

Naime, u kapitalizmu se preobražaj svojine odigrava spontano, neprijetno. To je isto tako kao kad čovjek diše — uopće nije svestan toga da diše, iako je disanje najvažnija fiziološka funkcija. Na Zapadu se smatra da je pomenuti preobražaj nešto spontano, da na to ne treba obraćati pažnju — kao da ne postoji. Međutim, ono itekako postoji i na Zapadu. Naime, svugde gde postoji svojina mora da postoji jedna njena osnovna funkcija. Moj zadatak je upravo bio da »naidem« na ono što je nukleus svojine i svih raznih svojinskih odnosa, sagledavajući ih i historijski — u retrospektivi, i u perspektivi — i prostorno.

Ono što je nukleus, što je srž, što je osnovni elemenat svojine — to je prisvajanje. A prisvajanje je ona spona koja čoveka kao društveno biće spaja sa njegovim biološkim bićem. Naime, ekonomska delatnost nije u svojoj osnovi ništa drugo nego sistematska aktivnost, sistematska delatnost radi zadovoljavanja potreba. Nama potrebe diktiraju ekonomsku delatnost — stvaramo li predmete kojima zadovoljavamo potrebe, mi ih prisvajamo. Prisvajanje u osnovi nije ništa drugo nego zadovoljavanje naših potreba.

Dakle, svojina je granica između našeg biološkog i našeg društvenog bića. Upravo taj biološki elemenat prisvajanja specijalno dolazi do izražaja u ekonomskom pojmu svojine.

Razumije se, u tom smislu prisvajanje vrše i životinje. Razlika je u tome, kako je Marks rekao, da čovek to vrši posredstvom i u okviru društva, a to znači putem društvenih normi. Kada vuk zakolje jagnje, on ne zna da je to zabranjeno. Međutim, kada je čovek gladan, a u izlogu vidi lepo jagnjeće pečenje, ne sme da ga uzme, jer tu postoje društvene norme. Izvinite za taj banalni primer, ali primer je prodoran i istinit.

Prema tome, tu imamo ono razdvajanje pojma svojine na ekonomski i pravni pojam. Da li će prisvajanje biti adekvatno regulisano ili ne, to je sada drugo pitanje. Sada se opet osvićem na primedbu mog dragog kolege prof. Vedriša, da ekonomsko prisvajanje ponekad zaista nije regulisano ili nije adekvatno regulisano pravnim normama. Ono može biti regulisano pravnim normama, ali u negativnom smislu — kao zabrana. Jer uzmite, da se na trenutak vratim na ono što je drug Puhovski spomenuo, ovaj primer: ako direktor ili jedna neformalna grupa u određenom preduzeću prisvaja više nego što je to propisima dozvoljeno, onda su u tom slučaju oni ekonomski vlasnici onoga što su prisvojili, kao što je i lopov ekonomski vlasnik onoga predmeta kojeg je ukrao.

Upravo je zahtev, osnov jednog zdravog društva koje želi pravilno da se razvija, da ekonomsko prisvajanje, sistem ekonomskog prisvajanja bude u skladu sa pravnim regulisanjem toga prisvajanja. Dakle, da svojina u ekonomskom smislu bude uskladena sa svojinom u pravnom smislu.

Rekli smo da prisvajanje nije ništa drugo nego zadovoljavanje potreba. Međutim, ako ja imam u banci novac, ja takode prisvajam taj novac; taj novac, razume se, ima sa gledišta svojine značenje samo onda ako ga kao prometnu vrednost stvari mogu pretvoriti u konkretne predmete koje ću da prisvojim.

Prema tome, to prisvajanje ne mora da bude neposredno. Ja prisvajam jednu stvar ako sam u potencijalnoj mogućnosti da ju u budućnosti potrošim. Zbog toga se u daljnjem analiziranju to prisvajanje artikulira u dva pravca — jedno je upotreba, a drugo raspolaganje. Razumije se, upotreba može sada da se podeli na stotinu sitnih, užih ovlašćenja koja se mogu označiti upotrebom: da li ja koristim samu suštinu predmeta ili plodove toga predmeta itd., a i raspolaganje može da se dalje rasklapa u više užih ovlašćenja. Ali to su ta dva osnovna pravca, dva kraka na koje se prisvajanje može razgranati.

Sve te raznolike oblike koji su postojali u prošlosti i postoje u sadašnjosti moramo na neki način tipizirati, jer uopćavanja koliko god su opasna u nauci, isto tako su potrebna i korisna. Tačno je, kao što je rekao kolega Orlić, da je svaka definicija opasna i, razume se, nepotpuna. Međutim, bez definicije, bez uopštavanja ne bismo mogli da razmišljamo. Ako je doprinos rimskog prava evropskoj kulturi velik, to je upravo zbog toga što je rimsko pravo dalo prvi puta te lepe, čiste definicije koje su za razliku od ranijih pravnih definicija doprinele boljem regulisanju društvenih odnosa i, uz grčku filozofiju, produbljavanju teorijske misli uopšte uzev. Prema tome, definicije su potrebne.

Dakle, pokušaj da tipiziramo sve oblike svojine u privatnu i u kolektivnu, možda ima svojih nedostaka, nepotpunosti, ali čini mi se da je u osnovi tačan — za to razlikovanje ipak možemo naći čvrsta pravila. Naime, kolektivna svojina istorijski najduže traje; od kada je čovek postao čovek on prvo živi u tzv. organskim društvima gde nužno mora da postoji kolektivna svojina, a to znači gde čitav kolektiv proizvodi i neposredno troši.

Privatna svojina, robna svojina, nastaje onda kad se pojedinci oslobode tih rodbinskih veza, veza organskog društva, te počinju raditi sami i proizvoditi za svoj račun. Tu je polazna tačka privatni interes, težnja da se postigne što veća lična dobit. Stoga robni proizvođač ne proizvodi za neposrednu potrošnju, kao u kolektivnoj svojini, nego za nepoznate potrošače, dakle za posrednu potrošnju. Proizvođači i potrošači sastaju se na tržištu. Stoga robni proizvođač mora imati *slobodu* da sam odredi šta će i koliko proizvoditi i gde će plasirati svoje proizvode. Pravno govoreći, mora imati punu privatnu svojину nad robom sa dva osnovna ovlašćenja — *slobodnog korišćenja* i *raspolaganja*. U sistemima kolektivne svojine, pošto se proizvodi za neposredno podmirenje potreba članova kolektiva, dakle unapred određene i označene količine proizvoda, korišćenje i raspolaganje je *vezano*, i to u istorijskim oblicima kolektivne svojine — tradicijom, a u modernim oblicima — planom. Recimo, u Sovjetskom Savezu dvaput je bio uspostavljan takav sistem kolek-

tivne svojine: prvi put putem tzv. ratnog komunizma (»glavkizma«) 1919—21., a drugi put posle NEP-a, u staljinističkom sistemu koji još i danas, u suštini, traje. Tu se proizvodnja i potrošnja, razmena i raspodela unapred usmeravaju putem plana kao osnovnog instrumenta i osnovne odlike privrednog sistema.

Osim toga, postoje druge razlike. Na primer, u sistemu kolektivne svojine nema niti može biti konkurencije, jer se proizvodi za neposredno podmirenje potreba po određenom planu. Svojina obavezno mora biti podeljena zato što u jednom velikom kolektivu mora biti više titulara sa raznovrsnim ovlašćenjima. S druge strane, roba nužno nameće slobodu korišćenja i raspolaganja, a ova sloboda nužno nameće konkurenciju i mogućnost da se roba stavi u promet. Nasuprot kolektivnoj svojini, privatna svojina je jedinstvena, sva ovlašćenja su koncentrisana u rukama vlasnika. Vlasnik može biti kolektiv, ali je i tada jedinstven subjekt s jedinstvenim ovlašćenjima. Doduše, u slučaju tzv. susvojine možemo deliti ta ovlašćenja, ali samo horizontalno po »kvotama« korišćenja i raspolaganja, i nije moguće da na primer jedan raspolaže a drugi samo koristi — kao što je moguće u feudalnoj svojini.

Ove pojmove u knjizi sam detaljnije razradio, a glavna svrha toga napora je bila da se stvori pravni i osnovni ekonomski instrumentarij da bi se što realnije shvatila naša sadašnja, Ustavom iz 1974. data društvena svojina.

Polazna tačka u teorijskom konstruisanju naše sadašnje društvene svojine je koncepcija da je ona »nesvojina« (»nesvojinska koncepcija društvene svojine«). Tačnije rečeno, nije više »pravo svojine«. Stoga se zove i »nepravna koncepcija društvene svojine«. To je jedna nerealna, čak se može reći utopiistička koncepcija. Takva vista svojine je doduše predviđena kod Marxa i Engelsa, ali za buduće komunističko društvo u kome — po tim predviđanjima — neće postojati ne samo svojina kao pravo nego ni pravni sistem uopšte, jer neće postojati ni država. Kod nas, međutim, niko ne poriče da postoji pravni sistem, pa i imovinsko-pravni sistem koji reguliše odnose između tzv. subjekata društvene svojine. Ali, sama društvena svojina uopće nije regulisana. Time se poriče činjenica da pravni sistem bazira na svojini. Pravno nisu određeni ni titulari društvene svojine niti prava i obaveze tih titulara, ali ti titulari faktički postoje, oni moraju postojati da bi privreda i pravo funkcionisali. Neregulisano pravno stanje, nejasna ovlašćenja i obaveze — sve to doprinosi haotičnom stanju i obezvređivanju našeg pravnog sistema.

Do donošenja tzv. amandmana krajem šezdesetih godina postojala je kod nas društvena svojina i kao pravo. Preduzeće je imalo određenu imovinsko-pravnu samostalnost, ali unutar i u granicama društvene svojine. U društvenoj svojini su postojala dva osnovna sastojka koje ta vista svojine mora sadržavati: plan, i to u vidu planiranja samo globalnih proporcija, i društvena kontrola. Tako se znalo da preduzeće mora da plaća kamate za osnovna sredstva, mora da obavezno reprodukuje ono što je potrošilo, da viši proširenu reprodukciju, određeni dio da izdvoji za ostale titularne društvene svojine, kao što su općina, republika, federacija itd., a s ostalim samostalno raspolaže. Šta smo uradili? Napustili smo ta dva elementa društvene svojine — plan i društvenu kontrolu, i preneli to u okvire »slobodnih asocijacija« (ne samo proizvođača nego i širih u vidu općina itd.), što je sve trebalo biti regulisano

putem društvenih dogovora. Ali, ti su »društveni dogovori« od kojih se mnogo očekivalo zatajili, pa je nastalo stanje koje danas imamo.

Društvena svojina i roba, dva suprotstavljena ekonomska entiteta, mogu postojati jedan pored drugog, s tim da se zna šta je robno a šta društveno. U robnoj privredi odgovornost je automatska, čisto je ekonomska, jer je u robnoj privredi odvojeno provatno pravo od javnog prava, privatno od političkog, dok se u društvenoj svojini ti elementi mešaju. U kolektivnoj svojini odgovornost u principu nije ekonomska, nego javno-pravna. U čistoj robnoj privredi postoji pravo raspolaganja pa, ako dobro raspolažeš i proizvodiš robu koja ima dobru prođu, prisvajáš dobit, ali, ako gubiš — gubiš svoje. To je element koji privatnog vlasnika, robnog proizvođača, tera da se domaćinski i racionalno ponaša i posluje.

Mi smo dali široka prava našim radnim kolektivima da proizvode slobodno koliko hoće i šta hoće, da u principu — prisvajaju proizvedeno. Međutim, ako nepravilno rade i investiraju, ako nisu dovoljno prostudirali sve elemente investiranja (npr., napravili tvornicu cigle tamo gde nema vode, a bez vode se ta proizvodnja ne može zamisliti) — ne odgovaraju niti ekonomski jer gubitke prenose na društvo, a političke odgovornosti, javno-pravne odgovornosti, bar u sistematski regulisanom vidu, takođe nema. Zatim, dobit prisvaja preduzeće samo u principu, jer imamo još dosta neformalnih i pravno nepriznatih »sivih« i »crnih« titulara, koji prisvajaju deo dohotka (počev, recimo, od sportskih klubova pa do raznih lokalnih ustanova itd.). Razume se, prisvajaju deo dohotka i ostali »regularni«, iako zakonom nejasno definisani ili čak nedefinisani titulari kao što su društveno-političke zajednice, SIZ-ovi, komore itd. Ovakva deoba dohotka preduzeća po društvenim titularima ipak je neka oznaka pojma društvene svojine, odnosno znak da je svojina kod nas u osnovi društvena. Jer, ako bismo to drugačije shvatili, ispostavilo bi se da je preduzeće osnovni vlasnik kao u klasičnoj robnoj privredi, a doprinosi i javne dažbine koje preduzeće mora plaćati samo vista poreza ili drugog javno-pravnog davanja. Tada zaista ne bi ništa ostalo od društvene svojine. Ne bismo imali jednu društvenu svojinu, tj. društvenu svojinu kao jedno, iako podeljeno pravo, nego više imovinskih i javnih (finansijsko-administrativnih) prava. Tada bi svojinski odnosi kod nas ličili, bar formalno i u određenom smislu, na kolektivno-kapitalističku (»državno-kapitalističku«) svojinu, kako sam je izložio u posebnom poglavlju u knjizi.

Sa pravno-logičkog ili, mogli bismo reći, pravno-filozofskog stanovišta, postoji u našem sistemu društvene svojine jedna osnovna protivrečnost: odumiranje svojine, »nepravna« društvena svojina koja je jedan od osnovnih postulata ostvarenja budućeg komunističkog društva, a to će reći »razotudjenja« ljudskog društva — ostvaruje se u našem sistemu putem robne privrede. A zna se da su po Marksu roba kao i njen pravni izraz, privatna svojina, izvor i izraz otuđenosti ljudskog društva i pojedinca u njemu, a robna privreda proces »fetišizacije« društvenih odnosa. Doduše, idejni tvorci našeg Ustava smatrali su da je robna privreda samo puki metod regulisanja prometa proizvoda, da će se putem »društvenih dogovora« odstraniti negativne posledice robne privrede, pre svega njena tzv. stihijnost. No robna privreda nije samo metoda, ona ima svoje čvrste imanentne i objektivne zakonitosti. U stvari,

mi smo stvorili jednu nekoherentnu, samoj sebi protivurečnu i nepotpunu robnu privredu koja je jedan od glavnih izvora sadašnje teške krize našeg društva.

Ukazaću na jednu protivurečnost u našoj robnoj privredi. Roba mora da je u prometu, a sa prometom robe ide paralelno imovinsko-pravni promet. Instrument tog prometa je ugovor kojim se prenosi ne samo roba, i apsolutno pravo na robu. U klasičnom robnom prometu to je privatna svojina. Ako je to zakonitost robne privrede, mora da postoji i u našoj robnoj privredi jedna vrsta privatne svojine. I zaista, postoji jedna nekoherentna vrsta privatne svojine. Ta privatna svojina se zove »pravo upravljanja« i »pravo raspolaganja.«

Pravo upravljanja i pravo raspolaganja preduzeću daje ista takva ovlaštenja kao što ima klasična privatna svojina, mnogo šira nego što je bilo u ranijem sistemu društvene svojine kada se to apsolutno pravo preduzeća zvalo »pravo korištenja« u kojem su u principu ta ovlaštenja bila uža. Međutim, u tom apsolutnom svojinskom pravu preduzeća ne postoji protivteža o kojoj sam već govorio, ne postoji automatska imovinska odgovornost za gubitke. To je izvor neracionalnog poslovanja u našim preduzećima, to je izvor rasipništva, neumerene reprezentacije, putem koje se ponekad presipa imovina iz društvenih u privatna sredstva, to je razlog privrednog kriminala u raznim oblicima, to je razlog što će ponekad predstavnik preduzeća da kupuje zastarjelu opremu jer u inostranstvu dobija deviznu proviziju itd. O tome bismo mogli mnogo govoriti, tome bi također jedan razgovor mogao da bude posvećen.

* *
*

Neću više da govorim direktno o svojini, jer ovaj skup ima još jednu temu — socijalizam, odnosno odnos svojine prema socijalizmu.

Prije nego što predem na temu odnosa između socijalizma i svojine, ukazao bih na jedno kratko poglavlje pri kraju moje knjige, gde pokušavam da dadem društveno-filozofsko objašnjenje svojine. To društveno-filozofsko objašnjenje svojine opet je uprošćeno, ali čini mi se da je pravilno postavljeno. Sasvim uprošćeno, to društveno-filozofsko postavljanje svojine svodi se na sledeće: Marx i oni koji su bili prethodnici ideje da je čovek otuđen, smatraju da je pokretač privatne svojine u krajnjoj liniji sebičnost. Jer, privatna svojina nije ništa drugo nego fenomenologija sebičnosti na terenu ekonomije. Sebičnost je prije svega psihički i psihološki fenomen koji se izražava i u raznim drugim oblicima ljudskog života, počev od svakodnevnih sitnica pa do ljubavi itd.

Razume se, ovde nas interesuje sebičnost na terenu ekonomije. Privatna svojina i kretanje privatne svojine kroz klasičnu ekonomiju i kroz imovinsko pravo nije ništa drugo nego fenomenologija privatne sebičnosti.

To Marks direktno naglašava i tu se potpuno slaže s Adamom Smitom i ostalim teoretičarima društvene svojine. Ali, Adam Smit smatra ljudsku sebičnost jednim pozitivnim društvenim činiocima — to je naročito razrađeno

u njegovoj čuvenoj četvitoj knjizi koja govori o blagostanju društva, gde je razradio čuvenu dijalektiku privatnog interesa: robni proizvođač je motivisan privatnim interesom. On je pokrenut na proizvodnju privatnim interesom i hoće da zadovolji svoj privatni interese, u konkurenciji hoće da nadmaši svoje konkurente i da proizvodi sve više i sve jeftinije, da bi više zaradio. Međutim, taj momenat je upravo veoma koristan za društvo i prema tome, to je i za društvo korisno.

Adam Smit nastavlja onu plejadu filozofa — racionalista iz XVIII veka koji su dali teoriju modernog društva kroz društveni ugovor, gde se — nasuprot Rusou — civilizacija, bogaćenje itd. smatra jednom pozitivnom pojavom. Njihov nastavljač, Adam Smit, dolazi do zaključka da je bogaćenje društva kroz bogaćenje privatnika jedna pozitivna pojava.

To je osnovna logika klasične buržoaske robne privrede. Po drugom shvaćanju privatni je interes — a i roba koja privatni interes izražava — pojava koja znači otuđenost od prave čovjekove suštine. Marks formuliše — preuzimajući Rusoovo shvatanje i shvatanje onih anarhista koji su bili učenici, počev od Prudona pa nadalje, a s druge strane učenje njemačkih idealističkih filozofa, uključujući Hegela — shvatanje po kome postoji otuđenost društva koja se prvenstveno izražava na ekonomskom planu. Razume se, ta otuđenost se javlja u svim sferama društvenog života. Izvor je u ekonomiji, i prema tome — roba je izvor i uzrok otuđenosti. Šta je sada tačno?

U Sovjetskom Savezu je na delu perestrojka. Bojim se da mi nismo dovoljno sagledali njen domet i uzroke. Moja generacija — ja sam rođen još prije prvog svetskog rata, iako sam bio još sasvim mali kada se je taj prvi rat odigrao — pratila je nastanak boljševičke revolucije i isticanje ideje o takvom sistemu u kojem neće glavni ekonomski motiv da bude sebičnost, nego će socijalna ljudska priroda dovesti društvo do većeg blagostanja.

I sovjeski sistem je izgrađen na toj pretpostavci — nema privatne inicijative, sve se društveno planira. Pokušavalo se primeniti ono što su Marks i Engels predvideli za buduće komunističko društvo.

To je dovelo do činjenice da istočno-evropska socijalistička društva sve više zaostaju. Mi vidimo na Zapadu jedan ogroman polet i razvoj tehnologije, a istočne zemlje naročito u tom pogledu zaostaju. To predstavlja veliku opasnost za te zemlje, jer javljaju se određene teškoće o kojima sada neću govoriti, ali koje su sve očividnije.

Da li se radi o krizi toga sistema? Mnogo štošta ukazuje na to. Da li sada u tom takmičenju dva sistema, kapitalističkog i socijalističkog — ponavljam, socijalističkog baziranog na tome da je robna privreda otuđena od čovjekove generičnosti itd. — do boljih rezultata dovodi taj sistem ili onaj koji je bio izgrađen na robnoj privredi?

Očevidno da ovoga momenta zapadne industrijski razvijene zemlje, koje su se razvile na kontinuitetu robne privrede — prednjače. I sada se postavlja pitanje, šta ćemo mi sa robnom privredom? Uočavamo da je ova sadašnja naša robna privreda jedna nekoherentna privreda koja je, u krajnjoj liniji, dovela do štetnih posledica. Da li ćemo uspostaviti robnu privredu u kojoj će zaista da postoji i automatska imovinska odgovornost — a to ne može da

bude bez privatne svojine. Razume se, eventualno afirmisanje privatne svojine kod nas niti bi smelo niti bi moglo da odstrani društvenu svojinu gde je ona nužna i opravdana, ali bi korisno mogla da konkuriše društvenoj svojini gde može dati bolje ekonomske rezultate i zaposliti veliku armiju nezaposlenih. Ona bi trebalo da se pre svega afirmiše na polju zadrugarstva te mogućnosti ulaganja dionica i u društvena preduzeća da bi se i na takav način mobilisale umrtvljene uštedevine građana. Treba pratiti ono što rade Kinezi i Madari pa dozvoliti, na primer da radnici grade fabriku na taj način da istovremeno budu i njeni vlasnici itd.

To je sa gledišta naše teme sporedno pitanje. Bitno je da li su robna privreda i njen nužni pravni izraz privatna svojina, pomirljivi, kompatibilni sa socijalizmom? Tu postoje dva shvaćanja socijalizma.

Ako bismo napravili jednu grubu tipizaciju, imajući u vidu brojnost raznih prelaznih oblika, došli bismo do zaključka da su starije teorije socijalizma, naročito one sklone anarhizmu, polazile od izvesnih utopijskih i filantropskih pretpostavki da je čovek dobar, socijalan, i da socijalizam mora biti izgrađen na društvenoj svojini.

Međutim, kasnije se javlja jedan pravac u socijalizmu koji nema pretenzije da društvo iz osnove transformiše i čoveka iz osnove promeni, koji nema, dakle, u sebi mesijanske ideje. U knjizi »Biblija i društvo« hteo sam prikazati kontinuitet mesijanske ideje u Judeji — koja je kroz hrišćanstvo ušla u evropsku misao i socijalisti je preuzeli (a ta ideja je imala velikog utjecaja na Rousseaua) — da socijalizam mora obavezno imati izvesne mesijanske poruke i ciljeve da preobrazi društvo u celini i stvori novog čoveka. Kad smo 1945. godine počeli izgrađivati socijalizam, i mi smo govorili o novom čoveku koji će u novom društvu da se ponaša na drugi način.

Prema tome, koji je model socijalizma ostvariv? Da li »mesijanski« socijalizam koji teži da ostvari harmonično, savršeno, »razotudeno« društvo, ili onaj drugi tip socijalizma koji čoveka u suštini shvata kao i navedeni buržoaski teoretičari prirodnog prava i koji svoje osnovne socijalističke ideje nadovezuje na ideje francuske revolucije — ali tekovine francuske revolucije i drugih buržoaskih revolucija hoće da proširi i na proletarijat, a uz to ističe zahtev ekonomske i društvene zaštite radništva i drugih ugroženih društvenih slojeva. Naime, ne treba zaboraviti da je po završetku francuske revolucije bogati građanski sloj koji je postao stvarni dobitnik revolucije zabranio svaki vid organizovanja radnika, naročito radnička udruženja i njihovu borbu za poboljšanje bednog položaja ili ma kakvog političkog uticaja. No, među idejnim protagonistima francuske revolucije bilo je nekih koji su već tada isticali potrebu davanja socijalnih prava radnicima, kao npr. Englez Tomas Pejn (učesnik američke i francuske revolucije) koji je imao naročitog uticaja na pokret čartista u Engleskoj i na druge kasnije radničke pokrete koji su tražili proširenje demokratskih političkih prava i na radnike i druge siromašne slojeve, kao i poboljšanje njihovog položaja putem zakonodavstva. Ističe se ideja da bi proširenjem političkih prava, a naročito biračkog prava i na radnike, oni mogli putem parlamentarne borbe postići svoje političke ciljeve.

Takvo shvatanje socijalizma, nasuprot radikalno-revolucionarnim socijalističkim i komunističkim pokretima na evropskom kontinentu, naročito uzima maha u Engleskoj. Tako tzv. fabijanci u Engleskoj krajem prošlog i početkom ovog veka naročito ističu reformistički karakter socijalizma i mogućnost izgradnje socijalizma na ustanovama postojeće građanske demokratije, pa i privatne svojine, uz njeno podvrgavanje socijalnim ciljevima, pre svega putem poreske politike. Socijaldemokratski pokret u Nemačkoj, koji je bio stvorio najjaču socijalističku stranku u Evropi u drugoj polovini prošlog veka i koji je u velikoj meri preuzeo marksistička učenja, cepa se početkom ovog veka na reformističku socijalnu demokratiju, oličenu kasnije u II. internacionali, i na revolucionarni komunistički pokret oličen u III. internacionali. Ta dva pokreta su se razila, između ostalog i na pitanju svojine, jer je socijalna demokratija priznavala pomirljivost privatne svojine sa socijalizmom, nasuprot partijama III internacionale. Činjenica je da je socijalna demokratija u mnogim evropskim zemljama postigla velike uspehe, naročito u skandinavskim zemljama, visoko je podigla životni standard radničke klase uz proširenje političkih, ekonomskih i socijalnih prava radnika. Poznat nam je i razvitak zemalja pod uticajem III. internacionale.

Gde je sada veći socijalizam? Da li je socijalizam u većoj meri izgrađen u Švedskoj i Kanadi ili pak u Albaniji i Vijetnamu? Rekao bih da je socijalizam u većoj meri izgrađen u Kanadi, Švedskoj, Danskoj, itd. Dilema je u pitanju: što je socijalizam? Da li je socijalizam religija preko koje mogu dobiti spas na nebu, ako se krstim ili klanjam na određeni način? Da li sam onda spašen? Da li je socijalizam u tome da se ljudi u organizaciji udruženog rada ne mogu ponašati drugačije nego kako je predviđeno Zakonom o udruženom radu? Da li je to socijalizam ako radnici ne mogu uneti svoju deonicu u preduzeće, a stranac može, jer to Zakonom o udruženom radu nije predviđeno? Da li je to socijalizam, ili je socijalizam blagostanje što većeg broja ljudi?

Ako privatna svojina pomaže da rešimo pitanje milion nezaposlenih u Jugoslaviji, naročito u manje razvijenim regionima i republikama, ili pomaže da obradimo milion hektara neobradivog zemljišta — da li je to socijalistički? Privatna svojina ni u zapadnim kapitalističkim zemljama nije ista kao ranije. Jer, pored privatne svojine tamo se javljaju novi oblici kolektivne svojine koji vrše usmeravanje, socijalizaciju i kontrolu, dakle zahtev koji je socijaldemokracija istakla već u Vajmarskom ustavu. To socijalizam može preuzeti, takvu privatnu svojinu. Možemo iskoristiti pozitivne rezultate privatne svojine, a ograničavati je na razne načine — poreskom politikom, itd., o čemu sam u knjizi pisao. Prema tome, meni se čini da privatna svojina u krajnjoj liniji nije inkompatibilna sa socijalizmom.

Ako hoćemo ustanoviti određene oblike privatne svojine moramo postepeno to da radimo, postepeno da izbacimo iz našega sistema sve ono što očevidno vuče nazad, što očevidno dovodi do negativnih posledica i do haotičnog stanja, a moramo da dozvolimo nove oblike svojine koji se u krajnjoj liniji

svode ili na privatnu ili na kolektivnu. Jer, na primer, deoničarska svojina nije ništa drugo nego oblik privatne svojine; samo, deoničar neće da ulaže celu svoju imovinu, nego samo jedan mali deo. Slično je i sa zadružnom svojinom.

Prema tome, mi moramo tome pristupiti bez dogmi, što je najvažnije, i bez predrasuda. Pitanje otuđenja i razotuđenja čovečanstva, ako takvo pitanje uopće postoji, svakako nećemo moći rešiti u ovoj našoj relativno maloj Jugoslaviji, a još manje u današnje vreme.

SK u razvoju komunalnog sistema grada Zagreba

*Eugen Pusić, Josip Kregar,
Ivan Šimonović*

I. UVOD

Koncepcija komunalnog sistema dio je idejnog programa samoupravnog socijalizma kako ga je razvio Savez komunista Jugoslavije i dio ideološkog angažmana SK. Stoga su i problemi pred koje nas taj sistem stavlja često isto toliko posljedica emocionalno naglašene privrženosti dugoročnim ciljevima društvenog preobražaja koliko su i izraz aktualne problematike lokalnog upravljanja.

Uloga SK u društvu uopće, a posebno u političkom sistemu, toliko je centralna da bi raspravljati o tom sistemu, o njegovom razvoju i o dilemama pred koje nas razvoj dovodi, a izgubiti i jednog časa iz vida SK i smjer eventualnih promjena u toj organizaciji, znači izgubiti realnu podlogu za stvaranje iole pouzdanih zaključaka.

Uloga SK u upravljanju u komunalnom sistemu grada Zagreba, osobito u momentima zaoštavanja bilo kojeg lokalnog pitanja i u donošenju operativnih odluka o tim pitanjima, još je uvijek dovoljno važna da svaka produbljena analiza procesa odlučivanja mora poći od inicijative, intervencije, koordinacije i arbitriranja SK u tom procesu.

• Prezentirani tekst dionica je istraživačkog zadatka »Problemi integracije u komunalnom sistemu grada Zagreba«, koji je u okviru realizacije II. faze istraživačkog projekta »Komunalni sistem kao osnova i okvir grada Zagreba« realizirao istraživački tim Pravnog fakulteta u Zagrebu (S. Ivanišević, J. Kregar, Z. Pavić, M. Ramljak, I. Šimonović, J. Šimović) pod vodstvom prof. dr. Eugena Pusića. Istraživački zadatak realiziran je 1987. godine u suradnji sa Centrom za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreba.

Dokumentacioni prilozi preobimni su da bi mogli biti objavljeni u časopisu. Zato za interesirane čitaoce upućujemo na integralnu istraživačku studiju »Problemi integracije u komunalnom sistemu grada Zagreba« (izdanje Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Centra za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreb, str. 53—90).

U proteklih petnaestak godina dolazi do značajnih normativnih promjena u političko-upravnim institucijama u našoj zemlji, a posebno u komunalnom sistemu grada Zagreba SK je glavni pokretač tih promjena, ali se sam razmjerno sporo mijenja; zaostaje u prilagodavanju promjenama političkog sustava koje je sam pokrenuo i idejno utemeljio. Tek krizni procesi osamdesetih godina povod su kritičkijem razmišljanju o raskoraku između ustavno-normativno izražene vizije daljeg razvoja političke organizacije socijalističkog samoupravljanja i stvarnosti SK, kao organizacije pod dominacijom oligarhijskih struktura koje donose političke odluke otuđeno i od vlastitog članstva, iznad svih institucija za samoupravno odlučivanje u našem društvu. Sve se jasnije vidi dilema između zahtjeva za kontinuitetom i neophodnosti inovacija. S dramatskim produbljanjem opće društvene krize u našoj zemlji posljednjih godina, ova se dilema zaoštrava do najvećeg stupnja urgentnosti.

Iz tih razloga dali smo istraživanju SK — i to idejnim, strukturnim i funkcionalnim aspektima njegova razvoja kao političke organizacije ne manje nego njegovom specifičnom djelovanju i integriranju komunalnog sistema u gradu Zagrebu — više prostora nego što bi se to očekivalo na temelju kvantitativne usporedbe opsežnosti raznih dimenzija sve složenijeg zadatka upravljanja i samoupravljanja u gradu. Pri tome smo svjesno preuzeli rizik da pristup problemu SK na dvije razine naruši cjelovitost izvještaja.

U istraživanju smo primijenili metode koje smo smatrali najpodesnijima obzirom na njegovu ideografsku prirodu, usmjerenost na jedan primjer komunalnog samoupravljanja u jednom velikom gradu u jednom određenom momentu — deveta dekada dvadesetog stoljeća — njegova razvoja. U takvom istraživanju podaci, ma koliko brojni i detaljni, mogu biti samo ilustracije. Težište je neprekidno na cjelini, na cjelovitoj slici. A takvu sliku možemo steći samo neprestanim međusobnim povezivanjem podataka kroz tumačenje, kritičkom diskusijom dojmova koje je o cjelini stvorilo više istraživača, umjesto uobičajenom statističkom analizom povezanosti velikog broja različitih, a po pretpostavci istovrsnih pojava (korelacija, faktorska analiza, jednadžbe regresije, prepoznavanje pravilnosti — *pattern recognition* — i sl.).

— Pregledani su skraćeni zapisnici sjednica Predsjedništva GK SK i Gradskog komiteta SK za razdoblje od 1982 do 1986 godine. Valja odmah upozoriti da su zapisnici nužno do izvjesne mjere šablonizirani i da ne predstavljaju potpunu sliku događaja na sjednicama, pa je njihova vrijednost u tom smislu ograničena.

— Pregledani su programi rada SK SK i OK SK za razdoblje od 1982 do 1986. godine. Kod ovih je dokumenata problem velike općenitosti formulacija koja daje dojam da više-manje parafrazira opću liniju SK u danom razdoblju.

— Pregledani su godišnji izvještaji SK SK i OK SK općina za razdoblje od 1982. do 1986.

U zapisnicima komiteta nije naden trag bilo kakve kritike, problematiziranja, odnosno dovodenja u pitanje godišnjih izvještaja.

Nameće se usporedba programa rada sa zapisnicima kao evidencijom njihova tekućeg ispunjavanja, i izvještajima kao sažetkom ostvarenih rezultata. Poteškoća je u ovoj usporedbi da se tri navedene skupine dokumenata kreću

na posve različitim razinama općenitosti. Dok smo sadržaje zapisnika, odnosno dnevnih redova sjednica, mogli podijeliti na ukupno 14 kategorija okupljenih u široke klase — interna pitanja organizacije SK, pitanja koja proizlaze neposredno iz zadataka SK kao političke organizacije, pitanja upravljanja u komunalnom sistemu grada Zagreba (GZ) koja samo posredno spadaju u djelokrug SK u odnosu na svoje političke aspekte — sadržaj izvještaja, a pogotovo programa rada ne daje podloge za takvu detaljnu kategorizaciju. Mogu se u krajnjem slučaju usporediti tri glavne klase, a i to ne uvijek pouzdano.

— Pregledani su osobni podaci, biografije, radne i političke karakteristike kandidata za članove GK SK i OK SK u općinama na izborima 1986. godine.

— Provedeni su usmjereni razgovori (intervjui) s funkcionarima i nekim članovima GK SK, koji su se na tom položaju nalazili prije izbora i nakon izbora 1986. godine. U podsjetniku za vođenje intervjua pitanja su grupirana u tri glavne klase: mišljenje intervjuiranog o ulozi SK uopće i o problemima u vezi s tom ulogom, mišljenje intervjuiranog o specifičnoj ulozi SK u integraciji i koordinaciji političkog sistema u gradu Zagrebu, mišljenje intervjuiranog o izborima u SK 1986. godine i o dilemama koje su se u vezi s tim izborima pojavile.

— Od sekundarnih podataka iskorišteni su osobito:

a) statistički podaci iz Statističkog godišnjaka GZ za 1986. godinu iz Pregleda po općinama Zagreba za 1987. te podaci iz Popisa stanovništva 1981. godine za grad Zagreb;

b) podaci objavljeni u knjigama i istraživačkim izvještajima.

— Istraživači su tokom istraživanja razmjenjivali tekuće pisane komentare podataka i istraživačkih zahvata.

— Istraživači su tokom istraživanja održavali redovne interpretativne diskusije radi usklađivanja mišljenja, odnosno radi jasnijeg uočavanja dilema i raznih mogućnosti tumačenja raspoloživog materijala.

II. PODACI

1. Opći pokazatelji rada GK i PGK SKH Zagreb

a) U razdoblju od 1982. (travanj) do 1986. godine (veljača) Gradski komitet SK Zagreba održao je 31 sjednicu, a Predsjedništvo GK SK 153 sjednice — Komitet se dakle sastajao prosječno jednom u mjesec i pol dana (45,3 dana), a Predsjedništvo prosječno jednom u devet (9,29) dana. Ovaj podatak ukazuje na koncentraciju aktivnosti u političko-izvršnom organu, Predsjedništvu GK SKH Zagreb. Raspolagali smo sa skoro svim skraćenim zapisnicima Gradskog komiteta (30—96,77%) i sa 133 skraćena zapisnika Predsjedništva GKSK (86,93%). (Vidi tablicu G-1)

Unaprijed valja naglasiti dva momenta u vezi s iskoristivošću zapisnika za stvaranje zaključaka: 1) longitudinalno konstruirane promjene u radu sjednice mogu — budući da se radi o jednom slučaju — biti posljedica personalnih promjena, stvar osobnog stila i interesa više nego izraz dubljih i generalnih

tendencija u samoj organizaciji; 2) skraćeno bilježenje sjednica sa, u pravilu, istovrsnim dnevnim redovima, neminovno se pretvara u rutinu u kojoj se sve eventualno značajne razlike gube u povišnoj jednoobraznosti.

b) U tom periodu na dnevnom redu sjednica Gradskog komiteta našlo se 76 točaka dnevnog reda, odnosno 81 točka ako razdvojimo točke »razno« na sastavne dijelove, dakle prosječno 2,7 točka po sjednici.

U istom razdoblju Predsjedništvo GKSK je na dnevnom redu imalo 450 točaka, odnosno 650 ako kategoriju »razno« razdvojimo na podtočke, dakle prosječno 4,89 točaka po sjednici. (Vidi tablicu G-2)

c) Prosječno trajanje sastanaka Predsjedništva GK SK nešto je duže od tri i pol sata (3,65), no treba napomenuti da je prosjek izračunat na osnovi manjeg broja zapisnika u kojima je navedeno vrijeme početka i završetka sjednice.

d) Sa sjednice Gradskog komiteta u prosjeku je odsustvovalo 15,5 članova, no s obzirom na malu standardnu devijaciju podatka Komitet se ipak nije našao na granici ostvarenja statutom utvrđenog minimalnog broja prisutnih (kvorum). Od toga broja 63,23% odnosi se na opravdane izostanke, a 36,77% na neopravdane. Na sjednicama Predsjedništva GKSK u zapisnicima je zabilježen izostanak prosječno 4,5 članova, pri čemu je opravdanih izostanaka 67,89% a neopravdanih 32,11%.

Gradski komitet je organ koji u pravilu radi javno, ne samo u prisustvu poimenično navedenih predstavnika drugih institucija i organa, već i novinara, članova radnih grupa, komisija i sl. Ne treba isključiti mogućnost da nečije prisustvo nije registrirano u skraćenom zapisniku, a zbog personalne isprepletenosti članstva u komitetu i u drugim organima i organizacijama ovi podaci ne ilustriraju potpuno stvarni značaj Predsjedništva GK u integraciji komunalnog političko-upravnog sistema.

Indikativna je činjenica da sjednici Komiteta skoro bez izuzetka prisustvuju i članovi CK SKH i CK SKJ iz Zagreba (93,30%), a često i predsjednici drugih društveno-političkih organizacija u gradu (na 43,30% sjednice), te predsjednici i sekretari općinskih komiteta (na 43,30% sjednice) U tri slučaja na sjednice su izričito pozvani i predstavnici gradskih i republičkih upravnih organa i institucija

Sjednicama Predsjedništva češće prisustvuju predstavnici upravno-političkih organa Grada (na 63—47,36%) i privrede (45—33,83% sjednica).

Osim toga treba naglasiti da upravo ti predstavnici aktivno sudjeluju u diskusijama, da su ponekad referenti-uvodničari te da vjerojatno raspolažu specifičnim profesionalnim znanjem, informacijama, uvidom u tehničke elemente problema o kojima se odlučuje. Pitanje je u kojoj mjeri oni kroz raspravu u PGK dobivaju političku legitimaciju svojih akcija, a koliko se radi o prisustvu radi prenošenja stavova Saveza komunista na praksu upravljanja u Gradu. Ovaj podatak može se povezati s izjavom jednog respondenta: »SK je oprezniji u pogledu svog direktnog angažiranja u vlasti, s druge strane, ljudi iz organizacija vlasti zaplašeni su (štrajkovi i sl.) pa se nastoje pokriti uvlačeći SK u proces odlučivanja«.

Naišli smo samo na jedan slučaj kad su sjednici prisustvovali delegati gradske organizacije SK u Gradskoj skupštini (DPV), i jedan slučaj kad je

jedan član delegacije u DPV sudjelovao u radu predsjedništva Naravno, s obzirom na to da mi nismo imali sve (već 86,93%) zapisnika, možda su zabilježeni još neki slučajevi prisustva delegata DPV na sjednicama, a vjerojatno postoji i kumulacija članstva između delegatskih tijela i foruma GK. No, ostaje činjenica da delegati DPV u tom svojstvu sasvim iznimno sudjeluju u radu PGK.

Ovaj kontrast između relativno čestog i aktivnog prisustva vodećih funkcionera u Skupštini grada, IVG i upravnih funkcionera na sjednicama Predsjedništva, te sasvim iznimnog slučaja kada se na sjednicama nalaze delegati u DPV — govori o poteškoćama ostvarivanja načela da se u političkom djelovanju koriste institucije sistema. Ustvari se Komitet, a ne njegovo Predsjedništvo, javlja kao svojevrsna osnova za delegaciju u DPV, no Komitet se razmjerno rijetko sastaje, a još rjeđe to čini potaknut izričitim zahtjevom da bude točka konzultiranja za delegate u DPV (praktički, to se događa onda kada su na dnevnom redu razvojni planovi Grada, plansko-financijski dokumenti, ili druge opće teme). (Vidi tablicu G-3)

e) Gradski Komitet i Predsjedništvo GK SK su forumi čije članstvo aktivno sudjeluje u diskusijama

Na sjednicama Komiteta u analiziranom razdoblju za riječ su se javila 294 diskutanta, odnosno 9,8 po sjednici ili 3,63 po točki dnevnog reda. Najveći zabilježeni broj diskutanta o jednoj točki dnevnog reda je 16 (ne isključujemo mogućnost da svi diskutanti nisu navedeni u skraćenom zapisniku). Bez diskusije zaključeno je 47 točaka dnevnog reda (58,02%). Kod ukupno 14 točaka dnevnog reda zabilježeno je više od 10 diskutanta. Najviše diskusije izazvala je rasprava o dinamici članstva u gradskoj organizaciji SK (29 sjednica), položaju odgoja i obrazovanja (12), nizu tema o društveno-ekonomskoj stabilizaciji (2, 4, 5), rezultatima javne rasprave povodom XIII sjednice CK SKJ (20) te utvrđivanju liste kandidata za CK SKH i CK SKJ (30).

Na sjednicama Predsjedništva za riječ su se javila 1372 diskutanta, odnosno 10,32 po sjednici, ili 2,11 po točki dnevnog reda. Ako iz ovog broja izdvojimo točke »razno«, kod kojih obično nema diskusije, tada je prosječan broj diskutanta po točki dnevnog reda 3,01. Najveći zabilježeni broj diskutanta o jednoj točki dnevnog reda je 22 278 točka dnevnog reda zaključeno je bez diskusije (42,77%).

U 55 točaka dnevnog reda zabilježeno je više od 10 diskutanta. Najviše diskusije izazvali su kandidiranje za funkcije u gradu (116 sjednica), »kadrovska pitanja« (118) Univerzijada (109), stanje u KBC (133), rasprava o plansko-financijskim dokumentima Grada za 1985. (101), informacija o kadrovskim problemima u »Plivi« (141), te pripreme za godišnju konferenciju (99). (Vidi tablicu G-4)

f) Na sjednicama Gradskog komiteta 74% točaka dnevnog reda završava zaključkom, a polovica (51,67%) tih zaključaka sadrži zaduženja. Donekle drugačiji omjer nalazimo u analizi zapisnika Predsjedništva GK SK, gdje je zaključaka čak više nego točaka dnevnog reda (121%), no samo jedna petina (19,87%) sadrži konkretna zaduženja. Kod ovoga treba voditi računa o tome

da je samo Predsjedništvo izvršni organ te da ponekad i zaključak znači okončanje »slučaja«. (Vidi tablicu G-5)

g) Zaključci su u velikoj većini pozitivni, što ovdje znači da se prihvaćaju izneseni prijedlozi uvodničara ili dokumenti dostavljeni na raspravu. U svega nekoliko slučajeva ustanovljeno je da se prijedlozi ne prihvaćaju ili odbijaju (što je ovdje navedeno pod kategorijom »negativni zaključci«), ili je zaključak o njima odložen. Na sjednicama Komiteta 95% zaključaka je pozitivno, odloženih nema, te je dakle samo 5% negativnih.

Na sjednicama Predsjedništva GK 89,10% zaključaka je pozitivno, odgođenih odluka ima 4,06%, a negativnih 6,84%. Potvrđuje se iskustvo o važnosti uloge voditelja sastanka, prethodnih priprema i o tome kako je teško mijenjati jednom u obliku dokumenta formuliran stav. Prijedlozi se, dakle u pravilu prihvaćaju.

h) Referenti su najčešće članovi Predsjedništva, koji su profesionalno zaduženi za pojedinu oblast, i izvršni sekretari. Na sjednicama Gradskog komiteta uvodničari su najčešće izvršni sekretari (26,83%), predsjednik (21,95%), članovi predsjedništva zaduženi za pojedinu oblast (19,51%), sekretari (19,51%), te znatno manje predstavnici drugih tijela SK (4,88%), članovi komiteta (2,44%), društveno-političke zajednice (2,44%) ili privrede (2,44%).

Na sjednicama Predsjedništva GK SK izvršni sekretar je referent u nešto više od trećine slučajeva (36,22%), približno isto toliko i profesionalni član predsjedništva (32,65%), a karakterističan pokazatelj je podatak da je u 12,24% slučajeva referent osoba izvan sastava Komiteta i PGK.

Predsjednik i sekretar vjerojatno se češće javljaju kao uvodničari nego što je to zabilježeno u skraćenim zapisnicima.

i) U pravilu, sastanak Gradskog komiteta vodi predsjednik (samo jednom sastanak je vodio sekretar), a isto vrijedi i za sastanke PGK (92,48% — predsjednik, 7,52% sekretar).

2. Sadržaj rada PGK i PGK SKH Zagreb

a) Ono što analizom sadržaja dnevnih redova Predsjedništva GK SK i samog Gradskog komiteta upada u oči jest podatak da najveći dio njihove aktivnosti otpada na regulaciju općeg društvenog sistema i na probleme vlastitog funkcioniranja. Dnevni redovi prvenstveno sadrže pitanja kao što su funkcioniranje privrede kao cjeline ili posebnih njenih sektora, položaj društvenih djelatnosti, funkcioniranje javnih službi i sl. (36,90% točaka dnevnog reda Gradskog komiteta i 45,6% točaka dnevnog reda PGK SKH) ili pitanja organizacije, financiranja, kadrovskog popunjavanja itd. Gradskog komiteta, odnosno Predsjedništva GK SK (48,81% točaka Gradskog komiteta i 28,49% točaka Predsjedništva GK SK), dok na specifične zadatke koje SK ima kao politička organizacija otpada manji dio (14,29% točaka dnevnog reda Gradskog komiteta i 25,90% Predsjedništva).

Istina, i onda kada se bavi problematikom javnih službi, privrede i sl., gradska organizacija to radi sa svojeg specifičnog stajališta i vlastitim metodama. No, takva pitanja ipak sama po sebi nameću raspravu o tehničkim alter-

nativama, troškovima, organizacionim problemima, te navode SK da se stavlja u poziciju centra političke vlasti u društvu, da preuzima operativne zadatke (10,71, odnosno 21,11% točaka takvog je značenja), premda bi u sistemu trebalo djelovati samo posredno i premda ne raspolaže adekvatnom normativnom osnovom, unutarnjom organizacijom i profesionalnim aparatom. (Vidi tablicu S-1)

b) U kategoriju »vlastito funkcioniranje« ubrojali smo sve one točke dnevnih redova koje se tiču organizacije aktivnosti (raspodjela zaduženja, formiranje tijela i radnih grupa, radni dogovori i sl.), financija (prikupljanje i raspodjela sredstava, članarina, odluka o rashodima), personalnih odluka (izbori i imenovanja vlastitih članova), planiranja (planiranje budućeg i ocjena izvršenog rada) te posebno pitanja vezana za CITER-u.

c) Djelovanje SK kao političke organizacije nastojali smo analizirati kroz tri grupe ciljeva: a) opće političke aktivnosti (izbori, informiranje i sl.); b) zauzimanje stavova o pojedinim, politički značajnim, događajima i c) idejna akcija. Ovakvo grupirani podaci pokazuju da se najveći dio aktivnosti Predsjedništva GK SK odnosi na opću političku akciju (56,15%), a u okviru te kategorije na izbore i djelovanje u drugim društveno-političkim organizacijama. (Vidi tablicu S-3)

d) *Regulativno djelovanje* PGK prvenstveno je bilo usmjereno na probleme privrede (36,02), školstva i znanosti (15,68), društvene samozaštite (9,75), zdravstva (8,90), kulture (8,90) i stambeno-komunalnih djelatnosti (8,47). (Vidi tablicu S-4)

Kvantifikacije u tabelama o sadržaju rada PGK ne mogu biti sasvim precizne kako zbog problema definiranja kategorija (recimo, gdje bismo svrstali raspravu o »Univerzijadi«? — kod nas u C-1), malih frekvencija koje otežavaju upotrebu relativnih brojeva, tako i radi mogućeg dvostrukog bilježenja kad nam se dio iste akcije javlja kao stav a potom i kao regulativna akcija.

Zbog malih frekvencija u dnevnim redovima GK nije moguće vršiti analizu tih dnevnih redova prema preciznije razrađenim sastavnim dijelovima općih kategorija, te se dalje analiziraju samo dnevni redovi PGK.

3 Odlučivanje o kadrovima

a) Kadrovske odluke u širem smislu obuhvaćaju: pitanja izbora, personalne odluke u okviru Gradskog komiteta i Predsjedništva GK SK, odluke o kadrovima koje se donose na osnovu Društvenog dogovora o ostvarivanju kadrovske politike. Kako se o izborima i personalnim odlukama govori na drugim mjestima, ovdje se zadržavamo na analizi kadrovskih odluka u užem smislu, dakle onih koje se donose shodno društvenim dogovorima o kadrovima i drugim odlukama, a ne odnose se na izbore i na unutrašnji raspored zaduženja u Gradskom komitetu i Predsjedništvu GK SKH.

Kadrovske odluke nalazile su se na dnevnom redu 90 sjednica, odnosno u 67,66% sjednica. Prosječan broj kadrovskih odluka relativno je visok, iznosi čak 7,73 odluka po sjednici. U odnosu na ukupan broj odluka na svim sjednicama PGK, broj kadrovskih odluka iznosi 42,29 (U 8 slučajeva kadrovske od-

luke donošene su na osnovu širih lista kandidata kojima nismo raspolagali, te se ti slučajevi ne uzimaju u račun pri obradi broja kadrovskih odluka. Broj je dakle nesumnjivo veći, no ne znamo koliki.)

b) Relativno najveći broj kadrovskih odluka (41,09%) tiče se pravosuda — mišljenja o izborima, reizborima i imenovanjima nosilaca pravosudnih funkcija: sudaca, tužilaca, pravobranilaca i sl.; slijede one koje se tiču kandidata za funkcije u drugim društveno-političkim organizacijama (11,06%), te potom kandidata za funkcije u obrazovanju i znanosti (9,48%). Kada zbrojimo odluke koje Predsjedništvo donosi shodno članovima 5 i 6 Odluke o funkcijama u republici, gradu i općini za koje se obavljaju konzultacije, nosiocima konzultacija i načinu obavljanja konzultacija za te funkcije, te odluke sačinjavaju 23,56 kadrovskih odluka (ili čak 40% kadrovskih odluka ako izdvojimo odluke o pravosudnim funkcijama). (Vidi tablicu K-1)

c) Prijedlozi odluka o kandidatima uglavnom se prihvaćaju, i to obično bez diskusije (ili ona nije zabilježena u skraćenim zapisnicima PGK SKH).

To nije neočekivano s obzirom na relativno visok prosječan broj kadrovskih odluka po sjednici (Na 85. sjednici PGK SKH na dnevnom redu našla su se čak 83 prijedloga za davanje mišljenja u postupku kandidiranja).

Odgodeno je 8 (1,15%) takvih odluka, a negativno je mišljenje o kandidatu dano u 18 slučajeva (2,59%). (Vidi tablicu K-2 i K-3)

d) Da li u postupak odlučivanja pred PGK dolaze svi oni slučajevi koji bi po odredbi društvenog dogovora to trebali?

U odnosu na upravu, u promatranom razdoblju doneseno je 56 kadrovskih odluka i mišljenja. Od toga se 33 odluke tiču kandidata za funkcije u republičkoj upravi, 13 je mišljenja o kandidatima za funkcije u gradskoj upravi, a 4 o kandidatima za funkcije u saveznoj upravi. Ovome treba dodati i 4 mišljenja o kandidatima za dužnosti u ONO

Za usporedbu navodimo podatke o imenovanjima u gradskoj i republičkoj upravi (pri čemu ćemo isključiti i prvu, 1982, i posljednju, 1986. godinu promatranog razdoblja kako bismo eliminirali utjecaj nužnog protoka vremena između imenovanja i davanja mišljenja — dakle, u obzir uzimamo podatke za samo tri godine i uspoređujemo ih s odlukama PGK u razdoblju od pet godina) Prema *Narodnim novinama* (83/1985), broj kadrovskih promjena bio je 119, dok je Predsjedništvo dalo 33 mišljenja o kandidatima.

Prema *Službenom glasniku grada Zagreba*, broj imenovanja na funkcije u gradskoj upravi 1982—1985. bio je 60, a broj mišljenja PGK bio je 13.

Da ovakva odstupanja nisu slučajna, govori i zaključak PGK SKH od 30. 9. 1985: »Zadužuje se kadrovski sektor da ispita da li, i zašto, dolazi do izbora i imenovanja osoba na dužnosti, za koje su obavezne konzultacije, bez mišljenja PGK SKH«

4. Izbori 1986 Obilježja kandidata

Analiza obilježja kandidata na izborima 1986. godine izvršena je usporedbom kandidata prema komitetima (gradski, ukupno općinski, pojedini općinski), te usporedbom obilježja kandidata s obilježjima članstva SK, stanovni-

štva i zaposlenih u Zagrebu. Analizirana obilježja su: dob, spol, školska sprema, mjesto rođenja, vrsta rada, sektor rada i staž u SK. Za neke usporedbe nedostajali su nam relevantni podaci ili je njihovo međusobno uspoređivanje bilo znatno otežano. Prilikom analize kandidata za općinske komitete nisu uzeti u obzir općinski komiteti Dubrava, Sesvete, Velika Gorica i Zaprešić, jer su nam o njima nedostajali podaci. U pogledu nacionalnosti i spola stanovništva te stupnja stručnog obrazovanja zaposlenih, korišteni su podaci iz popisa 1981., dok su ostali podaci iz 1986. Sve navedeno upućuje na oprez prilikom zaključivanja temeljenog na ograničenom broju podataka kojima raspoložemo.

a) *Nacionalna struktura* članova gradske organizacije SK tek djelomično odražava nacionalnu strukturu stanovništva Zagreba (Vidi tablicu T-1). To je pogotovo očito kod Srba, čiji udio u članstvu 3—4 puta premašuje udio u populaciji.

Udio Hrvata manji je nego u populaciji (67,1 : 82,1), a udio onih koji su se izjasnili kao Jugoslaveni veći (9,6 : 7,0). Struktura kandidata ukupno grubo odgovara strukturi članstva, no između kandidata za pojedine općinske komitete postoje značajne razlike (Vidi tablicu T-4). Tako se udio Hrvata kreće između 75% ili više (Samobor, Susedgrad) i manje od 60% (Trnje, Trešnjevka, Novi Zagreb), a udio Jugoslavena između 3% (Susedgrad) i 21% (Črnomerec).

b) *Udio žena* u SK (manje od 1/3) znatno je manji nego u populaciji (Vidi tablicu T-2). Udio žena među kandidatima za općinske komitete nešto je manji nego udio u članstvu SK, a udio među kandidatima za Gradski komitet jedva je veći od 1/5. Udio žena među kandidatima za pojedine općinske komitete varira između oko 1/5 (Samobor) i oko 1/3 (Trešnjevka, Črnomerec).

c) *Stupanj obrazovanja* kandidata za članove općinskih komiteta i pogotovo Gradskog komiteta u prosjeku je znatno viši od stupnja obrazovanja zaposlenih u Zagrebu. Dok nekvalificirani, polukvalificirani i oni s nižom stručnom spremom čine oko 1/3 zaposlenih, među kandidatima za općinske komitete su rijetki (u prosjeku 7%), a u Gradskom komitetu ih uopće nema. Među zaposlenima 11% ima visoku stručnu spremu, među kandidatima za općinske komitete preko 40%, a među kandidatima za Gradski komitet 50%. Među kandidatima za Gradski komitet preko 16% ima znanstveni stupanj magistra ili doktora znanosti. Među kandidatima za pojedine općinske komitete razlike su također značajne (Vidi tablicu T-7): dok općinski komiteti Centar i Medveščak nemaju među kandidatima niti jednog nekvalificiranog, polukvalificiranog ili s nižom stručnom spremom, takvih je u Trešnjevki od 1/4. U općini Centar visoku stručnu spremu ima 60% kandidata (od toga 1/3 i magisterij ili doktorat), a u općini Peščenica samo 19% kandidata.

d) U skladu s očekivanjima kandidata za Gradski komitet u prosjeku su nešto stariji od prosječne dobi kandidata za općinske komitete (Vidi tablicu T-5), no razlike između pojedinih komiteta prilično su naglašene. Tako su kandidati za Općinski komitet Centar osjetno stariji od kandidata za druge komitete, pa i Gradski komitet. Dok je u općini Samobor 34% kandidata rođeno nakon 1956, takvih je u općini Centar tek 14%.

e) U pogledu *mjesto rođenja* zanimljiv je podatak da je tek oko svaki peti kandidat za Gradski ili općinske komitete rođen u Zagrebu (Vidi tablicu T-8). Migracijski tokovi i širenje grada mogu vjerojatno samo djelomično protuma-

čiti ovaj nalaz. Kod kandidata pojedinih općinskih komiteta vidljiva je češća zastupljenost određenog mjesta rođenja nego kod drugih općinskih ili Gradskog komiteta: kod kandidata Općinskog komiteta Maksimir to je Sjeverna Hrvatska, kod Susedgrada Slavonija, kod Centra Bosna i Hercegovina te Dalmacija itd.

f) Kandidati za komitete značajno se razlikuju prema vrsti rada kojeg obavljaju u okviru svog zanimanja. (Vidi tablicu T-9). Među kandidatima za Gradski komitet 19% radi u proizvodnji, dok je takvih među kandidatima za komitete Centar i Peščenica 5%, odnosno 38%. Među kandidatima za Gradski komitet je preko 43% rukovodilaca, a među kandidatima Peščenice tek 15%. Kandidati se značajno razlikuju i prema sektoru rada. (Vidi tablicu T-10) — u privredi ili industriji je 45% kandidata za Gradski komitet, 11% kandidata za općinski komitet Centar i 62% kandidata za Samobor. Ukupno gledano, u neprivredi radi samo 22% kandidata za općinski komitet Samobor i čak 69% kandidata za Centar.

g) Očite su i razlike u pogledu dužine partijskog staža. Nakon 1975. u SK je stupila oko 1/5 kandidata za Gradski komitet te Općinski komitet Centar i čak 1/2 kandidata za Općinski komitet Zaprešić.

Ranije spomenuta ograničenja u pogledu opsega prikupljenih podataka i njihove usporedivosti ostavljaju otvoreno pitanje u kojoj su mjeri razlike uočene u pogledu obilježja kandidata za pojedine komitete rezultat slučaja, specifične strukture članstva obzirom na strukturu populacije ili koncentracije organizacija specifičnog tipa na određenom prostoru, odnosno rezultat longitudinalne reprodukcije kadrova sličnih obilježja unutar pojedinih komiteta. Ipak, značajne razlike u pogledu obilježja kandidata za pojedine komitete, članstva SK i populacije ukazuju i na vjerojatne razlike u pogledu interesa. Kako je prilikom izbora 1986. godine, premda se radilo o izborima s više kandidata, »višak« kandidata bio relativno mali (za Gradski komitet bilo je predloženo tek oko 11%, a za 10 analiziranih OK oko 13% kandidata više nego što je izabrano), nalazi u pogledu kandidata za Gradski i općinske komitete prilično su primjenjivi i na članove Komiteta.

5. Izbori 1986. Neizabrani kandidati

Kako nismo raspolagali izravnim podacima o neizabranim kandidatima za Gradski i općinske komitete, usporedili smo popise kandidata sadržane u izbornim materijalima iz 1986. s adresom Gradskog komiteta i popisom članova općinskih komiteta iz 1987., pretpostavivši da kandidati čija se imena ne nalaze u adresaru niti na popisima nisu prošli na izborima 1986. Podaci možda nisu sasvim odgovarajući — u godinu dana neki su kandidati, premda su bili izabrani, mogli prestati biti članovi komiteta. S druge strane, usporedba između spomenutih materijala ukazala je da dio članova komiteta (u prosjeku po dva člana po komitetu) nije bio na popisu kandidata prilikom izbora 1986. Kako su svi članovi komiteta vjerojatno kooptirani u komitete nakon izbora, ne možemo biti sigurni da među njima nema i onih koji nisu prošli na izborima, ali su kasnije kooptirani u komitete.

a) Prema podacima kojima raspoložemo (Vidi tablicu T-13), u Gradski komitet nije izabrano 11,3% kandidata, a u 10 promatranih općinskih komiteta u prosjeku 12,8%. Razlike u pogledu »viška« predloženih kandidata, odnosno udjela neizabranih u ukupnom broju kandidata su znatne. Najmanje neizabranih kandidata bilo je u Trnju — 3 (6,4%), a najviše u Trešnjevki — 9 (18,4%).

b) Ima indicija da izbori za sve općinske komitete nisu bili jednako obiljno shvaćeni od strane izbornih tijela. Tako je s liste kandidata za jedan općinski komitet — koja je sadržavala 49 imena — od 9 kandidata otpalih prilikom izbora 5 bilo poredano jedan do drugog pri kraju abecedne liste, a u dva općinska komiteta od po 4 otpala kandidata po tri su se nalazila na samom kraju liste.

c) Zanimljivo je spomenuti da više kandidata za članove predsjedništva, pa i predsjednika ili sekretara, nije prošlo na izborima. Iz podataka nije bilo moguće razlučiti da li se radi o kandidatima koji su se i ranije nalazili na položaju, ali nisu zadovoljili, o ranijem zamjeranju kandidata određenim sredinama, o nedostacima u kandidacionom postupku ili o nečem drugom. Indikativan je međutim primjer jednog kandidata koji nije bio izabran u određeni općinski komitet, a izabran je u Gradski komitet za koji je također bio kandidiran.

d) Kako se radi o relativno malom broju neizabranih kandidata, usporedba između obilježja svih kandidata i neizabranih kandidata može se točno provesti samo općenito, te eventualno ukazati na neke ekstreme u pogledu pojedinih komiteta. Kandidati i neizabrani kandidati za 10 općinskih komiteta uspoređeni su prema narodnosti, spolu i godini rođenja, a za 9 općinskih komiteta i prema stupnju stručnog obrazovanja.

e) Dok su među kandidatima za općinske komitete 65,4% prema narodnosti Hrvati (Vidi tablice T-1 i T-2), Hrvata je među neizabranim kandidatima 48,1%, Srba je među kandidatima za općinske komitete 18%, a među neizabranima 25%. Udio onih koji su se izjasnili kao Jugoslaveni među kandidatima i neizabranim kandidatima je gotovo isti (11,66 : 11,5%), a odnos između kandidata ostalih narodnosti i neizabranih kandidata ostalih narodnosti jest 4,9 : 15,4%. Narodnosni sastav neizabranih kandidata za pojedine komitete varira, tako da među neizabranim kandidatima za jedan općinski komitet nema niti jednog Hrvata, dok među neizabranima za drugi općinski komitet nema nijednog koji nije po narodnosti Hrvat.

Drugačije izraženo, kandidati općenito nisu bili izabrani u 12,8% slučajeva: od toga kandidati Hrvati u 9,4% slučajeva, Srbi u 17,8%, kandidati koji su se izjasnili kao Jugoslaveni u 12,8%, a kandidati ostalih narodnosti u čak 40% slučajeva (pri tome, međutim, treba spomenuti da je neizabranih kandidata ostalih narodnosti bilo ukupno samo 8).

f) Odnosi između kandidata i neizabranih kandidata obzirom na spol prilično je sličan (Vidi tablice T-3 i T-14). Udio žena među kandidatima (28,6%) tek je nešto manji nego među neizabranim kandidatima (30,8%). Muškarci nisu bili izabrani u 12,5%, a žene u 13,8% slučajeva.

g) Razlike između kandidata općenito i neizabranih kandidata obzirom na stupanj stručnog obrazovanja pomalo su neočekivane. (Vidi tablice T-3 i T-15) Dok je udio nekvalificiranih, polukvalificiranih, odnosno onih s nižom

stručnom spremom među kandidatima 7^{0/0}, među neizabranima je tek 4,3^{0/0}. Kako je udio kvalificiranih, odnosno visokokvalificiranih među kandidatima općenito također viši nego među neizabranima (19^{0/0} : 14,9^{0/0}), čini se da relativno niži stupanj stručnog obrazovanja uopće ne predstavlja diskriminativni faktor u pogledu vjerojatnosti da kandidat bude izabran.

Suprotno tome, udio kandidata sa srednjom stručnom spremom značajno je veći među neizabranim kandidatima (31,3^{0/0}) nego među kandidatima uopće (19,2^{0/0}). Isto vrijedi i za neizabrane kandidate s višom školskom spremom (12,8^{0/0} : 9,4^{0/0}).

Kandidata s visokom stručnom spremom ponovno je pak osjetno više među kandidatima uopće nego među neizabranima (40,6^{0/0} : 29,8^{0/0}). Nalaz da s jedne strane nekvalificirani, polukvalificirani ili kandidati s nižom stručnom spremom nisu bili izabrani u 7,7^{0/0}, a kvalificirani, visokokvalificirani baš kao i oni s visokom stručnom spremom u 9,3^{0/0} slučajeva, a da s druge strane kandidati sa srednjom, odnosno višom školskom spremom, nisu bili izabrani u čak 20,8^{0/0}, odnosno 17,1^{0/0} slučajeva, teško je protumačiti.

h) Razlike u pogledu dobne strukture između kandidata uopće i neizabranih ukazuje na određenu prednost mladih, no ne i najmladih kandidata. (Vidi tablice T-3 i T-16) Udio rođenih do 1935. među kandidatima uopće nešto je manji nego njihov udio među neizabranim kandidatima (11,6 : 13,4^{0/0}), kao što je to slučaj i kod rođenih između 1936. i 1945. (udio među kandidatima uopće 30,1, a među neizabranima 34,6^{0/0}). S druge pak strane, udio rođenih između 1946. i 1955. značajno je veći među kandidatima uopće nego među neizabranima (37,3 : 30,8^{0/0}). Udio najmladih, rođenih nakon 1956., među kandidatima gotovo je jednak udjeu među neizabranim kandidatima (21 : 21,2^{0/0}). Najčešće nisu bili birani kandidati rođeni između 1926. i 1935. godine (u 15,8^{0/0} slučajeva), a najrjeđe nisu bili birani kandidati rođeni od 1946. do 1955. (u 10,0^{0/0} slučajeva).

Tijekom istraživanja razmjerno je rano postalo jasno da zaključci na temelju svega prikupljenog materijala ne smiju biti formulirani generalno, s atributima »uvijek«, »nikada«, »svi«, »nitko« i sl. (Neki intervjuirani funkcionari, npr., doveli su u sumnju zaključke na koje su podaci iz zapisnika jasno upućivali). To nije toliko posljedica slabosti podataka, mada često manjkavili i nesavršenih, koliko posljedica neponovljive i u biti neusporedive prirode zbivanja koje je predmet studije slučaja, na što smo na početku upozorili i sa čime smo se stalno suočavali tokom rada. Iz smanjene mogućnosti objektivizacije podataka u studiji slučaja, proizlazi neminovno širenje prostora za subjektivnost istraživača. Budući da je njihova interpretacija prisutna u pozadini svakog zaključka, treba odmah upozoriti na implikacije pretezanja subjektivnog nad objektivnim. Projiciraju li istraživači svoja vlastita različita gledanja na ulogu SK i na razvoj te uloge na predmet svog istraživanja tako da u neku ruku dobivaju iz materijala odgovore koje su sami u nj unijeli? Koje su uopće granice do kojih su istraživači bili spremni ići u prosudivanju alternativa u budućem razvoju SK i njegove uloge u gradu Zagrebu, do kamo su smatrali da seže njihov istraživački mandat? Nije li akciona priroda polazne koncepcije istraživanja usmjeravala istraživače na to da prihvate stvari kakve

jesu i u tom okviru predlaže inkrementalna poboljšanja u tome kako se radi ono što se oduvijek radilo? Drugim riječima, nismo li se i nehotice prilagodili naručiocima istraživanja i našim očekivanjima njihovih očekivanja od nas? Nije li u tako složenoj problematici pojednostavljivanje neminovno i nismo li kroz takvo pojednostavljivanje izgubili baš ono što je novo, specifično i značajno, po čemu bi se istraživanje trebalo razlikovati od spekulacije ili pak slobodnog razmišljanja iskusnih praktičara? Da smo svjesni tih pitanja, znači da smo u radu nastojali izbjeći opasnosti na koje ukazuju. Ipak, smatramo realističnim prezentirati naše zaključke kao poticaj za informiranu diskusiju, a ne kao autoritativne »stručne« ocjene.

III. DILEME O ULOZI SK I PRAVCI RAZVOJA TE ULOGE

1. Osnovna dilema, uočena već u pripremnom istraživanju, napetost je »između orijentacije na posredno djelovanje idejno političkim usmjeravanjem i orijentacije na neposredno djelovanje kroz strukture vlasti u gradu i općinama« (*Komunalni sistem kao osnovica i okvir razvoja grada Zagreba*, uvodna studija, Zagreb, 1987, str. 98). U stvari, to je dilema između tradicionalne uloge SK kao jedinog selektora u sistemu političkog odlučivanja kod nas, dakle same jezgre političke vlasti, i njegovog projektiranog postepenog povlačenja s te pozicije, kako je odlučeno, nagoviješteno i razrađeno od rezolucija VI Kongresa KPJ — SKJ do Kardeljevih prijedloga u *Pravcima razvoja*... Ope-racionalizacija teoretskih opredjeljenja u toj dilemi još nije takva da bi mogla uvijek poslužiti kao pouzdani vodič u praktičnoj akciji. Preko toga, međutim, ostaju i dalje oprečna mišljenja o mogućnosti da SK — koji je izveo revoluciju čije je osnovno pitanje baš pitanje vlasti — svoju vezu s vlašću uopće prekrši ili bar stavi na posve nove temelje, odnosno nastavljaju se nedoumice o tome koja bi točno mogla i trebala biti uloga SK nakon takve promjene.

2. Možda su najdublji idejni korijeni oklijevanja SK u odnosu na svoju ulogu u vlasti nedovoljna jasnoća u odnosu prema idejnom nasljeđu Karla Marxa i prema doktrini marksizma kako se razvila u praksi radničkog pokreta u svijetu. Marx je prvi dao produbljenu analizu kapitalističkog ekonomskog i društvenog poretka i njegove su ideje postale nezaobilazno polazište svake globalne društvene analize uopće, i to po dvije svoje karakteristike: time što senzibiliziraju mišljenje za osnovnu dimenziju društvenog zbivanja, naime za ljudske interese, i time što ukazuju na ulogu i važnost ljudskog rada, načina kako te kojim tehničkim sredstvima i u kakvim međusobnim odnosima ljudi svrhovito djeluju. I zaista, sva društvena znanost do danas polazila je putem ovih dviju osnovnih tendencija, bez obzira što pojedini istraživači mislili o samom Marxu i njegovim zaključcima (v. R. Boudon, 1983).

Doktrina marksizma razvila se prvenstveno kroz praksu radničkih pokreta, najprije u opoziciji i revolucionarnoj kritici vladajućih poredaka utemeljenih na klasnoj dominaciji, a zatim na vlasti u obliku »diktature proletarijata«, odnosno monopola odgovarajuće političke organizacije na utjecaj u političkom sistemu. U tom su razvoju izvorne Marxove ideje ukrućene da bi

mogle poslužiti kao neutralizatori intenzivne neizvjesnosti u razdoblju borbe, revolucije i neposredno poslije nje. U isti mah, one su shvaćene kao neposredni izvor uputa za praktičnu akciju, osobito u izgradnji novih sistema vlasti. Ovu funkciju, međutim, nisu mogle ispuniti, jer su kao općenite teoretske hipoteze bile tek prvi korak na putu prema dubljem razumijevanju društvenih procesa, a ne još stabilizirano znanje iz kojeg bi se tehnološka pravila praktičnog djelovanja mogla direktno izvesti. Tako je došlo do toga da je praksa pošla putem pragmatikog rješavanja tisuća praktičnih problema koje je nametao razvoj, a u rješavanju se pozivala na postavke marksizma, u pivom redu radi legitimiranja svojih rješenja.

Na taj je način svijest o marksizmu postala dvoznačna. S jedne strane, partijski su kadrovi očekivali od marksizma stvarnu pomoć u praktičnoj orijentaciji, a tu su pomoć mogli dobiti samo na najopćenitijoj razini, upozoravanjem na centralnost interesa i na važnost modaliteta ljudskog rada. S druge strane, ovi su isti kadrovi u svom svakodnevnom djelovanju bili prisiljeni da se snalaze pragmatiski i postajalo im je sve jasnije da pozivanje na marksizam pri tome u stvari znači naknadno opravdavanje rješenja koja su proizašla iz prakse i iz zdravorazumskog razmišljanja, a ne iz marksističke teorije.

SKJ je, od svog VI Kongresa na dalje, nastojao spriječiti dogmatizaciju marksizma. Ali dvoznačnost o kojoj je upravo bila riječ nije uspio izbjeći. I u SKJ jezgro funkcionara aparata i političkih aktivista očekivalo je i očekuje od marksizma praktički upotrebe upute za akciju na gotovo svim područjima društvenog djelovanja. Stoga i u našim intervjuima funkcioneri ističu ovu funkciju marksizma, pa prema tome potrebu da se on izučava, osobito među mladim članovima SK. Ali, u isti mah ne mogu ne biti svjesni da se za određena rješenja tek naknadno nalaze argumenti iz marksističke teorije.

Orijentaciona i legitimaciona funkcija marksizma interferiraju u svijesti aktora, i sukob se ne može riješiti tvrdnjom da marksizam ima u isti mah i jednu i drugu funkciju. Ova suprotnost rješiva je u krajnjoj liniji samo u onoj mjeri u kojoj se SK oslobađa pritiska da djeluje kao dio mehanizma vlasti, a time i odgovornosti za rješenja koja se od vlasti očekuju. Kao vodeća idejna snaga SK bi imao i slobodu i potrebni okvir da razvija društvenu misao polazeći putem na koji je ukazao Marx, a da nitko od njega ne bi očekivao niti smio očekivati odgovore na sijaset pitanja svakodnevne prakse, na koja odgovore može pružiti samo specijalizirano sistematizirano iskustvo na odgovarajućim stručnim područjima. Sistematičnost mišljenja na razini teorije i sistematizacija iskustva radi upotrebe u praksi, iako povezane, na današnjem stupnju razvoja društvenih znanosti još se ne mogu izvesti neposredno jedna iz druge.

U vezi je s idejnim aspektom uloge SK također pitanje njegove funkcije kao mobilizatora masa, iznad i preko pukog objektivnog registriranja procesa koji se odvijaju u društvu. U današnjem momentu, kad je pomanjkanje motivacije jedan od očiglednih i dugoročnih izvora kriznog stanja, nekima se čini poželjnim vraćanje na tradiciju kad je revolucionarna karizma KP i SK zaista mobilizirala ljude. Pitanje je, ipak, je li i pod kojim uvjetima takvo vraćanje moguće, nakon što su izvori karizmatičnosti presušili, a karizma se biro-

kratizirala u simbiozi s vlašću.* Pitanje je također, je li takvo vraćanje poželjno, obzirom na disfunkcionalne popratne pojave karizmatičnih režima, netolerantnosti, monolitizam, nedemokratičnosti.

3. Zagreb raste, postaje sve raznovrsniji po osobnim karakteristikama svojih stanovnika, po zanimanjima, stilovima, orijentacijama. A to znači i po interesima. Interesi, legitimirani samoupravnom autonomijom ljudi i organizacija, sve se više diferenciraju. U kojoj je mjeri naš politički sustav, pokraj dominantnog položaja funkcionarsko-aparatske jezgre SK u njemu, u stanju odraziti pluralizam interesa?

Do diferencijacije dolazi i u SK kako na planu idejnih interesa tako i na razini institucionalnih interesa nastalih postojanjem organizacije i položajem u njoj, te, konačno, na nivou osobnih materijalnih i karijernih interesa profesionala u SK. Nema, ipak, znakova da bi ova diferencijacija zaustavila proces oligarhizacije — karakterističan za sve velike političke organizacije — tj. proces koncentracije utjecaja u rukama funkcionarsko-profesionalne jezgre u SK. Možda je za sada glavni efekt interesne diferencijacije smanjena mjera u kojoj ova jezgra može računati na podršku članstva, smanjena efektivna disciplina i tradicionalna monolitnost. Valjalo bi očekivati da će pristupanje novih članova biti sve više motivirano ulogom članstva kao uvjetom za normalno napredovanje u odabranom zanimanju. Isto tako, ne bismo smjeli smetnuti s uma da će intenzivni osobni interesi funkcionarsko-profesionalne jezgre pa i neposredni materijalni interesi na privilegijama koje su rezervirane za tu jezgru, kočiti pa i sprečavati one promjene u SK koje bi te interese dovele u pitanje.

Interesi u društvu se diferenciraju, a političke institucije komunalnog sistema nisu dovoljno autonomne da bi se ova diferencijacija mogla kroz njih izraziti. To otvara dvije mogućnosti koje se ne isključuju: prvo, diferencirani će se interesi nastojati izraziti izvan normiranih ustavnih i statutarnih kanala, i drugo, diferencirani će interesi potražiti svoje ostvarivanje neposredno kroz SK kao stvarno mjesto donošenja efektivnih odluka u društvu.

Razvoj otvara niz pitanja koja do sada nisu otvoreno postavljena u organizaciji SK:

Znači li pluralizam načelnu mogućnost diferencijacije mišljenja i unutar samog SK? Do kojih granica? Je li praksa demokratskog centralizma usklađiva sa zahtjevom unutar-partijske demokracije, s naglaskom na osnovne organizacije i na članstvo? Može li se ona pomiriti s idejom i praksom samoupravlja-

* Odraz je tog stanja vidan, primjerice, u rezultatima ispitivanja javnog mnijenja provedenog na 1403 ispitanika u gradu Zagrebu između 14. VI i 6. VII 1987. (Izveštaj IDIS, Zagreb, 1987, str. 22):

Pitanje: Molimo Vas da ocijenite ugled organizacije SK u Vašoj sredini

	%
1. Uopće nema ugleda	13
2. Ugled je minimalan	23
3. Ugled je osrednji	48
4. Ugled je iznad prosjeka	5
5. Ugled je vrlo visok	4
6. Bez odgovora	7

nja? A idejna i interesna diferencijacija među stanovništvom? Može li se ona izražavati pod uvjetima monopola SK na političku organizaciju? Može li SK kao jedinstvena organizacija postati kanal za izražavanje pluralizma interesa? S tim je u vezi i odnos SK prema samoupravljanju kao procesu sticanja stvarne autonomije radnika na svom radnom mjestu i u društvenom sistemu uopće. Koći li SK u svojoj sadašnjoj poziciji samoupravljanje ili bi ono bez te pozicije, u današnjim početnim fazama svog razvoja, odvelo u anarhiju? Bezuvjetno prihvaćanje samoupravljanja na razini načela suprotstavlja se rezervama koje postoje u SK obzirom na praktične manifestacije samoupravljanja, rezervama koje se prikazuju kao budnost prema zloupotrebama.

Ove dileme zahvaćaju i tradicionalni pojam radničke klase. Radnici kao skupina sve su manje homogeni po stručnosti, geografskom porijeklu, običajima i interesima; posebno u Zagrebu sve veći broj radnika radi izvan neposredne materijalne proizvodnje. Tehnološko-informatička revolucija doduše, nije za sada još dublje utjecala na način kako većina ljudi radi u ovoj zemlji, premda otvara perspektivu za duboke promjene u budućnosti. U svakom slučaju, tradicionalni pojam radničke klase kao nosioca tehničkog progressa, kao jedinstvene društvene skupine koja je eksploatirana i time na isti način motivirana na mijenjanje eksploatatorskih društvenih odnosa uopće, transformira se u toku općeg, a pogotovo u toku našeg suvremenog razvoja. Otvara se pitanje: koga, u stvari, predstavlja i predvodi tradicionalna »avangarda radničke klase« oličena u SK? Verbalna vjernost pojmu radničke klase, koja je nesumnjivo prisutna i danas u SK, može imati više konkretnih značenja. Jedno je značenje posebne brige za one skupine u društvu koje u današnjoj našoj društvenoj strukturi na bilo koji način slabije »prolaze«, diskriminirane su ili inače trebaju zaštitu. Drugo je moguće značenje »radni ljudi«, dakle praktički svi zaposleni, a pritom SK prestaje biti partija u tom smislu da predstavlja samo jedan dio društva, postavši mehanizam općeg društvenog predstavljanja. Treće je moguće značenje da je SK, u smislu Marxove vizije, u potrazi za onom društvenom skupinom koja na današnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga predstavlja glavnu propulzivnu snagu tehnološkog i društvenog napredovanja. Suočeni s društvenom krizom sve većih razmjera, ne smijemo zaboraviti ni obratnu mogućnost. Naime, da pritisak ekonomske oskudice i društvene neizvjesnosti dovede do dediferencijacije u društvu uopće, pa i u gradu Zagrebu. Da se interesi ljudi opet koncentriraju na oskudna sredstva za zadovoljavanje primarnih potreba i da se suprotstavljene interesne pozicije polariziraju oko raspolaganja tim sredstvima.

4. Konačno, na nivou uloge SK u političkom sistemu otvara se načelna dilema između pozicije SK kao opće »vodeće snage« u društvu i pozicije SK kao jedne od pet DPO koje šalju delegacije u DPV općinskih i republičkih skupina, koordinirane u okviru SSRN.

Odredbe Ustava iz 1974. ostavljaju ovu dilemu načelno otvorenom. U »Osnovnim načelima« Ustava (točka VII A 1 II), pozicija SK definira se kao »osnovna snaga«. U istom mah, Ustav (čl 133/1, 139) daje SK kao jednoj od pet DPO, ravnopravnih u okviru SSRN, pravo da bira svoju delegaciju u DPV delegatskih skupština općina i republika. U praksi, kao i u svijesti intervjui-

nih funkcionera, uloga vodeće snage konzumira i zbog toga potiskuje u drugi plan ulogu delegacije u DPV.

Iste je vrste problem odnosa SK i drugih DPO. Ulogu »okvira«, unutar kojeg DPO dogovorno utvrđuju listu kandidata za delegate u skupštini DPZ, Ustav povjerava Socijalističkom savezu radnog naroda (čl. 132 al II). Međutim, u stvarnosti SK dominira nad drugim DPO, u prvom redu svojom ključnom ulogom u određivanju kandidata za vodeće funkcije u njima. Znači da ostale DPO, u prvom redu SUBNOR i u nešto manjoj mjeri SSJ, počinju razvijati svoja posebna stanovišta o pojedinim pitanjima upućuju na nastanak posebnog identiteta i posebne samosvijesti svake DPO. Sa stajališta funkcioniranja našeg političkog sistema, kako je koncipiran Ustavom iz 1974., takav je trend pozitivan i SK bi ga trebao podržati.

Pomaklo se težište legitimiteta SK i njegove uloge u političkom sistemu. Pored tradicionalnog isticanja historijskog legitimiteta na temelju pokretanja i vođenja oslobodilačke borbe i revolucije i legitimiteta kao nosioca samoupravne demokratizacije, postepeno prodiere argument da legitimitet SK počiva na nepostojanju alternativa za njegov sadanji vodeći položaj. Sve bi alternative naime navodno odvele u katastrofu, u »libanonizaciju« zemlje.

U cjelini, SK se odriče uloge »dežurnog milicajca« u društvu, ali još ne vidi jasno kako da se te uloge oslobodi. Dopustiv utjecaj SK u društvu nije za sve jednako definiran. Naprotiv, eventualno efektivno povećanje utjecaja koje bi društvo imalo na SK i njegove odluke ostaje za budućnost teoretski i praktički otvoreno pitanje.

IV. STRUKTURA I NAČIN RADA SK U GRADU ZAGREBU

1. U okviru opće problematike položaja SK kao cjeline u društvu, SK u gradu Zagrebu orijentiran je svojim izričitim zaključcima i usvojenom političkom linijom na demokratizaciju unutar SK, unutar političkog sistema i unutar društva. Postavljeno je pravilo: raditi preko institucija sistema, neizravnim miješanjem SK u operativu vlasti, privrede ili drugih društvenih djelatnosti. Ni kod koga nismo naišli ni na kakvu rezerve u pogledu ove linije.

U praksi, ipak, sama je linija višeznačna i u detaljima svakodnevne aktivnosti različito se interpretira. Demokratizacija u SK ne smatra se suprotnom demokratskom centralizmu već spojivom s njime. Demokratizacija u političkom sistemu nije u opreci s dominantnom ulogom SK u odnosu na druge DPO, niti s njegovom ulogom konačnog arbitra u ključnim pitanjima DPZ. Demokratizacija u društvu ne znači da SK nema pravo da se miješa u bilo koje pitanje ako smatra da je ono politički važno. Uloga građana prepuštena je procesu postepene demokratizacije, s time da je u centru pažnje demokratizacija u odnosu između članova SK i foruma SK. Afirmacija odgovornosti SK za stanje u društvu, pa dijelom i za sadašnje krizno stanje, znači u istom mah i potvrdu njegove vodeće uloge. U svijesti vodećih kadrova u GK SKZ koegzistiraju tendencije prema otvaranju i snage inercije u pogledu tradicionalnog položaja SK. Dok se bez rezerve prihvaćaju izbori s više kandidata, postoje rezerve ne samo prema više programa, različitih po sadržaju, iza kojih bi poje-

dini kandidati stajali, nego i prema više pristupa ostvarivanju istog zajednički usvojenog progama. Uskladjivanje nove linije i inercije starog vrši se velikim dijelom na verbalnoj razini (npr., razlikovanjem »vodeće« i »rukovodeće« uloge SK).

Ipak, nema sumnje da sadašnja linija dovodi postepeno do većeg utjecaja drugih institucija komunalnog sistema. Nuzefekt toga je da se sve više diferenciraju položaji u SK od položaja u drugim organima i funkcijama, tako da nastaju alternativne karijere za koje je članstvo u SK samo početni uvjet, ali daljnje napredovanje u SK nije i nužna stepenica napredovanja u alternativnoj karijeri. Isto tako, ova diferencijacija doprinosi tendenciji prema pragmatizmu u SK, jer bi SK htio izraziti sve prisutne interese. biti arbitar u sukobima, umirivati ekstreme, nastupati protiv pretjeranih društvenih razlika i uopće u neku ruku djelovati kao »prigušivač« u političkom sistemu.

U isti mah postoji, čini se, diferencijacija unutar SK, posve konkretna, vezana za određene ličnosti na nacionalnoj i saveznoj političkoj sceni, ali ta diferencijacija — ma kako bila utjecajna, osobito u ključnim kadrovskim odlukama — za sada nije službeno priznata, a implikacije stavova suprotstavljenih grupa za opću političku liniju nisu do kraja jasne. U ovu diferencijaciju u ovom istraživanju nismo ulazili.

2. Od općih organizacionih problema, napuštanje SK i uopće mobilnost članova predstavljaju dugoročnu tendenciju koja je zabilježena već u prethodnom istraživanju (sliku te tendencije pružaju tablice N1—N3).

Od članova predsjedništva Gradskog komiteta otprilike 50% su profesionalci, iako intervjuirani funkcioneri naglašavaju orijentaciju na volontere u forumima. Gradski komitet i općinski komiteti u gradu koordiniraju osnovne organizacije, a preko njih i ustanove u kojima su formirane, sistemom političkih aktivista. Aktivist je zadužen za pojedinu ili za više organizacija, a više je aktivista vezano za pojedinog člana Komiteta, odnosno za pojedinog profesionalnog političkog radnika u Komitetu.

Koordinacija se obavlja tako da osnovne organizacije dostavljaju svoje zapisnike u Komitet, a sekretari Komiteta i predsjednici konferencija održavaju redovne sastanke sa sekretarima osnovnih organizacija. Sastancima osnovnih organizacija prisustvuju instruktori općinskog komiteta i u njihovom radu sudjeluju pojedine radne grupe koje je formirao komitet kao i pojedinačni funkcioneri SK.

Postoji, međutim, i mišljenje da su efekti koordinativnog djelovanja foruma na osnovne organizacije SK u Zagrebu nedovoljni.

3. Široko se prakticiraju razni oblici povezivanja aktivnosti komunista putem aktiva u pojedinim sektorima, naročito udruženjima, i koordinacija po pojedinim sektorima putem okupljanja sekretara i »aktivista-instruktor« zaduženih za osnovne organizacije, no stječe se dojam da se prije radi o usmjerenim akcijama »kampanjskog« tipa nego o aktivnostima koje će ostaviti dugotrajniji trag u akcijskom povezivanju komunista koji djeluju u pojedinoj oblasti. Štoviše, svojevrsna ceremonijalizacija takvih aktivnosti — jer sastanci se moraju održati i izvještaji napisati bez obzira na stvarni organizacioni kapacitet (naročito općinskih komiteta) — ima za posljedicu nevjericu članstva

u realnost vlastitog utjecaja i legitimnost, što povratno smanjuje mogućnost šire mobilizacije članstva i na drugim akcijama.

Gradski komitet Zagreb nije najbolje mjesto na kome bi se moglo ocijeniti u kojoj mjeri inzistiranje na demokratskom centralizmu znači centralizaciju unutar organizacije SK, i to zbog toga što GK Zagreb ima specijalan položaj u odnosu na CK. Predsjednik predsjedništva CK SKH je funkcioner zadužen u CK ujedno za održavanje veze s Gradom. U karijernom smislu, funkcija u partijskoj organizaciji Zagreba obično je uvjet daljnjeg napredovanja. U tom smislu Gradski komitet Zagreb je dio centra organizacije SK.

Unutar Gradskog komiteta predstavljaju instrumente koordinacije pa i izvjesne centralizacije tzv. velika i mala koordinacija, koje znače zapravo dominantnu ulogu vodećih funkcionera i profesionalnih političkih radnika Gradskog komiteta u donošenju odluka. Predsjedništvo GK u tom smislu postaje tehničko usko grlo, ograničeno u svom djelovanju brojem profesionalnih kadrova u Komitetu.

»Djelovanje u masama«, u smislu tradicionalne političke agitacije, prisutno je gotovo još samo u izjavama funkcionera, i to više kao čežnja za tradicionalnom romantikom Partije nego kao uvjerenje da bi takav način rada još i danas realno predstavljao praktičnu mogućnost.

Naprotiv, razmatra se i raspravlja o mogućnosti da se stvaranje posebnih stručnih akcionih grupa formiranih za pojedini problem ili uže područje problematike afirmira i u budućnosti preraste u novi opći oblik temeljnog organiziranja u SK.

Procesu oligarhizacije doprinosi i stav koji bi mogao biti zaostatak iz ilegalnih vremena u stilu rada: krepost je držati se svog zadatka i ne miješati se ni u mislima u zadatke drugih — po principu »što se manje zna, to se manje može odati u slučaju provale«. Kako drugačije protumačiti da i odgovorni funkcioneri »ne znaju« neke osnovne odnose iz partijske strukture i rada, za koje bi se moralo pretpostaviti da ih poznaje svaki obični član komiteta.

Nije sasvim jasno može li se i pasivnost članstva u odnosu na forume, pa i neki oblici neinstitucionaliziranog djelovanja pripadnika viših foruma (primjerice pozivanje nekih kadrova ili kandidata za određene položaje na razgovor »u četiri oka«), također bar djelomično tumačiti zaostacima iz vremena ilegalnosti.

Zaključak koji se nameće iz ove analize općih razvojnih pravaca organizacije SK i opće političke i organizacione problematike pred organizacijom SK u gradu Zagrebu jest da bi ubrzanje procesa demokratizacije unutar SK, u političkom sistemu i u društvu uopće, bila najvažnija pretpostavka uspješnosti u radu SK i prevladavanju stagnacije u kojoj se organizacija danas nalazi. Ovaj proces obuhvaća organiziranje izbora s više kandidata, ali se nikako ne iscrpljuje u toj mjeri. Pored i preko tog prvog koraka, treba imati u vidu osobito slijedeće:

- Daljnje odvajanje foruma i funkcionera SK od odgovornih položaja u političkom sistemu, u institucijama vlasti, u organizacijama udruženog rada u upravi, privredi i društvu.

- S time je povezano povećanje efektivnog utjecaja građana na institucije vlasti i druge organizacije u komunalnom sistemu, kao i usavršavanje ili oživljavanje drugih mehanizama političke i pravne kontrole državnog aparata i drugih eventualnih centara moći u društvu. Bez toga, smanjenje utjecaja SK moglo bi dovesti do pojave dezintegracije sistema, nastanka konkurentskih a međusobno nepovezanih centara moći.
- Prihvaćanje diferencijacije interesa, mišljenja i programskih ideja o društvenom razvoju i pronalaženje načina da se ove razlike konstruktivno i mobilizacijski izraze.

V. GLAVNE TEME I PROBLEMI PRED GK SK

Glavne teme rada Gradskog komiteta i njegovog predsjedništva za promatrano razdoblje vide se iz dnevnih redova sjednica (V. II 2. i *tabele S1—S4*)

Iz analize sadržaja dnevnih redova kao i iz intervju s funkcionerima GK proizlazi da bismo teme raspravljanja mogli podijeliti na tri razine:

a) najpenitije strateške teme koje u prvom redu zaokupljaju pažnju funkcionera i mogu se označiti kao aktualna partijska linija:

- mjere i akcije usmjerene na izlaz iz sadašnje privredne i društvene krize;
- tehnološka i ekonomska modernizacija i inovacija i
- demokratizacija odnosa u SK i društvu.

Napominje se da ove tri strateške teme povlače za sobom, a možda i pretpostavljaju, odgovarajuće promjene u organizaciji SK u gradu Zagrebu i mobilizaciju članstva SK i građana grada Zagreba na ostvarivanju zaključenih udarnih pravaca akcije.

b) Dugoročiji praktički politički problemi koji prate rad SK ne samo u promatranom razdoblju već kroz dalje vrijeme su:

- nacionalizam,
- politički problemi u vezi s religioznim zajednicama i njihovom eventualnom političkom akcijom,
- obustave rada u zagrebačkim privrednim ili neprivrednim organizacijama udruženog rada iz bilo kojih razloga i bez obzira na njihovo trajanje,
- kadrovska politika u političkom sistemu i organizacijama udruženog rada u gradu Zagrebu i
- problemi sigurnosti, općenarodne obrane i društvene samozaštite.

c) Aktualni problemi pojedinih sektora djelatnosti. Većina točaka dnevnog reda sjednica Predsjedništva i Gradskog komiteta odnosi se na specifične tekuće probleme pojedinih sektora koje vidimo iz tabele 1. Ovdje dajemo primjer takve aktualne problematike u vezi sa zagrebačkim Sveučilištem:

- transformacija Sveučilišta kao složene visokoškolske ustanove u skladu s linijom modernizacije, inovacije i demokratizacije,
- organizacija SK na Sveučilištu, pitanje obnove i funkcioniranja sveučilišnog komiteta, osnivanje osnovnih organizacija i aktiva SK, njihov me-

đusobni odnos te odnos sa sveučilišnim komitetom s jedne strane i s općinskim komitetima SK na čijem se teritoriju nalaze s druge, i

- primjena interventnih zakona i odgovarajućih mjera saveznih organa u odnosu na osobne dohotke zaposlenih na Sveučilištu

Detaljnije smo analizirali problem kadrovske politike koju vodi SK u gradu Zagrebu i slučaj izbora za funkcije u SK, drugim DPO i DPZ u gradu Zagrebu u 1986 godini

1. Kadrovska politika

Nema sumnje da je dominantan položaj gradske organizacije SK u odnosu na kadrovsku politiku i personalne odluke za popunjavanje svih važnijih funkcija u DPO, DPZ i u oko jedne trećine organizacija udruženog rada u gradu Zagrebu osnovni instrument utjecaja SK u političkom sistemu i društvu uopće. Intervjuirani funkcioneri SK svjesni su ove važnosti i stoga naročito naglašavaju legitimitet ovog utjecaja. Kao argument ističu da bi bez povezujuće uloge SK u kadrovskoj politici zavladao kaos i da bi tu došle do izražaja negativne tendencije.

Taj dominantan položaj u velikoj mjeri usmjerava SK na zadržavanje svoje tradicionalne uloge i usporava proces mijenjanja u pravcu veće autonomije organizacije udruženog rada (»Mi nismo Partija na vlasti, ali na svim ključnim pozicijama su komunisti«; »Mi možemo pozvati komuniste ovamo u Komitet«; »SK je tamo gdje su njegovi članovi«)

Osnova kadrovske politike SK u gradu Zagrebu, u formalnom pogledu, jest Društveni dogovor o kadrovskoj politici *

Sadržaj se tog dogovora može rezimirati u slijedećim točkama:

- 1 Sudionici Gradskog DD o kadrovskoj politici su: Gradska i općinska konferencije SSRNH, Gradski i općinski komiteti SKH, Gradsko i općinsko vijeće SSH, Gradski i općinski odbori SUBNOR-a, Gradska i općinske konferencije SSOH, Skupština grada i skupštine općina te Privredna komora grada — ukupno 91 potpisnik.
- 2 Normativno postavljeni cilj dogovora jest jedinstveno ponašanje svih subjekata kadrovske politike, polazeći od saveznog i republičkog ustava te dokumenata SK. Kao osnovni zadaci zajedničkog djelovanja postavljaju se: pripremanje i predlaganje kadrova, provođenje kadrovske politike, praćenje i evidencija kadrova te razvoj kadrovskih organa i službi.
- 3 Sudionici dogovora ostvaruju cilj i zadatke uspostavljanjem *zajedničkih kriterija selekcija kadrova, uspostavljanjem posebnih kriterija* od strane pojedinih potpisnika, *usmjeravanjem* (ograničavanjem autonomije u po-

* »Društveni dogovor o ostvarivanju kadrovske politike na području Grada Zagreba« i »Odluka o funkcijama u Republici, Gradu i općini za koje se obavljaju konzultacije, nosiocima konzultacije i načinu obavljanja konzultacija za te funkcije«, *Službeni glasnik Grada Zagreba*, god XXXII, br. 7/1983.

stavljanju) kriterija od strane organizacija koje sudjeluju u izbornom procesu, a ne predstavljaju potpisnike Dogovora, međusobnim konzultacijama u pogledu kandidata za određene položaje te putem koordinacijskih odbora za kadrovsku politiku.

4. Odlukom o funkcijama u republici, gradu i općini za koje se obavljaju konzultacije, nosiocima konzultacija i načinu obavljanja konzultacija temeljenom na Dogovoru, definira se opseg kadrovskih položaja na koje se primjenjuju odredbe Dogovora. Već grubi pokušaj kvantifikacije (precizan broj položaja iznimno je teško odrediti, uz to je promjenljiv) ukazuje da se radi o tisućama položaja samo za grad Zagreb.
5. Iz odredbi dogovora proizlazi posebna uloga SK, po čemu se on izdvaja od ostalih sudionika. Kao odrednica jedinstvenog ponašanja svih subjekata kadrovske politike, (kao osnovnog cilja Dogovora), izdvajaju se dokumenti SK, postavljeni uz bog Saveznom i Republičkom ustavu. Prilikom artikulacije cilja u osnovna načela ističe se kako se dugoročno planiranje kadrovske politike temelji na osnovama naučnih spoznaja čija je polazišna osnova utvrđena kako u programskim načelima, tako i u politici SK.

Među zajedničkim kriterijima koji obvezuju i sudionike dogovora i sve druge koji sudjeluju u kadrovskoj politici, kao jedan od zahtjeva u pogledu kandidata ističe se suprotstavljanje ideologijama i tendencijama suprotnim ne samo ideologiji, već i politici SK. Prilikom formuliranja odredbe o osiguranju odgovarajuće dobne zastupljenosti na kadrovskim položajima, u pogledu mladih kadrova postavlja se zahtjev da su se svojim radom i konkretnom društveno-političkom aktivnosti potvrdili u provođenju politike SK. SK se prema Dogovoru uopće ne pojavljuje kao nosilac, već samo kao sudionik konzultacija.

Pojedina personalna odluka počinje u pravilu inicijativom organizacije u kojoj se određeno mjesto treba popuniti. Najčešće ta je inicijativa usmjerena na sondiranje mišljenja u GKSK prije raspisivanja natječaja. Međutim, u nekim slučajevima inicijativa dolazi od SK ili drugih DPO. To se odnosi u prvom redu na organizacije udruženog rada u kulturi (kazalište, film), izdavaštvu i medijima javnih komunikacija (novine, radio, televizija). Nakon isteka natječaja započinje formalna procedura u odgovarajućim organizacijama i predlaganje kandidata, u skladu s Društvenim dogovorom, potpisnicima tog dogovora na suglasnost.

Kadrovski organi GK SK ocjenjuju predložene kandidate prema njihovim radnim rezultatima, dokumentiranoj sposobnosti i društvenoj angažiranosti. Ipak, u tom postupku SK ne raspolaže uvijek svim potrebnim informacijama, tako da se ocjene daju i na osnovi nepotpunog znanja, osobito ako je popunjavanje nekog vodećeg radnog mjesta hitno (»ako imamo vremena mi provjeravamo i šaputanja«). Formalno, glavnu ulogu u najvažnijim i spornim personalnim odlukama imaju koordinacioni odbori potpisnika Društvenog dogovora, ali iz intervjua se dobiva dojam da je u tomu bitna uloga organizacije SK. Od svih potpisnika Društvenog dogovora jedino organizacija SK sistematski

prikuplja podatke o kandidatima. Da bi se prikupili svi podaci kojima se želi raspolagati, potrebna su do tri mjeseca. Prema ocjeni funkcionera, SK prihvaća predložene kandidate od strane organizacija u otprilike 80% slučajeva, dok u 20% ulaže veto kad za to postoje politički razlozi. No mogućnost utjecaja ne zaustavlja se na eliminaciji nepodobnih kandidata. Ako se radi o više politički prihvatljivih kandidata za jedno mjesto, događa se da se jednom daje prednost u odnosu na ostale i time viši pritisak na izborni organ.

Prije svega valja naglasiti da u kadrovskoj politici SK jednostrano dominira nad drugim DPO. Sve vodeće funkcije u bilo kojoj DPO prolaze normalnu proceduru po Društvenom dogovoru u kojem je pristanak SK očigledno ključni element. Naprotiv, kandidati za vodeće funkcije u SK ne ocjenjuju se formalno ni u kojoj od drugih DPO već jedino u organizaciji SK samoj.

Postoje određeni znaci demokratizacije u kadrovskoj politici. Možda i povodom rasprave o kriteriju moralno političke podobnosti na Ustavnom sudu, kadrovske službe u SK nastoje povećati ulogu samih zainteresiranih organizacija u personalnom odlučivanju. Ali dugogodišnje navike, kao i aktualni interesi kako organizacije SK (»mogu se na tome zaraditi politički poeni«) tako samih organizacija (»ljudi se boje pogreške i odgovornosti pa nastoje uvući SK u odlučivanje«), djeluju u prilog zadržavanja ranijih metoda rada i odlučivanja. (Primjer: prilikom popunjavanja vodećeg mjesta u jednoj zagrebačkoj zdravstvenoj ustanovi »došli su k nama drugovi da se savjetuju«. Sastanku je, osim delegacije ustanove, prisustvovao sekretar OOSK ustanove i predstavnik Općinskog komiteta na čijem području se ustanova nalazi. Kadrovnik GK nastojao je uputiti predstavnike ustanove da kandidata potraže u svojoj vlastitoj sredini. Ali, u diskusiji o konkretnim imenima bilo je očigledno da će stav funkcionera GK igrati presudnu ulogu.

Pozicija SK u kadrovskom odlučivanju stvarni je instrument moći i, među ostalim, umanjuje interes SK za djelovanje drugim posrednim kanalima, u prvom redu za vlastitu delegaciju u DPV gradske i općinskih skupština (U intervjuima pojedini funkcioneri tvrde da interes za vlastitu delegaciju u DPV raste, ali u pregledanim materijalima nismo mogli naći potvrde za ovu tendenciju).

S druge strane, valja naglasiti da je uloga SK u kadrovskoj politici značajno sredstvo koordinacije političkog i privrednog sistema u gradu.

Općenito se stječe dojam da tehničko odvijanje odlučivanja o kadrovima počiva na nerealnoj pretpostavci o mogućnostima registriranja, ocjenjivanja i distribucije kadrova. Zamišljena organizacija i metode kadrovske politike, kako su stvorene prema Društvenom dogovoru, za posljedicu imaju složen i nepregledan sistem odbora, tijela, pojedinaca, postupaka i kriterija koji bi trebali garantirati demokratičnost procesa. Sistem je nepotrebno složen. Ako problema s kandidatima nema, ako su dovoljno kvalitetni i stručni, onda je nepotrebno usaglašavati mišljenja brojnih tijela i foruma. Općenito minimalan broj negativnih odluka ukazivao bi da ovo nije samo logička već i empirijska alternativa. S druge strane, ako kandidata nema, on se teško može pronaći dogovorom subjekata DD. Efekat će vjerojatno biti suprotan intenciji: najlakše će proceduru prolaziti kandidati bez posebnih kvaliteta, na koje neće biti pri-

mjedbi, a koje predlaže nosilac konzultacija ili netko drugi. Posebno opasno pri tome bit će to što neposredni rizik kadrovske odluke ne snosi stvarno onaj tko vrši izbor. Iako, često samo za svoju okolinu kandidat dobiva značenje »političkog kadra«. Ne samo da se on onda u osiguranju osobne karijere često oslanja na podršku političkih foruma i organizacija, već prirodno teži i tome da traži podršku i za poteze, planove, probleme vezane za poslove koje obavlja. Alternativa leži u stvaranju objektivnih kriterija, ne općenitih već konkretnih u svakoj sredini, u otvaranju postupka javnosti, pri čemu onome tko stvarno vrši izbor treba dati odgovornost za kvalitetu kadrova. Širi društveni interes zaštićen je nizom mjera: izbor i imenovanja često više skupštine, u natječajnom postupku u komisijama su predstavnici društvene zajednice, potrebna je suglasnost skupština i sl. Isto tako, nitko ne može oduzeti pravo niti jednoj DPO da kroz institucije sistema javno uputi prigovor na kvalitetu kandidata ili na manjkave kriterije izbora. Uostalom, i primjeri iz novije političke prakse pokazuju da je javno izjašnjavanje DPO o kandidatima efikasan oblik kontrole, no naravno, a to je bitno, samo u slučaju da se prigovori javno i na odgovarajući način mogu argumentirati i opravdavati. Korištenje argumenata, javna i jasna obrana stavova, glavne su pretpostavke efikasnosti postupka.

Pretpostavka da procedura u kojoj demokratski izabrana tijela DPO odlučuju o kandidatima vodi prema demokratizaciji, nije realistična, jer stručne službe i tehnički odbori — koji legitimitet ne mogu izvoditi iz predstavljanja baze već iz svoje tehničke neophodnosti — predstavljaju one točke na kojima se vrši redukcija složenosti problema, i to vjerojatno pojednostavljenjem procedure, rutinizacijom i ceremonijalizacijom aktivnosti.

Podatke o malom broju negativnih mišljenja o kandidatima više govori o složenoj prethodnoj proceduri i pomicanju utjecaja od foruma na službe, nego o stvarnoj kvaliteti i izjednačenosti kandidata. Ta činjenica ne može se interpretirati van opisanih organizaciono-tehničkih poteškoća, te zaključujemo da je radikalna redukcija broja takvih odluka preduvjet kvalitetnijeg i demokratskijeg postupka.

2. Izbori 1986.

Ideja o izlaženju na izbore za više kandidata za pojedinu funkciju, odnosno s tzv. otvorenim listama, potječe u gradu Zagrebu negdje iz razdoblja između 1980 i 1982 godine.

Najprije se radilo o otvaranju mogućnosti da se na izbore izlazi s više kandidata, da bi se s vremenom takva praksa pretvorila u obvezu. Na promjene u pogledu izbora značajno su utjecali jednogodišnji mandati, šireći krug osoba koje su se mogle ravnopravno pojaviti kao kandidati. Ideja je konkretno i praktički oformljena najprije unutar SSRN, a izbori u toj organizaciji održani 1985. godine bili su u neku ruku proba praktičnog provođenja ovakve orijentacije. Ideju su prihvatile najprije sve gradske organizacije u Hrvatskoj. Ali, presudno je bilo njezino prihvaćanje i puno angažiranje ključnih ljudi u pred-

* Podaci o kandidiranju za izbore 1986 prikazani su pod II 4 i u tablicama T 1—11.

sjedništvu CKSKH i GK. Kada se raspravljalo o kriterijima bilo je i suprotstavljajnja, zaziranja od novog i u redovima rukovodstva, no pretežna većina u navedenim forumima zdušno je podržala tu zamisao.

Argumenti u prilog takve orijentacije bili su opća linija demokratizacije u SK i društvu, zatim očekivanje da će izbori među više kandidata poboljšati kvalitetu izabranih funkcionera i, konačno, aktivisti SK angažirani u toj akciji postali su svjesni da je kriza stvorila u društvu raspoloženje u prilog mijenjanja vodećih ekipa — neka dođu novi i mladi ljudi. Selekcija kroz izbore bio je način da se izbornoj bazi prepusti korak za kojega je u rukovodstvima bilo previše oportunitizma: da se neki u prošlosti zaslužni kadrovi zamijene trenutno sposobnijima.

Argumenti protiv izlaska na izbor s više kandidata bili su u prvom redu da će to poremetiti poželjnu strukturu izabranih kandidata po kvalifikacijama, dobi, spolu, nacionalnosti i drugim sličnim karakteristikama. Važnije je da budu izabrani »pravi« kandidati, nego način na koji su izabrani — glasilo je argument protivnika.

Dokora je, međutim, ideja o više kandidata stekla takvu popularnost među članovima SK i među građanima da »više ne bismo bili mogli natrag sve da smo htjeli«.

Provođenje izbora s više kandidata naišlo je na niz poteškoća uslijed ne-naviknutosti organizatora na takav način biranja. Inicijativa za utvrđivanje kriterija za kandidate i rokova za njihovo predlaganje došla je — što se tiče organizacije SK — od predsjednika, sekretara i kadrovika gradskog komiteta i općinskih komiteta. Predlaganje kandidata nastojalo se što više prepustiti samoj bazi, dakle osnovnim organizacijama SK. Međutim, bilo je i inicijative »odozgo«. U drugom krugu izborne procedure »korigiran« je izvorni prijedlog osnovnih organizacija. Te izmjene vršene su na inicijativu komiteta, ali u konstantnom dogovoru s osnovnim organizacijama putem političkih aktivista u tim organizacijama. Treći krug raspravljanja, konačno, značio je raspravu u osnovnim organizacijama o već utvrđenim listama kandidata. Obzirom na dosadašnje navike, određen broj osnovnih organizacija čekao je da dobije gotove liste od foruma SK pa je tako propustio rokove da predloži vlastite kandidate. Podaci o neizabranim kandidatima prilikom izbora 1986. sadržani su u T 12 — T 16, a usporedba između obilježja kandidata uopće i neizabranih kandidata izložena je pod II 5.

Kandidati koji nisu prošli na izborima svoj su poraz prilično teško prihvatili. Funkcioneri ipak očekuju da će se ljudi ubrzo naviči na takav način izbora. Tome će možda, doprinijeti i praksa komiteta da neizabranim kandidatima osiguraju druge odgovarajuće funkcije u sistemu. No određeni pritisak neizvjesnosti ipak nije moguće izbjeći — demokratizacija kadrovske politike (pogotovo u udruženom radu) znači i manji broj »utješnih nagrada« koje se mogu raspodjeljivati. To ujedno ukazuje i na vjerojatnost subjektivnih otpora takvom pravcu razvoja. Dugoročno najefikasniji način suzbijanja takve neizvjesnosti jest da svi kadrovi održavaju vezu sa svojom strukom, što im omogućava veću neovisnost, a opstanak na nekim kadrovskim položajima u politici čini egzistencijalno manje značajnim. Porast kvalifikacijske strukture, kratki man-

dati i ograničenje reizbornosti, u tom su smislu nesumnjivo značajni. Treba istaći i jednu osebujnost čije je porijeklo u ranijim navikama. Funkcionari tretiraju izbore kao naprosto jedan oblik njihove personalne politike i gledaju na razmještaj kadrova u cjelini kao na jedinstveni problem. I sami čini se još nisu postali svjesni politički legitimacione funkcije izbora.

Sastavni dio demokratske orijentacije u izbornim postupcima je, pored prakse više kandidata, i sada već tradicionalno ograničenje reizbornosti. Pojedini funkcionari spominjali su i efektivnu tajnost glasanja kao nužni element čitave koncepcije.

Čvrsto opredjeljenje za izbore s više kandidata po logici stvari s vremenom će nametnuti problem specifičnog predstavljanja kandidata. Čini se da bi ustanovljavanje obveze da kandidati za određene položaje ponude operativnu razradu osvojenog programa moglo znatno doprinijeti u tom smislu. Daljnji značajan doprinos demokratizaciji kadrovske politike SK predstavljalo bi jačanje utjecaja izborne baze te odgovarajuća razrada postupka korigiranja šire liste kandidata.

Sam izbor između više kandidata za komitete 1986. godine, ma koliko predstavljao korak naprijed u demokratizaciji odnosa u SK, još uvijek se ne može smatrati pravim izborom u tom smislu da se dva ili više kandidata usreću prilikom izbora za jednu funkciju. Vilo mali »višak« kandidata u odnosu na broj mjesta u komitetima pretvara izbore u eliminaciju pojedinih kandidata, bez obzira na kriterij prema kojem se ona vršila (od osobnog animoziteta do eliminacije prema bilo kojem obilježju). Povećanje broja kandidata omogućavalo bi novi kvalitativni pomak — da se za komitete bira onoga koga se želi, a ne odbacuje one koje se ne želi. Takva promjena imala bi dalekosežne posljedice. Jačao bi utjecaj članstva, a smanjivao se utjecaj viših organa SK (npr., korigiranjem liste) na sastav komiteta. Takve izborne promjene vjerojatno bi i osnaživale mandat izabranih, jačajući njihov utjecaj u odnosu na predsjedništva, a iste promjene primijenjene na predsjedništva utjecale bi na njihovo jačanje u odnosu na nosioce profesionalnih funkcija unutar SK. Kandidati bi bili manje usmjereni na nezamjeranje koje vodi oportunističkom ponašanju, a više na pozitivan angažman.

Bojazan da će više kandidata narušiti odnose u strukturi pokazala se prilikom izbora 1986 prilično neopravdanom. Ipak, opaža se da kandidati s određenim obilježjima prolaze lakše, drugi teže, premda se niti jedno obilježje ne pokazuje naročito značajnim u pogledu eliminacije kandidata.

Značajnije povećanje broja kandidata zahtijevalo bi da se, ako se želi postići određena struktura komiteta prilikom pripremanja izbora i određivanja kandidata naprosto uzme u obzir različita vjerojatnost da kandidati s određenim obilježjima budu izabrani. U tom smislu daljnjoj demokratizaciji odnosa unutar SK, premda uz nužan oprez, sistematsko praćenje i eventualne *ad hoc* intervencije, čini se da ne postoje objektivne zapreke.

VI. KOORDINATIVNA ULOGA SK U POLITIČKOM SISTEMU GRADA ZAGREBA

Možda je karakteristično za sadašnje stanje svijesti u forumima SK u gradu Zagrebu da su intervjuirani funkcionari isticali da u normalnim situacijama nema uopće potrebe da SK koordinira politički sistem u gradu, već da bi institucije tog sistema trebale funkcionirati samostalno, svaka unutar svojih normativnih okvira.

Ipak, dominantna uloga SK u kadrovskoj politici, u izborima i u odnosu na druge DPO, pruža solidne temelje za koordinativni utjecaj SK na komunalni sistem u cjelini. Pored toga, strateške teme koje definiraju partijsku liniju i aktuelni konkretni politički problem, koje SK raspravlja na sjednicama svojih foruma, dovode ga u neprestanu neposrednu vezu s organima društveno-političkih zajednica. A i ovi su organi sa svoje strane navikli na ovisnost o SK i danas su vezani za forume kroz njihove kadrovske odluke, a neizvjesnošću koja proizlazi iz kriznog stanja stimulirani su da izvještavaju forum SK i da svoje probleme iznose pred njega.

Formalno, predstavnici SK sudjeluju u tzv. gradskoj koordinaciji i u općinskim koordinacijama (valja istaći da su pojedini funkcionari SK istakli rezerve u odnosu na to sudjelovanje kako ne bi bili uvučeni u problematiku DPZ i mimo svoje volje, odnosno važeće partijske linije). U formalne veze SK s DPZ spada i sudjelovanje delegacija SK u gradskoj i općinskim skupštinama. U izjavama funkcionara je ovo sudjelovanje uvijek naglašavano kao važno, ali iz ostalih izvora saznanja ne dobiva se dojam da toj važnosti odgovara i konkretno ponašanje foruma SK. Dok SK putem uloge u kadrovskoj politici stvarno dominira nad drugim DPO i nad DPZ, čini se da sudjelovanje njegove delegacije u DPV ne može izazvati veći interes.

Stvarna pozicija SK, naime, omogućuje efikasne neformalne metode pomoću kojih forumi SK koordiniraju politički sistem u gradu Zagrebu. To su, prije svega, neformalni osobni pozivi pojedinim funkcionerima DPZ i njegovih mnogobrojnih organa i službi, da dođu »u Komitet«. Takve pozive upućuje najčešće pojedini profesionalni politički radnik u Gradskom komitetu ili općinskim komitetima, pojedini član predsjedništva, pa i pojedini član Komiteta zadužen za određeno pitanje. Pored tog najšireg neformalnog kontaktiranja, prakticira se i redovito pozivanje funkcionera komunalnoga sistema na sjednice predsjedništva Gradskog komiteta kad su na dnevnom redu točke koje spadaju u nadležnost organa i ustanova kojima su na čelu. Kad su na taj način pozvani na sjednicu, dotični funkcioneri figuriraju kao izvjestioci, oni podnose sjednici prvi izvještaj i tražene informacije o problemu na dnevnom redu. Budući da se radi o članovima SK, oni predstavljaju i glavni kanal prenošenja odluka foruma SK na organe komunalnoga sistema odnosno odluke o načinu izvršavanja. Konačno, koordinacija među DPO ostvaruje se na taj način da se na inicijativu foruma SK održavaju zajednički sastanci komiteta na nivou grada ili općine. Takvi su sastanci u zadnje vrijeme održavani s organizacijom SUBNOR i organizacijom omladine u gradu.

U svojoj koordinativnoj ulozi u komunalnom sistemu Zagreba SK ima, alternativno ili kumulativno, više funkcija. To je u prvom redu funkcija po-

litičke kontrole, koja se obavlja putem kadrovske politike ali i drugim oblicima *ad hoc* intervencije. Obratna strana političke kontrole funkcija je signaliziranja pojedinog problema od strane SK odgovarajućim drugim organima komunalnog sistema. Tako SK signalizira u prvom redu pojave određenog političkog domašaja na koje nailazi u toku svog djelovanja kao političke organizacije, za koje smatra da bi trebale ući u djelokrug drugih dijelova sistema. To se odnosi, primjerice, na pojave nacionalizma («Svaki bi se radnički savjet trebao također baviti pojavama nacionalizma»). Daljnja je funkcija SK da nastupa kao rezervni mehanizam povezivanja ukoliko smatra da je u odnosu na neki konkretni problem normalni mehanizam koordinacije u gradu — Gradska skupština, Izvršno vijeće itd — zakazao. Primjeri su koordinativna intervencija gradskog komiteta u izradi urbanističkih i razvojnih planova u Gradu, zatim intervencije u povodu priprema za Univerzijadu itd. Dalje od koordinacije ide funkcija operativne supstitucije, gdje se forum SK naprosto upliće u određenu akciju koja je u primarnoj nadležnosti drugih ustanova u komunalnom sistemu. Npr., intervencija GK povodom akutnih operativnih problema u vodoopskrbnom sistemu. Konačno, SK do potrebe preuzima interesantnu i dalekosežnu funkciju adaptacije centralnih odluka posebnim prilikama na svom terenu. Najaktualniji je primjer intervencije SK u primjeni interventnih zakona i mjera SIV-a na organizacije udruženog rada u gradu Zagrebu.

Mimo tih funkcija Gradski je komitet, naravno, svjestan osnovnih pitanja strukture i djelovanja komunalnog sistema u gradu Zagrebu, ali ne smatra svojom primarnom dužnošću da pokreće njihovo rješavanje. Primjer je takvog problema odnos grada i općina na području Zagreba. Funkcionari gradskog komiteta, kao i funkcionari političkih i upravnih organa grada, smatraju da postoji problem nedovoljnog jedinstva grada i centrifugalnog djelovanja općina, te dopuštaju da bi poziciju centralnih organa grada trebalo pojačati. Ali, to ne smatraju svojom primarnom zadaćom; uostalom, smatraju da — iako su se općine možda suviše osilile — »kroz općine smo prišli bliže građanima što nije uspjelo kroz mjesne zajednice«. Pored toga, svjesni su da i funkcioneri općina daju otpor jačanju centralnih organa u gradu. To vrijedi i za funkcionere OK SK, tako da je donekle opravdano misliti kako SK razvedenošću gradske organizacije na općinske organizacije i forume ne doprinosi samo integraciji političkog sistema u Gradu već i njegovoj dezintegriranosti.

VII ZAKLJUČAK

Da bismo na osnovu ovog istraživanja stvorili zaključak o ulozi SK u komunalnom sistemu grada Zagreba, nije dovoljno zadržati se na sadašnjem trenutku. Treba bar u najkraćim crtama (1) utvrditi tendencije u razvoju SK u odnosu na smjer kretanja društvenog razvoja, (2) procijeniti brzinu mijenjanja, faktore koji stimuliraju brže promjene i faktore koji ih usporavaju, (3) usporediti alternative u budućnosti koje nam se čine vjerojatnima i (4) odvagati rizike u ostvarivanju naših planova institucionalne izgradnje.

1. Smjer kretanja

Društveni okvir* u kojem djeluje SK u gradu Zagrebu obilježen je s dvije glavne tendencije:

Društvena diferencijacija, tj. povećanje raznovrsnosti u stanovništvu po glavnim obilježjima, veća demokratska gustoća, veći broj zanimanja,** organizacije informacija. Uslijed toga postoji sve veći broj legitimnih interesa, a samoupravni interesi sve se jasnije artikuliraju u svijesti samoupravljača. Materijalni i drugi interesi pojedinaca u pojedinačnoj privrednoj i drugoj djelatnosti oslobadaju se pritiska nelegitimnosti, koji je na njih vršila anti-privatna ideologija u SK. Ovi sve brojniji interesi u potencijalnom su sukobu oko oskudnih sredstava za njihovo zadovoljavanje. U isti mah, slabe tradicionalne snage integracije — hijerarhija u organizacijama, politički autoritet u društvu.

— To je slabljenje, među ostalim, posljedica sve dublje krize institucionalnog sistema uopće, ne samo i ne u prvom redu u gradu Zagrebu. Privreda u društvenom sketoru sve manje proizvodi po realnim pokazateljima, motivacija i volja za rad u organizacijama udruženog rada opadaju, ekonomska politika luta, tapka u mjestu, sve je manje dorasla problemima proizašlim iz prošlih pogrešaka. Politički sistem gubi vjerodostojnost kako karizmatička legitimacija oslobodilačkom borbom i revolucijom blijedi, a nova racionalna legitimacija izborima i pozitivnom selekcijom sposobnih upravljača sporo nadolazi. Inflacija potkopava temelje društvene moralnosti, ekvivalencija napora i nagrade postaje neuhvatljiva, šire se sumnje u izvedivost socijalističkog projekta, osobito u odnosu na privredu u državnom ili društvenom vlasništvu. Ofenzivni nacionalni preporod Albanaca u Jugoslaviji podsjeća na prisutnost potencijalno eksplozivnih nacionalnih identifikacija koje uvijek mogu postati kanal za izražavanje nezadovoljstva kriznim stanjem.

Ipak, nedavno iskustvo grada Zagreba s Univerzijadom pokazuje prisutnost, bar u ovom gradu, snažnih rezervi volje i sposobnosti koje čekaju priliku da se afirmiraju, te platforme s koje bi se moglo krenuti u opću društvenu obnovu.

U tom okviru SK u gradu Zagrebu, u sklopu SKH i u skladu s centralno odlučenom linijom, ide putem koji se označuje skupnim nazivom demokratizacije. Usvojeno je načelo da sve institucije sistema treba da počnu funkcionirati samostalno, po svojim pravilima, svojim metodama, unutar svog djelokru-

* U tablicama 01—018 iznosi se niz podataka o općim kretanjima u Zagrebu: demografskom (tabela 01, 02), zapošljavanju (03, 04), društvenom sektoru (05), proizvodnji i produktivnosti rada (06), broju organizacija odnosno zajednica (07), osobnim dohocima (08), stanju bihoteka (09) te strukturi osobne potrošnje (018).

** Stalno povećavanje broja zanimanja, naročito izraženo u gradovima, teško je pouzdano pratiti. Definiranje zanimanja, te nazivi pojedinih zanimanja, stvar su konvencije; usporedba frekvencija je teška, relativno nepouzdana i ne naročito konkluzivna. No pritisak da se pri svakom novom popisu stanovništva u pogledu zanimanja uvrste nove sistemske jedinice, koje se potom klasificiraju u podskupine, skupine i vrste zanimanja (takvih je sistemskih jedinica prilikom popisa 1971. bilo oko 15.000, a prilikom popisa 1981. 21.000; *Jedinstvena standardna klasifikacija zanimanja, Sistematski spisak zanimanja*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1981) dovoljno govori o brzom diferencijaciji, odnosno stvarnom povećanju broja različitih zanimanja.

ga. Odluke o komunalnom samoupravljanju treba donositi u skupštinama, izvršnim vijećima, SIZ-ovima i ustanovama grada Zagreba i zagrebačkih općina te u odgovarajućim samoupravnim organizacijama udruženog rada. U tom sistemu imaju svoje ustavno mjesto i društveno-političke organizacije, dakle i SK. Ali ni jedna od njih, pa ni SK, ne bi trebala prelaziti granice svoje Ustavom utvrdene uloge i mjerodavno odlučivati umjesto drugih institucija u sistemu. To vrijedi načelno i za odluke o kadrovima — tradicionalno najjače poluge utjecaja SK. Kadrovska rješenja treba nalaziti u svakoj organizaciji i svakoj sredini njezinim vlastitim snagama i po njezinim vlastitim kriterijima. A SK i druge DPO trebale bi pomoći da ove odluke budu adekvatne i sa stajališta političke podobnosti kandidata.

Unutarnje odnose u SK treba mijenjati tako da se poveća utjecaj članova i osnovnih organizacija na forume i vodeće funkcionare. Tome treba da posluži načelo izlaženja na izbore s više kandidata nego što se bira bilo funkcionara pojedinaca bilo članova kolektivnih tijela. Ovo načelo usvojeno za izbore u SK širi se na izbore u drugim DPO, na izbore u skupštine, izvršna vijeća i za funkcionare komunalnog sistema uopće, tako da ova mjera povlači za sobom demokratizaciju u političkom sastavu grada u cjelini, kao prvi korak prema ostvarivanju ustavom garantirane suverenosti građana i samoupravljača. Izbori s više kandidata uz efektivnu tajnost glasanja nadovezuju se na već tradicionalno ograničenje reizbornosti u tendenciji da se koncepcija Ustava iz 1974. postepeno približi stvarnosti.

2. Brzina kretanja

Glavni akcelerator kretanja u smjeru demokratizacije je svijest o krizi, o gubitku strpljivosti sa starim metodama i starim ekipama, o rastućem raspoloženju u prilog otvaranju, inovaciji, modernizaciji, novim idejama i novim ljudima. Postaje sve jasnije da su stari izvori ideja presahnuili, a produbljiivanje krize sve urgentnije zahtijeva da se nešto učini. Prevladava osjećaj da nema više manevarskog prostora, nema vremena za čekanje, da vrijeme uopće ne radi za nas kad uzmemo u obzir zlokobne mogućnosti naše geopolitičke situacije i naših unutarnjih opreka.

Tome nasuprot, kretanje usporava opća neizvjesnost, organizaciona inercija u SK i ugroženi osobni interesi funkcionarsko-profesionalne jezgre u njemu.

— Neizvjesnost, kao uvijek, i u ovom slučaju djeluje ambivalentno. U pozitivnoj varijanti stimulira traženje novog, doživljava se kao izazov i kao mogućnost. Ali pred nedaćama kojima se ne zna pravo ni izvora ni lijeka javlja se sve češće i kod sve više ljudi neizvjesnost kao osjećaj pomanjkanja osobne orijentacije i gubitaka pouzdanosti u funkcioniranju institucija. Takav se osjećaj pretvara u strah i stimulira povlačenje na od prije poznate pozicije i rješenja, odbojnost prema novome i zaziranje od neprovjerenih reformi.

— SK je velika organizacija, i ona samim svojim postojanjem stvara snage u prilog vlastitog trajanja i održavanja postojećih oblika, pa i postojećih

neekonomičnosti. Nasuprot htijenju odvajanja od vlasti, SK u gradu Zagrebu i dalje je u vlasti prisutan, bojažljivošću i oprezom drugih ne manje nego uslijed vlastitih navika. Usprkos volje za demokratizacijom, simptomi oligarhizacije nisu oslabili. Kadrovski utjecaj SK na druge institucije i dalje je dominantan. Nema rada u masama. Unutar SK utjecaj članstva je i dalje minimalan u usporedbi s utjecajem foruma, a unutar foruma uske grupe funkcionera drže sve konce u rukama. I pored izjavljenih namjera uloga delegacija SK u DPV gradske i općinskih skupština daleko je od centra pažnje u SK, dok je težište na još uvijek jakim neformalnim sredstvima faktičkog odlučivanja SK u sistemu.

— Vodeće jezgro u SK su ljudi s normalnim interesima ljudi na vodećim pozicijama. Idejni interesi na provođenju vlastitih koncepcija isprepleću se s interesima pripadanja elitnoj kadrovskoj organizaciji, interesima na društvenom ugledu i priznatosti, materijalnim interesima na društvenom ugledu i priznatosti, materijalnim interesima na privilegijama svake ruke. Nije ovdje na odmet podsjetiti se da su čelni ljudi historijske stare garde KPJ—SKJ imali položaj koji nikakve promjene, po njihovom mišljenju, nisu mogle ugroziti. Stoga su i bili spremniji ući u rizike s reformama više nego što bi ljudi u njihovom položaju inače bili spremni. Sadašnji vodeći ljudi nemaju taj položaj, pa treba očekivati da će pružiti oštar i domišljat otpor svim promjenama koje bi im njihov osobni položaj nepovratno i bez zamjene oduzele.

3. Alternative

Čitav proces demokratizacije sličan je nastojanju da se iz grabe izvučemo za vlastite lasi. U svima nama dozrijeva svijest da se stagnacija mora prekinuti. Moramo stimulirati pojavljivanje novih ideja, novih inicijativa, novih ljudi i novih pothvata. Moramo hrabrije dopustiti izražavanje pluraliteta interesa i onda kad to vodi u konflikte. Opterećen neprekinutim desetljećima na vlasti, SK može nastaviti svoju revolucionarnu i avangardnu ulogu samo vlastitim odvajanjem od vlasti. To odvajanje sâmo, međutim, premda je vjerojatno najvažniji preduvjet pojavljivanja novog, nije u isti mah i garancija da će se to novo pojaviti u obliku koji će nas izvući iz krize, postaviti skretnice na modernizaciju, uhvatiti zaostajanje u razvoju, nastaviti put prema društvu budućnosti. Povlačenje SK iz vlasti nesumnjivo predstavlja u isti mah rizik. Društvo nenaviklo na druge oblike regulacije i društvene kontrole, s nerazvijenim institucijama koje su desetljećima živjele i radile u sjeni SK i pod njegovim tutorstvom, moglo bi se naći konfrontirano s alternativama — čak ako uspijemo izbjeći pripremljenu »libanonizaciju« zemlje prije nego se pojave znaci oporavka i bržeg rasta.

Ostavimo po strani vanjske događaje — ne zbog toga što su zanemarivi, nego zato što nema racionalne metode da ih predvidimo i na njih utječemo. Zadržimo se na osnovnoj unutarnjoj dilemi:

— Ili će sadašnji procesi otvaranja, demokratizacije, zadobiti dovoljnu akceleraciju da svladaju postojeće inercije i otpore. Diferencijacija će se nastavi-

ti i vjerojatno zahvatiti i društveno-političke organizacije, pa i sam SK. Pluralizam interesa u društvu počeo će se izražavati kroz institucionalni sistem. Politička organizacija samoupravnog društva će »proraditi«, i time dovesti do rješavanja sadašnje dileme u odnosu na ulogu SK između vlasti i idejnog djelovanja. Samoupravne bi institucije svojim funkcioniranjem dovele do diferencijacije tradicionalnog monolita vlasti i konstituirale politički sistem kao mnoštvo mjesta za interesno odlučivanje u kojima bi SK idejno djelovao a da to djelovanje ne bi bilo uvjetovano centralizmom niti bi moralo voditi u centralizaciju. Na temelju iskustva u gradu Zagrebu, trebalo bi očekivati da će takva promjena ovdje poticajno djelovati na postojeće snage obnove, da će početi proizvoditi nove ideje i nove inicijative, u krajnjoj liniji pružiti platformu s koje se može krenuti naprijed.

— Ili će, naprotiv, snage inercije biti jače od snaga obnove. Reforme će se nastaviti, ali presporo da bi sadašnje oblike zamijenile novima. Promjene će se nastaviti, ali će po svom efektu ostati ispod onog praga koji znači napuštanje starog principa integracije cjelokupnog sistema političkog odlučivanja pomoću SK i prijelaz na novi širi integracioni okvir. Odlučivat će se u postojećim organizacijama i forumima, održavajući uglavnom njihove postojeće odnose. Pronalaziti će se rješenja i prilagodavati akcije na tekućim problemima, a sve će u bitnome ostati po starom.

4. Rizici

Što se svjesne akcije tiče, unutar SK u gradu Zagrebu prevladala je opcija za prvu alternativu, premda ni snage u korist druge, za sada manje glasne, nisu zanemarive. Stvarnost, ipak, ne ovisi isključivo o svjesnoj akciji, budućnost je otvorena.

U takvoj je situaciji racionalno nastojati predvidjeti drugu stranu medalje obje alternative. Koji su vjerojatni rizici s njima skopčani? Koja im je cijena? Koje negativne mogućnosti svaka od njih sa sobom nosi?

— Što je brže kretanje u smjeru sadašnjih tendencija demokratizacije i odvajanja SK od vlasti, to je veći rizik da nove institucije zateknu društvo nespremno da ih prihvati. Dugotrajno okretanje čitavog političkog, pa dijelom i privrednog sistema oko SK kao njegovog središta nije dopustilo da se stvore navike i prikupe iskustva neophodna za funkcioniranje samoupravnog poretka bez tog centra. Ne može se isključiti mogućnost negativnih, kaotičnih i anarhičnih pojava, niti mogućnost zaoštrenih interesnih sukoba među raznovrsnim prisutnim interesima koji nisu socijalizirani ni društveno disciplinirani, a među njima nema dovoljno jakih zajedničkih nazivnika. Povodom toga nastaje eksplozivni porast negativne neizvjesnosti, strah i zahtjev za vraćanjem na sigurni teren pošto-poto. Takve zahtjeve vidimo i danas izražene u stavovima nekih DPO. A to znači ekstremno konzervativna i retrogradna rješenja, dakle baš ono protiv čega je demokratska tendencija od početka upravljena.

— Što je, naprotiv, kretanje prema odvajanju SK od vlasti i prema demokratizaciji političkog sistema sporije, to je veći rizik da narasle snage u dru-

štvu i različiti interesi potraže putove svog izražavanja i ostvarivanja izvan postojećih institucionalnih okvira i da se društvo postepeno rascijepi na dinamičnu ali frustriranu i organizaciono bespomoćnu većinu, i organiziranu ali sterilnu i birokratiziranu manjinu koja nije u stanju naći izlaz iz sve katastrofalnijeg procesa privredne i društvene degradacije.

Daljnji razvoj, kao što je rečeno, nije isključivo stvar našeg izbora i svjesne akcije. Pored nepredvidivih upliva izvana, on ovisi o različitim uvjerenjima ljudi, o snagama koje iza tih uvjerenja stoje, o informiranosti i umješnosti pojedinaca koji te snage vode. Rizici se ne mogu unaprijed isključiti, niti se može ostati na istom mjestu. Napredni pokret u nas, pa i u gradu Zagrebu, nalazi se pred novim presudnim ispitom svoje revolucionarnosti i političke vještine: naći put u budućnost, i na tom putu nadvladati birokratsku sklerozu sistema koji je sam izgradio.

Filozofija u suvremenom svijetu

Danilo Pejović

U doba temeljnih promjena čovjeka i njegova svijeta pri svršetku dvadesetoga stoljeća čini se kao da je i filozofija došla do svoga kraja, potisnuta na sam rub toga svijeta. Ukoliko se još nije rastvorila u znanost na jednoj ili pak ideologiju na drugoj strani, njezin je položaj takav da se ne može izbjeći pitanje zašto se to s njome dogodilo, kako je nastala takva situacija filozofije i gdje su njezini korijeni? Bitna upitnost filozofije ne očituje se samo u njezinu rubnu položaju u današnjem svijetu i duhovnom univerzumu, nego i u samoj naravi filozofskog posla, te se jednako mora postaviti pitanje: čime se filozofija zapravo još bavi kada se čini da su znanost i ideologija već preuzele njezinu zadaću nudeći posve jednoznačne, makar ne svagda i uvjerljive odgovore na sva urgentna pitanja čovječjeg opstanka? I naposljetku, kakve su onda šanse filozofije u sadašnjosti i budućnosti?

Uključena u cjelinu povijesnoga zbivanja filozofija je dijelila njegovu čudljivu sudbinu razumijevajući sebe kao izraz vremena, njegov tumač, kritičar i anticipator događaja. U Hegelovu sistemu apsolutnog idealizma evropska metafizika nalazi svoj svršetak shvaćajući *um kao duh* temeljnim početkom sveukupna bića u perspektivi svjetske povijesti kao pomirenja svijeta s božanstvom. Nakon Hegela situacija se stubokom mijenja i započinje razdoblje zavišnih akorda filozofske Moderne. Raspad Hegelova sistema sa svoje strane ukazuje i na upitnost cjeline povijesnoga sklopa, te napokon dovodi i do nove slike čovjeka. Metafizika prestaje biti najviši misaoni izraz svijeta i kao »prva znanost« biva dvojbena, na nju pada sumnja s njene ideološkičnosti, ili pak ta »znanost o temeljnim zabludama čovjeka no tako kao da su one temeljne istine« ima biti raskrinkana kao platonistička laž, kako to ističu najznačajniji njezini kritičari nakon Hegela, Marx i Nietzsche. Korak dalje u tom nijekanju svega vrhunarnoga čine Darwin i Freud svodeći čovjeka na njegove nagone i podsvjesne porive, i svi ti elementi antimetafizičkoga mišljenja predodređuju dvadeseto stoljeće

Ukorak s tim razvitkom temeljito se mijenja i položaj *znanosti* što od Aristotela do Hegela tvore bitno jedinstvo s filozofijom. U drugoj polovini devetnaestoga stoljeća znanosti se postepeno odvajaju od filozofije kao sinteze znanja, i sebe ustrojavaju kao zaseban sklop *istraživanja* što načelno nema kraja, ne pruža konačne i završne spoznaje, te stoga ne može osigurati ni zao-kruženu sliku svijeta. Tako stvoren sklop znanosti s vremenom ni sam više ne može biti jedinstven, nego se prvenstveno nameće kao sve nepregledniji agregat spoznajâ bez konačne sistematizacije.

Raspad metafizike i odvajanja znanosti od filozofije obilježava ishodište mišljenja našega vijeka, i dovodi filozofiju u takav položaj da više nije moguća sveobuhvatna sinteza znanja u nekom velikom sistemu, kao što i tip takva »velikog filozofa« kome bi to pošlo za rukom postaje prava rijetkost. Štoviše, čini se da je »velika filozofija« u takvo »oskudno doba« moguća još samo ukoliko se filozofski misli *protiv tradicije*. Filozofska se tradicija zato podvrgava ne samo djelomičnoj kritici, nego i radikalnoj reviziji što se u najopćenitijim potezima javlja na tri različita načina: kao *kritika metafizike*, *kritika znanosti* i *kritika društva*. Kritika metafizike u ime budućega mišljenja najobuhvatnije je zastupljena u fundamentalnoj ontologiji i mišljenju bitka *M. Heideggera* te filozofskoj hermeneutici *H. G. Gadamera*. Kritika znanosti što sama hoće da bude znanost u duhu »eliminiranja metafizike« središnja je tema logičkog pozitivizma *L. Wittgensteina*, »bečkoga kruga« *R. Carnapa* i kasnije »filozofije običnoga govora«, »kritičkog realizma« *K. Poppera* i njima srodnog strukturalizma *C. Lévi Straussa* i *M. Foucaulta*. Kritika društva koja nastoji prerasti u društvenu praksu u prvi plan ističe kritiku ideologije građanskoga društva, kako to zastupa »frankfurtska škola« *M. Horkheimer*, *T. Adorna*, *H. Marcusea* i *J. Habermasa*. Ova »kritička teorija« svoje glavne postavke razvija polazeći od Marxove kritike političke ekonomije i povezuje ih s uvidima Freudove psihoanalize. Također inspirirana Marxovim mišljenjem, ali uvažavajući i filozofsku baštinu te na taj način i suprotna »kritičkoj teoriji«, javlja se utopijska filozofija nade *E. Blocha*.

Time zacijelo nije rečeno da nema i drugih suvremenih filozofskih orijentacija, vrijednih nastojanja i poznatih imena na drugim jezičnim i ostalim kulturnim područjima u današnjem svijetu, ne izostavljajući ni nas, što zaslužuje posebnu raspravu. No spomenuta tri oblika kritike filozofske tradicije i njihovi protagonisti ipak se najčešće javljaju u suvremenoj filozofskoj literaturi i daju ton glavnim raspravama, pa se prema tome čini da i najviše pridonose postavljanju i rješavanju suvremenih filozofskih problema. Pri tome ponajprije pada u oči rušenje granica tradicionalnih disciplina i svladavanje podvojenosti historijskoga i sistematskog pristupa. U našem pokušaju mi ćemo se ograničiti na najnovije stanje problema i uzimati u obzir ranije rasprave kad je to neophodno za razumijevanje sadašnjosti, nastojeći se usredotočiti na konkretna filozofska pitanja našega vremena.

GOVOR I LOGIKA

S puno prava moglo bi se reći da suvremena filozofska misao najčešće započinje od *govora*, promišljanjem njegove biti, analizom njegovih moguć-

nosti i određivanjem njegovih granica. Što današnje glavne orijentacije mišljenja tome pristupaju na različan način, često čak oprečan i isključiv, to ne mijenja ništa na stvari. Naprotiv, usprkos svim razlikama, zajedničko im je to što je njihov pristup fenomenu govora daleko obuhvatniji i kompleksniji od tradicionalne filozofije govora kao posebne discipline i svake lingvistike. Tako govor postaje na neki način ishodištem i najvišom intencijom filozofskoga mišljenja uopće, kao i putokaz razumijevanju pojedinih područja teoretske pa čak i praktične filozofije, ukoliko se naime iskazi i stavovi uopće moraju »služiti« govorom artikulirajući na pogodan način sve čovječje spoznaje, činidbe i tvorbe. Štoviše, čini se da ih govor sam tek omogućuje

Ponajprije, govor biva izričito temom »mišljenja bitka« kasnoga *Heideggera* shvaćen kao temelj čovječjega bitka ukoliko čovjeku omogućuje da iz-stoji u čistinu bitka, i na taj način uopće ek-sistira U vezi s tradicionalnim metafizičkim poimanjem čovjeka kao ZŌON LOGON ECHON on ističe da čovjek nije naprosto živo biće što pored drugih sposobnosti također posjeduje i govor. Jer govor je »kuća bitka« u kojoj čovjek stanujući ek-sistira, ukoliko, čuvajući je, pripada istini bitka. U svakome određenom jeziku otvara se jedan povijesni svijet što ga je i kako ga je dosudila sudba bitka. Navlastito govor pjesnikâ otvara čovjeku povijesni prostor ukoliko pjesnik dovodi do riječi neizrečenu kazu bitka, kako je to Heidegger opetovano pokušao pokazati svojim interpretacijama pjesništva Hölderlina, Rilkea, Trakla i Georgea. Poput pjesnika u »oskudnu vremenu« i on je svoj govor ostavio škrtim nastojeći ga dovesti u najveću blizinu početka evropskoga mišljenja prije metafizike u Parmenida i Heraklita, poput pjesničke i mitske evokacije

Svojom kritikom »humanizma« evropske metafizike, njezina subjektivizma i antropocentrizma, Heidegger također pogađa i tradicionalnu logiku i njezinu prevlast u filozofiji i znanosti evropskoga Zapada. Pod »logikom« se pri tom razumije mišljenje kao predstavljanje bića, ne pitajući ništa o samome bitku kao temelju »odgovaranja« mišljenja i bića, pa prema tome i svake pred-metnosti. Ukazujući tako na ontološku bestemeljnost logike i zaborav njezina iskona u bitku, Heidegger dakako nipošto ne pledira ni za kakav »iracionalizam« i »ne-logičko«, nego se zalaže za izvornije promišljanje izborne biti LOGOSA i Ratia što je s tradicijom pred-stavljajućeg mišljenja izgubljen

Nadovezujući na Heideggerovu hermeneutiku tubitka i bitka-u-svijetu kao »nastrojene razumljivosti« artikulirane u govoru, i *Gadamer* je u središte svoje opće filozofske hermeneutike postavio *hermeneutički fenomen* kao takav: govor kao razumljeni bitak. Izvorna čovječnost govora kao dijaloga u isti mah znači i univerzalnu govornost čovječjeg bitka-u-svijetu Tako označen hermeneutički fenomen prožima sve odnose čovjeka u svijetu i sa svijetom, i opire se tome da bude sveden na neku znanstvenu metodu, o čemu uvjerljivo svjedoči i spoznajna praksa duhovnih znanosti (humaniora) U njima i kroz njih naime mi stječemo iskustva koja su izvan znanosti: iskustvo filozofije, iskustvo umjetnosti i najzad iskustvo same povijesti, koja se ne mogu steći ni na kakav drugi način. I upravo zato što je bitak svijeta govorno ustrojen, horizont hermeneutičkog iskustva također obuhvaća »metodu« spoznaje znanosti kao »poseban slučaj« svoje univerzalnosti.

No tako shvaćen govor kao hermeneutički fenomen ima izravne posljedice i za mjesto logike u filozofskom i znanstvenom mišljenju. Jednim od velikih dostignuća mišljenja dvadesetog stoljeća *Gadamer* smatra razotkrivanje »naivnih pretpostavaka« njemačkoga idealizma, na prvom mjestu naivnosti (po)-stavljanja. Naime cijela se tradicionalna logika od Aristotela do Hegela temelji na pojmu stava, tj. iskaza pomoću suda, »apofantičkoga logosa« ili izjavnoga govora kojemu je stalo jedino do istinitosti ili lažnosti, pri čemu su drugi oblici govora kao molba, zapovijed ili pitanje zapostavljeni ili zaboravljeni. Apstrakcija pojma čistoga »iskaza« i čiste »činjenice« te poznato razlikovanje »činjeničnih« i »vrijednosnih« sudova više se ne može održati: njihovu vezanost za hermeneutičku situaciju pokazala je *hermeneutička logika*.

Na drugom polu suvremene filozofske diskusije razvio se posve suprotan model govora u duhu tehnološkog instrumentalizma kao efikasna oruđa i funkcionalna sredstva za racionalno shvaćanje i obuzdavanje po sebi bezoblične zbiljnosti, uzorom na novovjekovnu znanost Tako *Wittgenstein* u svom »Traktatu« svoje stavove izvodi *aksiomatskom metodom* čisto deduktivno u nastojanju da pronađe logički savršeni govor koji onemogućuje bilo kakvu besmislicu, i pri tom slijedi teoriju *logičkog atomizma* svoga prijatelja i učitelja *B. Russella*. Svijet je sve što je slučaj, cjelokupnost činjenica a ne stvari, govor kao logička slika svijeta vjeran je odslik zbiljnosti, sastojeći se od elementarnih stavova kao odslika elementarnih (atomskih) činjenica. Cjelokupnost istinitih stavova je cjelokupna prirodna znanost, filozofija nije jedna od prirodnih znanosti i njezin je posao objašnjavanje logičkih stavova kao onoga izrecivog. No postoji i neizrecivo, ono je mistično, i stoga se o onome o čemu se ne može tako govoriti — mora šutjeti, završava *Wittgenstein* rezignirano.

Bečki krug na čelu s *Carnapom* i *O. Neurathom* razvio je odatle svoju teoriju *fizikalizma i jedinstvene znanosti* (Einheitswissenschaft, Unified Science): ukoliko se stavovi neke znanosti ne mogu reducirati na stavove (klasične) fizike, ne mogu se smatrati znanstvenim, a fizikalni se jezik uzima kao »jedinstveni jezik znanosti« prikladan da iskaže sve što jest, pa prema tome i kao jedini kriterij istine. Dok jezik logike i matematike govori tautološki i ne pruža nikakve nove spoznaje, svi se stavovi empirijskih znanosti imaju podvrći *Wittgensteinovu principu verifikacije*, i oni koji ga ne zadovoljavaju proglašavaju se bez okolišanja *besmislenim*, kamo spadaju svi stavovi tradicionalne filozofije i umjetnosti. Nadovezujući na ranije teze *Wittgensteina* i *Russella*, *Carnap* je stvorio svoju *logistiku* koja se s vremenom razvila u posebnu znanost, te više ne spada u ovaj prikaz

Kasni *Wittgenstein* još se jednom obratio problemu govora, napustio svoju raniju isključivost i zamijenio je teorijom »govornih igara« (Sprachspiele) smatrajući da svi znanstveni jezici pretpostavljaju *običan govor* (ordinary language) gdje se zavisno od pojedine situacije tek uspostavlja značenje pojedinih riječi i iskaza te njihova raznolična upotreba već prema tome kakva se »igra njima igra«. Odatle onda uzima ishodište i *filozofija običnoga govora* zauzimajući središnje mjesto u suvremenoj *analitičkoj filozofiji*, a njezini su najznačajniji predstavnici *J. Wisdom* i *G. Ryle*, te zastupnici teorije *besjednih akata* (Speech Acts) *J. Austin* i *J. R. Searle*, približavajući se u ponečemu i hermeneutici.

Društveni aspekti upotrebe govora i logike stoje u središtu interesa kritičke teolije društva »frankfurtske škole«. Nadovezujući na motive kulturne kritike i sociologije znanja fenomen govora i logike tu se nikad ne javlja samo kao teoretski, nego u prvom redu kao praktičan problem kako da se njihova upotreba stavi u službu društvene kritike. Štoviše, kao prikriveni instrumenti vlasti i ugnjetavanja u postvarenu svijetu, govor se i logika postepeno »kritičkim bistrenjem« mogu preobratiti čak i u sredstva čovječje emancipacije!

Tipičan primjer takva postupka pruža Adorno svojom kritikom »žargona vlastitosti« što se po njegovu mišljenju u Njemačkoj širi od filozofije i teologije preko pedagogije sve do uzvišena načina govora deputata u gospodarstvu i upravi. Glavnu metu njegove kritike čini Jaspersova filozofija egzistencije, i poglavito Heideggerova egzistencijalna ontologija, pri čemu taj postupak započinje kao kritika govora, a završava kao *kritika ideologije* (Ideologiekritik). Riječ je naime o lažnoj svijesti kako se ona očituje u određenu njemačkom vokabularu, pri tom se najprije analizira govorni oblik i njegov izražajni sadržaj, kako bi se onda odatle izvela neistina filozofije koju obilježava takav vokabular. Svrha je takve kritike govora kao ideologije destrukcija te lažne svijesti, i taj je posao od neposredna praktičnog značenja za cjelokupnu kritiku građanskoga društva što počiva na razmjenskom odnosu.

No što je s takvim oblicima govora koji nisu »žargon«, o tome kritička teorija ne kaže mnogo. Sužavajući pak raspon govornosti samo na žargon, kritička teorija postupa analogno pozitivističkoj logičkoj analizi, koju inače oštro otklanja, svodeći eminentno filozofska pitanja doduše ne na lingvistička, nego ideološko-kritička. Slično bi se moglo reći i za razumijevanje logike u kritičkoj teoriji, koja se u drugom kontekstu na primjeru Husserlove fenomenologije podvrgava kritici kao prikriveno sredstvo dominacije, oblik postvarenog i otuđenog mišljenja apstraktnog identiteta lažne cjeline građanskoga društva!

METAFIZIKA I ONTOLOGIJA

Uobičajena navika izjednačavanja metafizike i ontologije kao »prve filozofije« u dvadesetom se stoljeću naglo prekida: K. Jaspers zagovara metafiziku bez ontologije koja bi racionalistički opredmetila egzistenciju, dok N Hartmann, obratno od toga, zastupa ontologiju bez metafizike kao sintezu svih znanstvenih rezultata, koja se na taj način ispostavlja kao »philosophia ultima«. U Heideggerovu mišljenju prve faze oba se naslova još zadržavaju, da bi u drugoj fazi dobila negativan prizvuk i bila potpuno napuštena. Dok Carnap i bečki krug odbacuju svaku metafiziku i ontologiju kao besmislicu, kritička ih teorija problematizira kao ideologizirane oblike mišljenja, pa i svoju dijalektiku razumije samo negativno kao kritiku.

U svom glavnom djelu »*Bitak i vrijeme*« Heidegger razvija jednu *fundamentalnu ontologiju*, i ne pomišljajući da bi to bila neka obnova stare. Naprotiv, on taj posao izrijeком označuje kao pokušaj »destrukcije povijesti ontologije«, a to znači i stare metafizike beskonačnosti, raščišćavajući na taj način

horizont za novo pitanje o bitku. Dok je naime stara ontologija istinski bitak shvaćala kao vječnost, Heidegger je poduzeo smion korak formulirajući svoje temeljno uvjerenje tezom da je *bitak vremen, tj. konačan i povijestan*. Namjesto stare metafizike sada stupa *egzistencijalna analitika tubitka* (Dasein, opstanak), i kako je pri tom biću riječ o razumijevanju svoga bitka i bića u cjelini, ta je analitika ujedno *hermeneutika egzistencije*, što se kasnije označuje i kao *metafizika tubitka*. Premda je zacijelo riječ o prekidu s tradicijom, ipak se i taj pothvat još uvijek poima kao ontološki i metafizički, a oboje razumije i kao znanost.

U drugoj fazi svoga mišljenja Heidegger posvema napušta te naslove i zastupa poznati »obrat« od egzistencijalne ontologije i metafizike tubitka *bitnom mišljenju ili mišljenju bitka* u znaku svladavanja (Überwindung) i pregaranja (Verwindung) metafizike. Bitak se sada zamišlja kao sudba (MOIRA) koja se dosuđuje kao *zaborav*, a povijest toga zaborava sama je metafizika kao *nihilizam* bitka od Platona do Nietzschea završavajući epohalno kao *planetarna tehnika!*

U *Gadamera* pak *hermeneutička ontologija* u prvi plan ističe povijesnost svijeta kao *povijest djelovanja* (Wirkungsgeschichte) što se očituje kao govornost cjelokupnog iskustva, pri čemu se povijesno i sistematsko razmatranje uspješno sjedinjuje s minimumom ontologije i gotovo bez metafizike.

Dok je tako u jednom dijelu suvremene filozofije riječ o *post-metafizičkom mišljenju* u naporu da se temeljito preispita sama bit metafizike i njezina povijest kao sudbina Zapada, s druge strane dolazi nastojanje da se metafizika naprosto odbaci kao besmislica i glavna prepreka svakom napretku mišljenja i znanosti. Riječ je dakako o pothvatu logičkoga pozitivizma na čelu s Carnapom koji sebe obično označuje kao »*eliminiranje metafizike pomoću logičke analize govora*«. Razdijelivši tako sve iskaze na smislene i besmislene na temelju principa verifikacije, zaključuje se da u području metafizike, uključujući svu filozofiju vrijednosti i normativnu teoriju logička analiza pruža negativan rezultat da su svi navodni iskazi u toj domeni potpuno besmisleni! S tog je stajališta Carnap krenuo u polemiku i protiv Heideggerova spisa »*Što je metafizika*« tražeći u njemu elementarne logičke pogreške i dijeleći mu s visoka poduku iz logičke sintakse! No on se na kraju pokazuje i dobrohotnim: razlikujući dvije funkcije govora, *ekspresivnu i reprezentativnu*, Carnap ipak dopušta da metafizički stavovi poput lirskih stihova mogu imati neku ne-teoretsku funkciju, npr. izražavati metafizičarova emocionalna raspoloženja, i utoliko nisu drugo do neuspjelo pojmovno pjesništvo!

Negativan stav prema metafizici i ontologiji, ali jednako tako i prema pozitivizmu, zastupa i kritička teorija smatrajući da je *bitak svagda samo društveni bitak*, pa se prema tome nikada ne može govoriti o nekom »bitku uopće«, kako to čini tradicionalna metafizika i fenomenologija razvijajući neku tobožnju znanost o njemu. Odnos bitka i svijesti, ističe *Horkheimer*, uvijek je uvjetovan određenim društvenim odnosom i posredovan cjelinom društva koje je po svojoj naravi antagonističko, pa je shodno tome i za različne klase društva također različan. Samospoznaja čovjeka sadašnjosti zacijelo nije nikakva »tradicionalna teorija« poput matematičke prirodne

znanosti hipostazirajući neki vječni logos zbiljnosti, nego *kritička teorija* društva zainteresirana za uspostavljanje racionalnog stanja društva. Takvo odnošenje čovjeka koje ima za svoj predmet društvo i njegovu *preinaku* ne uzima svoj uzor u Kantovoj kritici čistoga uma, nego u Marxovoj dijalektičkoj kritici političke ekonomije.

Antimetafizički i ne-ontološki karakter kritičke teorije dalje razvija Adorno u svojoj *negativnoj dijalektici*. Kao kritika postvarenih odnosa i stanja u svijetu ona je *destruktivna* i okrenuta budućnosti i društvenoj preinaci, nasuprot pozitivnoj konstruktivnoj dijalektici identiteta i Hegelova pomirenja uma i zbiljnosti u sadašnjosti kao završnom obliku metafizike. U svojoj nedovršenosti i otvorenosti ona teži čovječjoj emancipaciji i svoj poticaj nalazi u *ne-identitetu* onoga antagonističkog u postojećem svijetu, istinitom koje više nije i ne može biti cjelina. Samo kao takva negacija i odbijanje postvarenog svijeta kasnogradanske civilizacije takvo mišljenje ima šansu otvarajući perspektivu drugačijeg poretka stvari.

Sličnog je polazišta ali drugačije usmjerena Blochova *utopijska filozofija nade*, također okrenuta protiv metafizičke tradicije ukoliko se ona jednostrano orijentira na *prošlosti* i konstituira kao filozofija platonske ANAMNESIS (sjećanja). Kao hermeneutika nade pak ovo se mišljenje temelji na svom odnosu prema još-ne-biću kao ključnom fenomenu u svijetu — svojevrsnoj aristotelovskoj DYNAMIS — i najzad sebe ipak razumije kao *ontologija još-ne-bitka* u mediju materije prirode što se tek ima ozbiljiti u povijesti! Duge ekskurzije ne samo u filozofsku nego još više u mitsku i religioznu povijest daju karakterističan pečat njezinoj argumentaciji otkrivajući dosad zapostavljenu i malo poznatu *dubinsku filozofsku dimenziju marksizma*, što često dovodi u nedoumicu, jer nije svagda jasno je li tu riječ samo o njenoj re-filozofikaciji, ili radije o mitologizaciji?!

SPOZNAJA I ZNANOST

Među pitanjima što privlače filozofsku pozornost fenomen spoznaje zauzima jedno od središnjih mjesta, čime zacijelo nije rečeno da to vrijedi i za spoznajnu teoriju kao posebnu filozofsku disciplinu. Sve dotle dok je čovjek u svijetu zbitan će se i fenomen spoznaje, dok je spoznajna teorija samo jedan povijesni oblik i način filozofskoga razumijevanja i tumačenja toga značajnog fenomena. U duhu novovjekovne metafizike subjektivnosti i nominalističke tradicije njezine elemente nalazimo već u Descartesa i Locke, a pod vlastitim se imenom »*spoznajna teorija*« (Erkenntnistheorie) javlja tek nakon raspada njemačkog idealizma u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća s različnim nazivima: materijalna logika (za razliku od formalne), noetika, gnoseologija, epistemologija. Za tradicionalnu metafiziku fenomen spoznaje ima svoj temelj u prethodnoj otvorenosti cjeline bića i njegovih struktura za onoga koji spoznaje, a parmenidovska supripadnost i istovjetnost mišljenja i bitka tek omogućuje približavanje i podudaranje spoznaje i bića što se ima spoznati kao zbivanje istine. Nasuprot tome, novovjekovni, a

navlastito spoznajnoteoretski pristup, pretpostavlja prethodnu *razliku* (diferenciju) između subjekta i objekta spoznaje, da bi tek analizom osjetilne, razumske i umske moći postalo jasno kako subjekt iz svoje imanencije može učiniti taj korak prema »izvanjskom svijetu« objekta u njegovoj transcencijiji, i tako sebi osigurati primjerenost svojih predodžaba i pojmova »izvanjskim« predmetima. Takvo osiguravanje »predmeta« i »sigurne spoznaje« stavilo je spoznajnu teoriju u središte filozofskog raspravljanja i omogućilo joj da nakon raspada metafizike privremeno zauzme njezino mjesto glavne filozofske discipline.

U suvremenim se filozofskim istraživanjima, međutim, rijetko još nailazi na takvo stajalište, i može se slobodno reći da su interes za spoznajnu i istinu danas podijelile s jedne strane *filozofska hermeneutika*, i s druge *teorija znanosti*. Da bi se to učinilo razumljivim, neophodno je zadržati u vidu bitnu razliku što *dijeli antikni od modernog pojma znanosti* u skladu s epohalnim obratom slike svijeta u novovjekovnoj metafizici subjektivnosti. Dok je aristotelovska znanost kao EPISTEME sastavni dio filozofije i bitno THEORIA tj. u odnosu na biće promatralačka (motriteljska) i na taj način uklopljena u cjelovito i zaokruženo poimanje svijeta, novovjekovna je znanost prema svojoj strukturi *istraživanje* (Re-search), takvo traganje za istinom koje se beskrajno ponavlja i nikada nije završeno. Drugačije ne može ni biti, budući da ona ne smjera promatralačkom znanju, nego je prema svojoj biti TECHNE i kao takva teži racionalnom obuzdavanju i gospodarenju prirodom, i u tom je nastojanju nerazdvojno uklopljena u modernu ekonomiju i tehniku.

Imajući sve to u vidu, fenomenu spoznaje u suvremenoj filozofiji pristupa se na različne načine.

Heideggerova *egzistencijalna hermeneutika* tubitka ispostavlja bitak-u-svijetu kao njegovu bitnu strukturu — fakticitet koji pobliže određuju tri egzistencijalije ili ontološke značajke: nahodjenje (raspoloženje, nastrojenost), razumijevanje i govor. *Razumijevanje* u primarnom smislu tu je shvaćeno kao fundamentalni modus tubitka, dok se »razumijevanje« u izvedenu značenju jedne moguće vrste spoznaje (kako je to zamišljao Dilthey) različne od »objašnjenja« zajedno s ovim određuje kao egzistencijalni *derivat* primarnoga razumijevanja. Drugim riječima: ono što se obično određuje kao vrsta ili način spoznaje znanosti, nije primarni nego *izvedeni* fenomen temeljeći se na primarnom razumijevanju kao ontološkoj značajki ustroja čovjeka kao bitka-u-svijetu. Kao mogućnost izvornoga spoznavanja, razumijevanje otkriva *kružnu strukturu* i taj hermeneutički krug ima izričito *vremeni smisao*: svako razumijevanje pretpostavlja pred-razumijevanje koje obilježava povijesnu uvjetovanost vlastita iskustva svijeta, i u isti je mah nacrt budućih mogućnosti. Tako se u tom krugu očituje vremenost i povijesnost čovjeka, i zato on ima pozitivni ontološki smisao. U skladu s time revidira se i tradicionalni *pojam istine*: izvorni je pojam istine *rastvorenost* tubitka, dok je *otkrivenost* shvaćena kao fundirani modus istine u iskazu, dakle i u svim znanstvenim stavovima.

Gradeći na sličnim pretpostavkama svoju *filozofsku hermeneutiku* Gadamer je u »*Istini i metodi*« uspio pokazati kako je izvorni fenomen istine

mного bogatiji od metode kao postupka traženja istine u modernim znanostima. Razumijevanje kao iskustvo svijeta dolazeći do riječi u kulturi, umjetnosti i samoj povijesti, pojmovno se artikulira u duhovnim znanostima. No to nipošto ne znači da se filozofska hermeneutika svodi tek na metodiku duhovnih znanosti, kako bi se one suprotstavile prirodnim, nego ona teži da razvije pojam spoznaje istine odgovarajući cjelini hermeneutičkog iskustva koje je *univerzalno*. Smisleni sklop razumijevanja ili horizont određen je predajom što određuje i horizont tumačenja u koji se uklapa i ono što ima da bude protumačeno ili izloženo, te ovi momenti čine cjelinu. Upravo stoga ni hermeneutička refleksija nikada ne može preskočiti vlastitu povijesnost, a *vremenski razmak* nije nikakva prepreka ispravnu razumijevanju, nego pozitivna šansa uspješnog *stapanja horizonata*. Tako shvaćena fundamentalna povijesnost, međutim, ne znači nikakvo prepuštanje »relativizmu«, nego svijest o uvjetovanosti vlastita stajališta uključuje i »pristranost« te označuje kraj fantoma povijesti kao neke »stvari po sebi«. U tom sklopu onda i *metoda* kao način spoznaje egzaktnih znanosti dobiva svoje mjesto kao specifičan vid razumijevanja i integralni dio hermeneutičkog iskustva. Originalne prinose literarnoj i pravnoj hermeneutici dali su također P. Ricoeur i E. Betti.

Posve drugačiji pojam spoznaje u svojoj teoriji znanosti razvio je bečki krug na čelu s Carnapom, i logičku analizu označio glavnim poslom filozofije. Tako shvaćena logika postaje *novom znanstvenom metodom* filozofiranja uopće, i najkraće se može označiti *logičkom analizom stavova i pojmova empirijske znanosti*. Pri tome se »logika« razumije u najširem smislu kao sažetak formalne logike i primijenjene logike ili spoznajne teorije. Jedna od glavnih zadaća logičke analize bit će da pronade metodu provjeravanja znanstvenih stavova, kako da se ispostavi njihova istinitost ili lažnost. Taj se dio logičke analize naziva *epistemologijom* i ona počiva na poznatom principu verifikacije — mogućnosti svodenja svakoga iskaza na tzv. protokolarnu stavove. Provjera stavova nadalje, može biti neposredna ili posredna, neposredna se sastoji u podudaranju s osjetilnim iskustvom, a posredna u postupku svodenja na to iskustvo. U tu je svrhu Carnap razvio posebnu simboličku metodu sastojeći se od različitih kalkula, npr. kalkula iskaza, kalkula funkcija, itd., oslanjajući se i na neke ranije radove Russella. U početku se Carnap zadovoljio *sintaksom* znanstvenoga jezika, no naišavši na stanovite teškoće on ju je kasnije morao nadopuniti *semantikom* i *pragmatikom*, da bi sve te postupke Ch. Morris najzad uklopio u obuhvatnu *semiotiku* ili opću teoriju znakova. Tako proširena logička analiza zamišljena je da obuhvati sve filozofske discipline i matematiku u *jedinstvenu znanost*, ali ta ideja nikada nije do kraja elaborirana. U tom znaku razvila se *analitička teorija znanosti* istražujući istinosni status znanstvenih iskaza, tvorbu znanstvenih pojmova, definiciju, indukciju i vjerojatnost, hipotezu i teoriju. Najzad se ispostavilo kako i u znanosti valja napustiti zahtjev za nekom »apsolutnom istinom«: moguće je samo djelomično svladavanje problema uz pretpostavku da se oni preciznije formuliraju. Tome je zacijelo pironijela i činjenica da je logički pozitivizam svoj pojam spoznaje i model znanosti predugo gradio uzorom na klasičnu fiziku ne uzimajući u obzir razvitak

moderne prirodne znanosti, navlastito *spoznajno iskustvo kvantne teorije*. Baš je ona više puta upozorila da je za današnju znanost pozitivistička misaona shema razvijena iz matematičke logike svakako preuska za opis prirode koji se mora služiti *neoštro* definiranim riječima i pojmovima u procesu spoznaje zbiljnosti, gdje se subjekt i objekt epistemološki više ne mogu razdvajati.

Po mnogo čemu blizak bečkom krugu iz kojega je izvorno potekao i kasnije se od njega odvojio svakako je i njegov današnji oštar kritičar K. Popper. Njegova teorija znanosti »kritičkog realizma« također se odlikuje odbijanjem metafizike, svakog holizma i esencijalizma u uvjerenju da je »logika istraživanja znanstvene spoznaje glavni posao filozofije. No već u svom prvom nastupu on udara drugim putom od bečkog kruga i njegovu principu verifikacije suprotstavlja svoj »*princip falsifikacije*« znanstvenih teorija kao opće metodičko ishodište. Znanstvene se spoznaje naime, smatra Popper, nikada u potpunosti ne mogu potvrditi iskustvom pomoću indukcije, tj. da se od slučaja do slučaja i mnogo slučajeva zaključuje o važenju *svih* slučajeva i tako dospije do bezuvjetnih principa i zakona. No znanstveni se stavovi ipak mogu *falsificirati* ili *opovrći iskustvom*, i dovoljno je da samo jedan jedini slučaj ne potvrđuje pravilo te se pokazuje njegova empirijska neutemeljenost. Stoga su i znanstveni stavovi samo provizornog značaja, a istraživač mora nastojati da znanstvene teorije po mogućnosti opovrgava, budući da je tako shvaćena falsifikacija poticaj razvitku znanosti. Epistemološki i ontološki status toga principa zacijelo nije posve jasan, budući da on sam sebe nikada ne može kako falsificirati, tako ni verificirati. Kao *meta-empirijski* on se ne može primijeniti na sama sebe, i u tom je posve nalik suprotnom principu verifikacije — ostajući »korisna pretpostavka istraživanja«! U kasnijem radu Popper se mnogo bavio problemom indukcije, teorijom falibilizma kao osnovom opće epistemologije, te najzad pokušao zaokružiti svoj nazor »zdrave pameti« svojevrsnim ontološkim pluralizmom tzv. teorije tri svijeta: svijeta materije i energije, svijeta svjesnog iskustva i svijeta objektivne spoznaje. No u svojoj kritici »historicizma« nije dopro dalje od svodenja društvenih znanosti na scijentistički shvaćeno »jedinstvo znanosti«, dok mu je u Njemačkoj blizak »kritički realist« H. Albert.

Iz svega je vidljivo da su logički pozitivizam i »kritički realizam«, i pored nekih razlika, u mnogočemu komplementarni braneci svoje *pseudo-metafizičke* principe i u isti mah tvrdeći da nema nikakve spoznaje osim znanosti, te da se bez njezina posredstva ništa ne može izravno znati o svijetu!

Na posve drugi način pristupa fenomenu spoznaje teorija znanosti Th. Kuhna prvi put izložena u poznatoj knjizi »Struktura znanstvenih revolucija« i naišavši na velik odjek također izvan znanstvenih krugova. Prostodušnu pozitivističku vjeru u stalni napredak spoznaje postupnim približavanjem istini ona radikalno stavlja u pitanje, pokazujući da nema nikakva sumativnog povećanja spoznaje svijeta. Novi modeli spoznaje u prijelomnim epohama, kakva je npr. pojava Kopernikove heliocentrične teorije neba, nastupaju *iznenada* i *skokovito* postavljajući novu znanstvenu *paradigmu* kao ishodište znanstvene spoznaje, pri čemu zacijelo i filozofske teorije određuju

temeljnu orijentaciju. Drugim riječima, razvitak znanosti teče u skladu s povijesnim epokama, i ne može se razumjeti izolirano izvan sklopa povijesti i općeg duha vremena. Kuhnu je danas vjerojatno najizrazitiji predstavnik historizma u teoriji znanosti.

Posebno mjesto u njemačkoj teoriji znanosti zauzima tzv »Erlangenska škola« kojoj pripadaju P. Lorenzen, W. Kamlah, K. Lorenz i J. Mittelstrass. Oštro nastupajući protiv scijentizma, ona nastoji da izgradi znanstvenu teoriju polazeći od *normativnog aspekta govora*. Čini se da je moguće razviti različite ortojezike i konstruirati metodički izgrađene razlučbene sisteme koji kao jezici-modeli služe za kritiku i reorganizaciju govornoga kao i faktičkoga znanstvenog jezika. Ova konstrukcija smjera na normativne sisteme i počiva na teoriji dijaloških igara. Normiranje i upotreba riječi »istinito« i »lažno« postiže se s jedne strane na taj način da se nadovezuje na govorni jezik ili predane predznanstvene jezike, i da se s druge strane preko tih jezika uspinju van do jezika znanosti i filozofije. Lorenzen se u tom sklopu među ostalim uspješno okušao da pronađe »čovječiji fundament matematike«, pri čemu je vidljivo da svoje stajalište razumije kao stanovito posredništvo između »dva glavna tabora« suvremenog mišljenja — hermeneutike životne filozofije i analitičke filozofije znanosti.

U francuskoj teoriji znanosti nakon drugoga svjetskog rata ističe se *strukturalizam*, okupljajući istraživače različitih područja i orijentacija od etnologije i psihoanalize do političke ekonomije i marksizma, kao što su Cl. Lévi-Strauss, J. Lacan, R. Barthes, M. Foucault, L. Althusser i drugi. Više istraživačka metoda no sistematska teorija, strukturalizam ostaje nejedinstven u metodičkom pogledu i konkretnom pristupu problemima različitih disciplina. Ujedinjuje ga zajedničko ishodište od strukturalne lingvistike F. Saussurea i uvjerenje da samo *sinhronično* razmatranje znakovnog sustava i značenja pruža ispravnu spoznaju govora, društvenih ustanova, pjesničkih tvorevina i gospodarskih sustava. Pri tome dijahronija dolazi u obzir samo kao element sinhronije, »strukture« se pojavljuju kao vječni entiteti izvan vremena i povijesti, što je s pravom izazvalo prigovor kritike da je tu riječ o »novom eleatizmu«!

ČOVJEK U SVIJETU

Položaj čovjeka kao živa bića u *prirodnom* svijetu, njegov odnos prema živom i neživom, i njegovo posebno mjesto među drugim živim bićima u povijesnom svijetu nameće se u suvremenoj diskusiji kao složen problem. Filozofija na jednoj i znanost na drugoj strani na to pitanje pružaju različite odgovore, a u novije doba oko toga nastoji i posebna znanost o čovjeku, *antropologija*. Kao što su pojedine znanosti u svom okviru razvile elemente posebne znanosti o čovjeku, tako su se s vremenom i u općem okviru antropologije počele razlikovati pojedine njene vrste kao što su fizička, biološka, medicinska, psihološka, socijalna i kulturna antropologija. Specifičnost je *filozofske antropologije* u tome što ona kao posebna filozofska disciplina pokušava naći odgovor na pitanje što je čovjek? na sebi svojstven način,

naime tako da *pretpostavlja rezultate* najvažnijih znanosti o čovjeku nastojeći da ih *filozofski* protumači i uklopi u svoj *vlastiti pojam čovjeka*. Pri tome ona svjesno smjera na to da sa složenom problematikom ispostavljenog načina bitka čovjeka i njegovim karakterističnim strukturama izade na kraj po mogućnosti s »minimumom metafizike« i bit čovjeka uspije pojmiti na *nespekulativan način*. U tako postavljenu dijalogu između filozofije i znanosti neki su u kasnim dvadesetim godinama očekivali da će filozofska antropologija stupiti na mjesto spoznajne teorije postajući temeljnom filozofskom disciplinom, ali se njihova očekivanja nisu ispunila. Kao posebna disciplinarna ona se razvila ponajviše u Njemačkoj, pa s toga prostora potječu i njezini najznačajniji zastupnici M. Scheler, H. Plessner i A. Gehlen.

U traženju antropološke specifičnosti čovjek Scheler ponajprije pokušava pronaći temeljne značajke života uopće i pratiti ga u njegovoj stupnjevitosti izgradnji od samokretanja, samooblikovanja i samodiferenciranja do samograničenja. Biopsihički izgrađuje se život također slojno od poriva kod biljke do viših oblika poriva strukture — instinkta u nižih, asocijativnog pamćenja i praktične inteligencije u viših životinja. Stavljajući čovjeka u odnos prema životinji Scheler se pita u čemu je njihova bitna razlika i odgovara negativno: u poredbi s najinteligentnijim životinjama čovjeka još ne čini čovjekom inteligencija, fantazija i pamćenje, pa ni sposobnost izbora ni upotreba oruda, jer u svemu tome između najviših životinja i čovjeka ne postoji nikakva principijelna nego samo *stupnjevita razlika*! Ono pak što čovjeka zaista bitno razlikuje od životinje, to je posve suprotno porivu posebno načelo čovjeka koje on zove *duh*. Poseban se način bitka čovjeka ponajprije očituje u tome što on može zatomiti nagone, odvojiti se od pritiska biološkoga, riješiti se zavisnosti od okoline, i ovu uzdići do predmetnosti i od nje se distancirati. Čovjek naime ima *svijet*, otvorenu sferu stvari oko sebe, on je »otvoren spram svijeta« i ta mu otvorenost omogućuje da odvoji puki opstanak od takobitka (esencije), i prema takobitku stvari određuje i usmjerava svoje ponašanje, spoznavanje i djelovanje. Dualizam duha i poriva u čovjeku te njihov sukob Scheler nije uspio svladati, i ti elementi metafizike ostali su sastavnim dijelom njegove filozofske antropologije.

Drugi značajan pristup temi čovjeka u filozofskoj antropologiji učinio je Plessner, zahvaljujući i poticaju Husserlove fenomenologije životnoga svijeta u traganju za tjelesnim utemeljivanjem spoznaje. Istražujući stupnjeve organskoga u odnosu prema čovjeku i strukturu osjetâ, ova antropologija kao filozofska uzima u obzir i empirijske nalaze znanosti, a u žarištu njezina zanimanja nalazi se *fenomen života* u svojim bogatim izražajnim oblicima i obrascima ponašanja. Srž njegove teorije tvori u čovjeku utjelovljeni odnos sopstva i svijeta koji se određuje kao »ekscentrična pozicionalnost« života. Osnovica toga nalazi se u »materijalnom apriori« ekscentrične pozicionalnosti, da bi se zatim ispostavilo *isprepletanje tijela (Körper) i püti (Leib)* i prirodna određenost života shvatila ujedno s egzistencijom kao uvjet mogućnosti čovječjeg bića i njegova iskustva prirode i povijesti.

Pojmom ekscentrične pozicionalnosti pokušava se odrediti poseban položaj čovjeka kao živa bića, a život u smislu »biti oživljen« označava samostalnost u odnosu prema sredini kojemu oživljeno tijelo pripada. Taj karakter

oživljena tijela kao ekscentrična pozicionalnost bitno se razlikuje od tipa *centrične pozicionalnosti* što odlikuje životnu organizaciju svih životinja. Procesi razmjene s milieu-om odnose se na središnju točku pomoću međusklopova probave i pamćenja, dok biljni tip organizma, premda pokazuje osjetljivost, u tom smislu nema nutrine. Čovjek kao takvo živo biće ekscentrične pozicionalnosti upućen je da *egzistira*, da svoj život uzme u ruke i svim mogućnostima izjednači i nadoknadi *nedostatke* što ih pozicioni karakter sobom nosi, kao što je slabljenje instinkata itd. Očitovanje ove posredovane neposrednosti je *kulturna proizvodnost* koja služi osiguranju društvenih ustanova, i tako se filozofska antropologija pokazuje kao nauka o uvjetima mogućnosti čovječjeg života izloženog iskušenjima prirode i povijesti. Do ovih shvaćanja Plessner je došao u isto doba ali posve nezavisno od Heideggerove analize ekstatične strukture egzistencije, premda oba razmišljanja pokazuju stanovitu sličnost, što bi se moglo reći i za njegovu kasniju antropologiju osjeta u odnosu na fenomenologiju tjelesnosti M. Merleau-Pontyja.

Najjelovitiju filozofsku antropologiju danas svakako pruža *Gehlen*, nastojeći da se ona što više približi empirijskoj znanosti. On vjeruje da je moguće izgraditi takvu posebnu filozofsku disciplinu koja neće podleći metafizičkim kušnjama, i pitanje o biti i posebnu položaju čovjeka u svijetu postaviti služeći se prvenstveno metodama i pojmovima istraživanja iskustvenih znanosti. Pri tome će problemi za čije rješenje još nema dostatno podataka, kao npr. pitanje o podrijetlu čovjeka, zasad ostati u drugom planu, budući da će metafizičke hipoteze biti stavljene u zagrade, kako bi najzad i u Njemačkoj empirijska filozofija stekla pravo građanstva!

Ne koliko god bila empirijska, i *Gehlenova* je antropologija nastala dugujući i nekim filozofskim poticajima, među kojima on na prvom mjestu ističe Herderovu tezu o čovjeku kao *»manjkavu biću«* (*»Mängelwesen«*), te Nietzscheovo shvaćanje čovjeka kao *»neutvrđene životinje«*, priznajući naposljetku i Schelera svojim prethodnikom. Tome dakako valja pribrojiti i višestruke znanstvene poticaje sa strane biologije, anatomije i istraživanja okoline. Tu je ponajprije teoretska biologija *A. Portmanna* što se odnosi na tzv. *ekstrauterini razvitak* novorođena djeteta koje kao normalno »prijeviemeno rođeno« još najmanje jednu godinu nakon rođenja ne raspolaže svojstvenim obilježjima svoje vrste — načinima kretanja i sredstvima komunikacije, govorom. Tome pridolazi i teorija anatoma *Bolka* o biološkoj »primitivnosti« i »retardaciji« čovjeka što se očituje u nizu anatomskih osobina i kojima čovjek duguje svoj »embrionalni habitus«: dugo razdoblje sazrijevanja, dugu bespomoćnost najranije faze, kasnu spolnu zrelost itd.

Takve i slične rezultate znanstvenih istraživanja *Gehlen* je uklopio u svoju teoriju o čovjeku. On to sažima u pojmu *»nespecijaliziranosti«*, zbog čega čovjeka valja staviti u opreku spram životinja, jer čak i spram svoga najbližeg rođaka, visoko specijaliziranog velikog majmuna, čovjek pokazuje svoju biološku primitivnost. No upravo ta okolnost objašnjava njegovu »otvorenost svijetu«, i zato je čovjek usprkos svoje fizičke bespomoćnosti kadar da sebi podloži prirodu. On nema »okoline« poput životinje, nego »svijet«, on može živjeti posvuda od pola do ekvatora, na vodi i kopnu, u šumi i planini. Kao takav on je i »kulturno biće«, što znači da živi od rezultata svoje

predvidalačke, planirane i zajedničke djelatnosti, što mu omogućuje raspolaganje sredstvima da prirodu djelatno *mijenja* i prilagođuje potrebama svoje egzistencije. Ukratko, čovjek se definira kao *djelatno biće*, pri čemu »djelovanje« (*Handeln*) označuje djelatnost što smjera na preinaku prirode za svrhu čovjeka. Kao organski manjkav, čovjek sebi mora tek stvoriti *drugu prirodu* ili *kulturu* kao nadomjestak kojim će svoju manjkavost nadoknaditi u preinačenoj prirodi, i na taj način on je *biološki prisiljen* da zagošpodari prirodom! Ova teška sudbina za čovjeka je zacijelo i veliko tjelesno i intelektualno opterećenje, i zato on opravdano traži sredstva *rasterećenja*, među kojima su najvažnija *govor* i društvene *institucije*.

Time *Gehlen* »ne-metafizički« postavlja svoju filozofsku antropologiju, što u sebi zacijelo sadržava jake elemente biologizma, instrumentalizma i pragmatizma, a njezin krajnji domet među ostalim pokazuje potpuna ležernost ophođenja pojmom »djelovanja« uopće ne razlikujući činjenje (praksu) i tvorenje (tehniku). Postavljajući niz značajnih pitanja, ipak ostaje otvoreno koliko filozofska antropologija danas uspijeva pružiti sintezu svih naših znanja o čovjeku i dati im potrebnu filozofsku interpretaciju. Možda će tome nešto više pridonijeti nova *razumijevajuća antropologija* u otvorenu dijalogu sa znanostima što se odvija pod okriljem *Gadamerove* filozofske hermeneutike.

PRIRODNI SVIJET

Kao prirodno biće čovjek se u svagdašnjem iskustvu s prirodom susreće na najrazličnije načine, a kao duhovno biće o njoj također može imati znanstvenu spoznaju, i najzad filozofsku refleksiju. Dvije su okolnosti što danas veoma otežavaju svaku filozofsku raspravu o prirodi: s jedne strane to je činjenica da su se znanosti odvojile od filozofije, i s druge, povijesni položaj današnjega čovjeka koji se na svakom koraku u svijetu sudara prvenstveno s tehniziranim i pomoću tehnike obuzdanom prirodom. Dok se ova druga teškoća nipošto ne može odstraniti, prvoj se posredno može doskočiti odlukom da se manje raspravlja o gotovim filozofskim teorijama prirode, a više filozofski razmatraju rezultati i aporije današnje prirodne znanosti što otvaraju filozofske probleme. To zacijelo ne može biti samo metodološka i epistemološka diskusija, budući da je pojam spoznaje analitičke filozofije po svojoj prilici preuzak da bi se ti problemi uopće mogli artikulirati.

Ponajprije valja podsjetiti na sam pristup fenomenima tradicionalne prirodne znanosti i njezinu kategorijalnu strukturu, metodu istraživanja i iskazivanja prirodnoznanstvenih uvida što ih je suvremena prirodna znanost postepeno napustila. Riječ je tu o novovjekovnoj znanosti kako su je filozofski obrazložili *Bacon* i *Descartes* svojom naukom o *metodi* istinite spoznaje, i praktično ostvarili *Kepler*, *Galilej* i *Newton* u *klasičnoj fizici* što se izravno ili neizravno svodi na *mehaničku* svijeta kao velikoga stroja, i još je *Kantu* služila uzorom znanstvenosti. Ugledajući se na taj model razvio se postepeno pojam znanosti uopće kao trijumf svemoćna uma, toliko moćna da apriori objektivno spoznaje svijet kao univerzalni sklop zakonâ što sve strogo determiniraju. Opća je pretpostavka takva razumijevanja zbiljnosti slika svijeta

klasične fizike: kauzalno determinirani objektivni svijet prirode »po sebi« u prostoru i vremenu naspram subjekta znanstvene spoznaje

Noviji je razvitak, međutim, višestruko pokazao da nije tu riječ ni o kakvoj »vječnoj znanosti«, nego o jednom određenom povijesnom modelu prirode i njezina razumijevanja u znanosti, i to onda kad se u istraživanju potvrdilo da su spoznajne pretpostavke te znanosti neprikladne za razumijevanje i opis novootkrivenih fenomena, navlastito fenomena života i elementarne strukture materije. I opet jednom naglo dolazi do prevrata u znanstvenoj slici svijeta, ali manje zamašnog no što je bio Kopernikov

Još početkom stoljeća u biologiji i srodnim disciplinama veoma se zaoštrio sukob između *mehanizma* i *vitalizma* u shvaćanju pojave živoga. Dok je biološki smjer mehanizma smatrao da se život bez ostatka daje protumačiti kauzalnošću kemijsko-fizikalnih faktora, vitalizam je nasuprot tome zastupao shvaćanje po kojemu život pokazuje vlastitu zakonitost određenu posebnim ne-fizikalnim načelom. Kasnija su istraživanja pokazala da organizam u procesima tvarne izmjene seže dalje od sebe u okolinu, što je Plessner nazvao njegovim *pozicionalnim* karakterom, dok se kemijske reakcije u njemu ne odvijaju kao u anorganskoj prirodi, završavajući nužno u nekom stacionarnom stanju. Naprotiv, procesi asimilacije i disimilacije živa organizma nalaze se u odnosu nestabilne uzajamnosti, neke vrste *dinamičke neravnoteže*.

Jedan od najznačajnijih prinosa teoretskoj biologiji došao je s područja proučavanja viših stupnjeva životinjskog organizma. Pružio ga je *J. von Uexküll* svojim istraživanjem okolnoga svijeta (*Umweltforschung*), za koje se s puno prava može reći da tvori odlučan korak u svladavanju opreke mehanizma i vitalizma. Pitajući se kakav je odnos živoga prema svojoj okolini, on je tijekom istraživanja došao do zaključka da svaki organizam posjeduje svoj *specifičan prostor* i *specifično vrijeme*, pa, prema tome i vlastiti *okolni svijet*. Poblize to pak znači da su nosivi pojmovi klasične fizike, newtonovski apstraktni (apsolutni) prostor i vrijeme, posve neprikladni za poimanje živoga, te na području biologije gube svaku važnost. Dvije su misli vodilje pri tom igrale presudnu ulogu. Ponajprije to je uvid da živi organizam već od svoga zametka u sebi nosi strukturalni sklop svoga tijela s faktorima okoline, od nežive prirode, pripadnika iste vrste sve do neprijatelja, i taj integralni sklop on zove »*funkcionalni krug*« (*Funktionskreis*). Nadalje, tako zamišljeni okolni svijet nije ravnodušan, nego u sebi nosi obilježja koja su od *značenja* za život organizma. To su strukture što ih životinja pomoću naprijed stvorenih osjetnih organa zamjećuje i oblikovani su tako da organizam može pružiti odgovore na specifične utjecaje. Na taj je način pomoću prethodnih struktura već unaprijed odlučeno kakve odnose živo biće može imati prema okolnu svijetu u pogledu njihova kvaliteta i intenziteta. Raznovrsni funkcioni krugovi u svojoj cjelokupnosti određuju isječak svojstava što u životu životinje imaju značenje i oni određuju udio koji svagda ograničeni okolni svijet određene vrste ima u cjelini prirode. Zaključak glasi: životinje nisu nikakvi puki objekti, nego živi *subjekti prirode*.

Polazeći od istih premisa nastavljena su istraživanja što određuju sliku života u suvremenoj biologiji. Pomoću pojmova *cjeline* i *plana organizma* *K. Lorenz* razvio je svoje *istraživanje ponašanja* (*Verhaltensforschung*) živo-

tnja i pokazao da se svaka pojedina vrsta prema okolnom svijetu ponaša drugačije slijedeći svoje vlastite *sheme ponašanja*. *Portmann* je pak u svojim istraživanjima došao do zaključka da su isprepletenosti živa bića sa svojim okolnim svijetom toliko obuhvatna da se više ne može održati tradicionalno *razdvajanje »tijela«* i *»duše«* kao različnih bitnosti u živih bića uopće: oni se u odnosu na druga živa bića i spram prirode u cjelini *konstituiraju u jedno!*

Na drugoj pak strani došlo je do prevrata u slici svijeta suvremene fizike, kao posljedica *teorije relativnosti* i *kvantne mehanike*. *Einstein* je došao do spoznaje da se više ne može održati nazor o apsolutnoj istodobnosti dvaju događaja u fizikalnom sistemu bez obzira na promatrača. To će reći da rezultati mjerenja protezanja u prostoru i trajanja u vremenu nisu apsolutne nego *relativne veličine*. Nisu to odredbe »događaja po sebi«, nego dobivaju svoje značenje *samo u odnosu* na neki referencijalni sistem: što se jednom promatraču u stanju mirovanja pokazuje kao istodobno, drugome se promatraču u stanju kretanja javlja kao uzastopno, tj. kao ranije ili kasnije. Klasična fizika Newtona sa svojim pojmovima apsolutnog prostora i vremena ispostavlja se time samo kao »*granični slučaj*« relativnosti prostora i vremena, brzine i kretanja kao jedinstvenog kontinuuma u svemiru.

Planckovo otkriće *kvanta energije* zadalo je još snažniji udarac klasičnoj fizici, pokazavši da se zakoni zračenja svjetlosti ne mogu opisati na tradicionalan način, budući da emisija ne teče kontinuirano nego *diskontinuirano* u obliku najmanjih količina ili *kvanta energije*, koji se ne mogu točno predvidjeti. Za atomsku fiziku to je značilo potvrdu da ne samo materija nego i energija pokazuje atomsku strukturu, i time ozbiljno stavila u pitanje tradicionalno vjerovanje u potpunu determiniranost i apsolutnu kauzalnost fizikalnih procesa.

U daljnjem se istraživanju sve više potvrđivalo da se nova otkrića u atomskoj fizici više ne mogu opisati pojmovima klasične, nego da se te pojave zbivaju samo analogno zakonima makrosvijeta, što je *N. Bohr* odredio kao *princip korespondencije*. Polazeći odatle on je stvorio i svoj model atoma analogno sunčevu sustavu, gdje elektroni kruže kvantnim stazama oko jezgre i preskačući kvantnim skokom s više na nižu stazu zrače energiju. Nadalje se pokazalo da elementarne čestice materije u različitim eksperimentima otkrivaju dvostruka svojstva javljajući se jednom kao čestica, drugi put kao val ili polje, što je on pokušao opisati pomoću svog *principa komplementarnosti*. Najzad je *W. Heisenberg* u daljnjim pokusima motreći ponašanje elementarnih čestica pomoću složenih tehničkih aparata došao do zaključka da nije moguće istodobno posve točno navesti njihovo mjesto i brzinu nezavisno od zahvata instrumenata motrenja, i taj nalaz formulirao svojom poznatom *relacijom neodređenosti*. Svi su ti nalazi napokon dobili svoju zao-kruženu formulaciju u tzv. *kopenhagenskoj interpretaciji kvantne teorije* kulminirajući u epohalnom uvidu da se fizikalno zbivanje u prirodi, materija i njezina struktura, više ne može shvaćati na klasičan način pomoću mehaničke kauzalnosti i potpune determiniranosti nekog »svijeta po sebi«. Naprotiv, stavovi kvantne mehanike ne mogu se iskazati a da se u njima ne obuhvati i način spoznavanja fizikalnog procesa, što zapravo znači da se tu

objekt više ne može odvojiti od subjekta. Ako se dakle govori o slici prirode u egzaktnoj prirodnoj znanosti našega doba, onda se više ne radi naprosto o slici prirode, nego o slici naših odnosa spram prirode, i stoga descartesovska dioba svijeta na *res cogitans* i *res extensa* više nije prikladna za razumijevanje moderne prirodne znanosti.

Pokuša li se odatle izvući epistemološke i ontološke konzekvencije toga prevrata u fizici, mora se reći kako je sam način spoznaje mikrosvijeta nedvosmisleno pokazao da se o bitku prirode više ne može govoriti bez odnosa spram bitka čovjeka i njegove spoznajne moći uvjetovane i ograničene prirodnom organizacijom njegove tjelesnosti. Fizikalna znanost sama pojavljuje se kao jedan vid čovječjeg iskustva svijeta.

Takvo razumijevanje prirode i prirodne znanosti Heisenberg je kasnije produbio i svojim novim uvidima u pogledu »jedinstvene teorije polja« te simetrije u prirodi uvodeći i nove pojmove mogućnosti, slučajnosti i statističke vjerojatnosti u odredbu mikrostrukture svijeta. Jedinstvenom teorijom polja pak nastoji se obuhvatiti sve pojave u prirodi na temelju simetrije kao prouzora cijelog kozmosa, svladati stari jaz između fizike i biologije i pronaći most od znanosti prema umjetnosti. Nalik elementarnim česticama kao čisto matematičkim strukturama ponašaju se naime i geni kao nosioci nasljednih svojstava organizma, a nukleinska kiselina služi kao podesan medij za uskladištenje obavijesti u pogledu strukturnoga »plana« živih bića. Neživa tvar na taj način dobiva mjesto granična slučaja u izgradnji cjelokupne prirode, poput klasične fizike u odnosu na kvantnu.

S prevratom u znanstvenoj slici svijeta današnje fizike i biologije neograničeno su povećane i tehničke mogućnosti čovječjeg zahvata u prirodu — korištenje atomske energije i genetski inženjering samo su najopasnije posljedice revolucije moderne znanosti. No u isti mah rastuća pogibelj takva razvitka za »okolinu« jačala je i uvid ne samo u povijesnost čovječjeg znanja o prirodi, nego i u povijesnost same prirode, njezinu ireverzibilnost, te potrebu drugačijeg odnosa prema njoj, naime puštanja da bude priroda, i svijest o toj »drugoj strani« prirode možda je najznačajniji domet današnje prirodne znanosti.

SPOZNAVANJE I DJELOVANJE

Razgranatost suvremenog razumijevanja čovjeka kao spoznajnoga bića na svakom koraku pokazuje i svoju upućenost na drugu stranu njegova opstanka, naime na to da je čovjek biće koje djeluje, čini ili postupa, te bora-veći u svijetu ne susreće samo prirodu i stvari, nego i druge ljude. Djelovanje, postupak ili činidba odavno je pak tema praktične filozofije što tradicionalno obuhvaća etiku, ekonomiku i politiku. Ona istražuje kakav je odnos spoznavanja i djelovanja, i u čemu se sastoji specifičnost činidbe u odnosu na druge moguće djelatnosti kao što su spoznaja na jednoj i proizvodnja ili tvorba na drugoj strani. Istina je da je filozofska tradicija prilično jednoznačno odredila njihove međudnose i umjela diferencirati osebujno ustrojstvo THEORIA, PRAXIS I POIESIS u sklopu cjeline bitka, ali je u

novome vijeku, naročito nakon Hegela, njihova diferencija pala u zaborav: na jedan način to se tiče odnosa teorije i prakse, spoznavanja i činjenja, na drugi pak to pogada odnos prakse i tehnike, činjenja i tvorenja. Za aristotelovsku je tradiciju još posve razumljivo da put spoznaje do istine u isti mah otvara i uvid u norme čovječjega postupanja, te jedno obvezuje drugo, tako da se teorija i praksa, znanost i etika bez toga jedinstva ne mogu ni zamisliti.

Drugačije stoji s teorijom i praksom u novome vijeku kad se Descartes upušta u pothvat da jednom metodom obuhvati sva područja zbiljnosti, pa stoga uzorom na znanstvenu spoznaju metodički pokušava izgraditi »jasnu i razgovijetnu« moralku! Plima pozitivizma, relativizma i historizma u devetnaestom stoljeću samo pojačava potrebu za nekom normativnom etikom, pri čemu se principi izvođenja tih normâ oslanjaju na jednu filozofsku nauku o vrijednostima (vrednotama) ili aksiologiju, kako to pokazuje razvitak od Lotzea i novokantizma do fenomenologije Schelera i N. Hartmanna. Dolazi do posvemašnja rascjepa između bitka i vrijednosti, i budući da se način spoznaje novovjekovne znanosti pokazuje neprikladnim za poimanje praktičnih norma, način bitka vrijednosti zamišlja se kao neko »važenje« sa specifičnom općenitošću, zasebno područje sa svojevrsnim poretkom, ali ipak relativno kako spram duševna ustrojstva, tako i spram različitih povijesno nastalih teoretskih slika svijeta. Kako bi se obveznost činidbenih norma još pojačala, njihov se bitak najzad pokušava hipostazirati kao neko iznadvremeno carstvo idejâ platonškoga tipa. Takvim pokušajima spasavanja moralnih vrijednosti već se Nietzsche cinično narugao pripisavši njihovo propadanje i obezvrijeđenje nastupanju evropskoga nihilizma. Što se to upozorenje u ono doba najvećega ekonomskog prosperiteta mnogima činilo kao pjesničko pretjerivanje, nije spriječilo da se drastično rezotkrije bezizlaznost krize modernoga čovječstva u strahotama oba svjetska rata.

Neodrživost rascjepa bitka i vrijednosti i na njemu utemeljena dualizma tzv. vrijednosnoslobodne znanosti i vrijednosno normativne etike uvjerljivo je pokazao već Scheler svojom sociologijom znanja. Govoreći još i sam govorom toga razdoblja, on je svoj pogled usredotočio na spoznajnu intenciju novovjekovne egzaktne znanosti, i svojim analizama nepobitno utvrdio da svako spoznajno poimanje zbiljnosti već pretpostavlja neki vrijednosni doživljaj i vrijednosni odnos spram zbiljnosti. U ovom konkretnom slučaju riječ je o volji za vladanjem i gospodarenjem nad prirodom, pa se »vrijednosna sloboda« znanosti razotkriva kao privid i očituje kao nužna posljedica prešutno zauzeta gospodstvena stava spram prirode. Takvu znanju kao moći što od Bacona obilježava znanstvenu spoznaju, Scheler suprotstavlja znanje kao »ljubav« apelirajući na potrebu i drugačijeg susreta čovjeka sa svijetom, ali ontološko podrijetlo te konstelacije evropske povijesti ostavlja nerazsvjetljenim, premda ga pojam rada vodi u tom smjeru.

Kasni je Heidegger dugujući ovim i drugim poticajima pokušao da taj razvitak volje za gospodstvom u evropskom mišljenju prosljedi unatrag do svoga početka u grčkoj filozofiji. Iskon »humanizma« evropske metafizike on traži već u Platonovoj nauci o istini: onaj tko uzmogne spoznati stvari u

pogledu njihova slaganja s vječnim idejama dobiva uvid u ispravnost toga slaganja, što mu pruža mogućnost da tu spoznaju upotrijebi za raspolaganje njima! Odatle onda vodi put sve do Nietzscheove nauke o volji za moći kao zadnjem obliku nihilizma zapadnjačke metafizike, što se najzad uspostavlja kao planetarna tehnika i njezino pustošenje Zemljom.

Takve analize biti mišljenja zacijelo zahtijevaju i novo promišljanje odnosa spoznavanja i djelovanja, te napokon stavljaju na dnevni red i »drugu stranu« pitanja, naime odnos prakse i proizvodnje, činidbe i tvorbe, takvih djelatnosti što su u ponečem bliske, ali po svojoj bitnoj strukturi različite, što ima presudnu ulogu za razumijevanje izvorna fenomena prakse i njegovih povijesnih transformacija. Odlučan je korak naprijed na tom području učinio J. Ritter tzv. *rehabilitacijom praktične filozofije*, pri čemu je od najvećega značenja bilo razbistravanje njezina odnosa prema hermeneutici. Uto-liko više što ni kasni Heidegger nije uspio pružiti više od natuknice za filozofsku rekonstrukciju *pravog pojma prakse*. Ostajući prikovan za svoj *teoretizam* on se zadovoljio time da je »mišljenje najviše djelovanje«, i u tom pogledu nije dospio dalje od kritičke teorije što se također zaustavila u pukoj *teoretičnosti* verbalnog i apelativnog pojma prakse.

Nesumnjiva je istina da praktična filozofija i hermeneutika pokazuje veliku bliskost, ali to još ne znači da se među njima može staviti znak jednakosti, jer među njima postoje i nezanemarive razlike. U praksi života uvijek se susrećemo sa situacijama koje sami nismo stvorili, ne možemo ih izbjeći, ali kad smo već u njima upućeni smo na to da postupamo prema situaciji, a kako ćemo postupati konkretno, to tek moramo *promisliti* i zatim se *odlučiti*. Antikna PHRONESIS (razboritost) kao praktično znanje što *posreduje između općenitoga i pojedinačnoga* stoji u središtu interesa praktične filozofije, i u *analogiji* spram njene strukture stvoren je pojam hermeneutičkoga akta razumijevanja u Gadamera koji također dopušta znanje samo kao primjenu (aplikaciju). S tom razlikom zacijelo, što izvorna PHRONESIS legitimno polaze pravo na *zbijsku praksu*, i na taj način bitno stoji iznad i seže izvan *teoretičnosti hermeneutičke djelatnosti* kao prakse razumijevanja, što gubi iz vida i sam Gadamer olako govoreći o »hermeneutici kao praktičnoj filozofiji«. Bistrenju pojmova na tom putu od bitne je pomoći bila filozofska rekonstrukcija aristotelovskoga diferenciranja prakse i proizvodnje, odlučnog za elaboraciju filozofskog pojma *činidbe* i njezine osebujne strukture. Dakako da to nije bez posljedica za otvaranje novih perspektiva razumijevanja različitih oblika djelovanja i neophodnosti njihova razgraničenja, kako bi se najzad osigurao i drugačiji pristup samoj *mogućnosti etike* i drugih oblika istinske prakse što se ne mogu i ne smiju rastvoriti u proizvodnoj djelatnosti. Po svoj prilici tu više nije riječ o nekoj normativnoj etici u konvencionalnom smislu, nego o mogućim obrascima postupanja uopće u svjetlu jedne *fundamentalne teorije prakse*.

Sa stajališta marksistički orijentirane kritičke teorije njezin je najmlađi predstavnik Habermas također pokušao svladati naprosto apelativni karakter prakse, i pobliže odrediti značajke autonomna djelovanja. U nastojanju da također izbjegne zamke i iskušenja paušalna pojma rada, on uvodi razlikovanje *rada i interakcije*, ili *instrumentalnog i komunikativnog djelovanja* kao

oblika ophođenja uzajamno ravnopravnih subjekata uključujući i emancipatorski diskurs kao kritiku društva. Odatle se onda pruža mogućnost trezvenijeg poimanja odnosa spoznaje i interesa otvarajući pogled na posve različitu ulogu prirodnih i društvenih znanosti u društvenoj reprodukciji i emancipaciji, te najzad poduzima jedna temeljita rekonstrukcija Marxova historijskog materijalizma. U ponekom pogledu, smatra Habermas, to zahtijeva i *reviziju teorije*, kako bi se njezin još neiscrpljen emancipatorski potencijal bolje razumio u novim uvjetima, i lakše postigao cilj što ga je ona sebi postavila. Tome zacijelo služi i njegova *teorija komunikativnog djelovanja* bliska gledištu K. O. Apela o odnosu djelovanja i komunikacije i usko povezana s teorijom socijalne evolucije, kako bi se prikazao kompleksni razvitak normativnih struktura.

Premda pozitivistički pristup nema nikakve šanse za razumijevanje problema praktične filozofije, i s te su strane činjeni pokušaji u tom smjeru pod imenom tzv. *meta-etike* što je zastupaju R. M. Hare i C. L. Stevenson. Metaetičke teorije, međutim, smatraju se posve nekompetentnim u pogledu na bitna normativna pitanja, i ograničavaju se na zadaću da razjasne pojmove i metode kojima bi se razriješile moralnofilozofske i uopće govorne konfuzije!

Među novijim pravcima teorije činidbe ističe se angloamerička škola *filozofije običnoga govora* što je u tu svrhu razvila i posebnu nauku o tzv. *besjednim činima* (Speech Acts) kao ključa za razumijevanje raznovrsnih činidaba Austin i Searle pri tom polaze od ideje »govorne igre« kasnoga Wittgensteina smatrajući da *praksa govorenja* ukazuje put filozofskom poimanju prakse. U upotrebi govora razlikuju se *performativne* i *konstativne izjave*, i dok se prvima govoreći (besjedeći) nešto čini te one uspijevaju ili ne uspijevaju, drugima se naprosto nešto ustanovljuje, neko stanje stvari, iskazujući nešto istinito ili lažno. Pri tom se u besjednim činima pored *propozicionalnog sadržaja* nadalje može razlikovati »lokucionarna«, »ilokucionarna« i »perlokucionarna« dimenzija, naime *da se nešto kaže*, *da se izvršava* neki čin dok se nešto kaže, i *da se indirektno izvršava* neki čin ukoliko se nekoga na nešto nagovara itd. Od najvećeg su interesa pravila ilokucionarne dimenzije, budući da se ona eksplicitno mogu staviti u odnos spram institucionalnih činjenica socijalnog života, tako da se govorenje shvaća kao »društvena aktivnost«! Pozdravljanjem, zahvaljivanjem, obećanjem npr. u isti se mah izvršava neki čin, i dok su logičari dosad proučavali samo jednu tj. ustanovljujuću funkciju govora, tu se pokušava razviti cijela teorija što uzima u obzir najraznovrsnije oblike upotrebe govora u svim mogućim situacijama, ali svagda polazeći od svoje misli vodilje: *kako činiti stvari riječima* (How to do things with Words).

Zacijelo se svi čovječji čini (činidbe) svagda iskazuju riječima, no to još ne znači da se čini mogu svesti na riječi i samim riječima može nešto činiti, jer govorenje o činjenju nipošto nije isto što i govorenje o govorenju o činjenju. Na mjestu je prigovor: pojmovno se može govoriti o bilo čemu, pa i o činidbi, ali time nije rečeno da se govori o govorenju, makar to bilo i govorenje o činidbi. I kao što se može govoriti o činima i pri tom ništa ne činiti, tako se i obratno, svašta može činiti i pri tom šutjeti! Činidba ima sebi svojstvenu strukturu i način bitka koji nije teoretičan nego praktičan, i stoga

nepristupačan bilo kakvom pustom promatranju ne upustimo li se konkretno u *zbiljsko činjenje*. Kako iznaći odgovarajući pristup tom najjednostavnijem i upravo zato ne baš lako razumljivu fenomenu, zadaća je prave teorije prakse, imajući u vidu ispostavljene nesvodljive razlike spoznavanja, činjenja i tvorenja.

PRAVO I POLITIKA

Suvremena se praktična filozofija zacijelo nije zaustavila samo na aporijama normativne etike i opće teorije činidbe, nego energično zakoračila i u druga područja praktičnoga života među kojima na prvo mjesto dolaze pravo i politika. Ponajprije, ona se legitimno odupire tome da se sveudilj aktualno pitanje o *pravednom društvenom poretku* prepusti samo empirijskom istraživanju društvenih znanosti, nadmetanju političkih stranaka i bujnoj mašti pisaca političkih utopija. U svom naporu da pronikne u bit središnjih problema normativne pravne i političke filozofije kao što su pravednost, sloboda, čovječnost, vlast, država, pravni poredak, jednakost, tolerancija, autoritet, vlasništvo, gospodarstvo itd., praktično je mišljenje danas jednoznačno okrenuto *protiv historizma i sociologizma*, i u tom pogledu blisko filozofskoj hermeneutici. Tri se problematska kruga ističu svojom važnošću i od odlučna su značenja za sve ostale: *problem prirodnog prava, teorija pravednosti i kriza moderne države*.

No prije nego što se pristupi njihovu razmatranju treba i ovom prilikom nešto reći o načinu raspravljanja *topike* ili »metodi« politike i jurisprudencije što svoj postupak opravdava uzorom na rekonstrukciju Aristotelove praktične filozofije. Ne začuđuje stoga što u središtu njezina interesa stoji pojam *pravednosti* i njegovo fundamentalno značenje za ustrojstvo pravno-političkih i društvenih ustanova u prošlim razdobljima i danas. Pri tom dakako nije samo riječ o »subjektivnoj« etičkoj kreposti, nego o »objektivnoj« pravednosti kao iskonu i temelju svega pravnog i političkog. Takvo razumijevanje navedenih fenomena polazi od toga da su ljudske stvari promjenljive, čovjek kao slobodno biće izborom odlučuje što mu je činiti, a njegova je činidba svaki put situacijski određena, nezaključena i otvorena za nove odluke. Sve to uopće nije pristupačno metodi teoretskih znanosti, a još manje kauzalno-determinističkom shvaćanju moderne egzaktne znanosti, budući da njihovi apodiktički zaključci polažu pravo na općenitost i nužnost. Naprotiv, ovdje je riječ o posebnim situacijama i posebnim promjenljivim slučajevima gdje se općenitost javlja samo u osvrtnu, pa će i zaključci na tom području biti važeći samo za *posebno i pojedinačno*, i shodno tome ne apsolutno nužni nego *vjerovatni*. Kako su pak ljudska zajednica i njezine ustanove podložne mijeni, sveudilj će se na području praktičnog života javljati i novi problemi, a *praktično znanje kao razboritost (PHRONESIS)* uspostavljat će se postojanom predajom iskustava između prošlosti i sadašnjosti.

Analogno tome postupa »nova retorika« Ch. Perelmana i *pravna hermeneutika* imajući posla s pravnim fenomenima, što usprkos svojoj iznadpozitivnoj utemeljenosti ostaju povijesni. Tako i kada je riječ o »renesansi pri-

rodnoga prava« to u prvom redu valja shvatiti kao razumljivu reakciju na ekstremni pravni pozitivizam i konvencionalizam izvodeći važenje pravnih normâ isključivo iz pozitivnih zakona postojećeg pravnog poretka, zakonodavne volje zakonodavca ili samog akta postavljanja zakonâ. Nasuprot tome *prirodno (naravno) pravo* (*ius naturale*) označava čudoredne i pravne norme nezavisno od toga jesu li preuzete u pozitivno pravo, kao i historijski predani naslov za klasično pitanje o *iznad-pozitivnoj osnovanosti* svakoga zakonskog prava, što svoj ugled i važnost zahvaljuje upravo tom temelju kojim se ne može po volji raspolagati. Tim se dakle pojmom određuje teoretski pokušaj obvezivanja svakog pravnog poretka spram *pravednosti*, i u tom pogledu prirodno pravo ima bitno *kritičku funkciju*. Pomoću pojma prirodnoga prava *utemeljuje* se svako pravo utoliko što se njime upozoruje da čovjek ne dolazi tek slučajno i naknadno do nekoga (zakonskog) prava, nego da se svojstvo imanja prava izvorno temelji u njegovu bitku-u-pravu: kao čovjek on je po naravi bitno ANĒR DIKAIOS — *pravedan čovjek*. Taj bitak-u-pravu pak proizlazi kako iz čisto fizičke egzistencije čovjeka, tako i iz činjenice što čovjek nikad ne živi sam nego uvijek u zajednici, kako o tome uostalom govori i klasična odredba ZON POLITIKON (*animal sociale*), što samo potvrđuje iskonsko jedinstvo pravnog i političkog bitka čovjeka — to su dvije strane istoga. Odatle se onda s jedne strane izvode *norme neophodne* za osiguranje društvenosti i njezine cjelovitosti u smislu pravnoga poretka, a s druge *pravila* koja čovjeku jamče prostor *slobode* unutar zajednice pružajući mu priliku da razvije i usaviši vlastitu ličnost, o čemu govore *čovječja prava*.

Pored problema utemeljivanja i mogućnosti spoznaje normâ prirodnoga prava, najteže je pitanje kako se njihova iznapozitivna važnost može pomiriti s neprijeporno povijesnom i društvenom uvjetovanošću svakoga morala i prava, i razumljivo je što odgovori na to pitanje variraju, od tvrdnje o njihovoj iznadvremenskoj apsolutnosti do shvaćanja da je tu sveudilj riječ o realnoj važnosti tih normâ sada i ovdje. Suvremena teorija obično smatra da se u prihvaćanju prirodnoga prava naprosto radi o zahtjevu da se međuljudski odnosi u svagdašnjem životu postojano usmjeravaju poprimajući oblik *istinski čovječnih odnosa* među ljudima. U svojoj ogorčenoj borbi protiv historizma i *Leo Strauss* poseže za prirodnim pravom kao njegovim protuoblikom, navlastito u njegovih osnivača Platona i Aristotela, vjerujući da se jedino na taj način može svladati katastrofa Moderne, toliko očigledna u iskustvima našega vijeka. S marksističke je strane naročito Bloch isticao prirodno pravo kao neku branu protiv deformacija suvremenog socijalizma, imajući u vidu iskustva s »procesima« 1936—38 i »doktrinom« o priznanju optuženoga kao pravosnažnu dokazu njegove zbiljske krivnje. U instanciji prirodnoga prava Bloch vidi jamstvo za poštivanje dostojanstva čovjeka kao pojedinca i kolektiva u njegovu »us-pravnu hod«.

Tradicija prirodnoga prava veoma je duga, i teškoće s njegovim poimanjem pokazuju već prosvjetiteljski pokušaji njegove kodifikacije, kako o tome svjedoči npr. »Deklaracija prava čovjeka i građanina« Francuske revolucije, a ne manje danas »Opća deklaracija čovječjih prava« Ujedinjenih naroda iz 1948. No za razliku od novovjekovnih teorija prirodnoga prava što

su isticale njegovu tobožnju »vječnost«, već je Aristotel u *Nikomahovoj etici* jasno pokazao da se prirodno pravo ne razlikuje od zakonskoga (pozitivnog) nekom svojom »apsolutnošću«, nego je i jedno i drugo *promjenljivo*, samo što prvo slijedi po »naravi stvari« i svugdje ima istu moć, a drugo ne. Riječ je dakle o tome da se spozna njegova kritička funkcija u odnosu na svako pozitivno, za što se zalažu i njegovi moderni teoretičari. U istom smislu valja shvatiti i aristotelovsku klasičnu odredbu *pravednosti* kao temelja svake zajednice koja se uvijek javlja na dvojak način: kao *izjednačujuća* (iustitia commutativa) i kao *diobena* (iustitia distributiva) pravednost. Dok prva uređuje odnose među pojedincima izjednačujući ih u razmjeni dobara, druga se tiče odnosa zajednice prema pojedincima koja svakome dodjeljuje razmjerno prema zaslugi. Oba se oblika pravednosti međusobno dopunjuju, prva je od najvećeg značenja za ekonomiku, a druga od važnosti za sva područja prakse. Odatle je vidljivo da tako razvijeni pojam pravednosti povezuje prirodno pravo s teorijom pravednosti, pa ga također nijedan suvremeni pokušaj političke teorije ne može zaobići.

No ako se na taj način pravednost prihvati kao najviši zahtjev nekog političkog poretka, kako s time pomiriti načelo slobode od kojega polazi cjelokupna filozofija politike novoga vijeka? Jedan mogući odgovor na to pitanje mogao bi glasiti: ukoliko se pod slobodom razumije prostor djelovanja pojedinaca i skupina, onda i *razdioba slobode* na pojedince i skupine podliježe zahtjevu pravednosti. Utoliko se ta dva temeljna načela politike ne isključuju nego dopunjuju: pravednost se može zamisliti samo pomoću slobode, a sloboda nekog poretka ostvaruje se u svojoj pravednosti.

Na takva i slična pitanja pokušao je odgovoriti i američki pravni filozof *J. Rawls*, izazvavši znatan interes i u širim krugovima izvan Amerike. Polazeći od klasične *liberalne* baštine, ali protiv utilitarizma, on je predstavio svoj pokušaj *teorije pravednosti* kao sastavni dio prirodnoga prava ugovorne tradicije. Društvo on zamišlja kao sistem kooperacija pojedinaca na obostrianu prednost, gdje istovjetnost interesâ istodobno obilježava njihov sukob, budući da svatko hoće što veći udio na društveno stvorenom korisnom dobiti. *Pravednost* (Justice) je temeljni kriterij političkih ustanova kao *Fairness* (poštenost, valjanost, čestitost), a pri tom je sveudilj riječ o diobenoj pravednosti. Kao što zadaća države nije da svoje članove učini sretnima, nego da pomoću zakona osigura slobodu, tako ni zadaća načela pravednosti nije da zajamči sretan život, nego da uredi pravednu razdiobu primarnih i sekundarnih društvenih dobara. Tako zamišljeni pravni poredak brine se o ispunjenju prava i dužnosti, šansama i dostojanstvu, granicama moći, dohotka i blagostanja. *Dva su načela pravednosti*: 1. Svatko ima isto pravo na najširu temeljnu slobodu spojivu s istom slobodom drugih; 2. društvene i gospodarske nejednakosti moraju se urediti tako da je a) razborito očekivati da svakome pružaju prednost, i b) da su povezane sa svima dostupnim položajima i dužnostima. Odatle se zatim izvlače određeni postulati kako da se pobliže odstranjuju socijalne i ekonomske nejednakosti, a odnose se na temeljna čovječja prava u pogledu političkoga sudionitva u zajednici (ne govoreći o socijalnim pravima), te reguliraju materijalne i nematerijalne interese. Ta se dva načela pravednosti — veoma nalik na poznatu izvornu

dvojakost klasičnog pojma — odnose zacijelo samo na osnovnu strukturu političke zajednice, ustavni, socijalni i ekonomski poredak, i uzeta zajedno određuju temelje liberalne i socijalne pravne države i njezina obilježja kao konstitucionalnu demokraciju i kompetitivnu ekonomiju.

Od najvećeg je interesa kakvo rješenje pruža ova teorija pravednosti u pogledu *odnosa političkih i socijalnih prava*. Dok prvi od spomenutih principa pravednosti određuje čovječja i politička temeljna prava (kao što su aktivno i pasivno izborno pravo, pravo zbora, dogovora i slobodu tiska, slobodu savjesti, pravo na život i vlasništvo), drugi se princip ograničava na to da zagovara dostignuća države blagostanja (Welfare State) protiv čistog liberalizma na jednoj, i socijalizma na drugoj strani. O *socijalnim temeljnim pravima*, kao npr. o nadnicama, dohotcima i porezima, zaposlenju i nezaposlenosti, oba načela pravednosti nažalost govore malo pa ništa, budući da se takva konkretna pitanja mogu postavljati samo uzimajući u obzir iskustvo svagdašnjeg života, i tu se otprilike naziru granice ove inače veoma sistematski izvedene teorije pravednosti.

Treći tematski krug tiče se *krize moderne države* što je već dosta dugo započela kao kriza liberalizma, parlamentarizma i demokracije. Na njihovim razvalinama razvila se moderna »masovna demokracija« s jakim tendencijama prema autoritarnoj državi, a nakon oktobarske revolucije i poraza nacizma i fašizma u drugom svjetskom ratu, u Evropi i razvijenu svijetu više nije bio moguć povratak klasičnom liberalizmu, nego ubrzani razvitak prema modernoj socijalnoj državi i socijalizmu.

Kad je pak riječ o socijalizmu u Marxovu znaku, onda ipak valja priznati da još ne postoji jedna nedogmatska *politička teorija* toga pokreta i poretka na suvremenoj razini, premda se zacijelo mogu naći elementi takve teorije, pa i odgovarajuće teorije pravednosti. Neka od tih pitanja dobila su zasluženo mjesto u diskusijama oko »eurokomunizma«, naročito u krugovima talijanskih marksista. Ispostavilo se nekoliko urgentnih tema, pri čemu se u pristupu zacijelo izražava vlastito političko iskustvo i specifični pogled na perspektive socijalizma u svijetu. Na prvom je mjestu mogući raskorak između normativnog i faktičkog ostvarivanja čovječjih i političkih prava u socijalizmu. Drugo je pitanje izbora političkog modela u skladu s vlastitom povijesnom baštinom — jednostranačkog monolitizma, višestranačkog pluralizma, ili pak »pluralizma samoupravnih interesa«. *Faktičnost pluralizma* socijalističkih država u praksi političkog iskustva današnjega svijeta i mogućnost sukoba njihovih interesâ neminovno nameće alternative, te postepeno dobiva odgovarajuću teoretsku artikulaciju. I najzad, ekonomski razvitak u znaku znanstveno-tehničke revolucije zaoštava pitanje odnosa tržišta i planiranja u *socijalističkom tržišnom gospodarstvu*, te granicâ državnoga vlasništva i intervencije. Smatra se da *direktivne* (administrativne) funkcije suvremene države moraju postepeno slabiti u korist njezine bitne uloge da *regulativno* (ne-dirigistički) uskladuje *opće, posebne i pojedinačne interese* u zajednici pravednom razdiobom bogatstva, ali jednako tako i slobode. I najposlije, samo se po sebi razumije da takva i slična razmišljanja treba smatrati prilogom započetoj diskusiji, što naravno dopušta i drugačije stavove,

ali kad je dijalog već jednom otvoren, suvremena ga politička teorija više ne može ignorirati.

POVIJESNI SVIJET

Na prvi pogled i za filozofsko je mišljenje povijest nešto poput zagonetke — zbivanje nedostupna početka i neizvjesna svršetka, budući da se čin čovjeka i njihov ishod ne mogu unaprijed proračunati. Dok klasična metafizika i spekulativna filozofija povijesti zaključno s Hegelom još vidi svrhu svjetske povijesti u napredovanju svijesti slobode, uma u povijesti, već Schopenhauer nastupa protiv prosvjetiteljskog optimizma i njemačkog idealizma, dok Nietzsche ide i korak dalje u svojoj kritici evorpske dekadencije i nihilizma, okerće shemu napretka i povijest naposljetku razumije kao čisto nazodovanje i besmisleno ponavljanje istoga!

Obuzeta ovim pesimizmom i rastućim skepticizmom u procjepu između povijesti kao nužnosti i slučajnosti, i *povijesna svijest* krajem prošlog stoljeća sve je bliža *relativizmu*, te Dilthey svoje filozofsko shvaćanje svijeta formulira kao univerzalni *historizam*, u uvjerenju da je svaki svjetonazor povijesno uvjetovan, stoga ograničen i relativan. Na taj se način filozofsko pitanje o fenomenu povijesti sužava na znanstvenoteoretski problem o metodi i spoznajnoj vrijednosti znanstvenog pristupa povijesnom razumijevanju života u duhovnim znanostima.

Posve suprotno tome, filozofska se diskusija o povijesti dvadesetog stoljeća pretežno odvija u duhu općega filozofskog nastojanja našega doba u smjeru napuštanja jednostrane orijentacije na činjenicu znanosti i njezine apsolutizacije, u težnji *svladavanja* *scijentizma* i *historizma*. U tom naporu zacijelo pojedini se pristupi međusobno razlikuju pa čak i razilaze, kako u svom odnosu prema tradiciji, tako i otvaranju novih perspektiva

Na prvom mjestu treba spomenuti opći napad na povijest K. Löwitha, kako bi razotkrio *teološke pretpostavke filozofije povijesti* od Augustina do Hegela pledirajući da se ova potpuno napusti i ugledajući se na vječni križni lijek prirode. U svojim izvođenjima on polazi od toga da je svako tumačenje povijesti ponajprije pokušaj da se pojmi smisao povijesnoga djelovanja i trpljenja, njegovo jedinstvo, kontinuitet i ustrojstvo; jer i u naše su doba milijuni ljudi šutke podnosili križ povijesti, plaćajući na taj način danak modernoj iluziji da je povijest razvitak koji napreduje! Za razliku pak od naših suvremenika, stari su Grci bili skromniji i nisu sebi dopuštali drskost da pokušaju dokučiti smisao svjetske povijesti. Bili su toliko obuzeti redom i ljepotom prirodnoga kozmosa, da je kozmički zakon postajanja i prolazanja, uspona i pada, bio uzorom i njihova razumijevanja povijesti. Oni su bili prvi koji su tražili *logos kozmosa*, ali nisu pitali tko je *gospodar povijesti*, i to se pitanje prvi put javlja tek u židova i kršćana, za koje povijest u prvom redu znači *zbivanje spasenja* (Heilsgeschehen), oko čega se brinu proroci i propovjednici. Tako je pitanje o »smislu«, »svrsi« i »cilju« povijesti moguće tek ako se iza mnoštva zbiljskih zgodâ što se zbivaju u vremenu traži neka svrha kao *budući cilj*, štoviše smisao se nekog događaja u cjelini zbivanja

može zamisliti samo pretpostavi li se neki *početak* kao ishodište, i *svršetak* kao krajnja točka povijesti. Struktura je dakle povijesnoga kretanja bitno *eshatološki* određena, a tako i njegovo razumijevanje, rođeno tek u krilu *židovsko-kršćanske tradicije*. Stoga je kršćansko promatranje povijesti kao »svjetskoga suda« načelno »*futurističko*«: budućnost donosi spasenje (izbavljenje, otkupljenje) od nepodnošljive sadašnjosti i nepopravljiva nereda ljudskih stvari. U novome vijeku ta se kršćanska vjera u spas *sekularizira* u obliku prosvjetiteljskog pouzdanja u svestran *napredak*. Najzad razočarana, ova se vjera okreće protiv kršćanstva samog i građanskoga svijeta uopće, kako to pokazuje kritika metafizike povijesti od Marxa i Nietzschea do Spenglera i Toynbeeja!

No kao što se iz rečenoga vidi, i ovaj Löwithov očajnički pokušaj običuna s poviješću i plaidoyer protiv eshatološkoga mišljenja te apel na (tobože) bespovijesnu prirodu, i sam je isuviše povijesno motiviran beznadem i nestabilnošću suvremene povijesne egzistencije, i zato još ne dopire izvan i s onu stranu Moderne.

Da se povijesti može pristupiti i na drugi, filozofski promišljeniji način, pokazuju pokušaji svladavanja historizma u mišljenju fundamentalne ontologije Heideggera i filozofske hermeneutike Gadamera. Tu se izlaz iz povijesnog relativizma nipošto ne traži utočištem u nekoj vječnoj prirodi ili tome shodnoj tradicionalnoj ontologiji nepromjenljive biti, nego ostajući u povijesti radikalnim zaoštavanjem pitanja o njezinu načinu bitka i odnosu prema biti čovjeka i bitka uopće. Pokazalo se da se pitanje o povijesti ne može riješiti tek u okviru neke spoznajne teorije ili posebne »razumijevajuće« metode duhovnih znanosti, kao ni pukim suprotstavljanjem nepromjenljivosti prirode i promjenljivosti povijesti, nego da stvar zahtijeva temeljit preokret samoga pristupa problemu. Ono što se krije iza naslova »destrukcije povijesti ontologije« zapravo je shvaćanje *bitka kao vremena*, a *vremenost i povijesnost* otkrivaju se u toj analizi kao strukture čovječjeg bitka-u-svijetu. Ne samo u svom svagdašnjem opstanku, nego i u znanstvenu istraživanju čovjek se faktički svagda već nalazi u svijetu, određenu položaju prema drugima, situaciji što predodređuje njegove pothvate postavljajući granice mogućnosti njegova mišljenja i djelovanja. No tako zamišljena povijesnost nipošto ne znači pad u relativizam, nego naprotiv perspektivistički ukazuje put njegovu svladavanju. Naime, upravo time što je svaka epoha vremenski određena i utemeljena, obilježene granice njezina tijeka, ona je isto tako povijesno *jednokratna* i *neponovljiva*, i time je baš *kao vremena apsolutna* imajući *puno pravo na cijelu istinu*. Svijest o toj uvjetovanosti vlastite sadašnjosti te njezinoj vezanosti na zadanu situaciju što se očituje u povijesnosti kao bitnoj strukturi egzistencije, navela je kasnije Heideggera da tu upućenost na nešto čime se ne može raspolagati shvati kao najavu »*povijesti bitka*«, a faktičnost povijesnoga uopće pripiše »*Zgodi bitka*« što se raskrivajući i zakriva.

Pojam povijesnosti također igra izvanredno značajnu ulogu u *Gadamerovoj* filozofskoj hermeneutici kao određenost horizonta razumijevanja hermeneutičkim krugom, i očituje se kao *simultanost prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*. Iskustvo svijeta u govoru dijaloga artikulirano kao razumijevanje nipošto nije samo neki posao znanstvenoga subjekta, nego *povijest djelovanja* (Wirkungs-

geschichte), gdje je naše vlastito razumijevanje samo poprište razumijevanja povijesti svijeta. Nalazeći se bitno u povijesti konačan čovjek je svagda već lumač svoje povijesne situacije obuhvaćen u djelatno-povijesno zbivanje, i stoga se ideja povijesti kao nekog »objektivnog« zbijanja »po sebi« izvan i s onu stranu toga sklopa najzad razotkriva kao puka iluzija.

Napuštanje eksplicitne eshatološke pretenzije filozofije povijesti ne mora odmah značiti i napuštanje svojstvene strukture njezina pitanja o smislu cjeline zbijanja. Pod utjecajem Nietzscheove dijagnoze krize i kritike nihilizma zapadne kulture, kao i neposredna doživljaja prvoga svjetskog rata O. Spengler je stvorio svoju popularnu cikličku »morfologiju povijesti« kao rasula i konačne »propasti Zapada«. Nakon drugoga svjetskog rata nešto slično poduzeo je A. Toynbee znatno ublaživši Spenglerov fatalizam ali zadržavši njegovu ideju o usponu i propasti civilizacija. Kao historik od struke i filozof po potrebi, ni on više nije sklon univerzalnim spekulativnim konstrukcijama povijesti, ali jednako tako pokazuje oprez i prema ishitrenim organicističkim sintezama cikličkih teorija katastrofa, poput Spenglerove. Deskriptivnim načinom komparativne analize on prati nastanak i razvitak raznovrsnih samoniklih civilizacija u njihovu međudjelovanju i pluralizmu, kojih ukupno ima 21, ali pri tom ne traži bezuvjetno jedinstvo povijesti svijeta, kako je tome težila kršćanska tradicija. Visoka civilizacija nastaje samo onda ako joj na čelu stoji stvaralačka elita koja na osebujan »izazov« (challenge) umije dati pravi »odgovor« (response). Takvi izazovi mogu biti geografski, klimatski, vojni ili politički, no presudno je pri tom da odgovori ne prekorace potrebnu mjeru, izdiže kušnju i ne odvedu u propast. Istraživši golemu nepoznatu građu svih područja i razdoblja, Toynbee je usredotočio svoju pozornost na odnose Rusije, Islama i dalekog Istoka prema Zapadu, i najzad — poput mnogih — pronašao analogiju današnje situacije Zapada s kasnom Antikom, što mu služi za poimanje povijesne sadašnjosti i dijagnozu našega vremena. Ona smatra da je i danas najvažnija zadaća vladajućih elita da teže mirnom ujedinjenju svih naroda i stvaranju jedinstvene svjetske države, koja bi obuhvatila cijelu Zemlju. Usprkos tolikim ratovima, on se ipak nada da bi se to moglo dogoditi jednom sveobuhvatnom obnovom kršćanstva kao religioznom sintezom svijeta! — možda isuviše optimističan zaključak što su ga mnogi popratili ironičnim komentarima.

Na tragu historijskoga materijalizma također su zabilježeni pojedini pokušaji kritike tradicionalne filozofije povijesti i njenih aporija na jednoj, i pozitivizma na drugoj strani. Ovamo barem djelomično spada i Blochov spekulativni dijalektički materijalizam koji povijest shvaća kao tendencijalno-latentno zbivanje u luku utopija — materija, što se postepeno raskriva kao ono zatvoreno-latentno povijesti i kao njome još neposredovana priroda: obje su sjedinjene u toposu spekulativno određene materije — materia ultima kao eshaton povijesti (štoviše, smisao se povijesti uspostavlja kao konačno jedinstvo sadržaja što (esencije) s najiskonskijim intenzitetom da (egzistencije) bitka svijeta, i na »koncu povijesti« otkriva kao faktor njene realizacije. Takva razmišljanja zacijelo također podsjećaju na Schellinga i njegovu ideju prirode kao Ilijade, a povijesti kao Odiseje duha, odakle je vidljivo da Bloch nije htio poslušati Löwithovo upozorenje o pogibeljima spekulativne filozofije

povijesti! Sretnije je ruke Blochovo nastojanje da elaborira »diferenciranja u pojmu napretka« vršeći oštru kritiku Spenglerovih »kulturnih krugova« i geografizma u »morfologiji« povijesti. Po uzoru na Riemannov »elastičan pojam prostora« on se zalaže za »elastičan pojam vremena« koji napredak određuje kao dinamičan *multiverzum* i kontrapunkt, kadar da obuhvati i svu raznovrsnost izvanevropskih kulturnih prostora raznih naroda svijeta, što najzad svi konvergiraju jednoj ciljnoj točki i ona ih sjedinjuje kao »utopijski, a ipak realni humanum«

Daleko od takvih spekulacija, kritička je teorija *Horkheimera* i *Adorna* u svom pristupu povijesti njanje utopijska, a više »kritička«. Slijedeći glavne odrednice »dijalektike prosvjetiteljstva« ova kritika kasnograđanskoga društva nužno prerasta u »kritiku instrumentalnog uma« i tehničke civilizacije »nakon Auschwitza i Hirošime« uopće. Na tom putu ona je s vremenom ispostavila neke značajne razlike između kapitalizma prije i poslije znanstveno-tehničkoga prevrata u razvijenim zemljama Zapada, što ne mogu ostati bez posljedica kako za razvitak socijalizma u istočnoj Evropi, tako i za zemlje »trećega svijeta«: sve analize pokazuju da se više ne mogu očekivati temeljite društvene promjene u Evropi. Za *Marcusea* također najnoviju povijest obilježava integracija radništva u srednje slojeve, što stubom mijenja izgled socijalizma u razvijenim industrijskim zemljama. Odatle i potraga za »novim revolucionarnim subjektom« preinake svijeta među »kritičkim intelektualcima« i ugnjetenima *trećega* svijeta, jer na Zapadu kao da je svjetska povijest stala i više ne napreduje!

Uloga *društvenih i povijesnih znanosti* u tom procesu »prosvjećivanja povijesti« u mišljenju kritičke teorije zauzima također važno mjesto kulminirajući u *ideji preinake svijeta* kao pravoj svrsi znanstvene spoznaje društva i povijesti, i na taj se način suprotstavlja »objektivizmu« i pozitivističkom »metodologizmu« analitičke teorije znanosti!

Upravo je to izazvalo *Popperov* protuudar na kongresu njemačkih sociologa u Tübingenu 1961. i dovelo do izravne konfrontacije s *Adornom* i *Habermasom* na licu mjesta, odakle se onda razvio poznati »pozitivistički prijevor« u njemačkoj sociologiji. *Popper* je pokušao osposobiti svoj »kritički racionalizam« da u više navrata ocrti svoje razumijevanje povijesti ispitujući moć znanosti da spozna njezine tokove. U tu se svrhu on u ime »jedinstva znanosti« najprije obara protiv »bijede historicizma« tradicionalne filozofije povijesti i one društvene teorije koja po njegovu mišljenje prekoračuje i zloupotrebljava svoj status, shvaćajući svoju zadaću kao *predviđanje* budućih događaja. Njemu se čini da do te opsjene dolazi nekritičkim prenošenjem metode prirodnih znanosti na društvene, što nužno dovodi do utopizma preinake svijeta i lažnog »pioricanja budućnosti«. Tome on suprotstavlja »tehnoško predviđanje« kao racionalno upravljanje društvom i »socijalnu tehnologiju melioracije«, koja se zadovoljava uvođenjem postepenih poboljšanja situiranih koracima, kako bi se u najvećoj mjeri očuvala stabilnost društva. U tom sklopu on podvrgava oštroj kritici pretenzije svake filozofije povijesti, a prije svega one što je zastupaju *Vico*, *Spengler* i *Toynbee*, da bi kasnije svoj opći napad usredotočio na sve »neprijatelje otvorena društva« među kojima na prvo mjesto svrstava *Platona*, *Hegela* i *Mara*, žiglašći ih kao

»lažne proroke« i preteče totalitarizma U istom tonu teku i njegovi izljevi gnjeva na kritičku teoriju pri čemu on i dalje zastupa svoju dopunjenu pozitivističku »logiku istraživanja«, uvjeren da samo on stoji na braniku slobode i »objektivne spoznaje« u znanosti!

Na prvi pogled i Popperova se kritika tradicionalne filozofije povijesti odvija u skladu s duhom vremena: i on se zalaže za odgovarajući pristup fenomenu povijesti ističući specifičnost povijesne spoznaje. No pri tom njegova pretenciozna kritika »historicizma« dovodi do potpune zbrke pojmova, jer njegova upotreba toga termina nema nikakva posla s pokretom »historizma« kako ga je nekoć odredio Meinecke. Štoviše, Dithyev se historizam izvorno zalaže upravo za suprotno od onoga što Popper zove »historicismom«, ističući da su povijesne činjenice i metoda povijesne spoznaje protivni općim zakonima generalizirajućih znanosti, i stoga traže drugačiji pristup. I dok se čini da to isto zastupa i Popper smatrajući da nema konačnih istina u tumačenju povijesti i da se ona svagda ponovo piše sa suvremenog stajališta i polazeći od sadašnjih interesa, on sam zapravo nudi obratno: »tehnološko predviđanje« i »tehnologija melioracije« kao legitimna sredstva ophođenja s poviješću samo su kasni izdanci novovjekovne znanosti i njezina tehnicizma. Teško, stoga, da se mogu smatrati i kao posljednja riječ suvremene teorije povijesnih znanosti.

ČOVJEK I TEHNIKA

U najužoj vezi s pojmom prirode u evropskoj povijesti mijenjao se i pojam tehnike, tako te se o tehnici danas govori u najrazličitijim značenjima, počevši od skupa određenih postupaka do primjene sredstava za postizanje korisnih ciljeva, kao osebujnoj čovječjoj djelatnosti naspram prirode na jednoj, i umjetnosti na drugoj strani. Biva sve jasnije da je riječ o jednom fundamentalnom odnosu spram svijeta uopće, koji se od Antike do novoga vijeka stubokom promijenio, tako da se ne može naprosto govoriti o kvantitativnu rastu umijeća čovjeka, nego o bitnoj mijeni samog fenomena

Dok je u najarnijoj povijesti tehnika nešto što se još ne razlikuje od prirode, već u Aristotela ona dobiva svoje mjesto kao posebno područje bića različito od prirode, i *umijeće* (TECHNE) izvorno označava razumijevanje čovjeka u nešto, naime u napravljanje oruđa i upotrebnih dobara u najužoj srodnosti s obrtničkim proizvođenjem ili tvorbom (POIESIS). Za to mu stoje na raspolaganju prirodne snage mišića, vjetra, ognja i vode, te prirodne tvari kao tvorbeni građa u kamenu, drvu, kovini itd. Pravila njihove upotrebe stječu se iskustvom, naučavaju i izučavaju postojanim vježbanjem, i tako jednom stečena umijeća (obrti) rukotvorstva predaju se s koljena na koljeno ostajući ista stoljećima.

Postanak novovjekovne ili moderne tehnike teče drugačije, i izravno je vezan za razvitak novovjekovne znanosti. Analogno tome kao što znanost postaje istraživanjem bez predvidljiva kraja, tako je i moderna tehnika u svojoj biti beskonačna, i stoga se ne može proračunati kraj njezina napredovanja: što brže napreduje — to brže i zastaruje! U biti novovjekovne tehnike krije se iskonska *volja za gospodarenjem* u dvojaku smislu *tehničkoga ob-*

zdavanja i *ekonomskog iskorištavanja* prirode, koja je u tu jedinu svrhu unaprijed teoretski ispražnjena od svake »teleologije«, i pomoću kvantitativnih temeljnih pojmova sile, mase, brzine itd. predočena kao matematički proračunljivi kauzalni mehanizam ili veliki stroj, kako je to poduzela klasična mehanika Galileja i Newtona Novovjekovna tehnika prema tome ništa nije samo »praktična primjena« matematičke novovjekovne prirodne znanosti kao posljedica svjesne voljne odluke, ili tek sredstvo u rukama nekog subjekta, nego je obratno, moderna tehnika sama »apriorni« razlog i temelj razvitka prirodne znanosti određujući bitno i njezin spoznajni značaj i domašaj kao teorije. Priroda se u obzoru tako ustrojene znanosti javlja samo kao *izvor sirovina i energije*, a mogućnost i pravila njihova korištenja više nisu dostupna neposrednu iskustvu, nego se pružaju tek posredstvom znanstvena nacrti i umjetno izazvana iskustva u eksperimentu.

Za razliku dakle od ranije, novovjekovna tehnika zacijelo nije samo jedno područje unutar moderne kulture, društvenog i političkog života, a još manje tek »nadgradnja« ekonomske osnovice. Ona je, naprotiv, *temeljni odnos spram svijeta modernog čovjeka* koji postepeno subsumira sve ostale, svoju tehničku racionalnost imperativno nameće svim područjima zbiljnosti i s vremenom obuhvaća sve sfere života od javnosti do najintimnije privacije, od rada do dokolice, znanosti i umjetnosti.

Vrtoglavi razvitak moderne industrije i gospodarstva, naglo ubrzan nezasićenim potrebama oba svjetka rata, te nevidene mogućnosti povećanja radnog učinka prenošenjem rada i upravljanja proizvodnim procesom na strojeve, automatske naprave i računare, — sve to duboko je potreslo tradicionalne okvire svagdašnjeg života neposredno pogodivši opstanak pojedinca, i uskoro pokazalo ne samo blagodat nego i pogibelji moderne tehnike. Nešto od toga odavna je zapazila kulturna i društvena kritika, a filozofska refleksija suočila se s takvim univerzalnim problemom koji se više ne može razmatrati izdvojeno samo kao tema neke filozofije kulture i civilizacije, pa čak ni »filozofije tehnike« kao posebne discipline.

Daleko od toga da bude samo kulturološki i znanstveno-teoretski, socijalni i etički, filozofski problem tehnike nameće se kao eminentno ontološki, metafizički i post-metafizički, kako je to uvjerljivo pokazao kasni Heidegger Stoga planetarna tehnika kao sudbina Zapada i svijeta tvori glavnu temu njegova »mišljenja bitka« u poratnim spisima. U tom »iskustvu mišljenja« moderna se tehnika određuje kao bezuvjetna *volja za voljom* novovjekovnog čovjeka kao subjekta za *napravljanjem* (Herstellen) bića u cjelini, što se javlja samo ako *materijal rada*. Stoga se uobičajena instrumentalna predodba o tehnici kao sredstvu za ciljeve što se upotrebljava prema slobodnom naumu, pokazuje kao nedostatna za razumijevanje biti moderne tehnike kao jednog načina *istinovanja* (ALETHEUEIN) bića. Kao izazov bića i njegovo pretvaranje u naručljivo stanje, Heidegger tu konstelaciju određuje kao *po-stav* (Ge-stell). Bit tehnike prema tome nije ništa tehničko, nego se zbiva kao epohalna sudbina evropskoga Zapada postajući *planetarnom*, i budući da je i sama povijest bitka određena metafizički, ova posljednja etapa povijesti metafizike kao zaborava bitka u svojoj je biti nihilizam.

Shvaćena na taj način kao neminovna usuda i Zgoda današnjega svijeta, ona ipak nije bezizlazna, i Heidegger vjeruje da se tehnika može, ako baš ne svladati, a ono *pregorjeti* (*verwinden*). Čuvajući razliku između *računajućeg* i *promišljajućeg* mišljenja mi možemo reći »da« nezaobilaznoj upotrebi tehničkih potreština, i u isti mah reći »ne« braneći im da nas posvema obuzmu i opustoše našu bit! Daleko od pustog proklinjanja »demonije tehnike«, radikalno ali trezveno u svojim analizama, Heideggerov je pristup tehnici zacijelo najsmioniji i najdublji svojim zaključcima, što još uvijek izazivaju prepirke među svojim pristašama i protivnicima. Još i više nakon što je u svom posljednjem, posthumno objavljenom intervjuu »Spiegelu« pomalo rezignirano izjavio: »Samo još jedan Bog može nas spasiti!«

Unatoč svim razlikama ishodišta i ciljeva, najbliže je tom shvaćanju tehnike kao sudbine zapadne civilizacije ono što ga zastupa kritička teorija. Fenomen tehnike kao dominacije »upravljanim svijetom« pomoću »instrumentalnog uma« i tehnološke racionalnosti i kao model života, godinama je zaokupljao razmišljanje kritičke teorije, i svoj najoštriji izraz dobio u *Marcusea*. Njegova kritika moderne tehnike u isti je mah kritika njezine ideologije u razvijenu industrijskom društvu kao čiste »jednodimenzionalnosti« društva i mišljenja. Pivo što takvo društvo odlikuje jest paraliza kritike i potpuna odsutnost prave opozicije, uz postupno jačanje totalitarnih tendencija. Suočen s time, ne može se više održati ni tradicionalan pojam socijalne »neutralnosti« tehnike, što se više ne može odvojiti od svoje upotrebe — tehnološkoga društva kao sistema sve jače, ali sve nevidljivije dominacije. U svom opisu jednodimenzionalna društva po modelu SAD *Marcuse* podvrgava kritičkoj analizi i neke klasične marksističke pojmove u pogledu uloge proletarijata u oslobođenju, i zaključuje da oni više nisu prikladni za poimanje današnje situacije globalna sukoba kapitalizma i socijalizma, budući da je radnička klasa u razvijenu društvu ekonomski i tehnološki integrirana u »Establishment«, te više nitko ne traži radikalne promjene. Analiza uloge moderne prirodne znanosti u tehničkom osvajanju svijeta također pokazuje da se ona razvija pod vladavinom tehničkoga razumijevanja zbiljnosti, pa je stoga podvrgnuta jednom »tehnološkom apriori« poput instrumentalnog obzora matematičke fizike. Posljedica je toga i »politički apriori«, ukoliko tehničko preoblikovanje prirode uključuje i nužnu *tehnologizaciju čovjeka*.

Analogno s tehničkim napretkom i logos emancipacije pomoću znanosti postaje logosom ropstva, što dostiže svoj vrhunac u »pozitivnom mišljenju« *jednodimenzionalne analitičke filozofije*. Nasuprot tome, ističe *Marcuse*, povijesno je poslanje filozofije kao kritike da prepozna šanse *alternativa* tehnološkoj racionalnosti, i u svom nacrtu svladavanja etabliranog totaliteta ukaže na svoju višu racionalnost. Ona to mora činiti na trostruk način: ponajprije tako da otvori vidik očuvanja i poboljšanja proizvodnih dostignuća civilizacije; zatim, da definiira etablirani totalitet u svojoj pravoj strukturi, osnovnim tendencijama i relacijama; i najzad, da njezino ostvarenje pospješi smirenje opstanka, unutar okvira institucija što pružaju veću šansu i za slobodan razvitak čovječjih potreba i sposobnosti. No to zacijelo nije lako postići. Upravo u nesposobnosti da pokaže oslobodilačke tendencije unutar postoje-

ćeg visoko razvijenog industrijskog društva, *Marcuse* nalazi najveću slabost kritičke teorije danas, i nemoć da svoju racionalnost prevede u termine kritičke prakse te na taj način pokaže *realnu mogućnost* povijesne alternative, ne samo kapitalizmu, nego i vladavini moderne tehnike!

Iskustvo moderne tehnike i progresivne tehnizacije svijeta u najnovije doba sve urgentnije ukazuje na rastuće pogibelji toga razvitka, i nameće prirodnom pravu kao novu temu »zaštitu prirode« što je predlaže *ekologija*. U prvi mah mogu se za trenutak ostaviti po strani primarne i sekundarne posljedice »mirnodopske« upotrebe atomske energije za zdravlje čovjeka i biosferu uopće, kao i prijeteeće manipulacije biološkim integritetom ličnosti što ih donosi genetski inženjering. U naše doba napredak tehnike po svoj je prilici dostigao stupanj kada svaki tehnički korak naprijed zahtijeva još veće ekološke izdatke udarajući o granice prirode neophodne za održanje života na Zemlji. Eksplozija pučanstva u trećem svijetu i njegovo smanjivanje i starenje u razvijenim zemljama obrnuti su učinci istog prodora tehnizirane medicine, a raspoložive zalihe sirovina i energije također nisu neograničene. No nisu veća prijetnja od neponovljiva uništenja tisuća biljnih i životinjskih vrsta, te postepena pretvaranja praelemenata zemlje, vode i zraka u neočistivo smetište. Kao da se dobitak na jednoj strani i gubitak na drugoj postojano izjednačuju, ali samo dotle dok priroda to dopušta. Ovakvo čovječanstvo zacijelo više ne može živjeti bez moderne tehnike, ali teško da itko znađe kako dalje s njom, je li moguća jedna prirodi *sklona* tehnika?

UMJETNOST I ZBILJNOST

Filozofsko promišljanje umjetnosti u naše doba susieće se s osebjnim teškoćama što s jedne strane proizlaze iz samog položaja umjetnosti spram zbiljnosti tehničkoga svijeta, a s druge odatle što su tradicionalni pristupi u svom nastojanju zatajili, i sama se estetika pokazala nedostatnom. Nije samo riječ o »anahiji ukusa« i odsutnosti jedne uzorne umjetnosti, nego je u međuvremenu sama umjetnost postala *problematična* i nema više odlučnu ulogu u samorazumijevanju današnjega čovjeka, u svijetu koji obilježava rad i njegovom sudbinom raspolaže moderna tehnika. U suvremenoj diskusiji prevladava uvjerenje da kriza estetike započinje već njezinim nastankom kao »gnoseologiae inferior« u doba prosvjetiteljstva, što je u prošleme stoljeću izazvalo oštru kritiku sa strane Hegela i Nietzschea u ime umjetnosti kao »metafizičke djelatnosti«, a u našem vijeku rodilo potrebu njezine »dopune« sociologijom i psihologijom ukusa, doživljaja, čuvstva, umjetničkog užitka i stvaralaštva. Tome je, smatra se, zacijelo bitno pridonio i poznati dualizam estetike i teorije umjetnosti na jednoj, i metafizike umjetnosti na drugoj strani, što traje još od početaka filozofske refleksije o umjetnosti u Platona i Aristotela kao opreka metafizike ljepote i teorije umjetničke proizvodnje. Po svemu se čini, ukazano je, da su putovi i stramputice estetike zaoštrili sudbonosno pitanje što prema biti stvari mora prethoditi svima ostalima, naime pitanje o *istini umjetnosti*. Već su prvi ozbiljni uvidi u tu složenu problematiku došli do zaključka da pojedine stilske epohe povijesti umjetnosti

i njihova razumijevanja u krajnjoj liniji odgovaraju mijenama povijesnih epoha metafizike. Time je barem donekle naznačen smjer suvremenog pitanja o biti umjetnosti, i omeđen obzor razumijevanja značajnih pojedinih problema, kao što su primjerice metafizički sklop ideje ljepote i njezin odnos prema povijesnim ostvarenjima umjetnosti u vremenu, uzajamne veze među umjetnostima, i najzad odnos umjetnosti prema zbiljnosti: nije ona nikakav »odsluk«, nego »uzoran nacrt« zbiljnosti!

U svom naletu na tradicionalnu metafiziku Heidegger je poduzeo poznatu »destrukciju«, i u tom sklopu stavio u pitanje i sve njezine sastavne dijelove, pa tako i estetiku. Pitanje o *biti umjetnosti* sada se postavlja u sklopu pitanja o *smislu bitka* u horizontu vremena i povijesnosti. Njegova rasprava o »*Iskonu umjetničkoga djela*« ponajprije nastoji raščistiti s uobičajenim estetičkim pojmovima kojima se pristupa fenomenu umjetnosti, kao što su »stvar«, »oruđe«, »vrijednost«, »tvar-oblik-sklop«, što svi prešutno već polaze od stanovitih modela bitka i spoznaje, te se najzad pokazuju kao neprikladni i nesposobni za poimanje biti umjetnosti. Ispostavlja se da je pravi način bitka umjetnosti *djelo*, te se ona pobliže određuje kao »*sebe-u-djelo-stavljanje*« *istine bića*, i premda kao takvo također proishodi iz neke proizvodnje (POIESIS), ta se vrsta proizvodnja bitno razlikuje od svakoga pukog umijeća (TECHNE), bez obzira je li riječ o rukotvorenju ili modernoj tehnici. Stavljajući sebe u *djelo* istina se očituje kao neskrivenost (ALETHEIA) i zbiva kao istodobno raskrivanje i zakrivanje, kao poprište prijepora između svijeta i Zemlje, i stoga svako *djelo* umjetnosti u sebi sabire i začinje jedan *povijesni svijet*. Ovo sačinjanje zapravo je *pjesništvo* (Dichtung) u bitnom smislu, što tek omogućuje svaku pojedinu umjetnost riječi, zvuka i lika. I najzad, na taj način *djelo* umjetnosti dovodi do sijanja sjaj istine, i taj sjaj njezin u jednome povijesnom svijetu jest *istina umjetnosti kao ljepota*. Istina kao ljepota nije prema tome neka druga istina pored one što je izgovara mišljenje, nego u toj najvećoj blizini brižljivosti riječi. Jednako u njima ostaje Različno.

U svom »*Pitanju o tehnici*« Heidegger je tražio *bit tehnike*, kako bi ono tehničko iskusio u njegovu ograničenju i dospio do slobodna odnosa prema tehnici. Tamo gdje vlada po-slav, ispostavilo se, u najvećoj je mjeri prisutna pogibelj, »no gdje je pogibelj, raste i ono spasonosno«, navodi se Höderlinov stih, i naglašava da se vladavina postava ne iscrpljuje u tome da samo omogućuje svako sijanje istine, nego se u biti tehnike krije i rast onog spasonosnog. Čini se da baš zato što potječu iz istoga iskona i techne se također zvala poiesis lijepih umjetnosti, odlučna rasprava s tehnikom može se dogoditi samo u onom području što je biti tehnike srodno, a u isti mah od nje najviše udaljeno. To je područje *umjetnost*, no pitanje hoće li umjetnosti tu najvišu mogućnost njezine biti naspram krajnje pogibelji biti dopuštena, i hoće li ona moći izdržati u najtežu kušnju, Heidegger ostavlja otvorenim.

Polazeći od iskustva umjetnosti uopće kao nezamjenjiva i nenadoknativa vrela istine, razvio je Gadamer svoju filozofsku hermeneutiku naspram isključivosti metode spoznaje moderne znanosti, i zatim se dao na to da »*aktualnost lijepoga*« u umjetnosti pokuša shvatiti kao *igru*, *simbol* i *svečanost*. Kao prvo obilježje umjetnosti javlja se tako *igra*. Nasuprot historijskom prividu na jednoj i progresivnom na drugoj strani, što apstraktno su-

protstavljaju prošlost i budućnost, prava zagonetka što nam je tema umjetnosti zadaje baš je u *istodobnosti prošlosti i sadašnjosti*. Antropološki temelj svojih stavova Gadamer nalazi u tzv. fenomenu suviška igre, naime u činjenici da se čovjek igra bez određene svrhe, pri tome kreće i sebe prikazuje na svojstveno čovječji način, naime sjedinjujući prošlost i sadašnjost, *istodobnost svih vremena*, stilova, rasâ i klasâ, — kao da je na djelu prodoran pogled Mnemosyne, muze zadržavanja i pamćenja. Drugo obilježje umjetnosti naznačeno je kao *simbol*, što ovdje ne treba shvatiti na klasicistički način, nego kao ukazivanje da je čovjek odlomak što teži nečemu drugome, a iskustvo lijepoga u umjetnosti otkriva da se u umjetničkom djelu nalazi nešto što ukazuje na *nešto drugo* što se ne nalazi u neposredno vidljivom i razumljivom, te najzad u njegovu prepoznavanju. Treće obilježje umjetnosti pak određuje se kao *svečanost* — zajedništvo i prikaz toga zajedništva u savršenu obliku, te vremenska struktura svečanosti u sebi sjedinjuje cijelo vrijeme, faktičko satno vrijeme i vrijeme umjetničkoga prikaza u svim njegovim dimenzijama kao *punu prisutnost*. U tom sklopu Gadamer »rehabilitira« i »bespredmetnu« umjetnost našega doba smatrajući je jednako legitimnom kao i klasičnu, a kako i ne bi kad se zahvaljujući umijeću izbora čak i masovni mediji mogu upotrebljavati razborito!

No istinosni smisao umjetnosti ima svoju ulogu i u *društvenom* životu, navlastito ako se umjetnost shvati kao *anticipacija* budućega svijeta. U Blocha se umjetnost javlja kao izvoran način najave utopijskoga sadržaja, egzistenciji najsrodnija najava još-ne-bitka svijeta koji nije ovaj postojeći, nego svijet što kao regnum hominis čovjeka tek predstoji u budućnosti. Kao najpouzdaniji vodič hermeneutici nade naročito je *glazba* umjetnost toga *pred-sjaja* (Vor-schein) egzistencijalne jezgre bića, subjektnoga osnova koji surađujući sa svjetskim osnovom, više no druge umjetnosti, transcendira sve što je ikada bilo u težnji prema novom životu.

Posebnu *kritičku ulogu* moderne umjetnosti u doba tehnike naglašava Adorno, smatrajući da ona upravo kao vjerna slika otudene i postvarene zbiljnosti, u neredu svoje fragmentarnosti, ima rijetku šansu da svojom ekstremnom negativnošću i beckettovskoj situaciji svoj eksplozivni naboj okrene protiv tehničke racionalnosti etablirane zbiljnosti, i upravo tako svlada svoj dekorativni karakter i puki esteticizam. *Protiv* totalne identifikacije sa sistemom i pozitivnog *pomirenja sa zbiljnošću*, umjetnost mora sačuvati svoju distanciranost i kritičku funkciju spram »upravljanog svijeta«.

Društvena uloga umjetnosti time nije iscrpena, i društvena funkcija umjetnosti dolazi u posve novu situaciju u trenutku kada istina umjetnosti biva sve više uklopljena u tehnički svijet, i najzad svladana istinom tehnike. Umjetnost onda više nije ni »sektor kulturnoga stvaralaštva«, nego neminovno biva »angažirana« kao »sektor ideološke fronte« i postaje žrtva povijesti. Kao više ili manje uspjela dekoracija ona još dugo može »uljepšavati postojeće«, ali kako onda stoji s njezinom sudbinom? Ima li umjetnost još priliku da izravno uspostavi dodir s biti čovjeka, i na taj način kao ljepota sačuva svoje dostojanstvo nenadomjestive istine čovječjega svijeta? Jer kao i filozofija, umjetnost može biti samo *djelo slobode*.

Bogdan Denitch

Neka razmišljanja o krizi socijalizma i »socijalizma«

Mnogi su aspekti političke slabosti koji prolaze pod imenom današnje krize socijalizma. U prvom redu, nije sasvim izvjesno da je baš socijalizam u fundamentalnijoj krizi no što su to bilo suvremeni liberalizam bilo konzervativizam. Izvjesno je, međutim, da su značajne promjene u društvima i ekonomijama razvijenih industrijskih zemalja, zajedno s prolongiranom stagnacijom od vremena naftnog šoka ranih sedamdesetih, do temelja potresle i poslijeratni optimizam u pogledu sposobnosti za ekonomski prosperitet nacionalnih ekonomija i relativni društveni konsenzus koji je obilježio razdoblje stabilnog rasta između 1950. i sredine sedamdesetih.

Prije svega toga, tu je kriza poslijeratnih klasnih kompromisa i postavki države blagostanja, te kriza vjere u stalne mogućnosti kejnzijanskog ekonomskog menadžmenta razvijenih kapitalističkih društava, ali ne nužno i kriza socijalizma i socijalističkih pokreta. Daleko je ispravnije govoriti o krizi jednog socijalno liberalnog kapitalizma ili čak još točnije, o krizi neokorporativizma za kojeg se činilo da je gotovo neumitan tok budućeg razvoja tijekom šezdesetih i sedamdesetih.

Iz tog razloga cjelokupni atlanticistički hladnoratovski konsenzus prolazi danas kroz duboku, možda i konačnu krizu. Jednako je tako s desetljećima dugom vjerom u efikasnost sovjetskog i državno »socijalističkih« modela političkog i ekonomskog razvitka

Unatoč svim ovim osnovanim prosvjedima, bilo bi ipak naivno ignorirati očitu krizu morala i programatsku dezorijentaciju unutar većine, ako ne i u svim socijalističkim i socijaldemokratskim strankama razvijenog industrijskog svijeta. Tu moramo uključiti evrokomunističke stranke poput talijanske, te komunističke partije Velike Britanije i Švedske

Nadalje i nažalost, kriza povjerenja jednog pokreta predanog fundamentalnoj izmjeni status quo-a očividno je ozbiljniji problem no što su slične krize za one koji podržavaju postojeći društveni, ekonomski i politički poredak. Konačno, najosnovnija tvrdnja branitelja status quo-a jest da je temeljita izmjena kao takva opasna, nepoželjna ili posve jednostavno nemoguća. Na drugoj strani, povijesno gledano, najosnovnija tvrdnja ljevice općenito, te dakle također i socijalista, bila je da obični muškarci i žene mogu sprovesti efikasnu transformaciju društava u kojima žive i te promjene izvesti demokratski.

Da je moguće, starim marksističkim i ponešto nejasnim jezikom socijalističkog pokreta rečeno, da objekti povijesti postanu njezini subjekti. Upravo je ovo vjero-

vanje, prije nego vjerovanje u državno ili društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju ili pak pouzdanje u sposobnost da se planiraju nacionalne ekonomije ili dosegnu visoke industrijske stope rasta, fundamentalno i za samu mogućnost demokratskog socijalizma

To je vjerovanje u mogućnost demokratske i egalitarne društveno-ekonomske i političke transformacije danas izloženo napadima neokonzervativaca jednako kao i različitih vrsta postmodernista, akademskih ultra-ljevičara i poststrukturalista. Riječ je, također, o onoj ideji koju su državni socijalisti, zemlje Trećeg svijeta i vladajuće stranke uvijek iznova napadali ili odgadali za daleku budućnost.

Međutim, ovdje bi odmah trebalo dodati da je jednako tako, a možda čak primarnio, moralna i ideološka dimenzija sadašnje demoralizacije ono sa čime se tako teško suočavamo unutar socijalističkih stranaka i pokreta. Obzirom na greške, zločine i strahote počinjene u ime socijalizma i branjene riječnikom marksizma i socijalizma, demokratski su socijalisti izgubili ili trebali izgubiti svoju nevinnost. Potrebno je sada pobliže naznačiti ono što prije nije bilo precizirano. Ono što se ranije moglo prihvaćati zdravo za gotovo ne može se dalje prihvaćati kao takvo.

To znači, socijalizam kojeg se pokušava zamisliti nije onaj koji je proizveo gužage ili hladnu impersonalnu i manipulativnu birokraciju ili bezobzirne društvene inženjere poput Pol Pota ili kasnog Maoa, pa čak ni »socijalizam« onih koji su glasali za zadržavanje francuskog vojnog prisustva u Alžiru ili za izraelsko prisustvo na okupiranim teritorijama. Nije to ni socijalizam umornih, pristojnih i dosadnih socijaldemokratskih političara. Niti, na drugoj strani, socijalizam instant revolucionara koji su, kako mi jedan od njih reče, bili spremni dati tri ili četiri godine radničkoj klasi, potom ostavljeni na cjedilu i razočarani neuspjehom te klase da provede revoluciju.

Podsjećam se jednog ulomka strašne i dirljive »Pjesme za odrasle« poljskog pjesnika Waryka iz poljskog intelektualnog i demokratskog vrenja 1956:

*Mi moramo podučavati.
Fretvoriše ljude u propovjednike
Cuo sam pametno predavanje.
»Bez dobro raspodijeljenih ekonomskih stimulansa
nećemo postići ekonomski progres.«
Riječi su to jednog marksiste.
To je spoznaja realnih zakona,
kraj utopije.*

Ovo je u gotovo protivnoj protuteži s gorkom pjesmom u prozi Leszeka Kolakowskog »Što je socijalizam«, napisanoj tih istih čudotvornih dana, kad je ovaj još bio socijalista i revolucionarni demokrata i vjerovao u mogućnost ozbiljenja dalekih ciljeva za koje se treba angažirati. Počinje ovako:

»Mi ćemo ti reći što je socijalizam. Ali najprije ti moramo reći što socijalizam nije. To je stvar o kojoj smo jednom mislili prilično drugačije no danas.«

Zatim nabroja što sve socijalizam nije, i čini se da nabranjanju nema kraja.

*»Pa, socijalizam nije...
Društvo u kojem je jedna osoba nesretna jer kaže ono što misli, a druga sretna jer ne kaže ono što joj je na umu...
Država čiji susjedi kunu zemljopis.
Država u kojoj postoji privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Država koja o sebi sudi kao o trajno socijalističkoj, jer je likvidirala privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju.«*

Na kraju kaže Kolakowski:

»Bio je to prvi dio. Sad slušajte pažljivo, reći ćemo vam što socijalizam jest: pa, eto, socijalizam je dobra stvar.«

Ovo je predivna, inteligentna i bolna ironija, ali to nije dovoljno. Napokon, riječ je bila o Poljskoj »Pjesme za odrasle« i Poljskoj Kolakowskoga, koja je desetljećima

proizvodila val za valom borbi za demokraciju i jednakost. To znači, nade da se može izgraditi društvo koje je minimalno pošteno i demokratsko i koje u svim bitnim pitanjima ostaje socijalističko. Ta ista Poljska je desetljećima davala velik broj ljudi koji su to smatrali vrijednim borbe. A sve to usprkos ironiji i zamoru svijeta od njezinih intelektualaca koje su iscrpile godine podle represije i malili poraza. I usprkos čak još ozloglašenijoj činjenici da je Lezek Kolakowski nakon mnogo godina skrenuo udesno ili, u najmanju ruku, prema centru i u biti napustio tu nadu.

Socijalisti u razvijenim industrijskim društvima ne mogu se nadati da će riješiti sadašnju krizu povjerenja u socijalistički pokret i iznad svega ciljeve bez neke oštrije slike ili barem obrisu slike na koju bi socijalističko društvo trebalo slići. Ili, izravnije, oni iznova moraju biti sposobni da ukazu na jednu dostatno opće prihvaćenu suglasnost u pogledu cilja koji će potaknuti neku strast i istodobno inati u sebi dovoljno realnosti da izazove poštovanje. Još je kompliciraniji i teži problem ponovno kreiranje opće političke kulture socijalističkog poretka. Ta kultura može biti heterogena i pluralistička kakva je bila široka kultura ljevice prije prvog svjetskog rata. Ali ona ne može ostati tako široka, tako divno i optimistično naivna i sigurna u to da je sama povijest na strani progressa, te stoga demokracije i socijalizma. Previše se povijesti od tada dogodilo.

Medutim, nije ovo nipošto prvi put u povijesti da je socijalizam u nekoj »krizi«, a činjenica da je kriza socijalizma fenomen s kojim se češće susrećemo dopušta nam barem nešto blagog optimizma u pogledu ove tekuće krize. Puko nabiranje glavnih prošlih kriza socijalizma može nam pomoći da ovu tekuću smjestimo u perspektivu: rasap Prve internacionale, poraz Pariške komune, izdaja demovine glavnih stranaka Socijalističke internacionale u prvom svjetskom ratu, uspon fašizma i poraz radničkih partija u Italiji, Austriji i Njemačkoj. Još je pogubniji, dugoročno gledano, bio uspon staljinizma u Sovjetskom Savezu i poslijeratno širenje autoritarnog »socijalizma«.

Konačno kriza zapadnih socijalističkih pokreta i projekata bila je oglašena u vrijeme rasprave o »kraju ideologije« vodene u razvijenim industrijskim demokracijama pedesetih godina. Desetljeće kasnije uslijedilo je povlačenje ortodoksnih masovnih komunističkih stranaka, te konačno oslabljenje evrokomunizma. Revolt mladih šezdesetih godina te uspon društvenih pokreta i pomama za postmodernizmom i postmarksizmom među akademskim intelektualcima ljevice u zapadnoj Evropi i Sjedinjenim Državama, sve je to redom bilo videno kao potvrda krize ili čak kraj socijalizma.

Na kraju jednog desetljeća takvih kriza socijaldemokratske i laburističke stranke postizu svoje najšire izborne ciljeve zahvaljujući tek ekonomskoj krizi koja je uslijedila nakon naftnog šoka iz 1973. U sadašnjoj krizi, krizi kasnih osamdesetih, socijalisti zajedno s talijanskim komunistima čine većinu u Evropskom parlamentu.

Ali, ne pokušavajmo zavarati. Postoje činjenice i podaci koji se inogu izvući da bi pokazali da stvari ne stoje tako loše, da se tu i tamo pokret uspješno razvija. Da se čak i u Sovjetskom Savezu javila nada u bolje dane. Ali, promotrimo li pažljivije, jasno je da postoji globalna kriza socijalističkih pokreta i ideja kako u odnosu na ciljeve, tako i u odnosu na strategiju. Ne radi se još uvijek toliko o organizacionoj krizi, koliko o krizi stranaka i sindikata. Izvan Velike Britanije socijalističke i socijaldemokratske stranke ne stoje tako loše, njihove su osmrtnice preuranjene.

Ma koliko bilo sadašnje primirje između klasa i politička blokada, sadašnja će se izborna neaktivnost socijalista nastaviti osim ako ne dođe do procvata žive, pouzdane i nadahnjujuće socijalističke politike i kulture u tim strankama i pokretima. U protivnom, realnost krize će biti uključena u političke institucije. One su uvijek patile od kulturnog zaostajanja.

Usredsređujem se na zapadnu Evropu jer se u njoj mogu naći korijeni krize, kao što se u njoj moraju potražiti i rješenja Neuspjeh — ako je ikada mogao biti drugo do neuspjeh — revolucija ili čak uspješnih reformističkih socijalističkih projekata dvadesetih i tridesetih godina na Zapadu, osudio je Sovjetski Savez na desetljeća staljinizma. Jednako je tako i neuspjeh u prevladavanju socijaldemokratski vodenih država blagostanja u razdoblju nakon drugog svjetskog rata ostavilo u tom dobu socijalističke ideje i masovni pokret iscrpljenim. Neuspjeh krajnje ljevice i generacijskih pokreta šezdesetih i sedamdesetih — a to se predviđalo iti se trebalo

predvidjeti — prodrmao je više no ustajale i dosadne kulture razvijenih industrijskih društava. To je samo po sebi bilo dobra stvar, ali teško da je bilo juriš na nebo. No za sobom je ostavilo cijelu jednu generaciju depolitiziranom, ciničnom u pogledu mogućnosti bilo kakve politike. A upravo se u Evropi, ponajprije u zapadnoj Evropi, mogu otkriti najbolji izgledi za obnovu socijalizma.

Uobičajenom popisu uzroka krize socijalizma možemo dodati i iznenadujuće i nepresivno prisustvo nacionalizma, čak i u razvijenim industrijskim društvima, te revolt protiv modernog koji se često javlja u formi fundamentalističkog i sektaškog religijskog oživljavanja. Iz tog se razloga oživljavanje uspavanja nacionalizma i uspon nacionalizma u onim grupama čija je nacionalnost priznata može razumijeti kao revolt protiv modernog i protiv destrukcije tradicionalne zajednice. Divlji nati-vizam i rasizam koji se razvio u zapadnoj Evropi i Velikoj Britaniji kao odgovor na veliku i rastuću imigrantsku radničku populaciju iz neevropskih i ne-bjelačkih zemalja i društava, dio je one iste perverzne reakcije onih koji smatraju da su ugrožene tradicionalne zajednice i njihov način života. U odsustvu aktivnih i živih radničkih pokreta koji bi ove zajednice branili na jedan pozitivan način, razvija se gorljivi rasizam nadahnut primitivnim shvaćanjem da je društvo igra nulte sume. To je jedna od posljedica općeg napada na državu blagostanja u Velikoj Britaniji i SAD i pada zaposlenosti i ekonomskog rasta u svim zapadnim kapitalističkim zemljama.

Drugi i posve odvojen faktor su turobni rezultati i porazi lijevih režima koji se nazivaju socijalističkim u zemljama Trećeg svijeta, s razornom posljedicom da je tu tipio sam termin socijalizam. Nipošto nevažna posljedica bila je povlačenje talasa razočaranih aktivista solidarnosti koje su redovito privlačili revolucionarni eksperimenti Trećeg svijeta, ne samo zbog neprimjerenog romantizma već i zbog velikodušnih instinkata i nade bez kojih se obnova socijalizma ne može očekivati. Konačno, te pokrete ne čine cinici koji su »izgorjeli«, te su stoga ovi porazi optimističkih nada u socijalističke eksperimente Trećeg svijeta oslabili cjelokupan društveni i politički milje u kojem živi ljevica na Zapadu.

Izgleda da pokret koji poput feniksa ustaje s mnogih svojih posmrtnih lomača zacijelo mora biti jedan elastičan pokret za čije se često oglašavane krize i smrti učestalo pokazuje da su prenapljeni.

Najneposrednije uočljiv aspekt krize današnjeg socijalizma jest strategijska, programatska i ideološka kriza organizacija koje sebe nazivaju socijalističkim. Medutim, mnogo je ozbiljnija fundamentalna i teška kriza samog socijalističkog projekta. Njegov lik je postao isuviše amorfni u popularnoj svijesti, a samo ime sakriva previše grijeхова. No, zasigurno mora biti problema s jednim pojmom koji se danas koristi da bi označio takav niz poredaka kao što su: polovina afričkih režima, despotske države u procesu moderniziranja, državno »socijalističke« politokracije istočne Evrope i Sovjetskog Saveza, socijaldemokratske egalitarne države blagostanja, »marksističko-lenjinističke« fantazije o instant revolucijama, te lijevo-socijalistički i libertarijanski projekti direktne radničke kontrole nad proizvodnjom. Ako se jedan socijalistički projekt ne definira u terminima koji su jasni i koji se odnose na probleme suvremenih društava, nemoguće je čak i govoriti o mogućnosti oživljavanja socijalizma kao pokreta i programa.

Zasigurno, od sedamdesetih godina postoji silan razvoj marksističkih akademskih studija posebice u Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji, što je prilično zanimljivo i deprimirajuće, a ne toliko u zemljama u kojima se marksistička tradicija ukorijenila u masovnom radničkom pokretu. Ispitujući mogućnost oživljavanja socijalističkog pokreta uočavamo i njegovo lociranje na univerzitetima, s konzekventnom akademizacijom, gotovo bismo mogli dodati kastracijom marksizma kao jedne angažirane teorije pokreta, ako ne klase. Na području društvenih znanosti i estetike danas postoji značajan broj impresivnih marksističkih ili marksistički nadahnutih radova. Naravno, tu je i velik broj nestručnih radova, radova u trendu, te plitkog razmatranja koje se predstavlja kao marksističko. Otvoreno je pitanje može li postojati nešto takvo kao akademski marksizam koji bi bio različit od akademskih studija marksizma i marksologije.

Marksizam nikada nije bio zamišljen kao puklo akademiziranje ili samo kao teorija; on je bio ponajprije stvar prakse. U svakom slučaju, danas je ovaj tradicionalni spoj teorije i pokreta, teorije i projekta, gotovo fatalno napuknuo. To možemo lako ilustrirati prisustvom »marksista« koji su ravnodušni prema radikalnim demokratskim zahtjevima obespravljenih i koji — dakako obično u demokratskim kapitalističkim društvima — brbljaju o buržoaskoj demokraciji i buržoaskim individualnim građanskim slobodama. S takvim prijateljima, marksizam i socijalizam teško da trebaju neprijatelje.

U posljednjih je četrdeset godina najveće opterećenje za socijalistički projekt, barem u razvijenim industrijskim zemljama kao i među istočnoevropskim i drugim građanima »sada postojećeg socijalizma«, bila stvarnost istočnoevropskog i sovjetskog iskustva. Ali, tome bi trebalo dodati da danas postoje dva u osnovi autoritarna modela »socijalizma«: na jednoj strani istočnoevropski i sovjetski, a na drugoj izvedenice iskrivljenog fabijanstva (u Africi i drugim zemljama u razvoju) u kojem su birokratsko planiranje — *per se*, direktiva i modernizacija od vrha do dna postali stvar za sebe.

Kina, iako od iznimnog značaja za zemlje u razvoju i Treći svijet, nije bila relevantan opći model socijalizma ili utjecajna ideologija sve do kratkog maoističkog bljeska šezdesetih i ranih sedamdesetih godina. Nije nam namjera potcijeniti izuzetan značaj promjena koje se sada događaju u Kini i vrlo realnu mogućnost da Kina, uveliko reformirana, zadobije u budućnosti čak značajniju ulogu. Kineski eksperiment s napuštanjem centralizirane kontrole nad poljoprivrednim zadrugama i sve većom decentralizacijom ekonomije općenito, predstavlja zacijelo smjeliji eksperiment od onoga što ga danas poduzima Gorbačov u Sovjetskom Savezu. Dok su rezultati u poljoprivredi obećavajući, prosuditelji bi morali ostati po strani, do završetka eksperimenata. To je vjerojatno razlog što Kina ne igra značajniju ulogu u suvremenim diskusijama o krizi i perspektivama socijalizma.

Dva autoritarna modela koja su još uvijek donekle relevantna za tekuću raspravu o izgledima socijalizma još su Sovjetski model i autoritarni model Trećeg svijeta. Istine radi, valjalo bi doznati da su oni barem manje loši no što se to danas obično smatra. Osim za one koji su vrlo mladi, vrlo naivni ili bezdušni, ova društva više nisu bliske utopije kakve su nekad bile.

Ali čak i manja zla nisu bez značaja u današnjem svijetu. Brojni promatrači suprotstavljaju očitu odsutnost brutalne bijede i gladi u Kubi i Kini sa susjednim zemljama Kariba odnosno Indijom. To nije mala stvar usprkos svim kritikama ovih režima. Važno je također dodati da su oba spomenuta modela postala dominantnom slikom socijalizma u suvremenom svijetu dobrim dijelom i zbog učestalih neuspjeha masovnih radničkih i socijaldemokratskih stranaka razvijenih industrijskih zemalja u izgradnji država koje bi bile više od razvijenih država blagostanja. To znači, u izgradnji vibrirajućeg i uzbuđljivog modela socijalizma koji je i demokratski i efikasan i koji zadovoljava društvene, ekonomske i duhovne potrebe modernog društva.

Zapadnoevropsko i sjevernoameričko radništvo i socijalisti tih zemalja bili su u prošlosti vrlo suzdržani u podržavanju borbi protiv kolonijalizma i imperijalizma u Trećem svijetu. U nekoliko rijetkih slučajeva razlog je bio u »sukrivnji« s kolonijalizmom i imperijalizmom, a mnogo češće problem je bio u evropocentrizmu zapadnoevropskih pokreta i općenitoj lokalnoj orijentaciji sjevernoameričkih pokreta. Zbog preciznosti bi bilo potrebno dodati da su komunisti i manje radikalne grupe običavali uveliko nagrizati internacionalizam ili čak »sovjeto-centrizam« zamijeniti fascinacijom svim onim što dolazi iz Kine, Alžira, Kube i Nikaragve. Kakva god bila korist takvog »internationalizma« za grupe o kojima je riječ, on može pružiti malu pomoć pokretima u Trećem svijetu koji se suočava s problemima izgradnje socijalizma.

Možda je rijetka iznimka bila nesumnjiva pomoć koju je široki antiratni pokret u SAD pružio vijetnamskim komunistima, pomažući bržem okončanju rata masovnim protestima protiv nastavljanja agresije njihove vlastite vlade. Nema dokaza

da je to na bilo koji način politički utjecalo na vijetnamske komuniste, npr. u pogledu širenja njihovog shvaćanja budućnosti pobjedonosnog režima. Naravno, vijetnamsku ekonomiju i društvo su opustošile godine ubilačkog ratovanja i Sjedinjene Države su odgovorne za štetu učinjenu tom društvu. Velikodušna bi reparacija i pomoć u ponovnoj izgradnji Vijetnama nesumnjivo olakšale ponovnu izgradnju jednog od najsiromašnijih društava na svijetu. To je mogao biti početak dvostrane komunikacije među dvama pokretima. Ali, naravno, zapadni su ljevičari bili previše ispunjeni osjačajem krivnje, a s druge su strane pak bili preoptimistični u pogledu izgleda još jedne njima bliske zajednice koja se razvija u poslijeratnom Vijetnamu. Vijetnamski su komunisti bili isuviše uvjereni u postojanje znanstvenog odgovora na pitanje o izgradnji socijalizma. Zacijelo, tjeranje u egzil gotovo dva milijuna stanovnika, uglavnom Kineza, koji su kako je poznato u tom području najpoduzetniji, nije bilo od pomoći. Pa iako se represivna rigidna centralizacija može objasniti okolnostima, sasvim je sigurno, što se i povijesno dađe pokazati, da to nije djelotvoran način razvoja. Ukratko, to nije prečica, pa makar bili spremni platiti cijenu kratkog puta. Ali, to je već druga priča.

Prolongirani evropocentrizam masovnih demokratskih centralističkih stranaka i pokreta isto je tako ostavio prazninu u pogledu strategija i taktika borbe i razvoja u Trećem svijetu. Taj je vakum ispunjen raznolikim strategijama »najkraćeg puta« koje su uglavnom završavale izgradnjom previše centraliziranih, autoritarnih i, iznad svega, neefikasnih i korumpiranih država. Te su države prečesto nasrtale na vlastita građanska društva u povoju načinima koji su brutalni barem toliko koliko i kolonijalizam u svojoj posljednjoj fazi. Međutim, promotimo li radikalne režime Trećeg svijeta kao odgovorne sudionike, a ne samo kao pijune jednog bezličnog i svemoćnog svjetskog tržišnog sistema i žrtve stoljetnog imperijalizma, te zanemarivanja i ignorancije od strane socijalističkih pokreta u razvijenim industrijskim zemljama, onda se možemo početi baviti depresivnom stvarnošću ovih društava bez jalove krivnje ili ispaštanja tuđih grijehova.

Jedan od razloga ovakvog stanja u režimima Trećeg svijeta su i desetljeća hladnog rata i neuspjeh socijalističkih pokreta na Zapadu da transformiraju vlastita društva. Najbolji oblik pomoći onima koji u Trećem svijetu tragaju za demokracijom i pravednim društvenim poretkom jest stvaranje djelotvornog i dostojanstvenog demokratskog socijalističkog pokreta u razvijenim industrijskim društvima. To je najdjelotvorniji oblik koji danas može zadobiti internacionalna solidarnost.

Ali, iako to može biti istina, slaba je utjeha onima kojima je pomoć potrebna sada, kojima danas prijete oružje imperijalizma i neokolonijalizma, onima koji su ustrajali na svom putu u društvima koja su prerano krenula prema socijalizmu i koja sada pokušavaju graditi dostojanstvenu demokratsku politiku. Ovdje ne bi bilo korisno propovijedati o onome što se moglo dogoditi. Povijest su, na kraju krajeva, stvorila ljudska bića od krvi i mesa podložna oduševljenju, pogreškama i vječnoj spremnosti da se krene iznova i da se kocka s poviješću. U takvom slučaju, a vjerujem da je takav slučaj sandinistička Nikaragva, oni zaslužuju pomoć i podršku poštenih, demokratski orijentiranih pojedinaca, stranaka i pokreta širom svijeta. Ta pomoć u slučaju demokrata i ljevičara u Sjedinjenim Državama postaje moralnim i političkim imperativom, jer upravo one najsurovije ograničavaju mogućnosti dostojanstvenih rješenja u Nikaragvi.

Današnje generacije socijalista i marksista žive u sjeni velikih transformacijskih pokreta. Mogli bismo ih čak nazvati neuspjelim prometjskim nastojanjima, pri čemu neuspjesi umanjuju vjerodostojnost onoga što izgleda mogućim. Boljševička revolucija 1917., uspon staljinizma, kineska revolucija i antikolonijalne revolucije u Trećem svijetu, fascinirale su i zbunjivale generacije socijalističkih aktivista i intelektualaca. Ovi događaji predstavljaju još uvijek ključ, a inspirativni i traumatični događaji naše epohe trebaju poslužiti kao neka vrst povijesnog svođenja računa te epohe kao bitnog preduvjeta mogućnosti hvatanja u koštac sa sadašnjom krizom socijalizma.

S engleskog preveo
Ivica Buljan

UDK 323.2 (437) • 1968 •
Izvorni znanstveni članak
Naše teme, Zagreb 1988, 32 (12), 3082—3093
Primljeno: srpanj 1988.

Robin Alison Remington

Čehoslovačka '68: historijske pouke

1968. bila je godina euforičnih očekivanja i propalih nada. Ono što zovemo Praškim proljećem bio je reformatorski pokret koji je pokušao očistiti pepeo staljinizma sa čehoslovačkog puta u socijalizam.

Taj je pokret imao svoje heroje:

Aleksandra Dubčeka¹ — šefa Čehoslovačke komunističke partije (ČKP) — koji je predstavljao simbol traganja za socijalizmom s ljudskim licem;

Frantiseka Kriegela — jedinog člana kidnapiranog čehoslovačkog vodstva koji je odbio potpisati Moskovski protokol;

Jana Palacha — mladog češkog studenta koji je izvršio samoubojstvo spaljivanjem, prosvjedujući protiv cenzure i protiv okupacije svoje zemlje.

Praško proljeće nastavilo se u dugo, toplo ljeto 1968 »Udružene socijalističke« trupe umarširale su u Čehoslovačku da bi spriječile ono na što su ortodokсни dogmatici u Moskvi i u nekim istočnoevropskim glavnim gradovima gledali kao na »kontrarevoluciju«.² Te su trupe umarširale da bi spasile čehoslovačke komuniste od njih samih, a čehoslovački komunizam od zaraznog utjecaja domaćeg demokratskog socijalizma.

»Normalizacija« je značila ponovno definiranje pravila političke igre prema mjerilima »realnog socijalizma« sovjetskog tipa. Po svemu sudeći, vizije Praškog proljeća, eksperimenta u obliku socijalizma s ljudskim licem, bile su nasilno odbačene na smetlište povijesti odnosa među partijama.

Dvadeset godina kasnije, prijetnja u vidu reforme ponovno salijeće Istočnu Evropu. Ovog puta podupiru je Sovjeti u obliku Gorbačovljeve perestrojke.³

Iako Praško proljeće nije rehabilitirano, prema riječima Direktora Instituta za marksizam-lenjinizam, Georgija L. Smirnova, događaji iz '68 se »preispituju«.⁴ Stoga je 1988. posebno pogodna godina za ponovni pogled na pouke Čehoslovačke '68; za ponovno promišljanje povijesnog značaja nastojanja za reformom i humanizacijom Čehoslovačkog socijalizma od prije dva desetljeća.

Da bih svoj zadatak izvršila što uspješnije, u ovoj ću se analizi usredotočiti na tri polja zbog kojih je Čehoslovačka '68 imala i ima posebni značaj.

Na članove komunističkog podsistema, koji se sastojao od »porodice socijalističkih država« (sada je to 16 zemalja i otprilike 83 partija koje nisu na vlasti).⁵

Robin Alison Remington je profesor i šef odsjeka za Političke nauke na Fakultetu Missouri-Columbia. Autorica ovim članikom želi iznijeti svoja shvaćanja do kojih je došla u svojim razgovorima u Pragu i Bratislavi 1969. i želi izraziti svoje poštovanje i sjećanje na uspomenu profesora Václava Beneša.

¹ Kako je to lijepo rekao Pavel Tigrid: Aleksander Dubček se može najbolje razumjeti kao »heroj protiv svoje vjere«; Pavel Tigrid, »Why Dubček Fell«, Macdonald, London, 1971, str. 6—40.

² Sovjetska bijela knjiga, *On Events in Czechoslovakia: facts, documents, press reports, and eye-witness accounts*, Press Group of Soviet Journalists, Moscow, 1968.

³ Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*, Harper and Row, New York, 1987.

⁴ *The New York Times*, November 5, 1987.

⁵ Richard F. Staar, ed., *1987 Yearbook on International Communist Affairs*, Hoover Institution Press, Stanford, CA, 1987.

Na analitičare komunističkih političkih sistema u potrazi za modelom dinamike reforme.

Na zagovornike nenasilne političke borbe.

Stoga su »pouke« koje razmatram i političke i analitičke; situacija — specifična i univerzalna.

KOMUNISTIČKI PODSISTEM

U tom domenu postoji komunistička politička kultura koja svojim normama, standardima i vrijednostima članova partije, kao užu grupu dijeli od ne-članova. Unutar-komunistička politika ima svoj vlastiti jezik, simbole, rituale — i ono što je za nas najvažnije — svoju vlastitu historiju zabilježenu u bezbroj knjiga, prezasićenu prorocima, herojima, krivicima i mučenicima.⁶

Kada se razmatra povijesno značenje Čehoslovačke unutar komunističkog podsistema, ponovo se javlja nekoliko nivoa s kojima se treba pozabaviti:

- značaj za Čehoslovačku kao članicu porodice socijalističkih država i za čehoslovački put u socijalizam;
- utjecaj na međupartijske odnose, na norme ponašanja unutar porodice;
- odraz na sovjetski položaj kao kuma klana.

S obzirom na čehoslovačku političku dinamiku, Praško je proljeće pokazalo neslućene razmjere spontanosti i političke participacije u zemlji koja se smatrala najstabilnijom i najpodređenijom od svih sovjetskih satelita. Pokazalo se da je ČKP prilagodljivija ali zato mnogo manje kohezivna nego što su to mnogi analitičari koji se bave proučavanjem politike Istočne Evrope vjerovali da je moguće. Partija je podržavala reformu i ujedno bila unaprijed zbrisana od pokreta spontane reforme.

Nakon »savezničke socijalističke« intervencije izmijenila su se pravila političke igre u Čehoslovačkoj. Karel Kosík je to izrazio riječima:

»Politika kao igra za i s vlašću uvijek je borba u kojoj jedna strana pokušava natjerati drugu da prihvati njeno viđenje stvarnosti i njeno tumačenje događaja... Da budem baš precizan, u toj igri pobijedeni postaju oni koji dozvole da drugi nametnu svoje viđenje i svoj sud o njima, o njihovom djelovanju i ponašanju očima njihovog protivnika. Taj se element ne uvažava dovoljno u tradicionalnom načinu razumijevanja 'češkog pitanja'...«⁷

Normalizacija je prekrstila reformatore u kontrarevolucionare. Oni najaktivniji u Praškom proljeću bili su isključeni iz uobičajenog političkog spektra. Izbor državnih djelatnosti bio je jako sužen. Širok krug političko-ekonomskih rješenja okajanih šezdesetosmom nije se mogao razmatrati. Reforma je postala ružna riječ.

Kao u dječjoj igri kipova, češki i slovački reformatori bili su zamrznuti. Oni politički akteri koji su ostali u igri izgradili su svoje karijere na čišćenju »kontrarevolucionarne« ostavštine '68.

U procesu, jedna od najmasovnijih istočno-evropskih komunističkih partija bila je ozbiljno pogođena. Čehoslovačke oružane snage bile su praktički smaknute usprkos tomu što nije bilo organiziranog otpora.⁸ Partijom se upravljalo bez legitimnosti pošto su reformatori iz '68 otišli u egzil ili su postali nosioci daljeg otpora unutar zemlje, često poistovjećivanog s pokretom Povelje 77. Nije slučajno što se Čehoslo-

⁶ George Modelski, *The Communist International System*, Princeton University Center for International Studies Monograph, Princeton, NJ, 1960, str. 45.

⁷ *Lists*, 7. novembar 1968. Citirano prema: Robin Alison Remington, ed., *Winter in Prague: Documents on Czechoslovak Communism in Crisis*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1969, str. 395.

⁸ A. Ross Johnson, Robert W. Dean i Alexander Alexiev, *East European Military Establishments: The Warsaw Pact Northern Tier*, Crane Russak, New York, 1982, str. 116; Condo-leezza Rice, *The Soviet Union and the Czechoslovak Army, 1948—1983: Uncertain Allegiance*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1984, str. 175—196.

vačka opire vjetrovima promjene koji dolaze iz Moskve Gustav Husak se radije pomirio da zamijeni Dubčeka na mjestu šefa CKP nego da ponovno otvori vrata »socijalističkoj obnovi«, a niti je inzistirao na kontinuitetu njegovog nasljednika Milosa Jakesa pobudilo mnogo veću prijemčljivost, da ne kažemo entuzijazam, za *perestrojku/glasnost*.⁹ Teško da se radilo o tajnoj komunikaciji među partijama kada su čehoslovačka sredstva informiranja prevela Gorbačovljev telegram u kojem želi sve najbolje Jakesu u »obnovi socijalizma« u »sve snažniji socijalizam«¹⁰, a odaje

U slučaju da netko u Pragu ili Moskvi nije shvatio u čemu je stvar, Jakes je ponovio svoja uvjerenja iz saopćenja »Pouke kriznog razvoja događaja« koje je čehoslovačka partija izdala u prosincu 1970. Na proslavi 40. godišnjice komunističkog preuzimanja vlasti, Jakes je o partijskom stajalištu iz 1970. govorio kao o »vjerodostojnoj procjeni« i inzistirao na tome da:

»... nema razloga da se taj dokument mijenja, čak i danas. Smatramo da je potrebno to stajalište ponoviti jasno i nedvosmisleno zato što neke vodeće ličnosti takozvanog Praškog proljeća nastoje prikazati čehoslovačke događaje iz 1968. pretečom današnjih prestrukturiranja, i traže njihovu ponovnu procjenu...«¹¹

Što se tiče međupartijskih odnosa, Čehoslovačka '68 direktno je dovela do Brežnjeve doktrine koja je, iako se kasnije poricalo, dominirala unutarkomunističkom politikom dva desetljeća. Takva jednostrana izjava o sovjetskim namjerama jasno je pokazala da bi Moskva vojno intervenirala, ukoliko bi za to postojala potreba, da spriječi razvoj događaja unutar bilo koje socijalističke zemlje, a koji bi:

- 1) ugrozili njen vlastiti socijalizam ili
- 2) koji bi bili štetni po temeljne interese drugih socijalističkih zemalja.¹²

Radilo se o doktrini »ograničenog suvereniteta« unutar socijalističke političke zajednice. Iako u načelu neograničeno, u praksi se radilo o nečemu vrlo sličnom Monroovoj doktrini za Istočnu Evropu.

Unutar međunarodnog komunističkog pokreta, Čehoslovačka '68 skinula je tabu sa kritike sovjetske vanjske politike za velik broj partija koje se nisu pridružile kineskoj osudi moskovske filozofije mirne koegzistencije i Hruščovljevog »komunističkog gulaša«. Bitne postavke Praškog proljeća pojavile su se ponovno u platformi zapadnoevropskih »evrokomunističkih partija« koje nisu mogle biti ušutkane vojskom.

Taj je organizacijski izazov, pak, postao na Konferenciji evropskih komunističkih i radničkih partija u Berlinu 1976. godine, osnova za odbacivanje omiljenog sovjetskog »proleterskog internacionalizma« i »sveopće zakonitosti socijalističkog razvoja« za »dobrovoljnu suradnju« i »kreativnu domaću interpretaciju marksizma-lenjinizma«.¹³

Ukratko, prekidanje čehoslovačke reforme '68 unutar komunističkog podsistema, skrenulo je čehoslovački socijalizam u slijepu ulicu iz koje za sadašnje vodstvo CKP nema izlaza. Sa ili bez Gustava Husaka, Jakesa i drugih, ono je u neugodnom položaju jer je svoje karijere izgradilo na »poukama« iz 1970. na što se u Moskvi gleda

⁹ The New York Times, 18. decembar, 1987.

¹⁰ Rude pravo, 18. decembar, 1987.

službeno protivljenje ČKP otkrivanju neugodne obiteljske tajne Praškog proljeća.

¹¹ Radio Hvezda Broadcast, 24. februar 1988; citirano prema Radio slobodna Evropa, Čehoslovački izvještaj, 1. ožujak 1988. Njegova je izjava stigla nakon Dubčekovog većeg intervjua u novinama talijanske KP, u kojem voda reforme iz '68 govorio o »dubokoj vezi između sovjetske perestrojke i onoga što se dogodilo u Čehoslovačkoj prije dvadeset godina«; L'Unita, 10. januar 1988. Rim. Sovjetski su izvori ambivalentni prema toj vezi, ali je zato TASS na dvadesetu godišnjicu Dubčekove uprave izjavio da čehoslovački rukovoditelji 1988. nisu uspjeli sprovesti nikakvu bitnu reformu, ali su zato otvorili vrata kontrarevoluciji, TASS, 4. januar 1988.

¹² S. Kovalev, »Sovereignty and the International Obligations of Socialist Countries, Pravda, 26. septembra 1960. Citirano iz: Current Digest of the Soviet Press (CDSPP), Vol. XX, No. 19 (16. oktobar, 1960), str. 10—12.

¹³ New Times (Moskva), br. 28 (Juli 1976), str. 17—32.

s neodobravanjem. Iako je, kratkoročno, rezolucija o »čehoslovačkoj krizi« povećala vjerojatnost pribjegavanja sili unutar porodice socijalističkih država, »lekcija« za one koji su vojno sredstvo smatrali vrlo diskutabilnim rješenjem unutar zajednice, dugoročno je, još nejasnije.

Stalni organizacijski izazov sovjetskoj hegemoniji/vlasti kojeg Moskva nije znala okrenuti u svoju korist, pospiješio je spasonosni dolazak »savezničkih socijalističkih država«.

ČEHOSLOVAČKA '68 KAO MODEL DINAMIKE REFORME

Očito, prerano je reći što se može izroditi u Moskvi iz »preispitivanja« događaja u Čehoslovačkoj '68. Iako teoretičari evrokomunizma duguju zahvalnost Dubčekovom »socijalizmu s ljudskim licem«, Praško proljeće nije Pariška komuna 20. stoljeća za reformirane marksiste u međunarodnom komunističkom pokretu.

Razmatrajući sudbinu Praškog proljeća kao modela dinamike reforme, ova se analiza bavi Čehoslovačkom '68 kao analitičkim metodom za znanstvenike koji pokušavaju razumjeti opcije i prepreke sistemskoj promjeni u komunističkim zemljama. U tu svrhu dinamiku reforme možemo podijeliti na 1) porijeklo 2) političke činioce 3) ciljeva i sredstva reforme 4) zamah procesa.

Porijeklo: Uzroci Praškog proljeća bili su u sve očajnijoj potrebi poboljšanja ekonomskog stanja. Do 1962. Čehoslovačka je imala negativnu stopu rasta. Partija nije bila voljna angažirati se na decentralizaciji i povećanju materijalnog stimulansa. No osnova velike moći vode ČKP Antonina Novotnija bili su baš oni radnici koji su bili najmanje skloni ukidanju uravnolovke. On je odugovlačio. Kada su zagovornici ekonomske reforme shvatili da će bez političkih promjena potrebne ekonomske mjere ostati mrtvo slovo na papiru i zahtjevi za ekonomskom reformom su neizbježno postali ispolitizirani.

Na Kongresu čehoslovačkih pisaca, u lipnju 1967. bilo je otvoreno i oštre kritike situacije, optužaba da se »u zemlji ne rješavaju problemi ljudi zadnjih 20 godina.«¹⁴ Odgovor Novotnija bio je represivan, ali i neodlučan. Pogrešno shvaćene studentske demonstracije u kojima su se zahtijevali bolji uvjeti života u studentskim domovima povećao je broj njegovih protivnika. Bezuspješno je tragao za žrtvenim jarcem među prvim slovačkim nacionalistima; neki njegovi najpožrtvovaniji kolege pridružili su se onima koji su ga se htjeli riješiti i istovremeno su uvjeravali njegove pristalice da je vrijeme da napuste brod.

Netko je, još se uvijek ne zna točno tko, pozvao Brežnjeva u Prag da posreduje u sukobu u rukovodstvu koji se već nazirao. Navodno da je sovjetski vođa rekao svojim domaćinima da ima puno povjerenje u njihove sposobnosti da sami izlaze na kraj sa svojim problemima¹⁵ i da je otišao kući. Sa *de facto* sovjetskom neutralnošću, pozornica je bila spremna.

Na plenumu ČKP u prosincu 1967., Aleksandar Dubček je smijenio Novotnija sa mjesta šefa partije. Tako je Praško proljeće procvjetalo. Ekonomska reforma, skrenuta na sporedni kolosijek, postala je politička. Novotnijeva strategija mlitave represije, nije napadala već ujedinjavala njegove neprijatelje, a nedostatak lojalnosti prema pristalicama otvorio je vrata promjeni.

Politički činioci: Treba obratiti pažnju na to da su se s Brežnjevljevom odlukom da ne podrži Novotnija na vlasti, Sovjeti privremeno sklonili sa scene.

Iako je zapadna štampa nastojala podijeliti čehoslovačke političke snage na liberalne i konzervativne, bilo je to do te mjere pojednostavljeno da je zbunjivalo. Unutar vodstva ČKP postojale su u stvari tri službene reformatorske grupe.¹⁶ Sve

¹⁴ L. Vaculik, Protocol of the fourth Czechoslovak Writers Congress, Ceskoslovensky spisovatel, Prag, 1968, str. 141—151.

¹⁵ Kao što se i moglo očekivati, postoje kontradiktorni navodi o Brežnjevljevom posjetu. Vidi H. Gordon Skilling, Czechoslovakia's Interrupted Revolution, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1976, str. 168—169.

su one željele ekonomsku reformu, međutim, razlikovale su se po pitanjima političke reforme i strategije. Ove reformatore možemo podijeliti na:

- Progresivne — uvjereni da željena ekonomska reforma nema izgleda bez temeljite političke reforme
- Centraše — uvjereni da se ekonomska i politička reforma moraju pokrenuti zajedno
- Dogmatike — sigurne da je potrebna ekonomska reforma ali uplašeni političke reforme, sa ili bez Novotnija

Tako su tri službene reformatorske frakcije bile podijeljene prema njihovom razumijevanju odnosa između političke i ekonomske reforme, prema rezultatu i prema velikim razmimoilaženjima oko taktičkog pitanja izbora trenutka.

Progresivni su željeli punom parom naprijed s onim što se uljepšano zvalo »podjelom funkcija«; izraz diskretno korišten za Novotnijevo smjenjivanje s funkcije šefa partije dok je istovremeno zadržao mjesto u vladi kao predsjednik. (Za one koji smatraju da je promjena u korist Jakeša čisto kozmetičke prirode, interesantno je spomenuti da je Husak slijedio isti obrazac povlačenja u fazama.) Oni su pošli od pretpostavke da temeljita reforma ekonomije pretpostavlja da se na političkim položajima nalaze pristalice reforme.

Centraši i progresivni dijelili su većinu političkih ciljeva. Oni su zagovarali opreznost i lakši tempo. Postojala je bojazan od unutrašnjih protuakcija i udruženog »bratskog« pritiska ukoliko proces političke promjene premaši ekonomske ciljeve

Dogmatici su željeli miran razvoj ekonomske reforme, ostavljajući političku reformu za budućnost.

Aleksander Dubček, koji je smijenio Novotnija s funkcije prvog sekretara ČKP, 5. siječnja 1968., zastupao je centraško stanovište. On je bio kandidat izabran kompromisom, dijelom zbog toga što ga je pratio glas da je za integraciju u partiju koja je pod vodstvom Novotnija postala potpuno korumpirana. Kao šef slovačke partije (SKP), Dubček je otvoreno govorio protiv Novotnija. Javno, on je simbolizirao vjetrove promjene.¹⁷

Kao prijelazna figura, on je bio podjednako prihvatljiv i za progresivne i za dogmatike. Zaista, ima razloga za vjerovanje da su ove frakcije mislile da bi on mogao lavirati između jedne i druge strane. Štoviše, mogli su biti uhvaćeni na spavanje Brežnevljevo napuštanje Novotnija ubrzalo je proces. Moguće je da sve polariziranije frakcije nisu prošle kroz neophodno političko manevriranje da bi se sporazumjele u vlastitim redovima

Ti razdori, pokrenuti reformom, pojavili su se također i u čehoslovačkoj vojsci i u akademskom/kulturnom sektoru, gdje je niz neslužbenih reformatora povećao pritisak za promjenu tokom Praškog proljeća. Postojalo je isto tako i etničko pitanje, jer su Česi i Slovaci pokazivali sklonost ka sasvim različitim poretcima prioriteta.¹⁸

CILJEVI I SREDSTVA REFORME

Politički, osnovni je motiv Praškog proljeća bio povećanje sudjelovanja/participacije. Nužna posljedica je bila borba za demokratizaciju na tri polja:¹⁹

- 1) U samoj Čehoslovačkoj komunističkoj partiji — tj. unutarpartijska demokracija (utemeljena kasnije u Naertu Statuta, 10. kolovoza)

¹⁶ Ova je kategorizacija temeljena na razgovorima vođenim u Pragu i Bratislavi, lipnja i srpnja 1969.

¹⁷ Dubček KSC CC September Plenum Speech, *Rude pravo*, 29. septembar 1967

¹⁸ Jaroslav Plekalkiewicz, *Public Opinion Polling in Czechoslovakia 1968-1969: Results and Analysis of Surveys conducted during the Dubček Era*, Praeger, New York, 1972.

¹⁹ Vidi Galja Golan, *Reform Rule in Czechoslovakia: The Dubček Era 1968-1969*, Cambridge University Press, 1973.

- otvorenost rukovodstva
- veća participacija običnih ljudi
- pravo manjine na zadržavanje svog mišljenja

2) Čehoslovačka unutrašnja politika

- ozakoniti aktivnosti Interesnih grupa
- liberalizacija kulturnog sektora od partijskog posredovanja
- preuređenje češkog i slovačkog političkog sudjelovanja u federaciji na ravnopravnoj osnovi

3) Unutar bloka — pokušati imati

- aktivniju ulogu u zajedničkim institucijama Varšavskog pakta i u Vijeću za uzajamnu ekonomsku pomoć.

Aktivnosti ekonomske reforme usredotočene na decentralizaciju ekonomije, povećale su materijalne stimulanse, ubrzale nestajanje uravnilovke, a eksperimentiralo se i sa samoupravljanjem u tvornicama.

Sredstva kojima se služila reforma varirala su zavisno od spektra reforme i od službenih i neslužbenih reformatora. Izjave državne politike, takve kao što je bio Aprilski program akcije,²⁰ bile su prilivljive za sve, iako je bilo neslaganja oko toga da li su takvi službeni zajednički imenitelji otišli dovoljno daleko.

Što je još značajnije, jednom kad je cenzura bila ukinuta, u ožujku, povećana mogućnost participacije učinila je od nekad službenih sredstava informiranja sredstva i za službene i za neslužbene reformatore. Tada se, kako su restrikcije protiv aktivnosti interesnih grupa rasle, pojavio niz političkih klubova, u prvim redovima onih koji su tražili reforme. Najčuveniji od klubova bio je KAN, Klub deklariranih ne-članova partije

Cijelo se vrijeme Dubček pokušavao konzultirati s Moskvom i sa svojim sve uznemirenijim istočnoevropskim susjedima, želeći im objasniti unutrašnje aspekte njegovog socijalizma s ljudskim licem i želeći nametnuti unutar-blokovske ciljeve. Bilo je službenih i neslužbenih polenika s istočnoevropskim klevetnicima čehoslovačkog reformatorskog pokreta.

Neki neslužbeni reformatori otišli su znatno dalje od službenih partijskih stavova, kao na primjer oni koji su pozvali poljskog profesora Leszeka Kolakowskog da odži predavanje na Karloj Fakultetu u Pragu, nakon što je bio otpušten s Varšavskog sveučilišta, budući da se pridružio Martovskim studentskim protestima.

Općenito, kako je Praško proljeće prelazilo u sve ispoljariziranije ljeto '68 »progresivni« su bili spremni razmatrati sredstva još uvijek neprihvatljiva centrašima i nezamisliva dogmaticima — a to su javni protesti, štrajkovi i bojkoti. Što se tiče unutar-blokovske dimenzije, tu se uključio General Prehlik, s bespoštednom kritikom procesa odlučivanja u Vašavskom paktu, a govorio je i o doktrini čehoslovačke »nacionalne« obrane.²¹

ZAMAH PROCESA

Kad je Aleksander Dubček postao šef ČKP, u siječnju, na njega se nije gledalo kao na glavnog zagovornika promjene. U svom Februarskom govoru na jednom kongresu poljoprivrede, novi partijski vođa posebno se založio za to da »ne mijenjamo generalni kurs unutrašnje i vanjske politike«.

Ali, kasnije je počeo izražavati zabrinutost za gradnju čehoslovačkog puta u socijalizam tako da se iskoriste prednosti brzog razvoja naučne i tehničke revolucije. Govorio je o potrebi da se pristupi rješavanju hitnih problema industrijalizacije, kulture i ekonomije

»Polazna točka... mogao bih čak reći ključ za rješavanje tih problema, leži u sferi politike, u razvoju socijalističke demokracije, u aktivizaciji i unifikaciji društvenih snaga na svim poljima našeg društva... Osnovna je zadaća aktivnosti da napravi prostora za participaciju svih grupa našeg društva... otklanjajući barijere... pokrećući kreativna nastojanja našeg naroda i svih fizičkih i moralnih snaga

našeg društva Teško je danas sagledati koju će to ogromnu energiju osloboditi u smjeru samorealizacije pojedinca i socijalističkog razvoja našeg društva.²⁰

Dubček je na problem gledao kao netko tko koristi stručno znanje tako da čehoslovački socijalizam vodi pravo u 20. stoljeće. Iako se u svom govoru pozvao na vodeću ulogu partije, ostalo je nejasno u kakvom je odnosu ta uloga s »novim kreativnim nastojanjima« jednom kada partija otkloni barijere većoj participaciji

Politički, Dubček je odgovarao na pritisak da bi stvorio osnovu podiške za obećani Program akcije. Njegova podiška većoj participaciji istovremeno je povećala želju za participacijom i ostavila u tom procesu ulogu komunističke partije sve neodređenijom. Iz naše perspektive, tim je govorom započeo zamah reforme. Kakve god bile njegove namjere, Dubček je napao progresivni ogranak reformatora proračunato, istovremeno pokušavajući zadržati liniju centra na pitanjima izbora trenutka.

Budući da je participacija gotovo neizbježna zahtijevala da se netije mišljenje zna, logično, trebalo je riješiti pitanje cenzure Jednom kada se postavilo pitanje cenzure, postalo je jako osjetljivo raspravljati o nizu opcija i tema. Oni koji su željeli sudjelovati nisu se zadovoljavali ograničavanjem tog sudjelovanja na rješavanje problema na putu za uspješniju vrstu socijalizma. Postavljana su pitanja, nezgodna pitanja o prošlosti, uključujući smrt čehoslovačkog ministra za vanjske poslove Jana Masarika, za kojeg su mnogi vjerovali da ga je sovjetski KGB izbacio kroz prozor. Bila to istina ili ne, to je ponovno otvorilo tmurno poglavlje čehoslovačko-sovjetskih odnosa i na to se iz Moskve gledalo kao na nedvojbeno anti-sovjetsku/kontrevolucionarnu aktivnost

U toku diskusije o ulozi interesnih grupa, slavni češki pisac kazališnih komada Vaclav Havel izjavio je da postoji stvarna potreba za jednom opozicijskom partijom koja bi prisiljavala ČKP na čestitost²¹ Politički klubovi su odmah prihvatili izazov. Navodno je filozof Ivan Svitak, jedan od osnivača kluba KAN izjavio: »Danas smo klub. Sutra smo sila. Prekosutra ćemo biti jednaki komunistima.«²¹

U međuvremenu, kako je tržište ideja procvjetalo tokom Praškog proljeća, Moskva i ugroženi istočnoevropski saveznici kojima je Dubčekov socijalizam s ljudskim licem pojačao njihovu unutarpartijsku borbu, činili su velike napore da stanu na kraj svemu tome. Medupartijske polemike postale su sve oštrije, započeli su manevi na čehoslovačkim granicama, čuli su se zahtjevi da se vježbe Varšavskog pakta održe u Čehoslovačkoj — u takvoj situaciji, u srpnju, general Prehlik govorio je na radiju. Govorio je o pritiscima na čehoslovačke vođe koji su na višepartijskom sastanku, koji je po njemu »vrijedan žaljenja«, željeli dati objašnjenje drugim komunističkim državama, i pozvao na ravnopravnije odnose unutar zajedničkog zapovjedništva Varšavskog pakta.²²

Sredinom ljeta zamah reforme bio je shrvan vlastitim unutarblokovskim komplikacijama Još uvijek većinsku centrašku vladu više su uznemiravale napetosti proizašle iz različitog poimanja demokratizacije u Čeha i Slovaka Česi su bili privrženi demokratizaciji u obliku liberalizacije, a Slovaci su pod demokratizacijom pojmiili ravnopravniju federaciju unutar koje Slovačka ne bi stalno trpjela nepovoljan položaj u pristupu vlasti i ekonomskim resursima²³

Dubčekovi saveznici smatrali su ga odgovornim za sve radikalniju taktiku neslužbenih progresivnih snaga, dok se iz Prehlikovog intervjua na radiju mogao dobiti dojam da su progresivni došli na vlast u vojnom rukovodstvu Gledajući una-

²⁰ Rude pravo, 10 april 1968. Potpuno revldiran engleski tekst kod: Remington, 33—137.

²¹ V. Prehlik, Konferenclja za štampu, Prague Domestic Radio Service In Czech 1930 GMT 15. juli 1968

²² Rude pravo, 2. februar 1968. Navod iz: Remington, str. 40

²³ V. Havel, On the Subject of Opposition, Literarni listy, 4 april, 1968

²⁴ The New York Times, 28. april 1968.

²⁵ Prehlik, op. cit., navod iz: Remington, str. 210—219

²⁶ Za potpun uvid u presjek, vidi George Klein: The Role of Ethnic Politics in the Czechoslovak Crisis of 1968 and the Yugoslav Crisis of 1971, Studies in comparative Communism, br. 8 (Winter 1975), str. 339—369

zad, ne iznenađuje to što heroj Praškog proljeća nije mogao kontrolirati zamah reforme dovoljno uspješno da izbjegne vojno rješenje, naime to što se istovremeno nije mogao kretati dovoljno brzo da kod kuće ostane uvjerljiv i dovoljno polako da zadrži »savezničke socijalističke« trupe u njihovim kasarnama.

S obzirom na analitički doprinos Čehoslovačke '68, porijeklo čehoslovačkog reformatorskog pokreta može se općenito primjeniti na sve komunističke političke sisteme. Endemička potreba za prekrutim prilagodavanjem prisiljava ekonomiju da iskoristi prednosti tehnologije 20 stoljeća i povećava ekonomsku uspješnost.

Drugo, što se tiče političkih činilaca, reformske frakcije — koje simboliziraju progresivni, centraši i dogmatici — bile one ili ne najbolji predstavnici, praktički su neizbježne

I zaista, kad neki konkretan reformista padne na tom planu, to može zavistiti koliko od političke ambicije, savezničke mreže, instinkta za opstanak, toliko i od njegove angažiranosti na platformi ili strategiji reforme.

Treće, zahtjevi za povećanom participacijom u obliku unutarpartijske demokratije i za ne-partijskim sektorima u društvu mogu se generalizirati Da li će pravci političke borbe za kontrolu nad ciljevima reforme biti etničke, teritorijalne ili funkcionalne prirode ovisi o komunističkoj zemlji koje se to tiče.

Što se tiče sredstava reforme, preduvjet za mobiliziranje društva je uklanjanje cenzure ili njeno ograničavanje. Mogu se pretpostaviti unutarblokovske konzultacije i službeni ciljevi državne partijske politike reforme. Radikalnija taktika progresivnih u obliku javnih protesta, preporka za održavanje štrajkova i bojkota manje su sigurne stvari To bi ovisilo o zamahu reforme. Ali, svakako, ako se razmatraju pouke Praškog proljeća kao upozorenje na radikalizaciju sredstava reforme, povezanost glasnosti s masovnim protestima sovjetskih Armenaca uklapa se u obrazac eskalacije.²⁷

Obrnuto, iako komunistički reformatori '88 nemaju mnogo veću šansu za obuzdavanjem zamaha reforme, nema ničega što je posebno neizbježno u vezi s tim aspektom Čehoslovačke '68. Zamah Praškog proljeća i dugog, toplog ljeta 1968, obilovao je posebnom mješavinom unutrašnjo/vanjsko-političkih pritisaka i interakcija.

Istočnoevropski reformatori u 1988. mogli bi se suočiti s mnogima od istih dilema — ekonomski uspjeh/politički legitimitet, koje su nagnale i Dubčeka u potragu za socijalizmom s ljudskim licem. Ali, pravila igre koja se tiču unutarblokovske dinamike bitno su se izmijenila. Danas su oni koji su na vlasti u Moskvi formalno angažirani na reformi. Unutar-blokovska reagiranja uveliko variraju, ali, barem za sada, više je plus nego minus

Ne radi se o tome da je Brežnjevljeva doktrina postala nevažna. Ipak, ta je doktrina eksplicitno vezana sa zakonitostima socijalističkog razvoja »... zakoni jasno formulirani u dokumentima koje su zajednički prihvatile komunističke i radničke partije«²⁸ Gorbačovljevo »novo mišljenje« bitno je ojačalo poziciju istočnoevropskih komunista zaokupljenih reformom kod kuće. Poruka *perestrojke* je zakonita promjena. To što još nisu definirani prioriteti procesa u Sovjetskom Savezu, daje naslutiti da se bit »realnog socijalizma« sovjetskog tipa ponovno definiira

Gorbačov je u svojoj izjavi na 27. Kongresu KPSS naglasio da s obzirom na raznolikost međunarodnog komunističkog pokreta »ne može postojati jedinstvo pogleda po svim pitanjima« I, što je još važnije, »jedinstvo nema ništa zajedničko sa uniformnošću, hijerarhijom i miješanjem nekih partija u poslove drugih ili s tež-

²⁷ Prema intervjuu koji je jedan od armenijskih pisaca koji se susreo sa Gorbačovom nakon protesta dao jednom talijanskom dnevniku, članovi lokalnog partijskog rukovodstva pridružili su se na ulicama demonstrantima. La Repubblica (Rim), 7 mart, 1988. Istoga dana novine TIKP, L'Unita, objavile su jedan nedatiran memorandum upućen CK KPSS sa armeniskim tokom događaja na Nagorno-Karabakhu i s navodno nekih 75000 potpisa.

²⁸ Pravda, 26 septembar, 1989. Provokativna analiza o tome kako funkcioniraju ta ograničenja na dopustivu devijaciju od Sovjetskog puta u socijalizam u svom prvom post-'68 iskušenju, vidi William M. Reisinger »The Brezhnev Doctrine and Polish — Soviet Bargaining, 1971 The Journal of Communist Studies, Vol 3, No 3, septembar 1987.

njomi bilo koje partije da ima monopol nad istinom.²⁹ To je radikalno nov način mišljenja u Moskvi.

U svojoj knjizi sovjetski vođa otišao je još dalje:

»Cijeli niz političkih, ekonomskih i ljudskih odnosa u socijalističkim zemljama iznova se izliva. To diktriraju objektivne potrebe razvoja svake zemlje i međunarodna situacija u cjelini prije nego emocije.«³⁰

Što se Sovjetskog Saveza tiče, politizaciju *perestrojke*, potrebu *glasnosti*, i tvrdoglavi otpor srednjeg nivoa partijskih birokrata upornih u zaštiti svog političkog teritorija bilo je lako predvidjeti na temelju razvoja pokreta reforme u Čehoslovačkoj.³¹ Gorbačov je osjetio potrebu za uvlačenjem svojih istočnoevropskih drugova u proces³², a to je identično postupku čehoslovačkih reformatora koji su osjećali potrebu da svoj eksperiment brane od savezničke kritike. To je priznanje njihove bezuvjetne »organske« povezanosti.

Bez obzira na to s kakvom odbojnošću Husak ili Ceaucescu gledaju na *perestrojku*, jedina vojna intervencija koje se Gorbačov mora bojati jest ona koju može izvesti njegova vojska. Iako nije nemoguće da u podršci reformi vojni rukovodioci budu progresivniji od svojih partijskih drugova, kao što je to bio slučaj u Čehoslovačkoj. Uistinu, ukoliko sovjetska ekonomska reforma preoštro sreže vojni budžet, može se očekivati obrnuta reakcija.

POUKE NENASILNE BORBE

U ovom kontekstu³³ ne bavimo se toliko pokretom reforme koliko reagiranjima čehoslovačke partije i društva kada su se suočili sa »savezničkim socijalističkim« vojnicima poslanim da ih spase od njih samih. Štoviše, ono što treba razmatrati su teških osam mjeseci od kolovoza 1968., kada su ti vojnici umarširali da okončaju čehoslovačku kontrarevoluciju, do travnja 1969., kada je Aleksandar Dubček podnio ostavku na mjesto šefa Komunističke partije Čehoslovačke i kada je Praško proljeće zamijenila duga zima političke stagnacije.

Prvi dio je uspješna priča jednog od najdramatičnijih primjera nenasilnog kolektivnog otpora stranoj okupaciji u našem stoljeću. On je započeo u dva sata ujutro 21. kolovoza proglasom Prezidija partije da »savezničke socijalističke« trupe ulaze u zemlju. Smatran od nekih Poveljom pokreta otpora, proglas:

- izjavljuje da je okupacija Čehoslovačke ilegalna; u suprotnosti sa socijalističkim principima i povreda međunarodnog prava;
- tvrdi da najviše partijsko/državno rukovodstvo nije ništa unaprijed znalo. Svi vodeći službenici ostaju na svojim položajima;
- naređuje vojsci, državnoj sigurnosti i miliciji da ne brane zemlju;
- poziva građane da ostanu mirni i ne pružaju otpor invazionoj vojsci;
- objavljuje da su sazvana ustavotvorna tijela Republike, Narodna skupština, vlada i Prezidij CKČKP.

Proglas Prezidija omogućio je narodu informaciju. Uvjerio je narod da se najviše političke vode nisu pretvorile u kolaboracioniste koji podržavaju intervenciju.

²⁹ Gorbačovljev govor na 27. Partijskom kongresu CPSU, *New Times*, br. 9, mart 1986, str. 39.

³⁰ Rolf H. W. Theen, »Current Reform Thinking in the Soviet Union«, referat na godišnjoj konferenciji Središnjeg slavističkog udruženja, Kansas City, 10. listopada 1980. Obratimo pažnju na upozorenje Jegora Ligačeva u vrijeme njegove posjete Mađarskoj da »slavensko opanašanje« sovjetskih reformskih nastojanja može prouzročiti »ozbiljnu političku, ekonomsku i moralnu štetu«. *The New York Times*, 24. rujna 1987.

³¹ To je očito u njegovoj surovoj kritici nedostataka rumunjskog progressa, *Pravda*, 27. svibanj 1987, i nastojanju da Husakovog nasljednika Miloša Jakeša gurne na put »socijalističke obnove«. V. V. Kusin, *RFE Research*, 23. prosinac 1987.

³² Gorbačov, *ibid*, str. 161–163.

Dao je znak svim državnim nivoima da nastave priznavati vlast ČKP i slijediti primjer rukovodstva. Iako je narod dobio instrukcije da ne pruža otpor invazionim trupama, od njega se zahtijevalo da ne prizna ni jednu drugu vlast osim postojeće, one legitimnih čehoslovačkih institucija.

Čehoslovački radio kontrolirali su pristalice reforme. Spontana reakcija radnika radija — kada su emitirali proglas prezidija a odbili širiti propagandu okupacijskih snaga — mobilizirala je javnu podršku za legalnu vladu i domaće partijsko rukovodstvo. Među izrazima podrške koji su stizali iz cijele zemlje, stanovnici su upozoravani da izbjegavaju provokacije i sukobe. Od čehoslovačkih se građana tražilo da objasne zavojevacima da su oni ti koji su problem, nikako rješenje; da se odupru svim pokušajima okupacijskih snaga da sprovedu vlast; da slušaju samo »legalni« Radio-Čehoslovačka.

Ovakva metoda širenja proglašenja učinila je da se eventualnim kolaboratorima oduzme legitimitet. Ona je potaknula demonstracije u kojima su se svi srednji slojevi vlasti otvoreno pridružili otporu okupaciji, istovremeno pozivajući na nenasilan odgovor. To je izazvalo kako organizirano tako i pojedinačno talasanje koje se povećavanjem pretvorilo u nenasilni pokret otpora.

Od ljudi se tražilo da nastave raditi ono što inače rade, da idu na posao i da se nenasilno opiru bilo kojoj izvanskoj vlasti. Kako je primijetio Fred Eldlin, sve je to uspjelo samo zato što se temeljilo na navikama i uobičajenoj društvenoj interakciji. Prije nego što su okupatori stigli do Praga, pojedinci i institucije bili su mobilizirani. Stanovništvo se angažiralo na ne-suradnji. Oni koji su se oduprli nisu bili izolirani ili bespomoćni. Kao što je Gandhi objasnio zapadnim novinarima 1930. godine, kada je organizirao bojkot protiv monopola soli (Slani Marš — Salt March to Dandi), pokret otpora je u potpunosti kontrolirao situaciju.

Uklonjene su ulične oznake. »Savezničke socijalističke« snage ne samo da nisu mogle naći »zdrave snage« za koje im je rečeno da su ih pozvale, već nisu mogli naći ni mnogo toga drugog. Nije bilo lako prepoznatljivih »kontrarevolucionara«. A oni koje su došli spasiti, nisu bili oduševljeni. Ljudi koji su bili voljni razgovarati s njima, izricali su svi istu poruku — idite kući. Mi vas niti trebamo niti želimo ovdje.

Instruirane da ograničeno koriste silu, okupacijske snage bile su dovoljno dezorijentirane da omoguće čehoslovačkom radiju prelazak u ilegalu i nastavak emitiranja. Štoviše, radiju u ilegalu navodno su pomagali čehoslovački ministri unutrašnjih poslova i obrane. On je djelovao blisko surađujući s partijskim institucijama koje su nastavile izdavati deklaracije i uputstva. Medij je bio najznačajnija komunikacijska veza između partije i naroda. On je jačao osjećaj jedinstva, održavao moral i nacionalnu koheziju.

Radiju se uskoro pridružila ilegalna štampa, kao što je to bio slučaj u vrijeme otpora njemačkoj okupaciji u 2. svjetskom ratu, snažeći time otpor i omogućavajući prostor za sudjelovanje. Te su novine koristile radio za objavljivanje vijesti; nisu zahtijevali međusobnu komunikaciju. U međuvremenu, zidovi i pločnici Praga pokazali su političku umjetnost, izražavajući tako solidarnost s pokretom otpora i podsjećajući okupatore na to koliko zapravo malo nadzora imaju nad situacijom.

Invazijske trupe kidnapirale su čehoslovačko partijsko/državno rukovodstvo i odvele ih u Moskvu. No sedamdesetogodišnji heroj Sovjetskog Saveza, Ludvik Svoboda odbio je formirati vladu. Nekako je održan 14. Izvanredni Kongres Partije, 22. kolovoza, u jednoj tvornici u Pragu. Pod nosom okupatora, 1219 delegata sudjelovalo je u radu Kongresa i osudilo okupaciju.³⁴

³³ Revidirano iz: Robin Allison Remington, »Ghost of the Prague Spring: Lessons of Czechoslovakia 1968 for Nonviolent Resistance« (referat sa seminara o nenasilnom otporu u Program on Nonviolent Sanctions, Center for International Affairs, Harvard University, prosinac 1985.)

³⁴ Fred H. Eldlin, *The Logic of »Normalization«: The Soviet Intervention in Czechoslovakia of 21 August 1968 and the Czechoslovak Response*, Columbia University Press, New York, 1980, pp. 119–121.

³⁵ Tokom sastanka je broj delegata stalno rastao. Vidi Skilling, p. 707.

Imajući vlast nad ilegalom, Kongres je učvrstio povjerenje u »vodeću ulogu« čehoslovačke partije u pokretu otpora. On je potvrdio postojanje legitimne vlasti u Pragu, usprkos činjenici što su partijske vode praktično bili zatvorenici u Moskvi. Masovni jednosatni protestni štrajk 23. kolovoza pokazao je potencijalnu snagu pokreta otpora da sve u zemlji stane.

Simbolično, čehoslovački je otpor uspio postići svoja tri glavna cilja. U Prag su vraćeni vode reforme. Obećano je povlačenje trupa i nastavljanje postsijećanjskih reformi.

Te pobjede nisu ništa značile jer, u stvarnosti, vodstvo ČKP, koje se vratilo u Prag, nije bilo jedinstveno u onoj mjeri u kojoj je to bio narod koji se izborio za njihovo oslobađanje. Dubčekovo rukovodstvo nisu činili čehoslovački nacionalisti sukobljeni sa Sovjetima. Radilo se prije o sovjetskim saveznicima i pristalicama koji su mislili da je u pitanju teška greška koja se na neki način može ispraviti. Oni nisu prihvatili da, kao što je Staljin rekao Titu 1948. — nisu greške u pitanju; u pitanju je koncepcija »različita od naše«.

Sporazum potpisan u Moskvi³⁶ vratio je kidnapirano rukovodstvo na vlast. On je proglasio 14. Izvanredni kongres nevažećim. On je povlačenjem sovjetskog kontingenta »normalizirao« situaciju, u kojoj su Sovjeti ponovno postali ključni politički faktor čehoslovačke unutrašnje politike.

Iako su napravili veliku grešku pristajući na »savezničko socijalističko« miješanje u čehoslovačku unutrašnju politiku, rukovodioci koji su potpisali taj dokument iskreno su vjerovali da će on ostaviti prostora za nastavak reforme. Sovjeti su, opet, trebali reformatore kako bi legitimizirali sve što je ličilo na normalizaciju.

S obzirom na to da je prva briga pokreta otpora bila oteto rukovodstvo, oni su pristali na svaki sporazum koji je to rukovodstvo potpisalo. Neki su prosvjedovali da je sporazum sam po sebi fatalna greška.³⁷

Nisam u to ubijedena. Sporazumom se garantiralo da će čehoslovački mediji biti pod kontrolom; da će se pružiti otpor anti-socijalističkim snagama. Sprovedenje je ono što je bilo važno. Štampa je bila potpuno slobodna — na stranu pritisci i molbe za samocenzuru tokom cijele 1968. godine. Iako se na Novembarskom plenumu kritiziralo anti-socijalističke snage, Dubček je branio glavne ideje reforme i odbio čehoslovačku situaciju okarakterizirati kao kontrarevolucionarnu ili podržati legitimnost okupacije.

S potpisivanjem Oktobarskog ugovora, koji je legalizirao Sovjetske trupe na teritoriju Čehoslovačke, studenti su se masovnim štrajkovima usprotivili Ugovoru i cenzuri, a u znak podrške Akcionom programu studente su podržale okolne tvornice. Čak 60 000 studenata štrajkalo je gotovo tjedan dana, dok je sindikat metalnih radnika potpisao formalni sporazum sa Sindikatom studenata o suprotstavljanju politici stalnih ustupaka vanjskom pritisku.

U siječnju 1969., dvadesetjednogodišnji češki student, Jan Palach, izvršio je samoubojstvo spaljivanjem ispred Narodnog muzeja, zahtijevajući ukidanje cenzure i prestanak sovjetskog izdavanja Zpravdy. Stotine tisuća ljudi ispunilo je ulice Praga učestvujući u pogrebnoj povorci 25. siječnja. Rektor Sveučilišta održao je govor, a najmanje dva ministra i nekoliko značajnih vođa reforme izrazilo je svoju sućut.³⁸

Istina je bila da bez plaćanja cijene, koju sovjetsko rukovodstvo nije bilo voljno platiti, Moskva nije mogla Pragu nametnuti svoju volju. Niti je Dubčekov režim mogao zadobiti podršku za politiku kompromisa koja je bila prihvatljiva za Moskvu.

Ova je pat pozicija bila narušena anti-sovjetskim vandalizmom — u divljoj proslavi koja je uslijedila nakon što je čehoslovački hokejaški tim pobijedio sovjetski u Stockholmu, 21—28. ožujka 1969. godine. Svakako da je to bio nepromišljen incident

³⁶ »The Moscow Protocol«, u: Tigris, *Ibid.*, pp. 210—214

³⁷ *Ibid.*, p. 217

³⁸ Golan *Ibid.*, pp. 256—257

Ali, po mom sudu, daleko je značajnije to što su partijski reformatori bili duboko podijeljeni. Progresivni su se temeljito razjedinili i napustili Dubčeka.³⁹ Glasajući za Husaka, oni su se još jednom odlučili za centrističku grupu.

Pouke Čehoslovačke '68 za pobornike nenasilne borbe su da za uspjeh takve borbe nije dovoljan samo spontani pokret masa. Takav pokret mora osvojiti i ujediniti i prodrijeti u postojeće političke institucije — u protivnom postoji samo donekle izvjesna šansa da se takve institucije zamijene. On mora razviti političko rukovodstvo koje zna biti strpljivo, vješto u taktičkim kompromisima, rukovodstvo s visokim stupnjem tolerancije. To su pouke o kojima Poljska sindikalna konfederacija »Solidarnost« treba dobro razmisliti.

ZAKLJUČAK

Ima jedna pjesma koja prikazuje historijski značaj Čehoslovačke '68 snažnije od bilo koje akademske analize.

»Vjerujemo da smo stali uz ono što je pravedno u povijesti i nastaviti ćemo tako. Vjerujemo da će naša strana i naši naponi voditi u plodonosniju budućnost nego što će to činiti nasilje i prolazna vlast. Istina je više od vlasti zato što je vječna. Ali čak i sada, u ovim teškim vremenima, moramo se angažirati; ne smijemo sjediti i čekati budućnost skrštenih ruku. Moramo raditi više nego ikada do sada za našu naciju i za njenu unutrašnju snagu i jedinstvo. Što boljom učinimo naciju, više ćemo učiniti i za svjetliju stranu povijesti.

Naša je sudbina sastavni dio svjetskih događaja, koji se nižu jedan za drugim velikom i veličanstvenom neumitnošću. Nemamo se čega bojati na putu svjetskog razvoja. Baš suprotno, nasilje ne može izdržati u borbi s ljudskom potrebom za slobodom, mirom i ravnopravnošću među narodima. Još uvijek mnogo toga moramo ostvariti i to moramo učiniti sami. Svoju naciju moramo voljeti još više. Moramo vjerovati da je naš zadatak na zemlji da sebe učinimo nacijom potpuno sposobnom da stvori više od do sad stvorenog...«⁴⁰

Česlo Čehoslovačke je: »Istina će pobijediti«. 1968. godine nije ovaj moto bio prvi put stavljen na tešku kušnju. Ovaj puta, usprkos dugoj zimi koja je uslijedila nakon Praškog proljeća, osnovna istina čehoslovačkog pokreta reforme pobijedila je. Dvadeset godina mnogi su Česi i Slovaci nastavili živjeti svakodnevnim životom odupirući se političkoj represiji i svjedočeći o moći jedne ideje.

Najznačajnije pouke Čehoslovačke '68 su da participacija i pristup informacija nisu luksuz demokratskih političkih sistema, već potreba koja treba ispuniti zahtjeve tehnološke revolucije, koja htjeli-ne htjeli postaje imperativom našeg međusobno sve zavisnijeg modernog svijeta. Ako je tako, analitičari koji se bave komunističkim sistemima morat će još jednom proučiti teoriju konvergencije.

Oni koji su predskazali vezu između određenog stupnja ekonomskog razvoja i demokracije uzeli su možda previše optimističan vremenski okvir. Vjerojatno je da nisu predvidjeli krivudavu liniju tog odnosa. Precijenili su domaću komponentu, a potcijenili ulogu tehnoloških promjena i međunarodnu političku ekonomiju. Implikacija Gorbačovljeve *perestrojke* jest da je Aleksander Dubček bio vrlo blizu istini sa svojom pretpostavkom da se socijalistička društva moraju pripremiti za uključivanje u naučno tehnološku revoluciju ili će biti ostavljena na raskrišću. Društva koja inzistiraju na registriranju pisanih mašina, po svoj će prilici imati poteškoća u prijelazu na kompjuterizaciju u bilo kom značajnijem obliku.

To ne znači da proces ne bi mogao ponovo zastati, ili da neće biti drugih uzmaca. Ipak, tko 1988. godine može reći u Washingtonu, Londonu ili Moskvi što znači »vječno« održavati sovjetsku poziciju u Istočnoj Evropi? Ili što će biti »realni socijalizam« u 21. stoljeću?

S engleskog prevela
Ljiljana Kovačević

³⁹ Tigris, pp. 164—165

⁴⁰ Karel Capek, »A Prayer for Tonight«, 9. rujana 1938.

UDK 330.342.14:141.82
Izvorni znanstveni članak
Naše teme, Zagreb 1988, 32 (12), 3094—3102
Primitljiva: rujan 1988.

Miroslav Stanojević

Marksov pojam kapitalističkog načina proizvodnje u rekonstrukciji istorijskog procesa

Centralni »regulativni princip« (struktuisanja) svog teorijskog sistema, odnosno najviši pojam ili, strogo govoreći, jedinu pravu kategoriju tog sistema — kategoriju »načina proizvodnje«, Marks je oblikovao veoma rano: osnovne konture tog pojama nesumnjivo je fiksirao u *Tezama o Fojerbahu* (1845) i detaljnije ih eksplicirao, zajedno sa Engelsom, u *Nemačkoj ideologiji* (1946).¹ Već u tim tekstovima »slika« odnosa ljudi međusobno i prema prirodi, sagledavanje određenog »društvenog stupnja« u povezanosti sa određenim »industrijskim stupnjem«, na jedan takoreći očigledan, originalan i neosporno, produktivan način, nadilazi — na stranicama *Nemačke ideologije* još uvek prisutnu — prostu razliku empirijskog i apstraktno-filozofskog pojma »načina proizvodnje« (razliku načina života, odnosno empirijskog životnog procesa delatnih ljudi i apstraktno-filozofskog pojma »rada«).

Nakon *Nemačke ideologije* Marks, dakle, raspolaže konceptom koji već sasvim jasno sažima povezanost proizvodnih snaga i podele rada/vlasništva u njihovu bitnu međuzavisnost: odnosi proizvodnje (podela rada-vlasništvo-oblici saobraćanja) specifičan su društveni oblik posredstvom kojega se zbiva proces prisvajanja prirode, ti odnosi odgovaraju određenom stupnju razvitka proizvodnih snaga društva — određenom materijalnom odnosu sa prirodom.

I pored relativno ranog fiksiranja paradigme »način proizvodnje«, odnosno i pored relativno ranog isticanja jedinstva i bitne međuzavisnosti dva momenta te kategorije — materijalnog i društvenog (proizvodne snage i odnosi proizvodnje), Marks u svojim tekstovima često menja naglaske, tako da, zavisno od teorijskog i polemičkog konteksta, u nekima od njih proizvodne snage izbijaju u prvi plan (znameniti ručni mlin koji daje društvo s feudalnim gospodarima itd. iz *Bede filozofije*, 1847), dok se, opet, u drugim tekstovima težište očigledno pomera na proizvodne odnose (U *Osnovama* ... — *Grundrisse* ..., 1857 — izraz način proizvodnje sinonim je za društveni oblik proizvodnje, ili za odnose proizvodnje).

Mada ova pomeranja naglasaka na najapstraktnijem teorijskom nivou ne moraju izgledati preterano značajna, ona ipak na prvom nižem stepenu opštosti, u ravni određivanja racionalnih apstrakcija koje zahvataju posebne načine proizvodnje, ipak mogu poprimiti izuzetan značaj. Reč je, naime, o onome što se naknadno uglavnom i ispoljilo unutar raznolikih recepcija Marksove teorije: na nivou osnovnog koncepta jedva vidljiva razlika u naglasku, u ravni određivanja posebnog načina proizvodnje često se ispoljavala kao spór i ozbiljna doktrinarna razlika, koja je, opet, nužno prerastala u suštinski različita objašnjenja istorijskih procesa, a često i u

¹ Na taj tekst se, uostalom, i sam poziva u *Predgovoru za Prilog kritici političke ekonomije* (1859). Vidi: Marx K., Engels F., *Izabrana djela u dva toma*, tom I, Kultura 1949, str. 320.

dramatičan raskol u interpretaciji prirode celih vekova, pa i kompletnih epoha ljudske istorije.²

Već iz Marksovih tekstova je vidljivo da izrazitijem naglasku na proizvodnim snagama odgovara razumevanje načina proizvodnje kao materijalnog načina proizvodnje. U okviru ovog pristupa — dakako u zavisnosti od stepena naglašavanja značaja proizvodnih snaga — pod izrazom (kapitalistički) način proizvodnje podrazumeva se neposredni proces proizvodnje, odnosi unutar neposrednog procesa proizvodnje, materijalni odnos sa prirodom i — u »najtvrdjoj« varijanti — sama materijalna, tehnička strana tog odnosa (procesu).

Marksovi tekstovi isto tako pokazuju da se sa potiskivanjem proizvodnih snaga u »drugi plan« menja težište osnovnog koncepta: uspostavlja se razumevanje načina proizvodnje kao društvenog oblika, proizvodnih odnosa kao odnosa proizvodnje u širem smislu, uopšte, kao društvenih odnosa. U toj optici se, na primer, kapitalistički način proizvodnje pokazuje kao splet razvijenih razmenskih odnosa.

Očigledno, iz različitih »polaznih naglasaka« mogu proizaći međusobno potpuno različiti koncepti (kapitalističkog) načina proizvodnje.

Kod Marksa je, međutim, po našem sudu ipak najčešće (bila) reč o metodički opravdanim sužavanjima, o redukcijama u analitičke svrhe i, utoliko, o pomeranjima naglasaka unutar jednog, jedinstvenog pojma.

Svakako najubedljiviju potvrdu celovitosti (bitne međuzavisnosti i, u tom smislu »nerastavljivosti« dva osnovna momenta) najvišeg pojma Marksovog teorijskog sistema, daje ukupni teorijski kontekst koji »oko« tog pojma uspostavlja kritika političke ekonomije. Posredstvom kritike političke ekonomije kategorija »načina proizvodnje« prerasta u razvijen regulativni princip naučnog istraživanja; »kristališe« se u sistemsku, racionalnu apstrakciju kapitalističkog načina proizvodnje.

Od svih pojmova koji su »nakon« i posredstvom kategorije »način proizvodnje« u prvom nižem stepenu opštosti načelno mogući kao racionalne apstrakcije,³ Marks je — saglasno glavnom predmetu svojih istraživanja: »modernom građanskom društvu« — optimalno, do stupnja racionalne apstrakcije, razvio samo pojam kapitalističkog načina proizvodnje.

² Jedan od najilustrativnijih primera ove vrste razlika u naglascima je i velika rasprava o prelazu iz feudalizma u kapitalizam koju je neposredno po završetku II svetskog rata po krenuo univerzitetski profesor u Kembridžu Moris Dob (Maurice Dobb) knjigom *Studije o razvoju kapitalizma* (*Studies in the Development of Capitalism* — prvi put objavljena 1947. godine). Prva kritička reagovanja na Dobovu knjigu (i povodom te knjige) pojavila su se početkom 50-ih godina na stranicama časopisa *Science and Society*. Najznačajniji doprinos diskusiji dao je Pol Svizi (Paul Sweezy): posredstvom radikalne kritike Dbove rekonstrukcije prelaza iz feudalizma u kapitalizam, naznačio je stanovište, ili poziciju, koja je — ostajući u okviru Marksovih konceptata — ponudila »alternativnu« rekonstrukciju prelaza iz feudalizma u kapitalizam. Dok je Dob u okviru Marksovog pojma »kapitalistički način proizvodnje« naglašavao značaj (neposrednog) procesa proizvodnje i proizvodnih odnosa, Svizi je — ostajući u okvirima istog pojma — insistirao na tržištu i na odnosima koji u toj perspektivi izbijaju u prvi plan: na razmenskim odnosima. Tako su već na samom početku diskusije Dob i Svizi formulisali dva međusobno suprotstavljena teorijska stanovišta koja su zatim odredila i tok ukupne rasprave. U prvom krugu diskusije početkom 50-ih godina učestvovali su, pored Doba i Svizija, još i Kahaširo Takahaši (Kahachiro Takahashi), Rodni Hilton (Rodney Hilton) i Kristofer Hil (Christopher Hill). Dobar pregled ove diskusije dat je u *Marksiizmu u svetu* br. 2 iz 1979. godine.

Diskusija o odnosu razvijenih i nerazvijenih, koja je trajala tokom 60-ih i početkom 70-ih godina, i pored očiglednog tematskog otklona predstavlja specifičan produžetak ove rasprave. U tom drugom krugu rasprave najznačajniji prilog o temi prelaza dao je, sa stanovišta razmenskih odnosa, Imanuel Volderstein (Immanuel Wallerstein). Vidi: I. Wallerstein, *The Modern World System I, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Academic Press, New York 1974.

Vidi i dobar prikaz naznačenih stanovišta u knjizi: R. J. Holton, *The Transition from Feudalism to Capitalism*, MacMillan, London 1985.

³ Pojmovi azijskog antičkog feudalnog, kapitalističkog... načina proizvodnje.

Dva osnovna — i bitno međuzavisna — momenta te Marksove racionalne apstrakcije su *sistemska i opšta proizvodnja za prodaju* sa jedne, i *toj proizvodnji primeren razvijen sistem robne razmene* sa druge strane.

U kapitalističkom načinu proizvodnje svi proizvodi uzimaju oblik robe. U društvu u kome vlada kapitalistički način proizvodnje robni oblik opšti je oblik proizvoda rada, pa su, odatle, u tom društvu i »uzajamni odnosi ljudi kao proizvođača roba vladajući društveni odnosi«. Robna ili vrednosna forma, »carstvo vrednosti« ili hegemonija apstraktnog rada, oznake su jednog od osnovnih momenata, ili jednog od ključnih (apstraktnih) određenja kapitalističkog načina proizvodnje: razvijenog sistema robne razmene ili, drugim rečima, razmenskog odnosa kao vladajućeg društvenog odnosa.

Ovaj razvijen sistem robne razmene podrazumeva polarizaciju robnog tržišta na radnu snagu sa jedne, i na novac, sredstva za proizvodnju i životna sredstva sa druge strane. Robno tržište, naime, zadobija kvalitet razvijenog robnog tržišta tek u »trenutku« kada se na njemu pojavljuje slobodni radnik — vlasnik svoje radne sposobnosti, koji je ujedno »lišen svega i gol, ... slobodan od svih stvari«, odnosno u trenutku kada radna snaga (celokupnost fizičkih i duhovnih radnih sposobnosti »tjelesne, žive ličnosti čovjekove«) zadobija oblik robe. Odnos slobodnog vlasnika radne snage-prodavca, spram kupca-vlasnika nove, prodaja i kupovina radne snage kao bilo koje druge robe, odnosno tržište radne snage — bitna je istorijska pretpostavka i, zatim, obeležje razvijenog sistema robne razmene.

Drugo ključno (i apstraktno) određenje načina proizvodnje u kome je robni oblik opšti oblik proizvoda rada, odnosno kapitalističkog načina proizvodnje, jeste sistemska i opšta proizvodnja za prodaju ili, preciznije, tipičan (opšti) oblik takve proizvodnje. Tipičan oblik sistemske i opšte proizvodnje za prodaju nije bilo kakva proizvodnja roba, već je poseban, istorijski najrazvijeniji, oblik, *robne proizvodnje: jedinstvo je procesa rada (stvaranje upotrebnih vrednosti) i procesa oplodivanja vrednosti*.¹

Rad koji stvara određenu upotrebnu vrednost i, ujedno, vrednost i višak vrednosti — rad koji oploduje vrednost, specifičan je istorijski oblik potrošnje radne snage: potrošnja je robe radne snage ili najamni rad. Samo posredstvom potrošnje na tržištu kupljene radne sposobnosti slobodnih radnika, odnosno isključivo posredstvom najamnog rada proces proizvodnje je (i) proces oplodivanja vrednosti.

Najamni rad je ključni moment kapitalističkog procesa proizvodnje: momenat je posredstvom kojega proces proizvodnje kao jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja vrednosti prerasta u proces proizvodnje koji je jedinstvo procesa rada i procesa oplodivanja vrednosti.

Kao što je roba radna snaga specifično obeležje razvijenog robnog tržišta, potrošnja robe radne snage ili najamni rad specifično je obeležje sistemske i opšte proizvodnje za tržište. Roba radna snaga i najamni rad dva su lika specifično kapitalističkog oblika egzistencije radne snage. Taj oblik egzistencije radne snage bitno je određenje (oznaka ili definirajuće obeležje) kapitalističkog načina proizvodnje.

Reč je, naime, o tome da radna snaga kao predmet razmene (roba radna snaga) i radna snaga kao razmenom posredovan predmet potrošnje (najamni rad) — dakle specifično kapitalistički oblik egzistencije radne snage, nedvosmisleno upućuju na temeljnu povezanost sfere razvijene robne razmene i kapitalističkog procesa proizvodnje: izražavaju bit kapitalizma: proizvodnju posredstvom razmene koja je oplodivanje vrednosti (produkcija viška vrednosti).

Posmatran sa stanovišta rezultata procesa proizvodnje, kapitalistički je način proizvodnje razvijen sistem robne razmene, razmenski odnos kao vladajući društveni odnos ili, drugim rečima: način je proizvodnje u kome je robni oblik opšti

¹ Marx K., *Kapital I*, Kultura 1947, str. 25.

² Marx K., *isto*, str. 125—126.

³ »Kao jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja vrijednosti, proces proizvodnje je proces proizvodnje roba; kao jedinstvo procesa rada i procesa oplodivanja vrijednosti on je kapitalistički proces proizvodnje, kapitalistički oblik robne proizvodnje« *isto*, str. 152.

oblik proizvoda rada. Posmatran sa stanovišta samog procesa stvaranja roba, kapitalistički način proizvodnje je *potrošnja robe radne snage*.

U društvu u kome je potrošnja robe radna snaga, ili najamni rad, opšti oblik rada, robni oblik je opšti oblik proizvoda rada. U takvom društvu vlada kapitalistički način proizvodnje. Tek kada je najamni rad opšti oblik rada, pa, prema tome, i robni oblik opšti oblik proizvoda rada, kapitalistički način proizvodnje saglasan je svom pojmu.

Ukratko, ključni momenti (Marksovog pojma) kapitalističkog načina proizvodnje su:

1. *razvijen sistem robne razmene* — takav u kome se radna snaga slobodnih radnika kupuje i prodaje kao bilo koja druga roba;
2. *proces proizvodnje koji je jedinstvo procesa rada i procesa oplodivanja vrednosti*, a koji podrazumeva:
 - a) »vlasnike noveca«, odnosno privatnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju — koncentrisanost uslova za rad u rukama manjine individua;
 - b) *najamni rad* ili potrošnju od uslova za rad rastavljene i, otuda, na tržištu kupljene radne sposobnosti slobodnih radnika — potrošnju robe radne snage. Posredstvom (te) potrošnje robe radne snage zbiva se oplodnja kapitala: najamni rad stvara višak vrednosti.

Navedeni momenti pojma »kapitalistički način proizvodnje«, najjednostavnija su određenja kapitalizma; teorijske su apstrakcije koje sažimaju bitna obeležja kapitalizma i posredstvom kojih je zato i moguće »krenuti natrag« u teorijsku rekonstrukciju kapitalizma kao konkretnog, istorijskog realiteta — rekonstrukciju konkretnog putem mišljenja.⁷

Taj uspon ka konkretnom, taj teorijski, suptilnim posredovanjima izveden prodor do istorijskog procesa, odlučujuća je faza Marksove analize. Reč je o onim tačkama njegovog istraživačkog postupka u kojima logičko izvođenje nužno prerasta u rekonstrukciju istorijskog procesa, odnosno o onim »fazama« analize posredstvom kojih rekonstruisani istorijski proces postaje sastavni deo samog sadržaja osnovnog pojma (»duhovno reprodukovano konkretno«, »bogat totalitet mnogih određenja i odnosa«). U tim tačkama (Marksovog) istraživačkog postupka, dakako, zbiva se i »provera«, pročišćavanje i fiksiranje sadržaja pojma »kapitalistički način proizvodnje«... Jedna od takvih najizrazitijih, pravih graničnih i razgraničavajućih tačaka ovog Marksovog istraživačkog postupka — tačka u kojoj se osobito jasno ispoljava domašaj i preciznost njegovih pojmova i, naročito, analitička prodornost njegovog osnovnog pojma »(kapitalistički) način proizvodnje« — jeste rekonstrukcija nastanka (geneze) i »prve faze« razvoja »modernog građanskog društva«.

S obzirom da je glavni predmet Marksovog istraživanja (bilo) upravo »modernog građanskog društva«, on je istoriji pretežno pristupao »iz optike« ili sa stanovišta tog svog osnovnog predmeta. On je, naime, svojom analizom zahvatao samo, ili pretežno, one »delove« istorijskog procesa koji su bili u nekoj čvrstoj vezi sa osnovnim predmetom njegovog istraživanja: istoriju je »supsumirao« pod predmet svoje analize u meri u kojoj je »konstituisala« taj predmet, odnosno u meri u kojoj je bila put (»putovanje«) u »modernog građanskog društva«. Na taj je način bez sumnje precizno dealektovao (neposredne) uslove nastanka pojedinih elemenata kapitalističkog načina proizvodnje i, uopšte, uslove njihovog sklapanja u kapitalistički način proizvodnje. Ali ovaj istraživački postupak, osim što omogućuje rekonstrukciju (neposrednih) pretpostavki nastanka kapitalizma, ima i određene slabosti. Taj postupak, naime, nužno »zanemaruje« druga, da tako kažemo »ne-kapitalistička« obe-

⁷ »Konkretno je konkretno zato što je ono sjedinjenje mnogih određenja, dakle jedinstvo mnogostrukog. Zbog toga se ono u mišljenju i pojavljuje kao proces sjedinjenja, kao rezultat ne kao polazna tačka, mađn ono jest zbiljska polazna tačka, pa stoga i polazna tačka opažanja i predstave. Onim prvim putem bila je puna predstava rasplnuta u apstraktno određenje; ovim drugim apstraktna određenja dovode do reprodukcije konkretnog putem mišljenja«. Marx K. *Temelji slobode*. (Grundrisse), Naprijed, Zagreb 1974, str. 26—27.

ležja epohe u kojoj se zbiva geneza kapitalizma; izdvajanjem geneze kapitalizma iz određene epohe može, naime, doprineti i stanovitom »retuširanju« te epohe...

Unutar celokupnog Marksovog dela dominira taj — u određenom smislu »pri-strasan« — regresivno-selektivni pristup istoriji.⁸

Najkarakterističniji koncepti koje Marks koristi u rekonstrukciji geneze i razvoja kapitalističkog načina proizvodnje bez sumnje su koncepti formalne i realne supsumacije rada pod kapital: *formalna* supsumacija rada pod kapital je podvođenje starih, nasleđenih procesa proizvodnje pod nove kapitalističke odnose, a *realna* supsumacija rada pod kapital označava prevrat — uspostavljanje i uspostavljenost specifično kapitalističkog, na mašinskom načinu rada i nauci zasnovanog procesa proizvodnje.⁹

Posredstvom svoje regresivno-selektivne metode, »ojačane« konceptima formalne i realne supsumacije rada pod kapital, Marks razvija sledeću »sliku« (konceptualizaciju i periodizaciju) geneze i razvoja kapitalizma:

U toku evropskog 14. i 15. veka nastaju i razvijaju se pretpostavke kapitalističkog načina proizvodnje.

Razvoj robne proizvodnje, pa prema tome i razvoj trgovine i trgovačkog kapitala, razara feudalne odnose. Klasa feudalnih gospodara sve intenzivnije je uključena u te robno-novčane tokove, tako da i sama bitno doprinosi potkopavanju feudalnih odnosa.

Od kraja 14. veka većinu engleskog stanovništva sačinjavaju slobodni seljaci. Već tada su u Engleskoj postojali i neki oblici najamnog rada u poljoprivredi, ali klasa *pravih* poljoprivrednih najamnih radnika u to vreme još uvek je bila i »relativno i apsolutno malobrojna«.¹⁰ U 14. i 15. veku događa se i značajan uspon gradova i otime srazmeran porast gradskog stanovništva.

Od (kraja) 14. veka u Engleskoj više ne može biti govora o privređivanju koje bi bilo zasnovano na kmetskom radu. Ali isto tako tada još ne može biti govora ni o kapitalističkom načinu proizvodnje: od kraja 14. i tokom 15. veka u Engleskoj prevladuje *sitna (seljačka) proizvodnja*. Ta proizvodnja počivala je na radnikovom privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju; isključivala je svaku koncentraciju tih sredstava, svaku kooperaciju i podelu rada u okviru istih procesa proizvodnje.¹¹

U zadnjoj trećini 15. i u prvim decenijama 16. veka *kumuliraju* se — u prethodnom periodu stvorene — pretpostavke kapitalističkog načina proizvodnje: odi-grava se geneza kapitalizma.¹² Taj relativno kratak period engleske istorije obeležavaju krupne promene u poljoprivrednoj proizvodnji: menjaju se oblici vlasništva i metode obrade zemlje koji, uprkos naglog smanjivanja broja poljoprivrednih radnika u tom periodu, održavaju »potrebni nivo« poljoprivredne proizvodnje. Svakako najznačajniju promenu te vrste označava pojava klase *kapitalističkih* zakupnika zemlje. Reč je o preduzetnicima koji zapošljavaju *najamne* poljoprivredne radnike i tako oploduju svoj kapital, a vlasniku zemlje isplaćuju zemljišnu rentu delom viška proizvoda.

⁸ Naravno, ova generalna ocena o generalnom Marksovom pristupu istoriji uopšte ne osporava postojanje čestih Marksovih dopuna koje se oslanjaju i na obrnut metodski postupak: u tim analizama pokazuju se znatno širi istorijski tokovi — procesi, tendencije i (nerealizovane) mogućnosti istorijskog razvoja — koji u optici progresivne metode ostaju potpuno zamagljeni. O Marksovoj »regresivnoj metodi« i, uopšte, o pojmu (kapitalističkog) načina proizvodnje kao instrumentu rekonstrukcije istorijskog procesa vidi: M. Godeller, »Prelazak iz jednog načina proizvodnje u drugi«, *Markizam* u svetu br. 1, 1984. U ovom tekstu, inače, nastojimo da apstrahujemo Marksovu rekonstrukciju istorijskog procesa (prelaza iz feudalizma u kapitalizam) od svih kasnijih interpretativnih naslaga, uključujući i strukturalističke inter-venije u ravni pojma (kapitalističkog) načina proizvodnje.

⁹ Vidi: Marks K., *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje*, Rukopis neobjavljene šeste glave Prve knjige »Kapitala«, Komunist, Beograd 1977.

¹⁰ *Kapital* I, 642.

¹¹ *Isto*, 683.

¹² *Isto*, 642.

U tom periodu dobar deo oranica biva pretvaran u pašnjake za uzgoj ovaca (proizvodnja vune za flamanske vunarske manufakture tada je predstavljala jedan od najunosnijih poslova). Potenciran ovim širenjem pašnjaka proces istiskivanja seljaka sa zemlje poprima dramatične razmere: otpočinje nagla i nezadrživa eksproprijacija sitnih seljaka — najkarakterističnije obeležje *prvobitne akumulacije kapitala*, »historijski proces rastavljanja proizvođača od sredstava za proizvodnju«.¹³

Približno u isto vreme pada i raspuštanje feudalnih pratnji, a ta nasilna eksproprijacija narodne mase biva još i dodatno podstaknuta u 16. veku raspuštanjem manastira, odnosno »ogromnom kradom crkvenih dobara«. »Pljačka crkvenih dobara, lopovsko otuđivanje državnih dobara, krađa općinskog vlasništva, uzurpatorsko i bezobzirno nasilje provodeno pretvaranje feudalnog i plemenskog vlasništva u moderno privatno vlasništvo — to su bile idilične *metode prvobitne akumulacije*. Oni osvojiše polje za kapitalističku poljoprivredu, pripojiše zemlju kapitalu i stвориše gradskoj industriji potrebnu masu golog i nezaštićenog proletarijata«.¹⁴

Ukratko, tokom 14. i 15. veka razvijaju se, a u zadnjoj trećini 15. i u prvim decenijama 16. veka sabiru i kumuliraju, dve ključne istorijske pretpostavke kapitalističkog načina proizvodnje: gomilanje novčanog kapitala u rukama trgovaca (razmah trgovine) sa jedne, i rastavljanje (poljoprivrednih) proizvođača od sredstava za proizvodnju; posredstvom tog procesa stvaranje radne snage koja je u principu osposobljena za kapitalističku upotrebu.

Oba naznačena procesa u najužoj su povezanosti sa *razvojem* robne proizvodnje. Trgovina i uopšte određeni oblici robne proizvodnje postoje i razvijaju se na feudalnim odnosima, ali do kraja 14. i u 15. veku dosežu takav stepen razvoja — prepoznatljiv u velikoj rasprostranjenosti sitne robne proizvodnje — koji u biti isključuje mogućnost feudalnih odnosa. A već od zadnje trećine 15. veka sitna robna proizvodnja »rada materijalna sredstva za svoje vlastito uništenje«. Najizrazitiji pokazatelj tog najvišeg stepena razvoja predkapitalističke robne proizvodnje, odnosno najočitiji »simptom« ukidanja sitne proizvodnje, jeste prva masovna pojava slobodne radne snage i, sa ovom, polarizacijom robnog tržišta na tržište radne snage sa jedne, i novca, životnih namirnica i sredstava za proizvodnju sa druge strane.

Robnu proizvodnju, preciznije: određeni, u polarizaciji robnog tržišta (na novac i radnu snagu) prepoznatljiv stepen razvoja robne proizvodnje, Marks bes sumnje vidi kao nužnu pretpostavku nastanka kapitalističkog načina proizvodnje. I robna proizvodnja »uopšte« i radna snaga odvojena od sredstava za proizvodnju i nago-milani novac trgovačkog ili zelenaškog porekla, imaju »težinu« nužnih uslova za nastanak kapitalističkog načina proizvodnje. Ali sve to nisu dovoljni uslovi za uspostavljanje kapitalističkog načina proizvodnje.

Tek i samo posredstvom procesa koji stvara kapitalistički odnos, nužni uslovi kapitalističkog načina proizvodnje prerastaju u momente kapitalističkog načina proizvodnje.

Proces koji stvara kapitalistički odnos jeste proces pretvaranja, sa jedne strane, novca: životnih namirnica i sredstava za proizvodnju u kapital i, s druge strane, neposrednih proizvođača u najamne radnike.¹⁵ Taj proces prodora novčanog kapitala u proizvodnju, proces pretvaranja novca u kapital, odnosno proces pretvaranja *nužnih pretpostavki* kapitalističkog načina proizvodnje u momente *neposrednog* procesa proizvodnje, jeste uspostavljanje kapitalističkog odnosa proizvodnje. Proces proizvodnje u koji je na ovaj način »instaliran« kapitalistički odnos, u početku ne trpi nikakve bitne promene: istorijski je *zatečeni* proces proizvodnje koji je samo *formalno* podveden pod nove društvene odnose.

¹³ *Isto*, 640.

¹⁴ *Isto*, 656—657.

¹⁵ Ove prve velike eksproprijacije — eksproprijacije koje su po prvi put u masovnijim razmerama stvarale proletarijat — naravno nisu odmah do kraja uništile samostalno seljaštvo. Reč je u procesu koji se protegao i na sledeća stoleća: krajem 17. veka samostalno seljaštvo bilo je još uvek brojnije od klase zakupnika, a izčezlo je tek u predvečerje industrijske revolucije, polovinom 18. veka.

¹⁶ *Isto*, 640.

Te stare procese proizvodnje podvedene pod nove odnose proizvodnje i, utoliko, nove oblike proizvodnje Marks prepoznaje u raznim oblicima kućnog rada (tzv. kapa-paraški sistem) i manufakture (u značenju jednostavne kapitalističke kooperacije).¹⁶ Ovi iznutra kapitalistički još neizmenjeni procesi proizvodnje, ili izmenjeni samo do određenog stepena (koji, međutim, još uvek ne isključuje zanatski način rada) — svi ti kapitalu tek formalno podčinjeni procesi proizvodnje jesu kapitalistički procesi proizvodnje. A kapitalistički su i pored toga što počivaju na »pradedovskom načinu rada«, zato što se u njima zbiva potrošnja na tržištu kupljene radne sposobnosti slobodnih radnika, odnosno najamni rad.¹⁷

Posredstvom procesa proizvodnje koji su samo formalno potčinjeni kapitalu zbiva se sklapanje nužnih pretpostavki kapitalističkog načina proizvodnje u kapitalistički način proizvodnje. Posredstvom već i takoreći najformalnijih oblika »formalne supsumcije rada pod kapital«, pa i najobičnijih trgovačkih podčinjavanja sitne (robne) proizvodnje — krajem 15. i početkom 16. veka se uspostavlja, i od polovine 16. veka je uspostavljen kapitalistički način proizvodnje. Za Marksa se, dakle, formalna supsumcija rada pod kapital poklapa sa genezom (nastankom) kapitalističkog načina proizvodnje.

Od polovice 16. veka, kroz ceo 17., pa sve do zadnje trećine 18. veka traje prvi pravi period razvoja kapitalističkog načina proizvodnje: period manufakturnog kapitalizma.

Ovakva periodizacija, dakako, upućuje na jednu temeljnu Marksovu procenu: u Engleskoj (od polovine) 16. veka neposredni proces proizvodnje već jeste u društveno relevantnim razmerama proizvodnja (apsolutnog) viška vrednosti — robna proizvodnja od te tačke razvoja u sebe uključuje eksploataciju tuđeg, formalno slobodnog rada. Od tada je opravdano govoriti o »istorijskoj egzistenciji« procesa proizvodnje koji je jedinstvo procesa rada i procesa oplodivanja vrednosti — kapitalističkog procesa proizvodnje.

Novi način proizvodnje širi se posredstvom kapitalu formalno podčinjenih procesa proizvodnje, a osobito posredstvom manufakture, »u dubinu i širinu« starog društva. Već formalno kapitalu podčinjeni procesi proizvodnje razaraju sitnu robnu proizvodnju, podstiču razvoj tržišta i tako stvaraju pretpostavke sopstvenog revolucionisanja i uopšte prerastanja kapitalističkog načina proizvodnje u vladajući način proizvodnje. Tako, na primer, manufakturna industrija u »masovnijim« razmerama počinje da proizvodi robu koja je tradicionalno proizvođena u okviru sitne proizvodnje i seljačke susedne radinosti. S obzirom da tržište za svoje proizvode nalazi upravo u poljoprivrednim regionima, ona, naravno, razara sitnu proizvodnju (tih regiona) Istovremeno, manufakturna postaje i glavni kupac poljoprivrednih proizvoda koje na tržište plasiraju kapitalistički zakupci zemlje. Posredstvom ovog radikalnog rastavljanja manufakture i poljoprivrede razvija se unutrašnje tržište koje »sa svoje strane« traži sistematsku i isključivu proizvodnju za prodaju, dakle jedan nov, u odnosu na sitnu proizvodnju viši oblik robne proizvodnje. Taj, dakako, podrazumeva i svetsko tržište, a sa ovim i kolonijalne ratove i, uopšte, razvoj kolonijalnog sistema, državnih dugova, poreza i zaštitnih carina.

Ali i u celom ovom periodu koji Marks prikazuje kao prvi period razvoja kapitalističkog načina proizvodnje, neposredni proces proizvodnje još uvek je formalno podčinjen kapitalu. Osim što se, dakle, poklapa sa genezom kapitalističkog načina proizvodnje, formalna supsumcija rada pod kapital karakteriše — po Marksu — i celu ovu (prvu) fazu razvoja kapitalizma.

U periodu geneze i »prve faze« razvoja kapitalizma istorijski su — po Marksovom mišljenju — najnapredniji oni oblici neposrednog procesa proizvodnje koje

¹⁶ Marks je pod manufakturom podrazumevao »skooperaciju zasnovanu na podeli rada«, ali je taj termin upotrebljavao i u značenju »jednostavne kapitalističke kooperacije« ili kapitalističke kooperacije »uopšte«.

¹⁷ Svaki proces proizvodnje u kome rad ima oblik najamnog rada podveden je pod kapitalistički odnos, a svaki proces proizvodnje koji je, u tom smislu, podveden pod kapitalistički odnos (za Marksa) jeste kapitalistički proces proizvodnje (očigledno, sve zavisi od određenja (pojma) najamnog rada).

razvijaju (bivše) zanatlije. Reč je, naime, o znamenitom Marksovom »putu koji stvarno revolucionarše«,¹⁸ naime o putu koji iznutra menja proces proizvodnje (način i sredstva rada) i kojim se stiže do realne supsumcije rada pod kapital.

Velika promena nastupa tek od zadnje trećine 18. veka: tek tada se zbiva realna supsumcija rada pod kapital, radikalna kapitalistička preobražaj neposrednog procesa proizvodnje i, tako, prelaz na kapitalistički način proizvodnje sa njemu svojstvenom osnovom — uspostavlja se kapitalistički način proizvodnje sui generis.

Iz prikazane Marksove konceptualizacije (periodizacije) evropske istorije od 13. veka naovamo, međutim, sledi da tu veliku promenu Maks ne vidi kao »tačku« prelaza u kapitalizam, odnosno da on industrijsku revoluciju ne shvata kao prelaz u kapitalistički način proizvodnje. Geneza kapitalizma dogodila se ranije. Kapitalistički način proizvodnje — tako proizilazi iz Marksove konceptualizacije — uspostavljen je, naime, doba dva veka pre industrijske revolucije, još polovinom 16. veka. Krajem 18. veka zbivao se prelaz unutar kapitalističkog načina proizvodnje.

To je, ukratko, Marksovo razumevanje razvoja pretpostavki (14 i 15. vek), uspostavljanja (geneze) (zadnja trećina 15. i prve decenije 16. veka) i razvoja (od polovine 16. veka) kapitalističkog načina proizvodnje.

Geneza i razvoj kapitalističkog načina proizvodnje — sve do industrijske revolucije — bitno obeležava formalna supsumcija rada pod kapital.

O stvarnoj supsumciji rada pod kapital moguće je, dakako, govoriti tek od tačke (razvoja) u kojoj otpočinje industrijska revolucija.

Formalna i realna supsumcija rada pod kapital međusobno se kvalitetno razlikuju: u jednom slučaju reč je o podvođenju nasljeđenih procesa proizvodnje pod nove odnose, a u drugom o uspostavljanju specifično kapitalističkog procesa proizvodnje. Strogo govoreći, a to sledi i iz Marksovih izvođenja, samo u slučaju stvarne supsumcije rada pod kapital kapitalistički način proizvodnje »postaje saglasan svom pojmu« — uspostavlja se kao način proizvodnje sui generis.

Iz Marksove periodizacije, međutim, proizilazi — i pored sve strogosti njegove analize — da kapitalistički način proizvodnje ipak realno-istorijski postoji i pre te »tačke« istorijskog razvoja: kapitalistički način proizvodnje postoji i pre kvalitetne, specifično kapitalističke promene »materijalnog načina proizvodnje«. Mada se međusobno kvalitetno razlikuju, i formalna i realna supsumcija rada pod kapital za Marksa jesu bitna obeležja jednog, jedinstvenog kapitalističkog načina proizvodnje.

Naravno da je teško razumeti ovu dvostrukost u očitavanju kapitalističkog načina proizvodnje: kako uopšte oblici i procesi koji istorijski i logički prethode uspostavljanju kapitalističkog načina proizvodnje kao načina proizvodnje sui generis, mogu biti očitavani kao oblici (i procesi) kapitalističkog načina proizvodnje? To bi bili oblici kapitalističkog načina proizvodnje koji nisu oblici načina proizvodnje sui generis, dakle bili bi neki ne-specifični oblici načina proizvodnje, u svakom slučaju ne oni od posebne kapitalističke vrste. Pa kako ih je, onda, moguće podvesti pod pojam »kapitalističkog načina proizvodnje«?¹⁹

¹⁸ »Prelaz iz feudalnog načina proizvodnje vrši se dvostruko. Proizvođač postaje trgovac i kapitalista, u suprotnosti prema poljoprivrednoj prirodnoj privredi i prema esnafski vezanom zanatstvu srednjevekovne varoške industrije. Ovo je put koji stvarno revolucionarše ili pak, trgovac neposredno zagospodari proizvodnjom. Ma koliko da ovaj drugi put u istorijskom pogledu deluje kao prelaz — kao na pr. engleski clothier (suknar) 17. veka, koji pod svoju kontrolu dovodi tkalce, a ovi su ipak samostalni, te im prodaje vunu, a od njih otkupljuje sukno — ipak on sam po sebi ne dovodi do prevrata starog načina proizvodnje, koji on naprotiv konzervira i zadržava kao svoju pretpostavku«, Marks K., Kapital, III tom, Kulturna 1948 (Éditions), str. 276—277.

¹⁹ Ovo dvojstvo Marksovog pojma »kapitalistički način proizvodnje« »preslikava« se i na strukturu njegovog glavnog dela: apsolutni (formalna) i relativni (realna supsumcija rada pod kapital) višak vrednosti nisu samo logički uzastopni momenti jednog pojma, već su — po Marksu — i bitna obeležja istorijski uzastopnih faza razvoja kapitalističkog načina proizvodnje. Problem formalna/realna supsumcija rada pod kapital moguće je detaljnije obrazložiti unutar eksplikacije Marksovog razumevanja kapitalističkog procesa proizvodnje.

Uprkos ovog dvojtva Marksov pojam »kapitalističkog načina proizvodnje« ipak je (bio) jedna analitički prodorna, racionalna apstrakcija. Stanovinu nedorečenost sadržaja Marks je »kompenzovao« koncentracijom na istorijski najrazvijeniji društveni oblik (njegovog vremena) i, tome primerenim, »centriranjem« sadržaja tog svog ključnog pojma. Tu (analitičku) apstrakciju Marks je, u stvari, s obzirom na stepen razvijenosti predmeta svog istraživanja, optimalno razvio. Nedovršenost njegovog pojma odgovara istorijskoj nedovršenosti predmeta njegovog istraživanja. Ali taj predmet je, ipak, u Marksovo doba dosegao takvu »razinu povijesne razvijenosti« koja mu je omogućavala »analizu unutrašnjih odnosa i određenje zakonitih tendencija povijesnog razvoja«. ²⁰

Prikazana svojstva Marksovog razumevanja geneze i razvoja kapitalizma kao formalne supsumcije rada pod kapital (geneza i prva faza razvoja) sa jedne i kao realne supsumcije rada pod kapital (industrijska revolucija, odnosno početak druge faze razvoja) sa druge strane, razotkrivaju, dakle, jedan kompleksan, analitički prodoran ali istovremeno i u stanovitom smislu protivrečan, u određenim tačkama nedorečen pojam »kapitalističkog načina proizvodnje«.

UDK 316.26:321.7] (02.072)
Izvorni znanstveni članak
Naše teme, Zagreb 1988, 32 (12), 3102—3120
Primljeno: rujan 1988

Cristopher Pierson

MARXIST THEORY AND
DEMOCRATIC POLITICS

Cambridge, Polity Press, 1986.

Krizna neprozirnost zapadnoga političkog života umnogome je obesnažila kako građanske tako i socijalističke škole političkog mišljenja i djelovanja. Narušene spoznajne moći negdašnjih paradigmi socijalne i političke analize upućuju suvremenu socijalnoznanstvenu literaturu dvojakom metodičkom cilju. Postijedi je kako propitivanje vlastitih teorijskih, ideoloških i političkih istočnica, tako i promišljanje mogućih teorijskih dodira među raznarodnim pozicijama. Drugim riječima, reteoretizacija, odnosno ponovno građenje pretpostavki vlastite pozicije, te metodički i teorijski utemeljeni pokušaji sinkretizma (u najboljem značenju te riječi) prevladavajući su okviri socijalnoznanstvenih rasprava u posljednjim dekadama.

U matric pomenutih zbivanja nastaje i studija Christophera Piersona, profesora sociologije na Sveučilištu u Stir-

lingu. Recenzenti knjige ugledni su znanstvenici David Held i autorov dugogodišnji učitelj Anthony Giddens. Piersonova dvostruka ambicija nagoviještena je već i samim naslovom knjige — *Marxistička teorija i demokratska politika*. Autor nastoji, prvo, rekonstruirati proturječna marksistički utemeljene političke teorije i propitati legitimnost marksizma kao moguće teorijske okosnice demokratske politike; drugo, istodobno nastojanje autora jest da marksizmu pojmljenom na razini političke teorije kritički suprotstavi liberalnu političku tradiciju. Polja sučeljavanja ponajprije su pitanja političkog predstavnitva i političkih prava.

Način izlaganja u knjizi trojako je strukturiran. Prvi dio, naslovljen »Ishodišta«, pokušava rekonstruirati pojam politike unutar onog što autor naziva »klasični« marksizam. Osobitost Marxova razumijevanja demokracije i države u njegovim ranim radovima, te upitnost, u Marxovim kasnijim spisima, statusa politike u koncepciji historijskog materijalizma izvorišta su višeznačnog interpretiranja. Posebice se to očituje u kontroverzama marksizma II internacionale koje su u prvi plan iščahurile problematičan odnos demokracije i socijalizma.

Drugi dio studije — »Odredišta« — analizira na primjeru Talijanske komunističke partije i lijevog krila Švedske socijaldemokratske partije, teškoće

koje nastaju kad se iz teorijskih obzora marksizma nastoji izvesti suvremenosti primjerena politička strategija.

Naposlijetku, treći, upitno naslovljen dio — »Odstupanja?« — razmatra suvremene pokušaje nadilaženja inherentnih teškoća marksistički utemeljene političke misli.

Opće je poznata i dijelom priznata činjenica da Marxovo razumijevanje države, demokracije i prijelaznog razdoblja k besklasnom društvu čini razmjerno oskudnu osnovu za sistematsko utemeljenje socijalističkoga političkog djelovanja. Razloge tome Pierson nalazi dijelom u Marxovu pripadanju prošlostoljetnom razdoblju koje ne poznaje suvremene dobro etablirane i političkim partijama ovladane masovne demokracije. Drugi je razlog što su Marxovi politički spisi, nasuprot njegovoj rigoroznoj sistematici u kritici političke ekonomije, razbacani, ogoljeni i ponekad zbiljski ili naizgledno proturječni. No, ključni razlog neizgrađenosti marksistički utemeljene političke teorije — što je ujedno i Piersonova radna hipoteza, odnosno *spiritus movens* čitavog istraživanja — autor nalazi u tvrdnji da »nedostaci i pogreške u samoj osnovi Marxova razumijevanja političkog čine od njega proturječni i nezadovoljavajući izvor za sistematsko socijalističko političko djelovanje.« (p. 17). Kriza marksizma, nadomeće autor, utemeljena je prije u dubokim i dugovječnim manjkavostima marksističke analize, negoli u skorašnjim promjenama u strukturi kasnoga kapitalizma.

Prve predodžbe o pojmu države i demokracije Marx oblikuje u kritičkom dijalogu s Hegelovom filozofijom.¹ Moderno doba, politički ozbiljeno francuskom revolucijom, iznjedrilo je nove i proturječne oblike strukturiranja odnosa među ljudima. Organsko jedinstvo feudalnog života raspolučilo se u suprotstavljene sfere odnošenja. Novonastalu rascijepljenost zbilje Hegel osmišljava, putem lektire klasične engleske političke ekonomije, u kategorijama građanskog društva mišljenog kao sfera potreba u kojoj se odnosi strukturiraju na temelju posebnog interesa i političke države mišljene kao samosvijest čudorednog opstanka u kojoj su pak odnosi posredovani općenitim prav-

nim normama. Opreke modernog vremena Hegel nastoji pomiriti putem samorazvoja ideje države koja u dualizmu građanskog društva i političke države ostvaruje bitni identitet. Politička država, naime, kao način opstanka duha na supstancijalan način objedinjuje sukobe građanskog društva oslobadajući ih njihove posebnosti.

U kritici Hegelova pojma države Marx polazi od zbiljske odvojenosti građanskog društva i političke države. Shodno Hegelu, građansko društvo Marx poima kao neumnu sferu samoživih pojedinaca, dok je, suprotno tome, politička država pojmljena kao umna sfera rodu primjerenog djelovanja. Paradoks modernog življenja ogleda se u općenitosti političke sfere s jedne strane i općoj parcijalizaciji građanskog društva s druge. Ropstvo građanskog društva pojavljuje se kao nezavisnost pojedinca, a individualna »sloboda« kao otuđenje. Opći interes što ga iskazuje politička država nije autentični ljudski interes zajedništva, već samo naknadno uspostavljeni opći interes tržišno strukturiranoga građanskog društva. Rascijepjenost moderne epohe razlomljuje konačno i egzistenciju čovjeka.

Takva dijagnoza modernog vremena osnova je Marxova radikalnog zahtjeva za općeljudskom emancipacijom. Nasuprot ograničenosti političke emancipacije, općeljudska emancipacija podrazumijeva ponovno objedinjavanje političke države i građanskog društva odnosno pomirenje roda i individuuma. Piersonova pozornost usredotočena je na ondašnje Marxovo razumijevanje demokracije. Autor uvjerljivo opovrgava inače raširene teze, primjerice one R. N. Hunta i S. Avinerija, da su Marxove ondašnje prosudbe o pojmu demokracije na razini zahtjeva radikalnoga buržoaskog demokrate. Marx, naime, doista jest demokrat u pitanjima suvereniteta naroda i porijedka zakona, no pojam demokracije rabi u bitno drukčijem smislu negoli to pretpostavlja sistem buržoaske parlamentarne demokracije. Točnije, Marxovo razumijevanje demokracije upravo je mjesto suprotstavljanja buržoaskom parlamentarizmu i principu predstavnitva.

Istinska demokracija za mladog Marxa drugo je ime za općeljudsku emancipa-

²⁰ Kovač B., »Marxovo shvaćanje načina proizvodnje«, *Naše teme*, 3—4, 1988, str. 473.

¹ Usp. Ivan Prčić, *Država i društvo*, Mladost, Beograd, 1976.

ciju. Ona dakle podrazumijeva objedinjavanje političke sfere i građanskog društva na način da model odnošenja u političkoj državi postane važeći i za građansko društvo. Time Marx radikalno odbacuje pretpostavke buržoaske parlamentarne demokracije koja općenitost sfere politike gradi na posebnosti sfere društva. Na istovjetnoj osnovi Marx kritizira i princip političkog predstavništva Naime, podvojenost, birača i biranih samo je pojavni iskaz strukturne podvojenosti građanskog društva i političke države. Kritika postojeće buržoaske demokratske prakse svoj metodološki pozitivan iskaz nalazi u tek naznačenom, a ne i razradenom ideji objedinjavanja države i društva. Izvorišta Marxove ideje o objedinjavanju političke države i građanskog društva kao načinu ozbiljenja općeljudske emancipacije Pierson ostavlja po strani. Filozofski preduzmljivija analiza zacijelo bi morala rekonstruirati genezu Marxove ideje objedinjavanja države i društva. Riječ je prije svega o značajnom utjecaju Fichteova patosa priklanjaanja rodu i Hesseova motiva identiteta općeg i pojedinačnog.

Ograničenosti ondašnje Marxove metodološke pozicije također ostaju izvan vidokruga autorova interesa. Dolezi, naime, Marxove rane političke misli (djelom posredstvom Feuerbacha) predodređeni su antropološkim postupkom.² Polazeći od izdvojenog pojedinca Marx nužno nailazi na teškoće u osmišljavanju biti moderne države. Očituje se to, prije svega, u nerazumijevanju prave prirode privatnog vlasništva — uslijed nepoznavanja političke ekonomije privatno je vlasništvo shvaćeno tek kao pravo vlasništva, a ne kao društveni odnos.³ Nadalje, Marxu je zakrtiljena i prava narav sveze između države i društva, te utoliko političku državu shvaća kao rezultat umstvenog uvida.

Djelimice uspješan u kritici filozofije državnog prava, Marx se okreće novom polju sučeljavanja s Hegelovom filozofijom — građanskom društvu. Već i prvi kritički doticaji s nacionalnom, od-

nosno političkom ekonmijom ljeti 1844., omogućuju mu da spozna bit rada kao istovjetan temelj kako političke ekonomije tako i Hegelove filozofije.⁴ Osmišljavanjem predmetnosti i biti čovjeka Marx postiže znameniti obrat od Hegelova rada pojma k pojmu rada. Na taj način Marx doseže pretpostavke novoga teorijskog i metodološkog stajališta — materijalističkog shvaćanja povijesti.

Obrat u Marxovoj misaonoj putanji daleko je međutim od značenja epistemološkog reza između Marxa filozofa i Marxa znanstvenika kao to, primjerice, tumači Althusser.⁵ Prije je tu riječ o Marxovu duhovnom razvitku koji, razumljivo, nije pravočertan, ali koji *mutatis mutandis* postiže bitan teorijski kontinuitet. Piersonova razmišljanja također odbacuju nekoć pomodnu legendu o mladom i starom Marxu. Autor je kritičan i prema novijim pokušajima — primjerice Neila Hardinga — koji, efektno no ne i utemeljeno, pokušavaju polkazati da decentralistički model mladog Marxa, upućen na prevladavanje otudenja, biva od 1848. radikalno zamijenjen drugim izdanjem Saint-Simonove organske države rada.

Dospjevši do materijalističkog shvaćanja povijesti, Marx iznova utemeljuje poneke od nosivih kategorija kritičke analize — primjerice privatno vlasništvo. Što se zbiva s kategorijalnim statusom politike u obzoru novog historijsko-materijalističkog shvaćanja povijesti: Pierson je mišljenja da najutjecajnije pretpostavke Marxa historijskog materijalizma — privilegirani status ekonomije u smislu onoga što bitno određuje sve razine društvenog života, te zahtjev za konstitucijom socijalizma kao nauke — radaju u kasnijim Marxovim redovima bitno drukčiji pojam politike u odnosu na njegovu ranu političku misao.

Autor, dakako, odbacuje jednostrane interpretacije što nastoje Marxu prišiti svodenje politike na puki odraz danih ekonomskih prilika. Premda je, tvrdi Pierson, »vjerojatno pogrešno otpovijesti

Marxove središnje redove kao grubo determinističke ili pozitivističke, u njegovim kasnim redovima postoje značajni elementi obojg; ekonomski determinizam i znanstveni pozitivizam nedvojbeno pridonose ozbiljnim previdima u njegovoj političkoj analizi« (p. 17)

Deterministički i pozitivistički elementi Marxa historijskog materijalizma — nadomeće Pierson — nište teorijski »prostor« unutar kojeg se uopće može pitati o ključnim problemima socijalističkoga političkog djelovanja — kao što su primjerice status parlamentarnih institucija, odnos spram države i priroda reformizma. U materijalističkom shvaćanju povijesti, suprotno Marxovim ranim spisima, politika je pojmljena kao nedjelatna, nerefleksivna sfera danih ekonomskih odnosa. Posredstvom liberalnog koncepta država je neprimjerenost shvaćena tek kao »odbor« koji upravlja zajedničkim poslovima čitave buržoazije. Proizvodni odnosi postaju središnja kategorija proniknuća u sve razine društva. Društvene borbe manje ili više zakonito proizlaze iz dane materijalne, proizvodne baze. Tumačeći na taj način materijalističko shvaćanje povijesti, Pierson oblikuje četiri temeljna prigovora Marxovim i marksističkim analizama.

Prigovor historizma, sazdan pod očitim Popperovim utjecajem, u osnovi se svodi na kritiku teleologizma, odnosno kritiku Marxa povjerenja u svrhovitost povijesnog razvitka. Pierson je mišljenja da Marx i čitava marksistička tradicija nameću povijesti tobožnje imanentne svrhe, gajeći pritom evolucionistički optimizam u pogledu nadolazećeg socijalizma. Razmatrajući Piersonov prigovor nužno je upozoriti ne metodološke pretpostavke kako tog tako i sljedećih prigovora. Riječ je o pretpostavci neupitnog jedinstva Marxaova djela i razmjerno šarolike marksističke tradicije. Baratajući tako sveobuhvatnim pojmom marksizma, odnosno »klasičnog marksizma«, Piersonovi prigovori nesumnjivo zahvaćaju pojedina razdoblja, odnosno misloce i djelatnike marksističke provenijencije. Primjerice, kada je riječ o historizmu u pomenutom znače-

nju, tada to zasigurno pogada razdoblje II internacionale, a posebice Karla Kautskog. Ukoliko se međutim, kao što to Pierson čini, primjedba o historizmu proteže i na djelo K. Marxa, onda je barem dijelom posrijedi i neuvažavanje Marxaova pojma znanosti. Naime, od Hegela preuzet i na drukčijim pretpostavkama razvijen pojam znanosti⁷ podrazumijeva dijalektičku metodu penjanja od apstraktnog ka konkretnom. U metodološkom radu mišljenja konkretno se nadaje kao sjedinjenje mnogih određenja, odnosno kao rezultat, a ne kao ono što uistinu jest — polazna točka. Time se za zdravorazumsko i pozitivističko mišljenje stvara privid teleologičnosti, odnosno u Piersonovim terminima historizma. Postoje nadalje najmanje dva Marxaova stava koja relativiraju prigovor historizma. Riječ je o naglašavanju razlike između načina istraživanja i načina izlaganja, te o upozorenju da dijalektika mora znati svoje granice odnosno da mora biti nadopunjena historijskim promatranjem. Racionalna jezgla Piersonove kritike svakako je ukazivanje na slabe strane povijesnog utemeljenja političke teorije.

Drugi prigovor nastoji prokazati Marxovo i marksističko navodno bezostatno izvođenje politike iz ekonomske strukture društva, čime se ništi samosvojnost i samodjelatnost politike. Mehanička determiniranost politike proizvodnom osnovom ponajbolje se očituje — argumentira Pierson — u marksističkom izvođenju države iz »nepomišljivih klasnih suprotnosti«, odnosno iz »forme kapitala«. Tako derivirano područje političkog nadaje se kao sfera isključivo klasne politike, dok ostali oblici borbe proizašli iz razlike u spolu, rasi, odnosu prema okolini u osnovi bivaju svedeni na forme političke artikulacije društvenih klasa. Najpogubniji rezultat Marxa i marksističkog ekonomskog determinizma Pierson nalazi u ništenju osebajuna prostora oblikovanja autentične i diskurzivne političke volje. No, da li Marx nakon 1845 politiku doista shvaća tek kao bezivotno naličje proizvodne osnove?⁸

Na kategorijalnoj razini materijalističkog shvaćanja povijesti kao svojevrsne

² Usp. Thomas Meyer, »Predodžba 'klasika' o državi«, *Znanstveni list*, 4, 1979.

³ Usp. Eric Well, *Hegel i država*, V. Masleša, Sarajevo, 1968.

⁴ Usp. I. Prpić, op. cit.

⁵ Usp. studije Hotimira Burgera, *Znanost povijesti*, CKD, Zagreb, 1978 i *Filozofija i kritika političke ekonomije*, August Cesarec, Zagreb, 1979.

⁶ Usp. Luji Altiser, *Za Marxa*, Nolit, Beograd, 1971.

⁷ Usp. H. Burger, op. cit., 1978 osobito str. 121 i dalje.

⁸ Usp. polemiku Ralpa Milbanda s prigovorom o neekonomskom determinizmu Marxa u misli u knjizi *Marxism and Politics*, Oxford University Press, Oxford, 1978.

filozofije povijesti Marx doista, u pojedinih formulacijama, ne pokazuje odviše razumijevanja za osobitost onog što će sa francuskom revolucijom biti ozbiljeno kao sfera politike. No Marxove analize konkretnih društava, odnosno povijesnih razdoblja odmiču od stroge uporabe takva modela. U spisima kao što su primjerice »Klasne borbe u Francuskoj« i »18. Brumaire Louisa Bonaparte«, politička je konstelacija, odnosno dižava, pojmljena kao prvorazredna potencija društvenih promjena. Nesuglasje između kategorijalnih postavki i konkretnih analiza ponajprije proističe iz razina promišljanja, odnosno tomu primjerenog nivoa apstrakcija. Teorijski nužni različiti razina promišljanja (što tvori naizgledno proturječje unutar Marxova djela) Pierson naznačava, ali argumentacijski ne uzima u obzir u slijedu izvodenja. Utoliko je, uz manje ili više jednodimenzionalno poravnavanje Marxova djela, relativno lako izlučiti višestruka proturječja. Međuprostor između kategorijalnih postavki historijskog materijalizma i konkretnih analiza društvenih zbivanja doista ostavlja otvoreno pitanje posredovanja. To, međutim, umjesto insistiranja na proturječjima izlučenim na osnovu olakog poravnavanja razina promišljanja, zahtijeva metodički rad mišljenja koji bi doista pokazao kompatibilnost, odnosno inkompatibilnost Marxova rasuđivanja na različitim razinama apstrakcije.

Izvedbeno naličje pomenutog sklopa problema čini pitanje političkih ustanova novog društva. Marxovu mladalačkom pojmu općeljudske emancipacije, odnosno »istinske demokracije«, nedostaju institucionalna posredovanja. Djelomično pokriće koje svremene tzv postmarksističke političke teorije drže nelegitimnim Marx nalazi u povijesnom utemeljenju vlastite političke teorije i kritičkom načelu prema kojem konstruiranje budućnosti predstavlja zavodljivu koleteriju s utopizmom.

Prigovor o previdanju djelatnih potencija politike uputno je odmjeriti i na

razini Marxove revolucionarne ambicije. Spočitavati, naime, Marxu nerazumijevanje za proces diskurzivnog formiranja volje, odnosno politike u antičkom značenju riječi, moguće je tek pod pretpostavkom kategorijalnog pomaka kojim se dijagnoza ljudske pretpovijesti stavlja na mjesto revolucionarnog programa. Društim riječima, sferu politike u posljednjoj ekonomijskoj formulaciji društva Marx doista ne poima kao proces diskurzivnog formiranja volje već kao idealnu nadopunu klasno razbijenog života. Tek s onu stranu klasa, odnosno ekonomijskih formacija društva, nastupa politika ne više kao zasebna sfera apstraktnih građana, već kao proces diskurzivnog formiranja volje slobodno udruženih ljudi.

Treći prigovor — holistički obrazac socijalne analize — znači kritiku Marxove i marksističke upućenosti na razine općeg, svjetskopovijesnog, uz istovremeno zanemarivanje razina posebnog.⁹ Dijelom točan prigovor ne dovodi u pitanje Marxovo materijalističko shvaćanje povijesti utoliko što upućenost na razine općeg proističe kako iz Hegelove apsolutne znanosti (koju Marx na drukčijim pretpostavkama baštini) a u kojoj je općost suptipadna umu, tako i iz strukture cjelokupne novovjekve znanosti.

Posljednji Piersonov prigovor Marxovu razumijevanju politike jest esencijalizam. Riječ je o kritici Marxova i marksističkog, a napose Lenjinova svođenja socijalnih fenomena na njihovu klasnu bit, čime — po Piersonovu sudu — isčezava punina njihova značenja za društveni život. Nesumnjivo je da spoznavanje socijalnih fenomena jest i svojevrsna redukcija, zavisno od metodičkih i teorijskih pretpostavki spoznavanja. Tako i Marxova revolucionarna ambicija pretpostavlja spoznavanje i kritiku temeljnih oblika klasno strukturiranih odnosa života. Druge dimenzije suodnošenja nužno ostaju u drugom planu stoga što, shodno polaznim teorijskim i metodičkim premisama, nisu odlučujuće za produkciju i reprodukciju povijesnog oblika života.

Prigovore Marxovu razumijevanju politike Pierson nastoji obrazložiti i putem rekonstrukcije Marxova shvaćanja demokracije. Marx, naime, demokraciju sagledava ponajprije kao formu kapitala prokazujući njenu ideološki ulogu prikriivanja zbiljskih društvenih nejednakosti. No prezentativna demokracija — upozorava Pierson — nije naprosto svediva na buržoasku politiku i predstavljala, štoviše, civilizacijsku vrijednost po sebi. Demokratske institucije nisu tek optimalne ljuštore za proizvodnju viška vrijednosti, već i sredstva borbe protiv postojećega građanskog političkog autoriteta.

Novine u Marxovu pojmovnom sustavu nastale oblikovanjem historijskog materijalizma očuvavaju, međutim, iako na drukčijim pretpostavkama, mladalačku kritiku reprezentativne demokracije i ideju istinske demokracije provedive ob jedinjavanjem političke države i građanskog društva. Piersonova kritika Marxovih ideja nastoji pokazati neozbiljivost pretpostavki istinske demokracije i kraja politike. To stoga što društveni konflikti ne proističu samo iz društvenog odnosa prvatnog vlasništva, odnosno klasnog društva. Drugim riječima, čak i pod pretpostavkom nadilaženja privatnog vlasništva i klasnog društva preostaju osobiti društveni konflikti čije razrješenje zahtijeva odgovarajuće političke institucije. Problem je to veći u uvjetima ovisnosti klasnog društva i države odnosno u uvjetima prijelaznog razdoblja. Marxovo potcjenjivanje problema institucionalnog oblikovanja političkog autoriteta, odnosno države i demokratske prakse — bilo zbog, ističe Pierson, nehegelijanstva njegovih ranih radova ili pak zanemarivanja političkog u koncepciji historijskog materijalizma u njegovim kasnijim radovima — otežava oblikovanje koherentne socijalističke političke strategije. Bjelodano će to pokazati kontroverzno marksizma II internacionale, ne slučajno raspirene na problematičnom odnosu socijalizma i demokracije. Sučeljavanje s potrebom empirijskog posredovanja načelnih teorijskih pozicija rada mnogobrojne pa i suprotstavljene, po samorazumijevanju marksistički sazdate, političke strategije.

Briljantnim analizama Pierson razotkriva teorijske, ideološke i političke putanje pojma demokracije, a shodno tome i socijalističke strategije u djelima

Bernsteina, Kautskog i R. Luxemburg. Središnje pitanje, proizašlo iz različitih teorijskih premisa i postavljeno na različite načine, jest vrednovanje parlamentarne demokracije. — Da li je parlamentarna demokracija tek buržoaska forma vladavine koja je iscrpla svoju historijsku misiju ili je pak parlamentarna demokracija ne samo sredstvo za ozbiljenje socijalizma, već i korak socijalističkog ozbiljenja? Unutar tako suprotstavljenih shvaćanja parlamentarne demokracije oblikuje se široka i šarolika amplituda teorijski, ideološki i politički različito motiviranih socijalističkih djelatnika. Rasprava kulminira znamenitim polemikama Kautskog i Lenjina. Oštroumnim analizama Pierson razgrće taloge polemičnosti ukazujući na društveno historijska i teorijska izvorišta sukobljenih političkih pozicija. Razmjerno golem trud kritičkog seciranja kontroverzi marksizma II internacionale u Piersona je pobuden nastojanjem da u postmarksoskim traganjima za djelatnim socijalističkim političkim strategijama demonstrira poteškoće Marxova razumijevanja politike. Drugim riječima, kritičke analize sporenja u II internacionali autor hoće predstaviti kao, poviješću posredovani, dokazni materijal inherentnih teškoća u Marxovu vrednovanju politike, odnosno demokracije. Kautskijev i Lenjinov marksizam usprkos bitnim razlikama imaju zajednički pojmovni obzor historijskog materijalizma i utoliko — smatra Pierson — pogrešno procjenjuju parlamentarnu demokraciju i njeno mjesto u socijalističkoj političkoj strategiji.

Prethodno naznačene poteškoće Marxova razumijevanja politike — historizam, derivacionizam, odnosno ekonomski determinizam, holizam i esencijalizam — Pierson nalazi *mutatis mutandis* i u Kautskijevu i Lenjinovu djelu. U prvom su planu kritike Kautskijeva teologizma, odnosno povjerenja u neumitne historijske zakonitosti koje čine da demokratska većina bude nužno socijalistički orijentirana, odnosno Lenjinovo esencijalističko svođenje parlamentarne demokracije na formu buržoaske vladavine. U obje inačice marksizma Pierson kritički razaznaje klasnu predodređenost demokratskih institucija pa time i potcjenjivanje samosvojnosti političkog. Korijenje ovog potonjeg — naime ništenja samosvojnosti političkog — Pierson nalazi u Marxovu, a shodno tome i Kautskijevu i Lenjinovu

⁹ Istovjetan prigovor Marxu upućuje i Agnes Heller u spisu »Marx i modernost«, spočitavajući mu jednostrano potcjenjivanje svakog partikulariteta i zagovaranje apsolutne univerzalizacije. Autorica nadalje zamjera Marxu zanemarivanje neekonomskih čimilaca u konstytuciji i reprodukciji povijesnih oblika društvenosti kao i jednostrano sagledavanje isključivo emancipacijskih potencija znanosti, dok ideološke i represivne dimenzije znanosti ostaju posve po strani Usp. »Marx i modernost« u: *Marx nakon sto godina* (Zbornik), Globus, Zagreb, 1984.

utemeljenju političke akcije u objektivno danim, ponajčešće proizvodno generiranim, političkim interesima. Na taj način, prosuđuje Pierson, politika kao proces diskurzivnog formiranja volje nepovratno biva ukalupljena historijsko materijalističkim determinizmom. Tu se krije i odgonetka — drži Pierson — Marxova i Lenjinova navješćenja kraja politike, odnosno Kautskijeva razumijevanja politike tek kao oblika kroz koji se iskazuje socijalistički sadržaj.

Piersonovim stavovima, pored ranije spomenutih kritičkih objecka, moguće je načelno prigovoriti bar dvije stvari. Prvo, poteškoćama marksizma II internacionale autor prije projicira na Marxovo djelo negoli što uspijeva inherentne teškoće Marxova pojmovnog aparata demonstrirati na marksizmu II internacionale. Drugo i važnije, Piersonov pojam politike otereen je interesnog posredovanja i utoliko pojmljen tek kao proces diskurzivnog formiranja volje. Takvo razumijevanje politike, metodički motreno, tek je drugo ime za teoriju. Ono može biti primjereno antičkom idealu, odnosno uredenju zajedničkih pitanja u pravoj ljudskoj povijesti s onu stranu klasnog društva. Konstitucija novovjekih društava, međutim, teorijski i praktički osvješćuje interesno posredovanje zabrana politike.

* *

Drugi dio knjige nakon kontroverzi II internacionale propituje suvremene političke strategije Talijanske komunističke partije te strategiju lijevog krila Švedske socijaldemokratske partije. Piersonovo htijenje ostaje istovjetno: valja pokazati da je Marxov, odnosno marksistički teorijski okvir, ma kako reinterpretacijski prilagođen suvremenim i regionalnim osobitostima, nužno nedostatan za oblikovanje djelatne socijalističke političke strategije.

Idejni profil KPI rekonstruiran je putem triju historijskih momenata: Gramscijevih teorijskih novina, Togliattijeve političke strategije »trećeg puta« i evrokomunističke političke platforme. Evrokomunistička KPI dosljedno razbija mitove maksimalizma i ekonomskog katastrofizma. Autoru je, međutim, prije svega stalo do ukazivanja na nedorečenosti i poteškoće evrokomunističke platforme

strukturnih reformi, odnosno najnovije i iz toga proizašle strategije demokratske alternative. Klasični prigovori — Pierson ih naziva lenjinističkim — strategiji evrokomunizma, odnosno demokratskoj alternativni, svode se na slijedeće: prvo, strategija klasnog kompromisa mora znati svoje granice; drugo, evrokomunistička strategija dvaju stupnjeva — progresivne demokracije i socijalističke demokracije — može djelimično postinuti represivne funkcije države, ali sačuvanim ostaju kontrolno administrativne funkcije države. Drugim riječima, demokratizacijom države, ma koliko ona značajna i potrebna bila, nije moguće prevladati državno upravljanje društvom. Treći i najvažniji prigovor jest jednostrano shvaćanje demokracije budući se ona razumije samo unutar institucija reprezentativne parlamentarne demokracije. Na taj način u strategiji demokratske alternative iščezava i metodička razlika između onih demokratskih izborenja koja su rezultat proleterske borbe i onih koja čine političke forme kapitala.

Lijevo krilo Švedske socijaldemokratske partije nastoji osmisliti djelatnu socijalističku strategiju polazeći od proturječja države blagostanja. Kokektivajući s Marxovim naznakama švedski socijaldemokrati tvore političku strategiju koju Pierson oštroumno određuje kao revoluciju s kapitalom. Srž strategije čine Meidnerovi razmjerno naivni prijedlozi o postupnom otkupljivanju kapitala putem fondova najamnih radnika, čime bi se kapitalizam iznutra preobrazio. Programski optimizam lijevog krila švedske socijaldemokracije da se sažeti u formulu: od univerzalnog prava glasa — političke demokracije; putem države blagostanja — socijalne demokracije; k fondovima najamnih radnika koji postupno otkupljuju kapital — ekonomska demokracija, odnosno socijalizam.

Relativno je jednostavno interpretacijski pokazati utopističke stranpućice lijevog krila švedske socijaldemokracije. Piersonova je nakana da, nezavisno od toga koliko strategija švedske socijaldemokracije doista proističe iz Marxova teorijskog obzora, upravo na njihovom primjeru pokaže nedostatnost Marxove i marksističke teorijske paradigme za oblikovanje suvremene socijalističke političke strategije. Unatoč takvim žestokim kritikama Pierson je, međutim, odviše dobar teoretičar da bi jednostrano po-

segnuo za nedijalektičkom negacijom Marxove i klasične marksističke teorijske paradigme. Umjesto toga, ispunjavanju analitičkih strategijskih snaga marksističke političke tradicije autor suprotstavlja zahtjev za supstancijalnom rekonstrukcijom demokratske socijalističke teorije.

* *

Posljednja trećina knjige, ne bez razloga upitno naslovljena »Odstupanja?«, sustavno razmatra teorijske inicijative za oblikovanje suvremene socijalističke političke strategije. Odvajkada su političke teorije socijalizma nesrazmjerno bile uvjerljive u kritici postojećih kapitalističkih sistema negoli u osmišljavanju pozitivnih, programskih sadržaja. Pitanje provedenja vlasti bilo je i ostalo, kako to dosjetljivo pripominje R. Miliband, Ali-lova peta marksizma.

Rastakanje uvriježenih no nedjelatnih kanona socijalističke političke teorije započinje redefinicijom stožernih kontekstualnih točaka: države, građanskog, odnosno civilnog društva, demokracije, Neomarksističke političke teorije, kako Pierson naziva suvremena propitivanja na Marxovu tragu, umnogome su oslonjene na djelo A. Gramscija. Tako, primjerice, P. Piccone s mnogo razloga osamdesete godine naziva dekadom gramscijanizma. Kao malo koji mislilac i djelatnik radničkoga pokreta, A. Gramsci uspijeva izljuštiti mogućnosti razvijenoga zapadnog kapitalizma oblikujući osobitu i u mnogo čemu novu gramatiku socijalističke političke strategije. Njegovo razumijevanje posebnosti državnih formi, historijskoga bloka, odnosno revolucionarnih saveza, važnosti hegemonije, neklasnih društvenih saveza i nedržavnih institucija, te naročito osobite prirode sveze između države i društva u razvijenom kapitalizmu, polazište je u suvremenim tražanjima za primjerenom socijalističkom strategijom¹⁰ Oslonjene na Gramscijevu teorijsku baštinu suvremene diskusije o državi ponajčešće kritički zasijecaju u Lenjinovo redukcionističko shvaćanje dr-

žave kao nasilnog instrumenta klasne vladavine. Kritizirajući Lenjinovo potcjenjivanje različitih formi države te svodenje države na »aparata nasilja«, odnosno »poslovodni odbor« vladajuće klase, posredno se zaključuje i na Marxovo razumijevanje države. Neuspjela, točnije neizmješena izvedba države iz temeljnog odnosa proizvodnje ostavlja prazninu u Marxovu pojmovnom sustavu. Ta se praznina tek naknadno pokušava popuniti Marxovim, vremenom striktno omeđenim, političkim spisima, Engelsovom pozitivističkom sociologijom vlasti, odnosno Lenjinovim pojednostavljenim interpretacijama.

Široki spektar suvremenih diskusija o državi Pierson suvereno razlaže usredotočivši pozornost na teorijske inicijative u posljednje dvije dekade. Riječ je o kritičkim komentarima znamenite diskusije između R. Milibanda i N. Poulantzas; teorije izvođenja države (W. Müller, C. Neuss, E. Altwater); razumijevanja države u djelima J. Hirscha, A. Giddensa, Heide Gerstenberger, J. Urrija, B. Frankela, A. Gortza, Jeane Cohen, B. Hindsa i drugih. Dvama mislocima — N. Poulantzasu i C. Offeu — pridana je osobita pozornost.

Teorijski užljebljen u klasičnu marksističku paradigmu o centralnosti klasne borbe, kasni se Poulantzas međutim, žestoko odupire mitu o državi kao isključivom i neproturječnom instrumentu vladajuće klase. Država kao relativno autonomna sfera, premda dugoročno djeluje u interesu buržoazije, neposredno je poprište klasne borbe¹¹

Offeova razmišljanja o državi blagostanja, odnosno — kako to Offe efektno formulira — »križi kriznog upravljanja«, također ishode iz Marxova teorijskog obzora o samorazarajućoj logici privatno reguliranih kapitalističkih društava.¹² Granice države blagostanja, odnosno socijalne države kao pokušaja otklanjanja disfunkcionalnih efekata kapitalističkog načina proizvodnje, proističu odatle što blagotvorni učinci funkcioniranja socijalne države proširuju područja nerobne reprodukcije i time izravno potkopavaju proizvodnju viška vrijednosti po kojoj i od koje socijalna država egzistira. Dru-

¹⁰ Mjerodavno vrednovanje Gramscijeva djela pruža studija Umberta Cerronija *Politička teorija i socijalizam*, Školska knjiga, Zagreb, 1976.

¹¹ Usp. Nicos Poulantzas, *Država, vlast, socijalizam*, Globus, Zagreb, 1991.

¹² Usp. Claus Offe, »Beleške o budućnosti evropskog socijalizma i države«, *Marksizam u svijetu*, 11, 1993, i »Neka proturječja suvremene države blagostanja«, *Kulturni radnik*, 3, 1996.

gim riječima, paradoks je socijalne države u tome što je za kapitalistički način proizvodnje neposredno potrebna, a dugoročno razarajuća. Proturječja socijalne države moguće je razriješiti — izvodi Ofefe scenarije političkih strategija — reprivatizacijom, korporativističkim aranžmanima ili pak prijelazom k demokratskim i socijalističkim društvima blagostanja. Ovo potonje, naime oblikovanje demokratske socijalističke političke strategije, u žarištu je Piersonovih razmišljanja. Teorijski utemeljiti demokratsku i suvremenosti primjerenu socijalističku političku strategiju znači ponajprije odrediti se spram nosivih kategorija političkog života: države, civilnog društva i demokracije. Prije negoli razmotrimo Piersonova razumijevanja spomenutih stozera svake političke teorije, pozornost valja posvetiti upitno naslovljenom poglavlju »Socijalistička prava i socijalistička vladavina zakona?«.

Razmatranja o pravu metodički ishode, poput čitave Piersonove studije, iz nedostajuće karike posredovanja između Marxova historijskomaterijalističkog utemeljenja socijalnog razvitka i pozitivnih, štoviše institucionalnih rješenja političke teorije i prakse. Drugim riječima, autor nastoji propitati relativno neistraženi raspon između Marxove kritike prava i kasnijih pokušaja ljevice da teorijski i praktički vrednuje pravo i vladavinu zakona u prijelaznim, odnosno novim oblicima društvenosti, odnosno zajedničkosti.

Marxovo žestoko kritiziranje prava kao, primjerice, »moderne mitologije«, odnosno »do zakona uzdignute klasne volje«, često biva navodeno kao dokaz nipodaštavanja pravnih formi suodnošenja, čak štoviše, kao dokaz totalitarnih značenja historijskog materijalizma. Brojne ne-

sporazume (pored vankontekstualnog izvlačenja Marxovih polemičkih prosudbi) izaziva i neuvažavanje Marxova metodičkog stajališta. Riječ je, pojednostavljeno govoreći, o tome da kritiku prava kao i drugih oblika građanskog života Marx poduzima s pozicije postklasne, odnosno prave ljudske povijesti. Marxov spoznajni interes nije stoga upućen k postojećim slobodarskim nabojima prava (koje dakako pretpostavlja i samo uzgred pripominje) već ka kritici ideološke funkcije prava, budući da ona društvenom odnosu eksploatacije pridaje privid legitimacije.¹³ Marxovo prokazivanje proturječja između formalne općosti prava i zbiljskog izražavanja posebnog, tj. klasnog interesa, poduzeto je, dakle, s metodičke pozicije objektivne povijesne mogućnosti, štoviše utemeljenosti općeljudske emancipacije odnosno — u kasnijim terminima — slobodne asocijacije ljudi.¹⁴ Takva u povijesnim zakonitostima utemeljena Marxova metodička pozicija zasigurno je podložna propitivanju i kritici. No ukoliko je prihvatimo, tada naravno moramo slijediti i njene razine argumentacije. Ističemo to stoga što se i Piersonu mjestimice događa da Marxove krnje i negativno formulirane naznake o postklasnim oblicima zajedničkosti (koji dakako prekorajuju pravne forme društvene regulacije) metodički nekonzekventno uvodi u diskusiju o prijelaznim oblicima društvenosti. Suprotno takvim metodičkim pomacima — kad je riječ o dosezima pravne forme suobraćanja — Marx nedvosmisleno (dijelom i stoga što je polemički prinuđen) pokazuje da »uski buržoaski pravni horizont« ostaje *mutatis mutandis* povijesno djelatnim ne samo u prijelaznom »razdoblju revolucionarnog

preobražaja« nego i u tzv. »prvoj fazi komunističkog društva«.¹⁵

Razmatranja o marksističkoj kritici prava neizbježno dotiču, već klasično, djelo J. B. Pašukanisa.¹⁶ Poněkad uvažavano kao posljednja riječ marksističke kritike prava, Pašukanisovo djelo odbacuje svodenje prava na puku ideološku manifestaciju. Umjesto jednostrane zaočupljenosti sadržajem buržoaskog prava, Pašukanis postavlja u središte svojih istraživanja materijalnu formu prava. Slijedeći Marxovu metodu, proniče u bitan logički, povijesni i strukturalni paralelizam robne forme i pravnih institucija. Izvorište pravne, odnosno zakonske forme, Pašukanis nalazi u sukobu privatnih interesa u formalno jednakoj robnoj razmjeni. Društvenost građanskog univerzuma iskazuje se time putem zakona vrijednosti, odnosno pravne forme kao njezova naličja.

Povijesno prevladavanje robne proizvodne, odnosno građanskog horizonta, omogućuje — izvodi Pašukanis — odumiranje pravne forme suodnošenja. Namjesto prava kao postavrene forme suodnošenja nastupaju tehnička i neutralna pravila koja posreduju sistem prozirnih veza zajednice temeljenih na jednostavnim i razgovjetnim pojmovima nedostatka i prednosti Pašukanisov radikalno zaključak o postupnom odumiranju prava u socijalizmu (shodno njegovoj prijelaznoj biti) zanemaruje problem zakonitosti.¹⁷ Pretjerano povjerenje u revolucionarnu političku gipkost nasuprot okoštalošćima pravnog sustava dovodi Pašukanisa do

potcjenjivanja opasnosti civilizacijskih involucija Tome će pogodovati, pored revolucionarnog optimizma i stanovite doze naivnosti, i samo domišljanje biti prava iz primarno ekonomskog rakursa.¹⁸ Pojam prava Pašukanis, naime, izvodi iz privatnog, točnije razmjenskog prava, posve ostavljajući po strani tzv. javno pravo.¹⁹ Vjerodostojnim nam se čini pretpostaviti da je tome tako stoga što je Pašukanisa zavodilo ekonomsko posredovanje moći u građanskom svijetu te tome shodne liberalističke konstrukcije koje zajednicu izvode iz zbira individualnih posjednika. Rezultat toga jest da tzv. javno pravo, točnije odnos vladavine i potčinjenosti kao pravni odnos, ostaje izvan diskusije. Upitnom, nadalje, ostaje i utemeljenost tzv. tehničkih i neutralnih pravila života u postgrađanskim oblicima zajednice.

Prikaz suvremene lijeve diskusije o marksističkoj kritici prava Pierson oblikuje u širokom rasponu od raskida s tzv. marksističkom ortodoksijom i bezrezervnim podržavanjem prava i vladavine zakona kao dobra po sebi (E. P. Thompson) putem pokušaja (T. Campbell) da se teorijski utemelji koncept socijalističkih prava, pa do dijalektičkog razumijevanja povijesno ambivalentne naravi prava (H. Collins, S. Picciotto, P. Hirst, B. Fine i dr.). Posve razumljiv vidokrug praktičkih efekata prava i žalosnih povijesnih iskustava s tim u vezi navode Thompsona na veličanje zakonske forme, jednostrano je promatrajući isključivo u ulozi ograničavanja moći.²⁰ Teorijski su utemeljenija dijalektička ra-

¹³ Usp. K. Marx — F. Engels, *Izabrana djela*, Kultura, Zagreb, 1950. str. 15.

¹⁴ Usp. J. B. Pašukanis, »Opća teorija prava i marksizam u: *Sovjetske teorije prava* (Zbornik), Globus, Zagreb, 1984.

¹⁵ O odnosu revolucionarnog finalizma i revolucionarne zakonitosti u sovjetskim pravnim teorijama instruktivan prikaz pruža studija Umberta Cerronija »Sovjetske pravne teorije«, *Argumenti*, 2, 1970.

Usp. također Ljubomir Tadić, »Sovjetska teorija prava u periodu od oktobarske revolucije do 1920. godine«, *Pregled*, 11/12, 1957. i Oskar Negt »Deset teza za marksističku teoriju prava«, *Argumenti*, 2, 1978.

¹⁶ Usp. Nicos Poulantzas, »Povodom marksističke teorije prava«, *Argumenti*, 2, 1978.

¹⁷ Već 1924. takav prigovor Pašukanisu upućuje Razumovski u spisu »Problemi marksističke teorije prava«. Usp. *Sovjetske teorije prava* (Zbornik), op. cit.

Usp. i uvodnu studiju Ljubomira Tadića »Teorija J. B. Pašukanisa i neki problemi marksističke teorije prava« u našem prvom izdanju Pašukanisova djela *Opća teorija prava i marksizam*, V. Masleša, Sarajevo, 1959.

¹⁸ Ne samo što zakonsku formu nije moguće svesti na funkciju ograničavanja moći budući je i sama izraz moći, nego, kako to pokazuju Picciotove analize koje Pierson navodi »vladavina zakona«, za koju se dugo smatralo da je nužan institucionalni okvir unutar ko-

¹³ Model Marxove emancipacijske kritike prava Wolf Paul razlaže u tri susljedne metodičke radnje: 1. imanentnom kritikom propituje se odnos ostajalnih principa i zbiljskog života; 2. kritičkim istraživanjem društvenog konteksta prava pokazuje se da raskorak između ostajalnih normi i zbiljskog života nije slučajna već zakonit izraz društvenih odnosa; 3. naznačuje se normativni horizont za smisao t. j. metodički pozitivno određene prava. Ovo potonje Marx provodi slijedeći Kantov i Fichteov postulat samoodlučivanja te Feuerbachov, Fichteov i Hegelov postulat samostvaranja. Usp. Wolf Paul, »Suvremeni pojam marksističke teorije prava«, *Argumenti*, 2, 1970.

Usp. također Cerronijeve analize o klasnosti prava i mogućnostima materijalističke kritike prava koje uvjerljivo odbacuju svodenje prava na volju vladajuće klase i ukazuju na potrebu proučavanja inherentnosti apstraktnoga formalnog prava modernom načinu proizvodnje i reprodukcije života. Usp. Umberto Cerroni, *Uvod u društvenu znanost*, Školska knjiga, Zagreb, 1983. osobito str. 112. i dalje.

¹⁴ Usp. Ljubomir Tadić, *Filozofija prava*, Naprijed, Zagreb, 1983.

zumijevanja prava i vladavine zakona. Ona, naime, razaznaju emancipacijske, ali i onemogućavajuće, tzv. klasno parti-kularne potencije prava.

Osobita pozornost pridata je pokušaju T. Campbella da teorijski utemelji koncept »socijalističkih prava«. Premda je pojam socijalističkih prava dosljedno Marxovoj poziciji posvema dvojbena,²¹ razmatranje prava u socijalizmu prvotazredna je teorijska zadaća. Campbellov pokušaj utemeljenja socijalističkih prava nastoji se razgraničiti od četiri zavodljive stranputice. Riječ je, prvo, o prizivu moralnih vrijednosti u razmatranju prava; drugo, povezanosti prava s zakonom; treće, povjerenju u prisilu i četvrto, neodvojivosti prava od suparničkog individualizma. Najinteresantniji i najproblematičniji je upravo četvrti aspekt Campbellova nacrt — utemeljiti koncept socijalističkih prava oslobodivši ga konteksta tržišnog strukturiranog društva posjedničkih individuuma. Potraga za nedostajućim supstratom socijalističkih prava iscrpljuje se u naznačavanju individualizma koji ne bi bio prožet samoživšću, takmičenjem i duhom poduzetništva. Neuvjerljiva ontološka potpora takvom novom tipu individualizma data je u redefiniciji pojma interesa koji je pak utemeljen u rastezljivom pojmu ljudskih potreba. I sam kritičan spram Campbellova nastojanja, Pierson ističe principijelnu važnost diskusije o pravima u socijalizmu. Sugestirajući da je ta problematika nužno potcijenjena budući da izrasta u vidokrugu Marxova nedostajna razumijevanja politike, Pierson tek sustez-

ljivo upozorava na prijeku potrebu pomirenja liberalističkih vrijednosti i marksističke ambicije.

U čitavom prvom i drugom dijelu knjige autor je nastojao pokazati da poteškoće marksistički utemeljene političke teorije proističu iz temeljne nemogućnosti »klasičnog marksizma« da teorijski oblikuje obavezujući pojam politike. Zaldjučna razmatranja pak, posredstvom tzv. postmarksističke političke teorije,²² pokušavaju redefiniirati pojmove države, civilnog društva i demokracije. Time se — drži Pierson — tek stvaraju pretpostavke demokratske socijalističke političke strategije. Oslanjajući se na djela A. Gramscija, N. Poulantzasa, C. Offea, A. Giddensa, D. Helda, J. Keana, B. Frankela, A. Gortza, Jeane Cohen, B. Hindessa, J. Urrya i drugih, autor izlučuje nove ili — kako sam naslovljava — odstupanja od tzv. marksističke ortodoksije. Kada je o državi riječ, tzv. postmarksistička misao, unatoč izvjesnim razlikama, slaže se u sljedećem: »1. Država ne funkcionira (bilo instrumentalno ili relativno autonomno) isključivo u interesu jedne klase; 2. Država nije centralizirana i jedinstven politički djelatnik. Ona je 'arena borbe' uspostavljena i podijeljena putem posve oprečnih interesa; 3. Nije moguća opća analiza (kapitalističke) države koja bi bila zadovoljavajuća. Pravi predmet proučavanja su postojeće nacionalne države u njihovoj historijskoj i međunarodnoj osobitosti; 4. Država nije institucija koja bi mogla biti 'zaposjednuta', državna moć nije takva da bi mogla biti 'šćepana'. Transformacija države

je se prava potvrđuju, postaje sve problematičnija u uvjetima monopolnog kapitalizma dvadesetog stoljeća. Kapitalistička država prisiljena je, naime, parti-kularno intervenirati u interesu profitabilne kapitalističke akumulacije kršeći pri tom princip općosti odnosno srž ideologije »jednakih prava« i »vladavine zakona«. Uvjerljive analize F. Neumanna također pokazuju rastvaranje proizvodnog i socijalnog supstrata liberalističke konstrukcije društva. Koncentrirana društvena moć paradoksalno izokreće stvari čineći općost zakona sredstvom za promicanje parti-kularnih interesa. Usp. Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974. osobito str. 53 i dalje.

²¹ Pojam »socijalističkih prava« dvojbena je zbog barem dvojaka razloga. Prvi je taj što konzekventno Marxovoj poziciji, pa čak i eksplicitnim navodima u »Primjedbama uz program Njemačke radničke partije« (*Kritika Gothskog programa*) prijelazno razdoblje (koje će po sredstvom Lenjina a različito od Marxa biti nazvano socijalizmom) kao i prva faza komunalističkog društva ostaju u okviru uskog buržoaskoga pravnog horizonta. Drugi je razlog taj što je pojam socijalističkih prava opterećen voluntarističkim konstrukcijama Višinskog i Judina.

Usp. A. J. Višinski »O stanju na fronti pravne teorije«, u: *Sovjetske pravne teorije* (Zbornik), op. cit. Uplitnost pojma socijalističkih prava niukoliko, međutim, ne otklanja, kao što je već rečeno, diskusiju o pravima u socijalizmu.

²² Usp. *Teorija in praksa*, 12, 1987. (tematski broj)

može biti 'duboka' ali isto tako bit će postepena i barem djelimice unutarnja; 5. Državu nije moguće prevladati i ona neće odumrijeti, ona je esencijalna za svako razvijeno društvo. Premda nije nužno zlo, država, međutim, mora biti podvrgnuta striktnom ograničavanju i kontroli. To je moguće sažeto iskazati kao poziv za djelatnim ograničavanjem nužne državne moći.« (p. 150/151).²³

Drukčije vrednovanje države zahtijeva i drukčije razumijevanje demokracije, društva i odnosa između države i društva. Postmarksističke političke teorije mnogo su obazrivlje u prosudbi emancipacijskih dosega reprezentativne parlamentarne demokracije. Prije svega to znači da se na višestruka prava i slobode omogućene reprezentativnom parlamentarnom demokracijom gleda kao na zbiljska iako ograničena narodna postignuća.²⁴ Svaki pokušaj da se oblici reprezentativne demokracije nadomjesto isključivo neposrednom demokracijom neizbježno vode — smatra Pierson priklanjajući se tzv. postmarksizmu — u etatiističke stranputice.

Osobitu pozornost postmarksističke teorije pridaju ponovnom utemeljenju pojma društvo, odnosno konceptu tzv. socijalističkoga građanskog ili civilnog društva i njegovu odnosu spram države. Novovjekni pojam društva povijesno je omogućen raspadom feudalne skupnosti i naslankom građanskog svijeta posjedničkog individualizma. Osvješćivanje pojma društva izrasta u okružju raspada antičkog

pojma politike kao praktičko filozofskog nastojanja oko zajednice i nastanka novovjeknog pojma politike kao tehnike organiziranja poretka i održavanja vlasti.²⁵ Aristotelovski pojam politike razumije polis (u razlici spram oikosa — domaćinstva u kome vlada nužnost i nasilje) kao odlikovanu zajednicu slobodnih ljudi u kojoj čovjek oblikuje svoju pravu, političku prirodu težeći dobru životu, odnosno blaženstvu. Suprotno tome, novovjekni pojam politike — posredstvom to-mističkog razlikovanja *dominuma* i *so-cietasa*, te Machiavellijeva i Moreova metodologijskog razdvajanja politike i etike — ozbiljuje, s Hobbesom po prvi puta, prirodno-pravnu konstrukciju državnog suvereniteta čiji je smisao u omogućavanju i održavanju privatnog suodnošenja posjedničkih individuuma odnosno tržišnog društva. Time se upravo u Hobbesovoj socijalnoj filozofiji utemeljuje liberalna paradigma instrumentalne države i tržišnog društva, koja će postati mjerodavna za modernu političku misao.²⁶

U obzorje socijalističke teorije pojam društvo na teorijski relevantan način dopijeva putem Marxove recepcije Hegelove filozofije prava. Premda je o Hegelovu razumijevanju države i društva te o Marxovoj kritici već bilo — bar u naznakama — riječ, pomenuti valja da Hegelova politička filozofija objedinjuje antički i novovjekovni pojam politike povezujući na supstancijalan način pravo, moralitet i običajnost, odnosno državu. Razumijevanje društva, pa čak i termin

²³ Istovjetnu argumentaciju Pierson rabi i u članku »New Theories of State and Civil Society. Recent developments in post-marxist analysis of state«, *Sociology*, 4, 1984. Usporedi slovenski prijevod »Nove teorije o državi i civilni društvu. Novejši razvoj v post-marksističnih analizah države« u: zborniku *Socijalistična civilna društva* (Zbornik), Republička konferenca ZSMS, Ljubljana, biblioteka KRT, 1985.

²⁴ Usp. Umberto Cerroni »Postoji li marksistička politička nauka?«, *Marksizam u svetu*, 7B, 1976.

²⁵ Usp. Jürgen Habermas, *Teorija i praksa*, BIGZ, Beograd, 1980. osobito str. 47 i dalje.

²⁶ Unatoč nalzgedno nepomirljivim suprotnostima Hobbsove i Lockeove socijalne filozofije novije interpretacije Hobbsova djela uvjerljivo pokazuju da je upravo on, doduše proturječni, osnivač liberalizma. Hobbsova prirodno-pravna konstrukcija samodržječeg suverena odnosno apsolutne vlasti u načelu je, naime, obavezna spram zahtjeva posjedničkog tržišnog društva. Bjelodano je proturječje dakako u tome što je apsolutna, samodržčea vlast načelno instrumentalno postavljena ništeći pri tom vlastitu svrhu — osiguranje liberalnoga tržišnog društva. Usp. Svrhu tome upravo na Hobbsovim zasadama Locke će definitivno oblikovati engleski liberalizam oklonivši proturječje samodržječeg suverena time što tržišno društvo izlučuje društvenu moć dovoljnu da bude osnova političkog autoriteta. Usp. C. B. Macpherson, *Politička teorija posjedničkog individualizma*, CDD, Zagreb, 1981, osobito poglavlja o Hobbesu i Lockeu; Usp. također F. Neumann, op. cit., osobito str. 219. i J. Habermas, op. cit., osobito str. 67. i dalje.

građansko društvo, Hegel baštini od engleske političke ekonomije.²⁷ On građansko društvo poimlje kao povijesno ozbiljenu sferu posebnosti između pojedinačnih privatija i općenitosti države. Građansko društvo čini sveukupnost privatnih suodnošenja formalnopravno slobodnih pojedinaca koji, vođeni svojim potrebama, iskazuju posebne, dakle nužno sukobljene interese koji se pak zadovoljavaju radom. Utoliko je moderno građansko društvo unutar sebe rascijepjeno u niverzalno društvo rada. Suprotno Hegelovu razriješenju posebnih interesa građanskog društva u općenitosti političke države, Marx nakon studija i kritike političke ekonomije utemeljuje svoj revolucionarni zahtjev za neposrednom umnošću cjeline čovjekova života u zajednici.

U razmatranju postmarksističke koncepcije građanskog ili, kako se to u suvremenoj literaturi posredstvom Gramscija običava nazivati, civilnog društva (oba naziva ishode prema lat. *societas civilis*) interesantno je pomenuti da Marx građansko društvo shodno Hegelu razumije kao povijesni proizvod kapitalističkog svijeta. No, za razliku od Hegela, sâm pojam građansko društvo do 1846. Marx neoprezno rabi kao univerzalnu apovijesnu oznaku proizvodne sfere.²⁸ Navodimo to stoga što koncept socijalističkoga građanskog društva shodno pomenutoj Marxovoj terminološkoj nedosljednosti ne mora smjesta zazvučati besmislenim. Drugi je problem (pod pretpostavkom da pristajemo na apovijesnu uporabu pojma građansko društvo) opet taj što socijalizam (od Lenjina, a za razliku od Marxa, uvriježen naziv za prijelazni period) nema vlastitog načina proizvodnje a time ni građanskog ili civilnog društva u značenju osobite proizvodne sfere.

Ostavimo li po strani ove i ne samo terminološke peripetije, nahodimo na

problem suštine zahtjeva tzv. socijalističkoga civilnog društva. Po samorazumijevanju, riječ je o teorijskoj okosnici ne-etatiističke strategije demokratskog socijalizma. Unatoč nastojanjima da koncepcija socijalističkoga civilnog društva bude metodički pozitivan iskaz tzv. postmarksističke političke teorije, činjenica je da se glavnina zahtjeva metodički negativno formulira te da se štoviše nejednako i neprecizno određuje i sam opseg i bit pojma socijalističko civilno društvo.²⁹ Ipak je moguće izlučiti, kao što to Pierson u tezama čini, zajednička uvjerenja teoretičara socijalističkoga civilnog društva. »Bilo koji oblik socijalizma« — tvrdi se tako — »koji nastoji ozbiljiti težnje kako za slobodom tako i jednakošću ne smije se zasnivati na nadilaženju podjele između države i civilnog društva, već prije na njihovom što jasnijem i formaliziranijem razlikovanju.« 2. »Radije negoli poticati socijalističku moralnost, civilno društvo mora biti mjesto zakonski zajamčenog pluralizma aspiracija, načina života i ideologija.« 3. »Predviđanja o 'kraju politike' i prestanku sukoba oko raspodjele sredstava i resursa (čak i u okolnostima obilja) jesu utopijska, kao što je to i tome shodno očekivanje da se prevlada nužnost zakona. U takvim okolnostima prijeko je potreban niz građanskih i političkih prava te država kao legalni jamac tih prava.« 4. »Svi oblici emancipacijske borbe u kasnome kapitalizmu nisu svodivi na oblike klasne borbe. Emancipacijska politika mora stoga spoznati značenje novih pokreta (često kampanja oko jednog problema) te spoznati nužnost saveza oslobađajućih snaga unutar narodno demokratske (prije negoli isključivo klasno zasnovane) borbe.« (p. 151). Legitimnosti takvih zahtjeva Pierson nastoji izvesti putem ranije pomenute kritike Marxova i marksističkog razumijevanja politike koje je po

njegovu sudu, nagrizeno historicizmom, derivacionizmom, esencijalizmom i holizmom.

Nedvoumno priklonjen zagovornicima socijalističkoga civilnog društva Pierson je, međutim, svjestan i brojnih teškoća pa i proturječja u pokušajima objedinjavanja liberalističke i marksističke paradigme na čemu tzv. postmarksistička politička teorija dobrim dijelom i počiva. Hoteći produbiti i konkretizirati umnogome tek teorijske nagovještaje socijalističkoga civilnog društva; Pierson propituje dva nosiva liberalna načela — javnost i pluralizam.

Pojam javnosti propituje se u osloncu na Giddensova i osobito Habermasova istraživanja,³⁰ ocrtavajući dijalektiku javne sfere — od polja racionalnog oblikovanja javnog autoriteta i političkih odluka u razdoblju ranog robnog društva k isključivanju praktičkih pitanja iz javnog života u suvremenom refeudalizirajućem javne sfere posljelkom korporativističkih aranžmana. Za razliku od odviše uopćenih zazivanja »obnove civilnog društva« Habermasov zahtjev za rekonstrukcijom javne sfere kao polja međusobnog kontroliranja racionalno preinačenih društvenih i političkih moći čini se Piersonu mnogo izglednijim za demokratsko oblikovanje socijalističke javnosti. Štoviše, ističe autor, tako uglavljena javna sfera može biti osnova za kritiku kako Hayekove liberalne demokracije tako i Schumpeterove socijalne demokracije, a da se pritom ne potpadne pod Marxovu »antimodernističku 'bezšavnu' (seamless — beskonfliktnu, harmoničnu, op. R. R.) demokraciju.« (p. 184) Dakako da je i Habermasovo razumijevanje javnosti podložno kritici. Obnova javnosti odviše se, naime, pouzda u komunikativnu kompetenciju i idealnu jezičnu situaciju kao mjerodavan kontekst preporoda javne

sfere, a zanemaruju se izobličujućim učinci interesnog posredovanja.

Drugo nezaobilazno načelo konstitucije demokratske socijalističke političke strategije, kao i koncepta tzv. socijalističkoga civilnog društva, jest pluralizam. Deklarativna zagovaranja pluralizma Pierson nastoji potkrijepiti propitivanjem zbiljskih mogućnosti objedinjavanja marksizma i pluralizma, odnosno socijalističkih pluralističkih rješenja. Na globalnoj ravni marksizam se izričito ne suprotstavlja pluralizmu interesa, no drži da je moguće objektivno utemeljiti interese, u najmanju ruku, proletarijata kao brojčano prevladavajuće klase. To da dio radničke klase osvještava vlastite interese na drukčiji način od socijalističkoga programa pripisuje se manipulaciji, lažnoj svijesti, nedostatku obrazovanja i historijskoj zaostalosti. Drukčije rečeno, historičistička legitimacija ili u znanju povijesti zajamčena nadmoćnost socijalističke pozicije priječi da socijalistička politička strategija pokaze više sluha za pluralistička rješenja.

Druga razina rasuđivanja razmatra marksističke kritike ne principa pluralizma kao takvog već liberalističkoga formalnog pluralizma. Pierson, dakako, visoko cijeni emancipacijske potencije liberalno demokratskih političkih rješenja. Diskusiju međutim s pravom upućuje k pitanjima izobličujućeg djelovanja nejednakih moći korporativnih interesa na pluralistička politička rješenja. Izostaje sustavnije propitivanje odnosa korporativizma i pluralizma,³¹ no naznačuje se potreba osmišljavanja relacije društvena moć — politički autoritet kao put približavanja kritičkih pluralista i kritičkih marksista.

Koncept socijalističkoga civilnog društva kao srž tzv. postmarksističke političke teorije, čak i uz Piersonove poboljšice, ostavlja otvorenim pitanje utemeljenja.³² U potrazi za mogućim supstratima

²⁷ Usp. I Prpić, op. cit.

²⁸ U *Njemačkoj ideologiji*, primjerice, Marx proturječno određuje pojam građansko društvo utoliko što ga istovremeno rabi kao apovijesnu odrednicu materijalnog saobraćanja ljudi (»Oblik saobraćanja uvjetovan postojećim proizvodnim snagama na svim dosadašnjim historijskim stupnjevima, a koji opet njih uvjetuju, jest građansko društvo... str. 382) i kao novinu kapitalističkog svijeta (»Građansko društvo kao takvo razvija se tek s buržoazijom; s istim imenom neprestano je označavana društvena organizacija koja se razvija neposredno iz proizvodnje i saobraćanja i koja u sva vremena čini bazu države i ostale idealističke superstrukture.« Usp. K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1976. str. 382.

²⁹ O različitim razumijevanjima pojma socijalističko civilno društvo usporedi članak Adolfa Biblča »Civilna društva, politična država, samoupravljanje«, *Teorija in praksa*, 12, 1987.

³⁰ Usp. Jürgen Habermas, *Javno mnjenje*, Kultura, Beograd, 1969.

³¹ Usp. studije Nenada Zakoška »Pluralizam i korporativizam« i Lea Paniteha »Sindikat i kapitalistička država« u: *Naše teme*, 1/2, 1982.

³² Pretpostavke utemeljenja suvremenih političkih teorija oštroumno su promišljene u studiji Zarka Puhovskog »Politička teorija 'novog materijalizma', objavljenoj u zborniku *Marksizam i suvremena zbilja*, Edicije Centra za idejno-teorijski rad GK SKC Zagreb, 1987. Autor ukazuje na niz poglavito metodičkih novina suvremenih političkih teorija poput: a) radikalnog odustajanja od filozofijsko-povijesnog (pa i od ma kakva povijesnog) utemeljenja političke teorije; b) odustajanja od globalnih političkih projekata, tj. od principijelno novih koncepata zajednice — namjesto ove razine rasprave formativnom postaje rasprava o navla-

koncepta socijalističkoga civilnog društva metodički nam se svrshodnim čini prethodno razlučiti teorijsku od političke razine diskusije, kao i pojmiti drukčije pretpostavke utemeljenja socijalističkoga civilnog društva u realno postojećim socijalizmima od onih u kasnim kapitalizmima.

Realno postojeći socijalizmi konstituiraju se iz političke, točnije ideologijske sfere, budući su proizvodne pretpostavke takvih društava nedostatne za revolucionarni program.³³ Konzekvence toga neminovno se očituju u osobitoj logici reprodukcije realno postojećih socijalizama koja dovodi do odumiranja civilnog društva, odnosno do ukidanja pretpostavki za njegov razvoj. Drugim riječima, konstitucija i reprodukcija realno postojećih socijalizama sveprisutnom logikom političke moći ne dopušta opsebnjenje sfere civilnog društva. Novija društvena gibanja u zemljama realnog socijalizma, postavimo li po strani nacionalna i nacionalistička previranja, nastoje se interpetirati upravo kao pokret društva protiv države, odnosno kao borba za depolitizaciju civilnog društva. Osnovne pobude za takvim gibanjima proističu iz htijenja da se dosegnu ili bar održe stanovite civilizacijske razine života, pri čem

mu se oslobađanje od voluntarističkih zahvata partijsko državnog amalgama drži odlučujuće važnim. Borba za socijalističko civilno društvo u zemljama realnog socijalizma,³⁴ premda natopljena najrazličitijim ideologijama, u svojoj najdalekosežnijoj verziji sukladna je nastojanju za materijalističkim, što će reći proizvodnim postavljanjem socijalističkoga projekta. Uvažavanje, naime, materijalističkog shvaćanja povijesti i ambicije socijalne revolucije podrazumijeva ishodišnu potrebu subjektiviranja socijalističkoga civilnog društva i instrumentaliziranja vlasti na način političke države. O ishodišnoj je potrebi riječ utoliko što opsebljenje socijalističkog civilnog društva čini pretpostavku djelatne socijalističke strategije. Pokušaji, međutim, da se ma kako inspirativni no ipak nerazrađeni i u krajnjoj konzekvenciji proturječni koncept socijalističkoga civilnog društva predstavi kao socijalistička strategija sama dovode, čini nam se, do zamjenjivanja pretpostavke programom, odnosno do toga da se pretpostavka hoće staviti na mjesto programa. Riječju, koncept socijalističkoga civilnog društva u zemljama realnog socijalizma imađe izuzetno političko značenje u stvaranju pretpostavki socijalističke strategije, no ostane li se

samo na tome ubrzo se nailazi na čitav nje moguće neproturječno odgovoriti.³⁵

Projekt socijalističkoga civilnog društva u kasnom kapitalizmu zasniva se na drukčijim potrebama i nailazi na drukčije prepreke. Konstitucija kapitalističkoga civilnog društva (pojmovni analogon dvojbene sintagme socijalističko civilno društvo) rezultat je emancipacije privatnog vlasništva, odnosno posjedničkog individualizma od izravne podložnosti feudalnome političkom autoritetu. Ideja socijalističkoga civilnog društva potcjenjuje, međutim, zbiljske dosege privatnovlasničkog ekonomskog autoriteta koji čini pravi temelj države i društva u kapitalizmu. I dok je liberalna teorija samostalnost civilnog društva zasnivala na temelju načelne prirodopravne intaktnosti privatnog vlasništva, dotle postmarksiisti zagovaraju nedovoljno određenu i u konzekvencijama sagledanu ideju pluralizma vlasništva.³⁶ Na taj način ostavlja se po strani ključni snop pitanja koji bi političkim i socijalnim idejama postmarksizma eventualno pružio proizvodno uporište.

Odrješeno od proizvodnog utemeljenja pa čak i uvažavanja logike kapitala postmarksistički projekt postulira »horizon-

talnu podjelu civilnog društva«. Proizvodnje društvene moći i njezine socijalne posljedice te preobražavanje takve moći u političku vlast ostaje u tako postavljenoj, zapravo neodređenoj poziciji posvećena izvan diskusije. Priljubljeni uz liberalnu paradigmu postmarksisti i državu shvaćaju u njezinom institucionalnom određenju potcjenjujući moć intervencije u civilno društvo. Država, naime, kao nosilac legitimnog nasilja, pored emancipirajućih funkcija na kojima postmarksizam inzistira, sadrži i posredno ili neposredno iskazane klasne funkcije. Teorijska inicijativa socijalističkoga civilnog društva, nadalje, polaže veliku nadu u široke demokratske saveze unutar civilnog društva previdajući da se takvi savezi često svode tek na rutinizirane oblike parlamentarnog savezništva, odnosno izbornih kalkulacija.

Očito je, dalje, da proturječna postmarksističkog projekta socijalističkoga civilnog društva proističu ponajprije odatle što se nastoji odviše neposredovano proigrati liberalistička paradigma a bez, dakako, izvornoga liberalističkoga supstrata. Ne valja, međutim, smetnuti s uma da postmarksistički projekt nema vlastitog proizvodnog uporišta kako stoga što

stihu funkcioniranju epohalno nazočnih političkih procesa i mogućnostima intervencije u njihovo odvijanje ...; e) posebnice se naglašuje metodička skrupuloznost pri formiranju teorije, utoliko što se, pored tradicijski djelatna zahtjeva za konzekventnošću teorije, od svake političke teorije unaprijed zahtijeva i da uračuna moguća sredstva za vlastitu realizaciju ...; d) redefiniranja političkih subjekata, tako što se politički subjekti ... ne postulliraju unaprijed nego ih se iznalazi u zbilji slijedom analize faktički nazočna djelovanja, neovisno o institucijskim, organizacijskim, pa i ideologijskim preduvjetima (npr »nova društvena gibanja«); e) nov način definiranja socijalnog materijala s kojim ove teorije (ili djelatnici što ih one pretpostavljaju) imaju posla; f) unutar polmanja politike koje se razvija na ovim osnovama temeljnim se problemom nadaje komunikacijsko odnošenje ... kao ireduktibilna osnova većine tradicionalnih političko-teorijskih kategorija (str. 196/197).

³³ Osobitosti oktobarske revolucije u odnosu spram Markova nauka zacijelo među prvima osvještava Antonio Gramsci u članku znakovita naslova »Revolucija protiv »Kapitala« od 24 studenog 1918. Usp. A. Gramsci, *Filozofija istorije i politike*, Slovo Ljubve, Beograd, 1980 str. 167. Usp. također Herbert Marcuse, *Sovjetski marksizam*, Globus Zagreb, 1983 osobito drugo i često poglavlje; F. Feher, A. Heller, D. Markuš, *Diktatura nad potrebama*, Rad Beograd, 1986; Robert Tucker, »Između Lenjina i Staljina: Kulturalistička analiza«, *Filozofska istraživanja*, 3, 1986. U domaćoj literaturi usporedi mjerodavne analize Zarka Puhovskog: »Granica društvene promjene — promjena društvene granice«, *Marksistička misao*, 1, 1983 i »Epohalni neuspjeh Markove intencije?«, *Filozofska istraživanja*, 1, 1984.

³⁴ Analizirajući poljska zbivanja ranih osamdesetih Andrew Arato smatra da usljed razmjerne odsutnosti dvaju moćnih čimbenika konstitucije civilnog društva — kapitalističke logike industrijalizacije i etatističke logike industrijalizacije odozgo — središnje mjesto u konstituciji civilnog društva u socijalizmu pripada emancipiranoj autonomnoj javnosti. Usp. A. Arato, »Civilna družba protiv državi: Poljska 1960—81« u: *Socijalistične civilna družba*, (Zbornik) op. cit.

³⁵ Arato primjerice nabroja sljedeće problemske sklopove koje bi koncept socijalističkoga civilnog društva morao utemeljiti: »1. nestojetnost privatnog prava i privatnog vlasništva, 2. tržište bez oblikovanja kapitala i planiranje bez autoritarnosti, 3. pluralnost bez korporativizma — štaviše sindikalistička pluralnost samoupravnih entiteta, 4. kritičku javnost u svijetu masovnih komunikacija, 5. strukturu političkog kompromisa između posebnih nezavisnih jedinica, koje obuhvaćaju općost, 6. svodenje političke i ekonomske birokracije na čisto tehničke administrativne funkcije pod nadzorom demokratskih skupština i 7. plodnu kombinaciju neposredne i parlamentarne demokracije.« (str. 186). Aratovo uvjerenje o mogućnosti rješavanja pomenutih dvojbi u obzoru socijalističkoga civilnog društva čini nam se, međutim, odviše optimističkim. Usp. A. Arato, op. cit.

³⁶ Macphersonove analize ukazuju na povijesnu dijaletičku pojam vlasništva koje tek s konstitucijom kapitalističkoga društva zadobija svoje moderne odrednice — privatnovlasničko isključenje drugih iz pristupa sredstvima za rad, pravo na prisvajanje materijalnih stvari prije negoli dohotka, i osiguranje poticaja radu. Suvereni liberalnodemokratski poreci potcjenjuju upravo na takvoj pretpostavci posjedničkog individualizma. To je dijelom i uzrok njihovih poteškoća budući se u 20. stoljeću razara navlastiti liberalni supstrat — tržišno takmičenje razmjerno izjednačenih privatnih vlasnika. Macpherson nastoji pokazati da su danas na djelu bitne preinake pojma vlasništva koje će dovesti do toga da se privatnovlasnički oblik isključivanja drugog ponovno preinadi oblikujući vlasništvo kao pravo pristupa sredstvima za rad. Stavlja se, u mjeri u kojoj rad prestaje biti središnji činilac strukturiranja društvenog života vlasništvo se iz prava pristupa sredstvima za rad proširuje u pravo pristupa sredstvima punog ljudskog života što uključuje kako sudjelovanje u političkoj moći tako i pravo na društvo koje omogućuje puni samorazvoj čovjeka. Najupitnije karlike Macphersonova izvodenja jesu naznake o pokretačima takvih povijesnih procesa koji se pokušavaju pronaći u »djelomičnim stomovima političkih poredaka i djelomičnim prodorima javne svijesti« (str. 1240). Usp. C. B. Macpherson, »Politička teorija vlasništva«, i komentar S. Ravlića, »Aporije teorije demokracije«, u: *Naše teme*, 7/8, 1981.

ne nalazi načina da u logiku svoje kritičke pozicije uključi postojeći način proizvodnje života kao pretpostavku, tako i stoga što se metodički svjesno odriče proizvodnog utemeljenja. Ovo potonje zasniiva se na pionirskim uvidima u razgradnju odnosno strukturalne promjene rada kao temelja modernog društva.

Supstancijalno račvanje donedavna jedinstvenoga društvenog rada, odnosno širenje uslužnog rada i njegove osobite refleksivne logike, navješćuje subjektivno i objektivno pomicanje rada iz središta oblikovanja društvenog života.³⁷ Takve procese nastoje osmisliti novonastale analitičke aparature.³⁸ Riječ je prije svega o pomaku od socijalnoznansstvene paradigme »raspodjele« k paradigmi »način života«. Shodno tome i temeljne kategorije moderne socijalnoznansstvene teorije dobijaju svoj negacijski pol oblikujući kompleksniji prostor analize: svrhovitoracionalno — komunikativno djelovanje; materijalističke — postmaterijalističke vrijednosti; industrijsko — postindustrijsko društvo. Na socijalnoj i političkoj razini pojavljuju se novi oblici interesnog okupljanja i djelovanja iskazani u fenomenu novih društvenih gibanja.³⁹

Postmarksistička politička teorija, odnosno projekt socijalističkoga civilnog društva, pokušava pronaći svoje nedostajue utemeljenje kako u naznačenim procesima rastakanja radno strukturiranoga modernog društva, tako i u novim oblicima interesnog okupljanja i djelovanja (fenomen novih društvenih gibanja)

koji iz takvih procesa ishode.⁴⁰ Nastojanja za spomenutim načinom utemeljenja jesu, međutim, barem dvojako upitna. Prvi je razlog taj što je nova paradigma »način života« nedovoljno pojmovno strukturirana i poduprta zbiljskim procesima. Drugi razlog počiva na tome što nova društvena gibanja, ma koliko težila autonomiji pojedinaca i civilnog društva, svojim djelovanjem prije svjedoče o neodrživosti nekritički recipirane liberalne paradigme u projektu socijalističkoga civilnog društva. Neposredno se, naime, politiziraju sadržaji civilnog društva rušeći liberalistički postavljene granice društvenog i političkog, kao i vladajući obrazac oblikovanja političke volje.

Riječju, postmarksistički koncept socijalističkoga civilnog društva, bar kad se o kasnome kapitalizmu radi, teorijski je nedovoljno posredovana reakcija na kolonizaciju socijalno kulturnog svijeta života, te kao takva ne nalazi vlastitog utemeljenja. Shodno tome i pokušaji da se demokratska socijalistička strategija oblikuje na tragu tzv. postmarksističke političke teorije dovode do više nedoumica negoli utemeljenih programskih odrednica. To tim više što se razmjerno lako razaznaje da pomodni predmetak »post« u tzv. postmarksističkoj teoriji ne prekoračuje granice, danas više negoli dvojbene, liberalističke paradigme. Razvojna logika kapitala samljela je moć sitnih privatnih vlasnika kao i njihovu ideologijski isticanu mogućnost oblikovanja političkog autoriteta rastočivši time na-

³⁷ Usp. Claus Offe, »Rad kao ključna sociologijska kategorija?« i Mirjana Kasapović, »Križa 'radnog društva'«, *Naše teme*, 10/11, 1986. Suprotne zaključke izvodi Harry Braverman analizirajući »degradaciju rada« u suvremenom kapitalizmu. Središnja je, naime, autorova teza da se tzv. »znanstveno upravljanje radom« odnosno tejlorizacija proširuje i na neproizvodne najamne radnike dovodeći do relativne homogenizacije proletarijata. Usp. H. Braverman, *Rad i monopolistički kapital*, Globus, Zagreb, 1983.

³⁸ Usp. priloge Jürgena Habermasa, »Nova nepreglednost«, Clausa Offea, »Novi društveni pokreti — izazov granicama institucionalne politike«, Jeane Cohen, »Strategija ili identitet — nove teorijske paradigme i savremeni društveni pokreti« i Karla Wernera Branda, »Propitivanje paradigme industrijskog razvitka u novim društvenim pokretima« u: *Obnova utopijskih energija* (Zbornik), Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1987.

³⁹ Usp. *Obnova utopijskih energija* (Zbornik), op. cit., te tematske brojeve *Naših tema*, 10, 1984. i *Revije za sociologiju*, 3/4, 1985.

⁴⁰ Najradikalnije socijalne i političke zaključke na osnovu teze o »ukidanju rada« izvodi André Gorz u djelu *Zbogom proletarijatu* (Globus, Zagreb, 1983.) nedvosmisleno otpripravljajući proletarijat s historijske scene na ime nemušto oblikovanog novog društvenog subjekta — »ne-klase ne-radnika«. Suprotne zaključke izvodi Tom Bottomore u djelu *Sociology and Socialism*, Wheatsheaf Books, 1984, osobito u desetom i jedanaestom odjeljku.

vlastiti supstrat liberalizma.⁴¹ Sve očitiji korporativni aranžmani, odnosno izravne preobrazbe nejednako distribuirane društvene moći u politički autoritet, dovode u pitanje održivost razlikovanja države i društva, na čemu tzv. postmarksistički projekt bezostatno ustrajava. Bilo bi, međutim, ne manje pogrešno razmišljati na dijametralno suprotan način, odnosno potcijeniti liberalistički udio u oblikovanju demokratske socijalističke političke strategije.

Glavnina socijalističke tradicije, a marksizam posebice, zaokupljena je analizom društvene moći vjerujući da razrješavanje nejednake produkcije i distribucije društvene moći ujedno razrješava i probleme političke moći, odnosno relacije vladavine i potčinjenosti. Dragocjena emancipacijska iskustva liberalizma — poglavito negativno određene slobode u odnosu spram političkog autoriteta — teorijski se i praktički nedovoljno viednuju unutar socijalističke tradicije — s riječkim izuzecima, primjerice Gramscija. Utoliko, kako je već napomenuto, projekt socijalističkoga civilnog društva — mada teorijski i strategijski neutemeljen — ima prvorazredni politički značaj posebice unutar realno postojećih socijalizama. Prevladati liberalno iskustvo na koncu mogu samo oni koji ga prisvoje. To drugim riječima znači da je koncept socijalističkoga civilnog društva više negoli dvojbene kao programska odrednica djelovorne socijalističke političke strategije, no zasigurno nalazi svoje mjesto u oblikovanju njenih pretpostavki. U kasnome kapitalizmu pak, gdje je liberalno iskustvo proživljeno i navlastiti liberalni supstrat razoren, tzv. postmarksistički projekt doima se ahistorij-

skom konstrukcijom koju je mjestimice teško razlikovati od neoliberalističkih ideologema.

Sabirući naposljetku domašaje tzv. postmarksističkog projekta, pored izvjesnih teorijskih inicijativa ali i brojnih proturječja, zamijetiti valja da je metodičko odbijanje povijesnog utemeljenja političke teorije rezultiralo zazivanjem povijesno prevazidenih liberalističkih rješenja, odnosno koketiranjem s ahistorijskim konstrukcijama. U sadržajnom smislu postavke tzv. postmarksizma, odnosno socijalističkoga civilnog društva, uopćeno, zastaju na zahtjevima evropskog humanizma i novovjeke tradicije. Postulat samoodlučivanja i samoozbiljenja, na što se svode tzv. postmarksistički zahtjevi, svakako nije njihov izum već predstavlja tradiciju čitave evropske novovjeke misli. Time i drugi bitan zahtjev tzv. postmarksizma — računanje institucionalnih rješenja u političkoj teoriji — ostaje poprilično neuvjerljiv odmaknu li se neoliberalistički oslonci.

Neprijeporna vrijednost Piersonove studije počiva na nadahnutim propitivanjima filozofijskih i politologijskih pretpostavki političkih teorija socijalizma, hoteci pri tome rekonstruirati emancipativne naboje socijalističke strategije izuzetno široko polje raspravljanja sustavno se raščlanjuje dopirući do ishodišnih pretpostavki i ograničenja kako »klasične« tako i suvremene socijalističke političke strategije. Teorijske poticaje za demokratsku rekonstrukciju socijalističke strategije Pierson nalazi u nago-vještajima tzv. postmarksizma čiji se pojmovni koordinantni sustav nastoji oblikovati putem kritičkog približavanja liberalističke i marksističke paradigme.⁴²

⁴¹ Usp. R. P. Wolf, »S onu stranu tolerancije«, u: *Kritika čiste tolerancije* (Zbornik), Globus i Kulturno-prosvjetni Sabor Hrvatske, Zagreb, 1984. Usp. također F. Neumann, op. cit.

⁴² Sukladno Piersonovoj teorijskoj i metodičkoj poziciji, David Held razmatra povijesne modele demokracije propitujući pri tom i mogućnosti demokratskih općija danas. Ključni tokovi moderne zapadne političke misli sabiru se u fundamentalnom principu autonomije kojeg je danas moguće ozbiljiti, drži autor, jedino putem kritičke sinteze liberalizma i marksizma. Liberalističko nepovjerenje spram političke moći i marksističko nepovjerenje spram društvene moći osnova su modela »demokratske autonomije« odnosno, samo na jednom mjestu i još k tome u zagradi, takav model Held naziva »liberalni socijalizam«. Held, dakako, osvještava brojna proturječja takva modela no, za razliku od Piersonove teorijske obazrivosti koja mu ne dopušta konstruiranje modela na upitnom i štoviše kontradiktornom utemeljenju, pokušava model demokratske autonomije podupri tek zagovaranjem dvostruke demokratizacije — ponovnim utemeljenjem državne moći i rekonstrukcijom civilnog društva. Usp. David Held, *Models of Democracy*, Polity Press, Cambridge, 1987, osobito zaključna razmatranja »What Should Democracy Mean Today?«.

Autor osvještava brojna proturječna takva eklektička amalgama istodobno spočitavajući objema tradicijama »depolitizaciju« odnosno, shodno prigovoru Hannah Arendt, odsustvo normativnog pojma politike. Liberalna je paradigma teorijski i praktički iskoracila spram demokratske tradicije oblikujući liberalno demokratske političke sisteme. Dalje od toga — tj. približavanje marksističkoj paradigmi što tzv. posmarksizam postulira — nije, čini nam se, na neproturječan način moguće izvesti izuzev, dakako, prevladavanjem i očuvanjem liberalnog iskustva ispod čijih se emancipirajućih razina ne može koncipirati demokratska socijalistička strategija.

Bogatstvom iščitane, doduše uglavnom anglosaksonske literature, te oštromnim analizama socijalističkih teorijskih i praktičkih sporenja, Piersonova je studija prvotazredno društvenoznanstveno štivo, tek mjestimice odviše sustezljivo u izvođenju zaključaka.

Raul Raunić

Vojan Rus

ETIKA I SOCIJALIZAM

Globus, Zagreb, 1987.

Vojan Rus, poznati znanstveni radnik i publicista, predstavio se našoj javnosti knjigom *Etika i socijalizam. O teorijskim sastojcima socijalističkog morala* jedanaest godina nakon njenog prvog slovenskog izdanja.

Po Rusu, »Suvremena filozofska etika dio je rascijepljenosti i otudenosti čovječanstva na njegovom suvremenom raspuću.« (str. 13). A što je moral po našem autou? — »moral je svjesno ostvarivanje čovječanstva u međuljudskim odnosima stvaranjem nove društvene vrijednosti, novog društvenog odnosa«, »što je kao stvaranje uvijek oblika specifično strukturirane moralne prakse« (str. 13). Zato, smatra autor, treba stvoriti novu etiku koja mora zamijeniti metafizičko poimanje svijeta i čovjeka kao statično i nepokretno, treba oživjeti »mrtve i odvojene dijelove Kantove etike čovjeka, filozofije i svijeta« (str. 425) Nova etika prven-

stveno jest *etika čina*, humane moralne prakse.

Na izvor nove etike odavno je već ukazao Aristotel, jer je po Aristotelu etičko dobro sazdan samo u praktičnim činovima koji stvaraju dobro samo konkretnim djelovanjem ljudi. Zato je nužno potrebna razvijena filozofska antropologija, da bi se etika kao etika uopće mogla razviti.

Djelo Vojana Rusa daje na razmatranje više etičkih problema:

- da li je moguće uopće izgraditi takvu znanost i filozofiju koja će utjecati na bit čovjeka,
- da li se filozofija uopće može i kako se može ostvarivati u čovjeku i u društvu,
- da li se uopće može i kako se može povezivati ova etika i filozofija sa sociologijom, psihologijom, političkom ekonomijom, i da li one time dobivaju na teoretičnosti i praktičnosti ili ne.

U razmatranju tih i drugih problema Rus je raščlanio moralno djelovanje u moralni čin, moralnu zamisao, moralnu situaciju i moralni subjekt u nastajanju, te moralni učinak. Moralni čin je u istim uvjetima — kako konstatira Rus — najviša kvaliteta jedinstvene stvaralačke moći čovjeka, odnosno, osnova i izvoriste cjelokupnog morala, praksa u Maršovom smislu riječi. Moralna praksa je »ona karika koja najintenzivnije povezuje moral, čovjeka i svijet« (str. 56). Struktura svakog proizvodnog, praktičkog čina — moralnog i nemoralnog — jest zakonit odnos slijedećih elementarnih sastojaka: potrebe, zamisli, radne energije, materijala (predmeta), radnog procesa, proizvoda, zadovoljenja. »Atomarni moralni čin najmanji je još moguć moralni čin na određenom društvenom području« (str. 82). Ako krenemo od onog elementarnog, a to je upravo atomarni moralni čin, možemo reći da je opća donja granica atomarnog čina »stvaranje novog odnosa između dva čovjeka« (str. 82). Početni misaoni i početni zbiljski cjeloviti bitak čina jest moralna zamisao. (str. 82). Upravo zamišljanje je ona bitna kreativna značajka čovjeka jer ono je »beskrajno sposobno stvarati novo« (str. 84). Međutim, zamisao nije jedini i apsolutni djetlatni uzrok moralnog čina ono je uvijek i posljedica »zatečene moralne situacije.« Upravo zbog sposobnosti zamišljanja dakle kreiranja novog čovjek je revolucionarno biće jer »revolucija ne znači

samo glasno dogadanje, nego najtemeljiti preokret društvenih odnosa koji su bili uobličeni na početku situacije, i time izgradnju drugačijih međuljudskih odnosa mogućnost kojih je u početnoj situaciji tek implicirana« (str. 100).

Zamisliti se mogu uvjetno podijeliti na moralne zamisli i na specijalizirane zamisli. Naročito je za kasniju ljudsku povijest karakterističan sve veći raskorak između specijaliziranih i moralnih zamisli. Prema autoru, »najveće je čovjekovo protuslovlje, čija je mogućnost upravo u moći zamišljanja, još više potencirana time što je upravo i jedino zamišljeno ono što svemu ljudski dobrom ili zlom daje u ruke najjače oružje ostvarenja.« (str. 129)

Međutim, možemo reći da je zamišljanje također i izvor, a ne samo oruđe i oružje čitavog bogatog i proturječnog svijeta ljudskih želja, i to u dvostrukom smislu. Zamišljanje kao kreacija proizvodi nove potrebe — a proizvodnja novih potreba rada i nove moralne situacije i nove postavke o moralu, kao i nove mogućnosti. Moralna situacija predstavlja odnos među ljudima koji je uvijek bitni odnos, ili bitni odnosi »koji na određenom stupnju ljudskog razvoja i u konkretnoj situaciji odlučuju o cjelovitom razvoju ljudi i grupa zahvaćenih situacijom, koja intenzivnije zahtijeva rješenje« (str. 136)

Međutim, za moralnu situaciju nisu dovoljni samo ljudi, potreban je i svijet (prostor, vrijeme itd.) čiji je dio i čovjek i koji je dio čovjeka.

U svim tim moralnim situacijama čovjek je ponukan na moralnu akciju, koja je dio moralnog čina. Moralna akcija jest prijelaz od zamišljanja prema učinku čina, prema novom društvenom odnosu. Kada bi se htjela sagledati kompleksnost moralnog čina, moglo bi ga se prema Rusu raščlaniti u četiri sastavna dijela: moralnu situaciju, moralnu zamisao, moralnu akciju i moralni učinak, odnosno lanac kreće od zamisli koja niče u određenoj situaciji preko odluke kao mosta do konkretne moralne akcije. Odluka je duhovni početak mobilizacije čitavog bića za akciju, *conditio sine qua non* akcije same.

Etika počiva na subjektivnoj volji pojedinca, koja moralna volja je ustrajanje subjekta do kraja čina, pored svih

zapreka i čuvstvenih nedostataka. To je upravo spremnost na moralni čin.

Vojan Rus je lapidarnim stilom ali prožetom dubokom filozofičnošću i jednodostavnošću formulirao temeljne principe nove etike, koja se bitno razlikuje od svih dosadašnjih metafizičkih etika i moralizma koji nije svjesno sudjelovanje i djelovanje.

Nova etika inzistira na moralnom učinku kao krajnjoj realizaciji čina

Drugi dio knjige posvećen je teorijskim razmatranjima temelja socijalističke etike.

Temelj svega je moralna norma. Moralna norma je tipična društvena zakonitost. U moralne norme uključena su moralna pravila, ali se ta ista moralna pravila u kasnijoj povijesti, kako konstatira autor, pretvaraju u iskrivljena društvenu svijest, dakle u ideologiju, a sve zbog svog unutrašnjeg mišaoonog i verbalnog siromaštva i uniformiranosti. Moralne norme produbljuju moralne navike, ali nikada do apsurdna, odnosno, nema jamstva da će svi zbog navike djelovati po normi. Vojan Rus u tom kontekstu razmatra socijalizam, za koji je potrebna jedna pretpostavljena zrelost, da bi se »asocijacija« mogla realizirati. Autor citira klasike marksizma, da bi u svojoj analizi naglasio da je moral, prema tome i socijalistički moral »ono cjelovito djelovanje i onaj čin koji pokušavaju integrirati pojedinačna specijalizirana djelovanja u optimalnu i konkretnu čovječnu cjelinu koja je moguća na određenom stupnju.« (str. 302) Moral pretpostavlja određenu organiziranost, a može se izgrađivati i posebna moralna organizacija koja nastaje institucionaliziranjem.

Interesantna su autorova određenja samoupravljanja odnosno samoupravnog socijalizma. »Samoupravni socijalizam je samo druga oznaka za jezgru cjelovitog i izrazitog suvremenog morala — ukoliko je moral, kao što je rečeno, svjesno oblikovanje bitnih društvenih odnosa na svim društvenim područjima.« (str. 310). Baza samoupravnog socijalizma jest asocijacija, udruživanje, a njoj je svojstveno moralno obilježje, iako ga Marx nije eksplicitno tako i nazvao.

Vojan Rus definira moral kao zamišljanje oblikovanje čovjekovih društve-

nih odnosa, u kojem učestvuje sve više ljudi, što je sadržajno identično temeljnom znanstveno-socijalističkom određenju asocijacije kao razvijenom društveno-organizacijskom obliku socijalizma, koji su definirali Marx i Engels u *Komunističkom manifestu*. Naglasak je Marxa i Engelsa na tome da je »sloboda pojedinca uvjet« slobodne asocijacije. Težnja i norma socijalizma jest društvo koje omogućuje svestrani razvoj čovjeka a i pojedinačno, uže moralne norme socijalizma, kao što su raspodjela prema rezultatima rada i društveno razvrstavanje ljudi s obzirom na rad, društveno vlasništvo sredstava za proizvodnju itd.

Temeljno teorijsko pitanje jest: da li će čovjek i čovječanstvo, ako dođe do »zrelog« socijalizma (ili komunizma) »više faze«, u svojoj suštini biti i dalje proturječno biće, da li će u njegovoj jezgri i dalje živjeti suprotnosti i proturječnosti ili će pak utonuti u savršeno jedinstvo i harmoniju? Autor knjige na osnovi onoga što iskustveno znamo o klasnom društvu i počecima socijalizma smatra da će »među ljudima uvijek postojati razlike, suprotnosti i promjene, čak i kad nestanu klasne razlike. ... Iz različitosti radnih uloga, iz različitih sposobnosti ljudi i iz nestalnosti ljudske prirode proizlazi da će i u besklasnom društvu netko moći pokušati i uspjeti u prisvajanju drugoga. Za to nije nužno da u rukama ima klasična sredstva iskorištavanja i vlasti: sredstva za proizvodnju, kapital i državni aparat. Dovoljna može biti samo neka izvanredna sposobnost ili društvena mogućnost koja mu omogućuje npr. skupljanje izvanrednih informacija, posebna znanstvena otkrića itd. U komunizmu je još više drugih mogućih proturječnosti koje izvire iz bržeg kretanja nekih njegovih dijelova i zaostajanja drugih. Iz toga, dakako, proizlazi vjerojatnost da će i u moralu besklasnog, komunističkog društva biti potrebni moralni činovi i moralne norme kao glavni oblici svjesnog sudjelovanja, socijalističkog prevladavanja zastoja i proturječnosti« (str. 313).

Posebno poglavlje knjige odnosi se na najvišu moralnu normu i daje određene generičkog i znanstveno-humanističkog morala. Generički moral postaje znanstveno-humanistički moral onda ka-

da svjesno i znanstveno shvati i kao svoj društveni cilj postavi ozbiljenje cjelovitog, svestranog čovjeka. Međutim, najviša moralna norma i cjelokupni sistem znanstveno-humanističkih moralnih normi (socijalistički moral + socijalistička ili komunistička asocijacija) ne mogu nikada zahvatiti cjelokupno ljudsko društvo bez ostatka, već mogu u društvu samo prevladavati te ga usmjeravati.

S razvojem društva dolazi do kanonizacije njegovih moralnih normi, odnosno do pismene formulacije moralnih pravila za vrlo široke društvene potrebe. Tako postoje razne vrste normi — tzv. norme razgraničavanja, te jednako-kosno-razmjenske norme. Za moral razgraničavanja posebno je karakterističan negativni oblik generičko-moralnih stajališta. To su zabrane tipa »ne smiješ, nije dozvoljeno prekoračiti granicu tuđeg vlasništva, obitelji i slično.« Jednako-kosno-razmjenske norme su norme tipa »jednake mjere za bližnjeg« kao »ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe«, »zub za zub« i sl. Norma »jednake mjere za bližnjeg« već je stvaranje nove vrijednosti u aktivnijem međusobnom odnosu nego je to vladalo u razgraničavanju, iako je razgraničavanje po Rusu pred-uvjet jednake razmjene.

Ovakvo shvaćanje etike utemeljio je već Aristotel u svojoj *Nikomahovoj etici* gdje smatra da je etika ujedno znanost i društveno-politička aktivnost, odnosno najviša društvena aktivnost, jer sažima sve posebne društvene aktivnosti na taj način što ih sjedinjuje u »najvišem društvenom dobru«, u zajedničkom dobru čitave države. Etika-politika ima tako veliku ulogu da čak »zakonom određuje što treba činiti«. Sa držaj morala po Aristotelu proistječe iz činjenice da je čovjek po svojoj naravi društveno biće — *zoon politikon*. Moral je za Aristotela ono što mi danas nazivamo »svjesnom društvenom praksom« Aristotel je dao negativno određenje morala, jer smatra da u moral ne ulazi sve ono što spada u čovjekovo neznanje. Razumska djelatnost prema Aristotelu je najsvojstvenija moralnom djelovanju. On je tvorac tzv. intelektualističke etike, jer moralno djelovati može samo onaj koji spoznaje dobro i zlo. Međutim, najviše dobro po Aristotelu nije »posjedovanje vrline«,

nego upravo »djelovanje duše prema najvećoj vrlini«. Aristotelova etika je djelatna filozofija. Dakle, bitna je upravo moralna praksa, što je u srži marksističkog shvaćanja etike koju Vojan Rus iznosi i eksplicira u svojoj knjizi.

U Marxovima stavovima su prisutni slijedeći sastojci suvremene znanstvene realno-humanističke etike:

- moral je tipični društveni oblik humanizma,
- stvarni moral i njegov temelj, realni humanizam, oblikuju se također na osnovi općeg ljudskog iskustva,
- općeljudski, pravilno vrednovani interes načelo je čitavog morala,
- funkcija čovječnog morala, naročito je specifično usklađivanje »prlratnog interesa čovjeka« s općim ljudskim interesom.

Tako je ovo djelo vrlo sistematski razmotrilo i osvjetlilo suvremene društvene uvjete za afirmaciju najopćenitije norme realno-humanističkog morala. Moral u suvremenim uvjetima sve više postaje objektivnom nužnošću, zakonom, ali ne i apsolutnom neizbježnošću njegova daljnjeg napretka. Svjetska moralna svijest ide ka razvijanju proleterskog internacionalizma. Međutim, suvremeni svijet uz sve veću integraciju i homogenost pokazuje i razbijenost i dezintegriranost u mnogim segmentima, dolazi do sve većeg usitnjavanja, do sve veće specijalizacije društvenog rada. Etika u tom svijetu može opstati jedino ako se vrati cjelini, totalitetu čovjeka, *conditio sine qua non* za to je prevladavanje ogromnog raskoraka između realnog ljudskog bića i mogućnosti, »koje su kao višak dinamičke moći sakrivene u ovoj već oblikovanoj ljudskoj biti.« (str. 414)

Upravo to je srž kritike starog materijalizma koji nije promatrao čovjeka kao cjelinu, starog metafizičkog pristupa koji marksistička etika mora nadvladati; jer, čitava je kantovska etika samo sužavanje moralnog fenomena na čisti um, a sada treba konkretne moralne činove uzdignuti do mogućnosti transformacije kako čovjeka, tako i njegovog svijeta na nivo revolucije u smislu radikalne promjene čovjeka i njegovog svijeta. A Vojan Rus je svojim djelom trasirao smjernice za moguću buduću takvu etiku.

Ivana Zuppa

UDK 17.01/03 (02.072)
Recenzija
Naše teme, Zagreb 1988, 32 (12), 3123—4128
Primljeno: listopad 1988.

Theodor W. Adorno

MINIMA MORALIA

Refleksije iz oštećenog života

»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1987

Nije slučajno da podnaslov Adornove knjige *Minima Moralia* glasi: »Refleksije iz oštećenog života«, kao što nije slučajno da je »tužna znanost« koja se tu nudi čitaocu određena kao »učenje o ispravnom životu« — sudbonosna isprepletenost tih dviju neslučajnosti, naime, od temeljnog je značenja za tegobno tkanje te knjige, za njezino krhko uspostavljanje moralnog stava pojedinca, napose intelektualca, u svijetu napredujuće regresije. Ta isprepletenost ne cilja samo na to da je svaki život već sam po sebi oštećen, takođerći potkopan, već i da ono »ispravno« sadrži svijest o toj oštećenosti. »U lažnom ne postoji pravi život« (S. 18/str. 35) — gotovo kao smrtna osuda zvuči ta spoznaja, dovedena do krajnosti u motu Ferdinanda Kürnbergera prvom dijelu knjige: »Život ne živi«. Već živi čovjek. I upravo pitanje — izrečeno namjerno patetično — kako nakon strahovitog iskustva fašizma, u kojem je svršila destruktivna logika dijalektike prosvjetiteljstva, uopće još biti čovjek, predstavlja crvenu nit te Adornove »najintimnije« knjige. »Inteligencija je jedna moralna kategorija« (S. 127/str. 196), rečeno je tu eksplicitno, i *Minima Moralia* je moralna knjiga *par excellence*, samorefleksija intelektualca, intelektualca u emigraciji, o nasilju koje se čovjeku vraća kao bumerang, na vlastitoj mu koži pokazujući zlo koje je počinio Drugome.

Knjiga u obliku razlomljenih, raspršenih zapisa, nastajala je u Americi u godinama od 1944. do 1947. S obzirom na vrijeme nastanka podijeljena je na tri dijela, a oni dalje na malena, numerirana poglavlja, od kojih svako kao polazište nosi karakterističan naslov, na primjer: »Zdravlje na smrt«, »Moral i poredak vremena«, »Nadolje i stalno dalje«, itd. Njezina je pozadina, kao što je već rečeno, iskustvo fašizma u Evropi, i pokušaj da ga se uopće dokuči — vuče se bolno i u trzajima kroz čitav

tekst. Pri tome mišljenje ne dobija baš nikakvu potporu ili nadahnuće u onome što se događa »tu i sad« u »slobodnoj« Americi četrdesetih godina. Naprotiv. *Minima Moralia* je jedna od prvih knjiga koja dokumentira šok evropskog intelektualca pred takozvanom amerikanizacijom života. Društvo masovne kulture, koje u neprestanom pogonu održava visokoproduktivna kulturna industrija (izraz skovan u frankfurtskoj školi), predstavljalo je za Adorna samo potvrdu težnji koje implicitno sadrži moderno društvo uopće i koje su smrtosno eksplodirale u bjesnilu Trećeg Reicha (Usput rečeno, ovo odbijanje automatskog poistovjećivanja njemstva s fašizmom, dakle stajalište da je fašizam latentno prisutna mogućnost u svim kapitalističkim zemljama, a tek onda specifično njemačka zabluda, psihološki je važna pretpostavka za mogućnost frankfurtske škole u poslijeratnoj Njemačkoj — time što je u njemačkom duhu vidjela ne samo barbarske, nego i emancipatorske težnje, ona je jedina omogućavala da se uopće može misliti na radikalni raskol s fašizmom bez isto tako radikalnog raskola s vlastitim kulturnim identitetom.) Ono što se događa jest smrt, i ako je na starom kontinentu to konkretna, tjelesna smrt žrtve, onda je smrću individue polje na novom već unaprijed pripremljeno. Ono što preostaje nakon procesa normiranja svijesti, kojeg nad svojim podanicima provodi masovna kultura, jest prilagodljiva i uslužna žrtva spremna na sve, čovjek kao »pripravnik smrti« Tu Adornovu fiksiranost na negativne aspekte neki su tumačili kao opsjednutost frankfurtske škole fašizmom, u tom smislu da je on za nju bio »Meduzina glava«, tako da je, navodno, i pojave u američkom društvu — kao na primjer pojavu kulturne industrije — analizirala jedino u smislu njezinog fašističkog potencijala. U odgovor takvim primjedbama valja nadovezati na širi okvir Adornovog razmišljanja, a to je ona vizija povijesti ljudskog roda koju sažetu gotovo u formuli, predočava spoznaja iz *Dijalektike prosvjetiteljstva* (pisane u isto vrijeme kao *Minima Moralia*, zajedno s Maxom Horkheimerom), da je naime »prokletstvo nezadrživog napretka nezadrživa regresija«. Ta spoznaja sama po sebi priziva Benjaminovu prisposobu andela povijesti, koji, očiju široko rastvorenih od užasa nepomično gleda u

hrpu ruševina koja se nagomilava za njim na putu njegovog napretka i koji bi se htio zaustaviti i ispraviti počinjenno, ali ga vjor iz raja tjera naprijed u budućnost kojoj okreće leđa, dok hrpa ruševina pred njime raste do neba. Povijest se tako odvija samo kao vrtoglavog gomilanje minule nesreće, pri čemu svaka strahota samo nadmašuje prethodnu: »Ono što preživljava nije invarijantni kvantum patnje, nego njeno napredovanje do pakla...« (S. 149/str. 234); »Normalna je smrt« (S. 33/str. 52). Ljudi koje ta povijest rađa isto su tako podvignuti njezinoj uništavajućoj logici — krugotok nasilja koji teče od gospodara do slugu, od nadređenog do podređenog, svršava u regresiji obojice: »Siromašni bivaju spriječeni u mišljenju disciplinom drugih, bogati vlastitom disciplinom.« (S. 120/str. 106); i obojica, i pobjednik i poraženi, još uvijek su postavljeni pred neizbježnost i nedokučivost zbivanja nad kojim nemaju nikakve moći. U toj nemoći su krvnik i žrtva jedno; pokret koji učini jedan samo je slijepi refleks kretnje drugoga — tek u nekoj drugoj povijesti ljudski čin bio bi slobodan.

Taj Adornov pojam utopijske »druge« povijesti prekida sa samim temeljima na kojima je izgrađena ona »naša«. Nakon povijesnog iskustva barbarstva ne može se više pouzdati u princip uma — racionalnost ne nudi nikakve smjernice za praktičko djelovanje, a isticanje rada kao ljudske samorealizacije i samo je djelatno lančane mašinerije prosvjetiteljstva, onog istog principa koji počiva već u prvim mitovima, koji nastoje razložiti, fiksirati, prisvojiti, vladati... Adornu je, obratno, stalo do povijesti kojoj pečat ne bi davalo prisvajanje, nego puštanje, oslavljanje — »Možda će istinitom društvu dojaditi razvoj i ono će zbog slobode ostaviti neiskorištene mogućnosti, umjesto da se pod zabludjelom prinudom sruči na strane zvijezde« (S. 100/str. 154). U takvoj poziciji svojevrsnog »tehnološkog konzervatizma«, koja se predstavnicima teorije razvoja vjerojatno čini smiješnom i stranom, ako ne čak i naivnom, ali koja je danas, naprotiv, veoma bliska različitim — ne samo ekološkim — pokretima, neki teoretičari su vidjeli velik utjecaj Lukáčsevovog ranog izjednačavanja reifikacije i objektivacije iz *Povijesti i klasne svijesti*, smatrajući da je i frankfurtska škola svako opredmećenje, svaku akciju subjekta poimala

kao neizbježno postvarenje i otuđenje, te da tako nije bila pravična prema procesu »samo«objektivacije, koji proističe iz znanosti, tehnike i industrijske organizacije modernog svijeta. Nepovjerljivo prema tome »samo«, Adornu je stalo do sreće koja bi bila s onu stranu prakse i začaranog kruga rada, s onu stranu imperativa stvaralaštva i slobode kao visokog pogona. Nasuprot glasno proklamiranim zvučnim idealima o ciljevima emancipiranog društva, on se radije zalaže za ono što se na prvi pogled čini najbanalnijim: da više nitko ne gladije. Takvo stajalište nije tako daleko od kantovske forme maksime, kojom, na primjer, Bernard Henry-Lévy u svojoj nedavno objavljenoj knjizi *Pohvala intelektualca* nakon analize propasti intelektualca-klerika i njegovog novodobnog juišanja u zaleđu zvonkih »izama« pleđira za novi tip intelektualca, čiji bi imperativ bio naprosto postupati tako da posljedica toga bude ne više, nego manje barbarstva u svijetu. U prividnoj skromnosti tog Adornovog zahtjeva zicali se zahtjev za skromnošću kao moralnim stavom intelektualca uopće, ali ne skromnošću koja bi u nemoći tiho odvrćala pogled od zla, nego koja je, obratno, doslovno prikovana na nj. »Čak divo koje cvjeta postaje lažac onog trenutka kad se njegovo cvjetanje posmatra bez sjenke užasa: još nedužno 'Kako je lijepo' postaje izgovor za sramotu postojanja koje je drugačije, i više ne postoji ni ljepota ni utjeha osim u pogledu koji se upravlja na jezu, odolijeva joj, i u neublaženoj svijesti negativnosti istrajava na mogućnosti boljeg« (S. 5/str. 19-20). Upravo na takvu skromnost se obavezuje i odnos prema su-ljudima: ako vlast proklamiranjem »evanđelja životne radosti« (S. 38/str. 59) revno istjeruje iz svijesti ljudi spoznaju patnje te ih odgaja u hihotave i na zabavu i zadovoljstvo usmjerene pojedince, spremne da zatvore oči kako pred vlastitom nesrećom, tako i pred nesrećom drugih, onda je pozicija intelektualca upravo pozicija potpune osamljenosti, odricanja od »normalnog« druženja s ljudima, jer »najmanji korak prema njihovim radostima jest korak u oguglavanje na patnju« (S. 5/str. 20). I napokon, takvom moralnom stavu koji u svojoj neodređenosti nužno izaziva razočaranje, kao temeljni životni osjećaj pridružuje se stid — stid uslijed zla i nesreće koja se događa svakomu od svakoga, stid zbog toga »što nekom u

paklu još ostaje vazduha za disanje« (S. 6/str. 22).

Upravo taj sram kao svijest o »univerzalnoj krivnji« možda je jedna od točaka na kojoj se razdvajaju intelektualac i pripadnik modernog mnoštva, koji u pozivanju na to da je, eto, takav kakav je i da sa sobom može i činiti što zaželi, zapravo direktno zahtijeva za sebe pravo da se ničega ne treba stidjeti. Nasuprot samorazobkrivanju srama koji se iskazuje u umjetnosti i mišljenju, stoji njegova potisnutost, neupitno paktiranje s postojećim. Dapače: čovjek trezveno nadijeva masku još veće prilagodljivosti no što mu je to potrebno za preživljavanje, i pervezno se već unaprijed pomiruje s nečim što mu je bilo nametnuto od takozvane »realnosti«, o koju bi pri padu s oblaka razbio glavu. Međutim, pada uopće nema — kule su odavno otpisane, a realnost uzeta u zakup. Na mjesto utopičnosti kao onog humanog na čovjeku stupa gola trezvenost. To je trezvenost posmrtno maske, života koji je »postao ideologija njegovog vlastitog odsustva« (S. 121/str. 189).

Takva je Adornova slika čovjeka u društvu masovne kulture. Kao što je već rečeno, ni intelektualac se ne može iskopirati iz te mreže koju oko njega plete igra moći i neprestanog mjerenje odnosa. Ne samo da je prisiljen prodavati svoj rad na tržištu radne snage, što se u povijesti ionako uvijek događalo, već mehanizmi industrije kulture prisvajaju i njegovu tako brižljivo njegovanu »privatnu sferu«, neokaljani kutak, prividno izoliran od vanjske prisile. I kada ne želi sudjelovati pri »stvaranju« povijesti, ipak nije izuzet iz nje — »Ko je distanciran ostaje jednako upleten kao i onaj u prometu; naspram potonjeg on je jedino u prednosti po uvidu u njegovu upletenost i po sreći majušne slobode, što leži u spoznavanju kao takvom«, a pored toga na njega vreba i opasnost »da sebe drži za boljeg od drugih i da svoju kritiku društva zloupotrebli kao ideologiju za svoj krivati interes« (S. 6/str. 21). Pa ipak, njegova spoznaja, paradoksalno, još jedina omogućuje mjerenje krivnje koja postoji, ali i slutnju sreće koja bi mogla postojati, te se tako opet odrješuje, premda neuspješno, za svoju neodriješivu krivnju. Pri tome će ta spoznaja biti tim istinitija čim se manje trudila oko nekakve objektivne slike svijeta. Naime, pojmovi subjektivnog i objektivnog su se, po Adornovom

mišljenju, posve izokrenuli: »objektivno znači nekontroverznu stranu pojave, njen nepropitano uzeti otisak, fasadu sklopljenu iz klasifikovanih data, dakle ono subjektivno, a subjektivnim se naziva ono što tu stranu probija, što stupa u specifično iskustvo stvari, što se oslobađa presuđenog *convenusa* o tome... i uspostavlja odnos prema predmetu — dakle ono objektivno« (S. 43/str. 65—66). Upravo individualni izraz, dakle ono što čovjek iskušava kao najvlastitije, jest nešto objektivno posredovano; izraz je uvijek izraz patnje (radost se opire izrazu), a ta patnja je upravo težina objektivnosti koja pritišće na čovjeka. Ujedno, pak, individualni izraz ne samo da »crpi« iz objektivnog, nego se, ni najmanje zaštićen pred postvarenjem i manipulacijom, i sam okončava u njemu. Tako je upravo masovna kultura, na primjer, za Adorna povijesno nužna posljedica onoga »što je danas vladajućoj standardizaciji svijesti izgledalo krajnje protivstavljeno, estetičkog subjektiviranja« (S. 137/str. 213). Umjetnici su »uz pomoć refleksije o duši naučili da sve bolje i više raspoložu samima sobom. Napredak njihove tehnike, koji im je donosio stalno veću slobodu i nezavisnost od heterogenog, rezultirao je u nekoj vrsti popredmecenja, tehnikacije unutrašnjosti kao takve« (S. 137/str. 213). Nije više nužno da umjetnik bude identičan s onim što izražava — izraz se iz podstreka njegove osobnosti preobražava u gladivo manipulacije, može se izložiti, prodati; efekti se osamostaljuju od eje-line i poprimaju opipljiv, sportski karakter. Pokretni zakon umjetnosti, njezino rastuće gospodarstvo nad unutrašnjom prirodom, sve veće ovladavanje i diferenciranje materijala, istodobno je zakon njezine propasti. Fenomen njezinog raspadanja za Adorna predstavlja upravo masovna kultura, lešinar koji se hrani smrću umjetnosti. Film kao paradigmu nove kulture za njega je sličan skladištu u kojem su administrativno katalogizirane sve stvari i emocije, predane na milost i nemilost proizvoljnom i posve slučajnom principu montaže. Na njegov pojam vezuje se gotovo zlo iz bajke: melodija filma je melodija »vještice koja djetetu koje hoće da začara ili pojede daje jelo s jezivim mrmljanjem: 'Dobra supica, prija li supica? Zacijelo će ti prijati, zacijelo prijati!'« (S. 129/str. 200).

Koliko god upitno, nerazumivo i nerazumljivo, a sasvim provokativno u vrijeme magičnih projekata postmodernizma i retro tehnika njihovim konzumiranjem proteklog, ovo Adornovo apsolutno negativno stajalište prema masovnoj kulturi, njegova anatema nad svakim pokušajem umjetnosti koji ne bi dosljedno ustrajao pri svojoj nemogućnosti, jest gotovo školska aplikacija njegove teze o »napretku kao regresiji« na polju fenomena umjetničkog. Isto tako, tu tezu možemo slijediti i dalje, sve do sfere onog krajnje i posve svakidašnjeg, koje se svakog trenutka odvija među ljudima i koji isto tako podliježe procesu tehnificiranja unutrašnjosti. U tom smislu je na početku i rečeno da se *Minima Moralia* Adornova »najintimnija« knjiga — zato što se prihvaća i onih savskih krhkim samoraslih i samorazumljivih pobuda u čovjeku, da bi već u njima otkrila gestu budućega nasilja. U karakterističnom stilu, u kojem bez smirujućeg okvira, bez upozorenja, takoreći u skokovima sjedinjuje ono najosobnije i konkretno s prividno općim, povezuje tako Adorno tjeskobno drhtanje dvoje ljubavnika pred onim opasnim »trećim« koje bi moglo skršiti njihov krhki posjed i isključujućim odnosom prema svemu tuđemu općenito i, napokon, s fašističkim istrebljivanjem rasnih manjina. U dijagnosticiranju tog čovjeka najnutarnijeg, koje to međutim već odavno nije, Adornu ne treba odveć uzeti za ozbiljno čak i najsitnije, skoro banalne detalje, koji tiho stupaju samosvojom logikom napretka u ljudski svijet, pri čemu se potresenost, koja nakon takvih promjena ostaje na krhotinama, nema na čemu ni izmjeriti. Tako Adorno govori čak o »novom ljudskom tipu«, prema kojem nismo pravični bez svijesti o tome što mu se neprestano događa od stvari iz okoline, što se takoreći »radi« na njemu — ne valja previdjeti značajnost tog pasiva, što ga je pak, na žalost, prevodilac pretvorio u aktiv — što rećimo za njega znači da nema više vrata koja bi trebalo oprezno zatvoriti za sobom: »vrata auta i frižidera moraju se zalupiti, druga pokazuju tendenciju da se sama zatvore i time one koji ulaze spriječe da u pomanjkanju manira gledaju iza sebe, da ne čuvaju unutrašnjost kuće koja ih prima«, što za nega znači da »više ne postoje prozorska krila koja se mogu otvoriti, nego još samo šajbe koje

se grubo gurajući otvaraju, da ne postoji lagano zvonice na vratima, nego dugme koje se obrće...« (S. 19/str. 35). Isto tako, antinomiju napretka i regresije možemo zapaziti i na području takta, koji je uvijek važio kao sredstva reguliranja međuljudskih odnosa, kojih se emancipacija od spona ceremonijalnosti i normativnog u svom bezgraničnom širenju i slobodi svela na голу neljudskost — pitanje o nahodaženju, koje se od strane vaspitanja odavno više ne nudi i ne očekuje, postaje istraživanje ili povredavanje; čutanje o osjetljivim stvarima prazna ravnodušnost — čim se više ne navodi nikakvo pravilo o čemu treba govoriti a o čemu ne« (S. 16/str. 32). Tako se, dakle, taj proces oslobađanja, koji je doduše bio legitiman i koji je trebao omogućiti slobodne ruke onom individualnom u odnosima među ljudima, ipak ovome na koncu osvetio te ga ponizio na slučajnost i ravnodušnost prema postojećem. U tu istu ravnodušnost dospijeva i novovjekovno poimanje ljubavi kao sfere spontanog, nesputanog i iskrenog, koje se u svojem gotovo ponosnom prepuštanju uvijek drugačije govorećem »glasu srca« zapravo na milost i nemilost prepušta upravo imperativu neprestanog potrošaštva, lakomog posizanja po novim i novim, međusobno zamjenljivim artiklima. Danas, nakon iskustva vihernih šezdesetih godina, čije je klicanje slobodnoj ljubavi čovječanstvu ipak donijelo dvojbenu sreću, ukoliko čak nije ponizilo ljubav u običan sport, već je odavno sve više govora o klasičnoj građanskoj obitelji kao onoj čeliji društva koja se ipak još najviše izmiče njegovom pogubnom djelovanju, pa iako upravo ona to društvo perpetuirala. Svjedoci smo čak uspješnom pohodu novog konzervativizma — premda pogotovo tu, na strani prisile starih vrijednosti, uopće nema istine. Uvijek je u igri dvoje — granica i njezino prekoračenje, ono s onu stranu granice — i oboje svršava u neslobodi. Čovjeku ne preostaje drugo nego da se uvježbava u ekvilibristici, umjetnosti vrtoglavog i neizvjesnog hoda po konopcu između obojega. Upravo je ta spoznaja u *Minima Moralia* izrečena krajnje koncizno: »Zapovijest na vjernost, koju društvo izdaje, je sredstvo za neslobodu, ali samo kroz vjernost provodi sloboda nepokoravanja naspram zapovijesti društva.« (S. 110/str. 171) Isto tako »unutar represivnog društva emancipacija individue

ne ide u njenu korist nego nauštrb. Sloboda od društva otmilje joj snagu za slobodu« (S. 97/str. 147). U apsolutizaciji individue izražen je, naime, prijelaz od jednostavnog razmjenskog društva, u kojem je pojam razmjene još zahtijevao ograničenje privatnog interesa, ka neposrednom gospodarstvu najmoćnijih — i u takvoj se apstraktnoj realizaciji individua sama ukida. »Širenje kao sužavanje« — izrazimo li krojačku formulu »napredak kao regresija« — na koncu završava u točki (»sada važi za najkraću vezu između dviju osoba ono što je bez okolišanja, kao da su one dvije tačke«), dok otuđenje ljudi svoj tjelesni izraz nalazi upravo u tome da »distance otpadaju« (S. 20/str. 37, 36).

Adornovu knjigu *Minima Moralia* možemo shvatiti i kao pokušaj da se tu točku ipak »proširi«, da se stvori distanca unutar koje je moguća uopće bilo kakva blizina. Možemo je shvatiti kao mrcuz nagovještaj i savjet — od pravcate »antidelegatske« preporuke intelektualcu da se nipošto ne pusti zastupati, preko proklamiranja načela seksualne etike (»prvo i jedino: tužilac nije nikad u pravu«) (S. 29/str. 46), do gotovo brehtovskog poigravanja s pojmovima dobrog i lošeg u ironizaciji slogana »debelo je dobro«. U optici te mreže nijedna stvar nije naprosto ona sama, nego uvijek ukazuje na još nešto drugo: tako ni najobičnija laž nije samo laž, nego je ujedno i poštenje, čak i dostojnost — time što nastoji kao stvarno ustoličiti nešto što to nije, izriče nepovjerenje onome što jest i što u tu laž prisiljava. Isto tako u *Minima Moralia* možemo otkriti analizu mehanizama vlasti, na primjer, kako danas tako i uvijek aktualne pojave redukcije političkog na komplementarne kategorije prijatelja i neprijatelja kao »regresiju na način ponašanja djeteta koje nešto voli ili ga se boji« (S. 85/str. 129); ili smo, pak, svjedoci samootkrivanja huraškog optimizma socijalizma u ciničkom izjavljivanju pobjednika revolucije: »Gospodinu se moguće ne dopada svijet? Onda neka nade neki bolji« (S. 73/str. 112). Ponajprije pak vidimo u njoj pokušaj da se u situaciji nestajanja individue pod teretom sveprisutne propagande i rastuće prijetnje kolektivizacije ipak još sačuva nešto takvo kao što je »moral mišljenja«, da se unatoč svemu još pokuša shvatiti to što postoji, da mu se približi do krajnosti, da se izbjegne pad i

segne preko njega — »od onog ko danas misli ne zahtijeva se ništa manje do da u svakom trenutku treba da bude u stvari i izvan stvari — gest Münchhausena koji sebe iz močvare vuče za perčin postaje shema svake one spoznaje koja hoće da bude više od bilo utvrđivanja bilo projekta« (S. 46/str. 71). Lažljivi baron osmjehuje nam se, dakako, iz svijeta bajki, gdje ono nemoćno i nemoguće dolazi do svojeg domovinskog prava; no, na nas, prebivajuće u ovom ne bajkovitom svijetu, odnosi se barem ono praktičko vodilo Adornove knjige *Minima Moralia*: »da se ne dopusti zaglupljivanje ni moćima drugih ni sopstvenom nemoći« (S. 34/str. 53).

Na koncu još nekoliko riječi o izdavačkom podvigu. Prošlo je 20 godina od prvog prijevoda Adorna u Jugoslaviji — *Filozofije nove muzike*, 1968. godine. Sljedili su joj *Dijalektika prosvjetiteljstva* i *Zargon autentičnosti*, a onda redom kako temeljna filozofska djela (*Negativna dijalektika* i dr., sve do odlične *Filozofske terminologije*), tako i nekoliko djela s područja estetike (*Estetička teorija*, *Filozofsko-sociološki eseji o književnosti*) i čak djelići socioloških studija. Izuzmemo li posve nepokriveno područje empirijskih istraživanja, koja je Institut zajedno s Adornom vodio u Americi (najpoznatije su danas *Studije o autoritarnoj ličnosti*), onda je upravo prijevodom knjige *Minima Moralia* sada bar djelomično pokriveno ono područje Adornovog pisanja koje bismo uvjetno mogli nazvati »kulturnom kritikom« i koje odlikuje do savršenstva dovedena raspršenost i konciznost esejističkog stila. Ovdje se dotičemo problema prijevoda — i inače krajnje teškog posla, a napose u slučaju Adorna, sa čijim jezikom imaju teškoće čak i njegovi sunarodnjaci. Možemo, dakle, reći da je prijevod unatoč manjim netočnostima i pomicanjima značenja korektan, premda ponegdje malo nezgrapnan. Stih koji ovdje navodim kao primjer: »So muß übervorteilt / Albern doch überall sein die Liebe«, u ovom prijevodu: »Tako mora zakinuta / blesava ipak biti ljubav svuda« (S. 104/str. 163) ipak zvuči suviše rogobatno, budući da se zapravo radi o iznevjerosti i vedroj, hihotavoj ludosti. No, prevodiocu svejedno treba dati priznanje, a knjigu naprosto čitati.

Seta Knop
(Sa slovenskog preveo
Edo Fičor)

Stephen Castels

MIGRATION UND RASSISMUS IN WESTEUROPA

Berlin, Express Edition, 1987.

Knjiga Stephena Castelsa ponajprije se pojavila u engleskom izdanju (Here for Good-Western Europe's New Ethnic Minorities, London, Pluto Press, 1984) da bi ubrzo doživjela svoje drugo, nje-mačko izdanje. Nakon uvoda koji predstavlja prvi dio studije, u drugom dijelu Castels opisuje uspon gastarbajterskog sustava (Gastarbeitsystem), odnosno osnovne faze njegova oblikovanja koje su u uskoj vezi sa zakonitostima ponude i potražnje robe radne snage. Prvu fazu naziva masovnom, a karakterizira je velik priliv radne snage iz južnih dijelova Evrope i izbjeglica iz istočnih evropskih zona, posebice DDR-a i Poljske. Radna snaga bila je pokrenuta ciklusom konjunktura. Castels na jednom mjestu u Uvodu navodi da je tada migriralo oko 30 milijuna ljudi i smatra da je to bila jedna od najvećih migracija u povijesti (!?). Za ovu fazu karakteristična je ideologija privremenog rada i rotacije. Riječ je o vremenskom intervalu od 1956—1972/3. godine. Među prvim zemljama koje su počele voditi restriktivnu migracijsku politiku bila je Velika Britanija. Ona je još početkom šezdesetih nastojala ograničiti dotok nove radne snage. U drugoj fazi, nakon 1972/3. godine, pod utjecajem krize i ostale su zapadnoevropske zemlje počele primjenjivati politiku zaustavljanja stranaca (Anwerbstopp).

U trećem dijelu knjige Castels se bavi komparativnim istraživanjem migracija u sedam evropskih zemalja (V. Britanija, Belgija, Francuska, Nizozemska, Švedska, Švicarska i SR Njemačka. Autor prikazuje specifične karakteristike migracija u ovim zemljama, upotpunivši to zaista bogatim statističkim materijalom, na temelju kojega se mogu pratiti migracijski trendovi u pojedinim zemljama. U nemogućnosti pojedinačnog prikazivanja osvrćemo se na kretanja u SR Njemačkoj.

Prvi sezonski radnici stigli su u tu zemlju iz Italije davne 1955. godine. U intervalu između 1960—1968. godine došle su veće grupe Španjolaca, Grka, Turaka, Tunizana i Jugoslavena.

Godine 1956. bilo je 95 000, a 1966. već 3 milijuna stranaca, da bi recesija iz 1966/7. godine utjecala na neznatno smanjenje njihova broja. Nakon recesije i oživljavanja privrede došlo je do naglog povećanja rezultiranog zakonitosti ponude i potražnje na tržištu radne snage. Do sredine 1982. unatoč restriktivnim mjerama nakon 1973. bilo je 4,7 milijuna stranaca, da bi se 1988. otvorilo s brojkom od 4,6 milijuna. Prema podacima iz 1985. godine, Turci su najmnogoljudnija strana skupina. Pored »standardnih« stranaca, u Njemačkoj su angažirani i »plemeniti stranci«, oni iz EEZ i SAD. Nakon faze obiteljizacije, kada se uvidjela nemogućnost realizacije privremenog i rotacijskog modela, prišlo se integraciji i reintegraciji kao modelima nove migracijske politike, koja se u Z. Njemačkoj može podijeliti na fazu akceptiranja, zaustavljanja, diskriminacije i pervertiranja migrantskog u etnički sastav manjina.

U četvrtom dijelu knjige Castels se pozabavio nastajanjem novih etničkih manjina. Teza o pervertiranju može se prihvatiti samo ukoliko službena strana prihvati činjenicu o useljeničkoj zemlji.

U stvarnosti ona se odlučno odbija. No, bez obzira na nepriznavanje i odbijanje evidentan je proces prerastanja migrantskog, gastarbajterskog sustava u sustav manjina Castels ovako zbori: »Ove manjine su od vlastitog naroda relativno izolirane i na različite načine diskriminirane« (str. 11.) On navodi različite termine za migracijske/etničke

manjine. To su: strani radnici i njihovi pripadnici, doseljenici, stranci, strani sugrađani i KANAKE (posprdan izraz za strance). Autor postavlja tezu da je nova manjina sustavno diskriminirana kroz institucije te na više mjesta govori o institucionalnoj diskriminaciji. Kakvo je držanje sindikata u tim (ne)prilikama? Britanski TUC malo je angažiran u borbi protiv diskriminacije; njemački DGB, a posebice IG Metall vrlo su agilni u zaštiti stranih sugrađana/suradnika. Unatoč otporu sindikata i antirasističkim organizacijama, rasizam se raširio po svim zemljama koje imaju velike strane etničke skupine. Valja razlikovati pseudoznanstveni rasizam intelektualca i praktični lepenovskog tipa. Pseudoznanstveni rasizam i praktično politički neutmitno su povezani. Francuski istraživač Michael Billig (*Die rassistische Internationale. Zur Renaissance der Rassenlehre in der modernen Psychologie*, Frankfurt, Neue Kritik Verlag, 1981.) govori o postojanju rasističke internacionale. Budući da se radi o renesansi rasizma, može se zboriti o neorasizmu ili — prema Castelsu — o »strukturalnom rasizmu« kao reakciji na pervertiranje migrantskog sustava u sustav manjina.

Konačno, cjelokupna Castelsova interpretacija zasniva se na tezi o migranti-ma kao novoj etničkoj manjini u Zapadnoj Evropi.

Ta se teza može prihvatiti uz opasku da se zapravo više radi o procesu nego li o uspostavljenom stanju.

Anđelko Milardović

Habermas, Jürgen

FILOZOFSKI DISKURS MODERNE

Izdavač: Globus, biblioteka Prometej, Zagreb, 1988, str. 364

Sa svojih dvanaest predavanja na temu moderne i filozofije Habermasova knjiga nam se nudi kao svojevrsna povijest novije filozofije sa stajališta komunikativnog djelovanja. Pokazujući najprije sam smisao moderne, zatim Hegelovo suočavanje s njom a potom i put kojim se kretala filozofska diskusija o modernu nakon Hegela — dakle, sve do Heideggera, Foucaulta i Derride — autor na kraju kao moguću alternativu toj cjelokupnoj filozofiji izlaže intersubjektivno utemeljenu teoriju komunikativnoga djelovanja. Naime, Habermasu nije samo cilj da pokaže bitne tendencije moderne filozofije, nego da u takvom kontekstu pokaže još nečitovane mogućnosti koje ta filozofija sadrži za razumijevanje razvoja modernog društva i na toj osnovi uobličiti moguću dijagnozu suvremenog svijeta: moderna kao nedovršeni projekt

Windelband, Wilhelm

POVIJEST FILOZOFIJE I/II

Izdavač: Naprijed, Zagreb, 1988.

U izlaganju historijsko-filozofskih sadržaja moguća su dva postupka — jedan, kojim se ovi sadržaji iznose u obliku učenja pojedinih ličnosti, škola i pravaca, te drugi koji slijedi historiju problema i pojmova. Windelband je u ovom djelu primijenio drugi postupak i pružio historijsko-problemski pregled filozofskog mišljenja od grčkih filozofskih početaka do svog vremena (umro je 1915. godine). Dodatak o filozofiji u 20. stoljeću napisao je drugi autor, naime Heinz Heimsoeth. Ovo djelo udžbeničke namjene već je ranije objavljivano u prijevodu na hrvatski ili srpski jezik, pa se sada opravdano možemo zapitati što je motiviralo izdavača da ga ponovo objavi. Čini se da je to u prvom redu koncepcija udžbenika izražena u već spomenutom historijsko-problemskom i pojmovnom prikazu povijesti filozofije, zatim vrlo tijesno povezivanje do prožimanja povijesti i filozofskog mišljenja, te konačno isticanje duhovnih elemenata kao konstitutivnih za čovjekov odnos prema svijetu i za njegovo mjesto u njemu. Dakle, može se zaključiti kako ovo izdanje ne zadovoljava samo nastavne potrebe, nego može biti i pouzdano »oruđe« u procesima osvješćivanja kulturnih problema

Kopplston, Frederik

ISTORIJA FILOZOFIJE

Grčka i Rim

Izdavač: BIGZ, Beograd, 1988, str. 571

Pred nama je jedan od najboljih i najiscrpnijih prikaza povijesnog razvoja filozofije. Rađen na izvornim tekstovima i citatima ovaj kompendij upoznaće nas s prošlošću filozofije kao jedinstvenom panoramom evropske misli od jonskih početaka do suvremene disperzije filozofskih pravaca i kulture. Pregled, dakle, obuhvaća cjelokupnu historiju »drame filozofije« o čijim su glavnim protagonistima (Platonu, Aristotelu, Kantu, Hegelu i dr.) čitaocima ovdje ponudene male monografske studije. Ono što ovaj pregled posebno preporuča i čini ga upotrebljivim to je tendencija njegovu autora da zadovolji zahtjeve znatno šire i fleksibilnije obrazovanosti. Prvi dio ovog devetotomnog projekta posvećen je antičkoj filozofiji, tj. najznačajnijim misliocima i stavovima filozofije grčko-rimskog svijeta. Grada je izložena u pet poglavlja, a obuhvaća filozofska postignuća od predsokratovaca do postaristotelovske filozofije pružajući prvu orijentaciju u najstarijoj filozofskoj tradici.

Schelling, F. W. J.

FILOZOFIJA MITOLOGIJE. I svezak

Uvod u filozofiju mitologije

Izdavač: OPUS, Beograd, 1988, str. 245

Unutar korpusa klasične njemačke filozofije Schelling je najpotpunije razvio tzv. filozofiju prirode. U kontekstu toga razvoja mitska ravan je ona instanca na kojoj filozofija prirode pravi prve korake u smjeru postajanja filozofijom povijesti. Stoga je »Filozofija mitologije« relevantna ne samo s obzirom na smisao, pojam, sadržaj, domet i mitsku kulturu uopće, nego je relevantna i za razumijevanje kasnijih filozofija povijesti, onoliko koliko te filozofije polaze od mita. Jedna prepoznatljiva filozofija mita ugrađena je u svekoliku evropsku kulturu, pa je objava prijevoda Schellingove »Mitologije« utoliko značajnija za našu stručnu i kulturnu javnost. Prvi dio dvotomne »Filozofije mitologije« koji je sada pred nama obuhvaća, u formi predavanja, deset Schellingovih izlaganja o određenju filozofije mitologije. Naime, kao uvod za buduća istraživanja, predavanja s historijsko-kritičkog stajališta izlažu moguće načine objašnjenja mitologije kao poetsko, alegorijsko ili religijsko tumačenje mitološkog procesa

Basta, Danilo

PRAVO POD OKRILJEM UTOPIJE

Izdavač: Rad, Biblioteka Dijalog, Beograd, 1988, str. 204

Revolucionarna tradicija prirodnog prava nije bila u središtu teorijske znatiželje marksističkih filozofa, pa je Blochov program marksističkog baštinjenja klasičnog građanskog prirodnog prava jedinstvena pojava u marksizmu i izazovna tema istraživanja. Predmet ove rasprave je, dakle, Blochova filozofija prirodnog prava kako je izložena u djelu »Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo«. Autor pritom u ovom istraživanju prvo izlaže osnovna Blochova stajališta značajna za sferu prirodnopravne problematike o kojoj je ovdje riječ, zatim utvrđuje put kojim Bloch ide u svojoj

filozofiji prirodnog prava, te raspravlja o smislu, značaju i dosezima ovog pothvata; najzad, utvrđuje održivost Blochovog spajanja marksizma i prirodnog prava.

Basta zaključuje da ovaj program, budući da teži sjedinjenju emancipatorskih mogućnosti marksizma i prirodnog prava, razvija filozofsko-pravnu strategiju koja će marksizam obnoviti u duhu klasičnog prirodnog prava, čije će utopijsko nasljeđe sačuvati i osigurati pojedinca od društva kao apstraktuma.

Stanković, Đorđe

ISKUŠENJA JUGOSLAVENSKE ISTORIOGRAFIJE

Izdavač: Rad, Biblioteka Dijalog, Beograd, 1988, str. 293

Pod vidom znanosti danas se često politički i ideološki reafirmiraju neke dehumanizirane slike prošlosti kao konjunktorni proizvodi kojima se podržavaju dogmatske stereotipije koje utječu na formiranje suvremene historijske svijesti i pomažu dezintegrirajućim snagama koje ruše povijesnu vertikalu. Ova konstatacija o stanju u jugoslavenskoj historiografiji uvodi nas izravno u tematski krug i probleme kojima se bave angažirani povijesni esaji i polemike ove Stankovićeve zbirke. U knjizi je, dakle, prvenstveno riječ o pozivu na novo, suvremenije saznavanje prošlosti Jugoslavije; o zalaganju za inovacije u istraživačkoj praksi i znanstvenom pristupu; o prevazilaženju hermetičkih izolacija tradicionalističke političke historiografije, protiv svakodnevnog političkog pragmatizma i ideološkog praznoslovlja. Svjestan osiromašenog jugoslavenskog duhovnog prostora, autor se u svojim analizama i opservacijama zalaže za zahvaćanje cjeline tog prostora nudeći jedan teorijsko-metodološki moderan i smjelije konceptualiziran projekt traganja za preciznijim izučavanjem fenomena ljudskog i društvenog.

Pirec, Dušan i Popov, Đorđe

IMPERIJALIZAM ILI DOMINACIJA

Teorijsko-istorijski pregled

Izdavač: Ekonomika, Beograd, 1988, str. 694

Predmet razmatranja ovoga rada je problematika imperijalizma ili dominacije, tj. teorijsko-metodološko preispitivanje koncepta imperijalizma. Dakle, autori su sebi postavili zadatak da na teorijskom nivou analiziraju nastajanje tog pojma, kao i njegovo nestajanje, a to znači da je naslov knjige trebalo promatrati u vremenu i istaknuti koja su obilježja pojma i u čemu je ta promjena. Da bi se približili mogućim odgovorima, autori su pribjegli kritičkoj analizi marksističke teorijske baštine i najkarakterističnijih tendencija u svjetskoj privredi — izložili historijat problema i teorijske misli o imperijalizmu, odnosno, razvijenost i nerazvijenosti; osvijetlili problem reprodukcije kapitala i, potom, na novi teorijski način promišljali o prirodi fenomena. Dakle, ovaj obiman rad ima za cilj izložiti stajališta postmarksističke misli o problemu imperijalizma ili dominacije, analizirati suvremene pojave u privredi svijeta i o tome dati odgovarajuća obrazloženja i, najzad, pregledom obuhvatiti i integracijske procese u svijetu koji doprinose rastakanju nacionalnih isključivosti, proširivanju ekonomskog i kulturnog prostora, ali posredstvom prožimanja a ne dominacije.

Grbić, Čedo

SELJAČKO PITANJE

Prilozi kritici agrarne politike

Izdavač: RO »Porodica i domaćinstvo«, Zagreb, 1988. str. 366

Najnovija studija Čede Grbića »Seljačko pitanje« logičan je nastavak razvoja autorovih ideja i stavova iznijetih u njegovoj knjizi »Socijalizam i rad privatnim sredstvima«. U naslovnoj studiji riječ je o temeljitoj analizi kompleksa »seljačko pitanje« kojeg je problematika u ovoj obradi obuhvaćena u sveukupnosti privrednih, socijalnih i političkih odnosa. U prvom dijelu knjige autor kritički ispituje marksističke teorije o seljaštvu i pokazuje kako se ovo pitanje rješavalo u praksi socijalističkih zemalja. Zatim analizira jugoslavenski model uključivanja seljaštva u socijalizam i sadašnje tendencije ukupne politike odnosa spram individualnog poljoprivrednika. Najzad, u posljednjem poglavlju, autor se zalaže za strateški zaokret prema seljaštvu; za oživljavanje poljoprivrede i pretvaranje seljaka u modernoga robnog socijalističkog proizvođača; za razvoj robne privrede na selu i provjerene koncepcije agrobiznisa.

Priredila
Branka Fulanović

YU ISSN 0547—3144

UDK 303 01:141.82
Esej

Ivan Prpić: DRUŠTVENE ZNANOSTI I DRUŠTVENA KRIZA

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2899—2906

»Povratak Marxu« u teoriji 50-ih godina omogućio je uvid da je kritika dijamata« kao znanstveni problem prije svega pitanje o metodi znanstvene spoznaje. Pokazane su značajne metodologijske razlike ne samo među brojnim autorima koji su se inspirirali marksizmom, nego i razlike između Marxa i Engelsa. Marx je bio svjestan granica primjene dijalektičke metode u prikazu ustrojstva pojedinih društvenih poredaka. Iz svih rasprava, pretežno vođenih u filozofiji, nisu izvedene nužne konsekvencije za konstituciju društvenih znanosti. Unatoč uvjerljivo dokazanoj tvrdnji da je Engels upravo u spisima u kojima govori o državi Marxovu spekulativnu znanost zamijenio pozitivnom znanostu, u politologiji i sociologiji nije kritički propitano Engelsovo poimanje države i njegove metodičke pretpostavke. Posljedica je da se u tim znanostima i danas kao znanstveno valjana rabe Engelsova određenja države, društva, diktature i dr., iako se ovim pojmovima ne može pojmiti ustrojstvo vladavine u nijednom socijalističkom poretku. Razvoj društvenih znanosti u nas osobito posljednja dva desetljeća podstakao je recepciju i nemarksiističkih teorijskih orijentacija, te osobito razvoj istraživačkih tehnika. I zastupnici ovakvog pristupa su suočeni s poteškoćama da ustrojstvo socijalističkog poretka pojme metodičkim postupcima i pojmovljem koji su razvijeni na drugom socijalnom supstratu

Natuknice: društvene znanosti, marksizam, društvena kriza

YU ISSN 0547—3144

UDC 303 01:141.82
Essay

Ivan Prpić: SOCIAL SCIENCES AND SOCIAL CRISIS

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2899—2906

A »return to Marx« in the theory of the Fifties made it possible to realize that the critique of dialectical materialism as a scientific problem is primarily a question of the method of scientific cognition. It showed that there were significant methodological differences not only among numerous authors inspired by Marxism, but also differences between Marx and Engels. Marx was aware of the limitations of the application of dialectical methods in presenting the organization of individual social orders. From discussions, mainly conducted in the sphere of philosophy, no necessary consequences for the constitution of social sciences were deduced. In spite of the convincingly proved assertions that precisely in his writings dealing with the state Engels replaced Marx's speculative science by positive science, in political and sociology Engels's perception of the state and his methodological presumptions were not critically examined. The result is that in these sciences Engels's comprehension of the state, society, dictatorship, etc. is still today used as scientifically valid, although by means of these notions it is not possible to understand the organization of government in any socialist order. The development of social sciences in our country, in particular the development of research techniques, especially during the last two decades, have instigated the acceptance of non-Marxist theoretical ideas, too. Proponents of this approach are also faced with difficulties in striving to understand the organization of socialist order by methodological procedures and notions developed on the basis of another social substrate.

Descriptors: social sciences, marxism, social crisis

YU ISSN 0547—3144

UDK 330.111.62:316.344.22
Izvorni znanstveni članak

Zarko Puhovski: VLASNIČKO SUBJEKTIVIRANJE

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2907—2917

Sa stajališta socijalne teorije vlasništvo je značajno kao poopćivo, intersubjektivno priznato, utemeljenje jednog tipa djelovanja pojedinca (ili skupine) koji time postaje subjektom spram okoline. Za razliku od vlasti, koja također utemeljuje (djelomice i sukladna) djelovanja, vlasništvo je specifično svojom poopćivošću. Sa stajališta koje vlasništvo vidi kao produkcijsko mjesto socijalnog subjekta, temeljne se socijalne teorije, obzirom na vlasništvo, dijele na rekonstrukcijske (tj. takve kojima je do rekonstruiranja izvorna vlasničkog utemeljenja preliminarno konstatiranog djelovanja), odnosno na konstrukcijske teorije (tj. takve koje nastoje iz preliminarno ustanovljene činjenice vlasništva konstruirati djelovanja odgovarajuća toj, pretpostavljenoj, činjenici). Pregled dijela relevantne socijalno-teorijske literature pod ovom metodičkom pretpostavkom (od Gersona, preko Grotiusa, Hobbesa i Lockeja, do Milla, Marxa, Proudhona, Luhmana ili Nozicka) pokazuje, s jedne strane, interpretacijsku uporabivost ove diobe, a, s druge strane, mogućnost da se, u načelu, nadiđu tradicionalna disciplinarna razlikovanja u pristupu fenomenu vlasništva (ekonomsko, pravno, socijalno-filozofijsko, politologijsko, itd.). Pored analize Marxova stajališta i konstrukcijskih odrednica »realnog socijalizma« (kod kojeg se pokazuju poteškoće koje proizlaze iz činjenice nadomještanja proizvodnje viška vrijednosti proizvodnjom viška moći), pokazane su i neke teorijske mogućnosti rekonstrukcije socijalističkih poredaka s obzirom na vlasničko subjektiviranje

Natuknice: vlasništvo, vlast, »realni socijalizam«

YU ISSN 0547—3144

UDC 330 111.62:316 344.22
Original scientific paper

Zarko Puhovski: SUBJECTIVATION BY OWNERSHIP

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2907—2917

From the standpoint of socialist theory, ownership is significant as a universally, intersubjectively recognized, foundation of a type of activity of an individual (or a group) who thereby becomes a subject in relation to his environment. In contrast to power, which is also the foundation of (partly also congruent) activities, ownership is specific by its universal character. From the standpoint which sees in ownership the place of production of a social subject, the fundamental social theories are, with respect to ownership, divided into reconstructive (i. e. which strive to reconstruct previously noted activities from their proprietary founding) and constructional theories (i. e. those which strive from the preliminary determination of ownership to construe activities which correspond to this previously established fact). A survey of part of the relevant social-theoretical literature under this methodological presumption (from Gerson, through Grotius, Hobbes and Locke, to Mill, Marx, Proudhon, Luhman or Nozick) shows, on the one hand, the interpretational usability of this division, and, on the other, the possibility of transcending in principle traditional disciplinary differences in the approach to the phenomenon of ownership (economic, legal, socio-philosophical, political, etc.). In addition to an analysis of Marx's view and of constructional determinants of »really-existing socialism« (with respect to which difficulties stemming from the substitution of the production of surplus power for the production of surplus value), the author discusses some theoretical possibilities from the reconstruction of the socialist system with regard to subjectivation by ownership.

Descriptors: ownership, power, »really existing socialism«

Eugen Pusić: SVETOST VLASNIŠTVA I LJUDSKO DOSTOJANSTVO

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2918—2921

Autor skicira pojmovni razvoj u razumijevanju vlasništva i njegove društvene uloge. Ideolozi gradansko-demokratske revolucije (u prvom redu J. Locke) pre-cjenjivali su privatno vlasništvo, kao protutežu monarhovo-apsolutnoj vlasti. Njihovi su pak protivnici proglašavali nespojivost vlasništva s ljudskim dostojanstvom. Međutim, i jednom i drugom konceptu izmiću posljedice industrijskom revolucijom promijenjenog karaktera vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Pokušaji da se situacija u kojoj radnici nisu vlasnici sredstava za proizvodnju riješi državnim vlasništvom, konfundiraju političku vlast i vlasništvo (gube se pozitivni efekti institucije vlasništva na motivaciju ljudi, alokaciju sredstava i regulaciju rizika). Te institucije (kao što su ovlašćivanje i isključivanje) ne djeluju niti u nesvojinskom konceptu društvenog vlasništva, te se prema autoru problem regulacije mora nastojati riješiti nekim drugim (još nepoznatim) institutima.

Natuknice: vlasništvo, industrijska revolucija

Eugen Pusić: THE SANCTITY OF OWNERSHIP AND HUMAN DIGNITY

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2918—2921

The author outlines the development of the notion of ownership and its social role. The ideologists of the bourgeois — democratic revolution (in the first place J. Locke) overestimated private ownership as a counterweight to the monarch's absolute power. Their opponents, on the other hand, maintained that ownership was incompatible with human dignity. However, both concepts overlooked the changes in the character of ownership of the means of production that occurred as a consequence of the industrial revolution. Attempts to solve the situation in which workers are not owners of the means of production through state ownership confounded political power and ownership (the positive effects of the institution of ownership on man's motivation, allocation of resources and risk regulation are lost). These institutions (such as entitlement and exclusion) do not act in the non-proprietary concept of social ownership, either, so that according to the author the solution of the regulation problem should be sought in some other (still unknown) institutions.

Descriptors: ownership, industrial revolution

Ivan Padjen: EKONOMSKO VLASNIŠTVO I VIŠAK VRIJEDNOSTI

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2931—2947

Jugoslavenski ekonomisti, jednako kao i pravnici, temelje svoje konceptualizacije vlasništva na dvije pretpostavke. Prva je da su kategorije romanističke pravne znanosti zadovoljavajući okvir za analizu pravnih procesa, uključujući analizu vlasništva. Međutim, romanističke kategorije (npr. podjela prava u pravo koje se odnosi na stvari i ono koje se odnosi na osobe) bespotrebno skućuje žarište istraživanja vlasništva. Istovremeno, vladajuća ideologija naučava da je pravo idealna nadgradnja na realnoj ekonomskoj bzi. Zbog tih razloga ekonomisti i pravnici pretpostavljaju da je pravno vlasništvo neodgovarajući — prema za tehničke potrebe koristan — odraz (u našim glavama) ekonomskih vlasničkih odnosa (koji se odvijaju u stvarnom životu). No i druga pretpostavka je netočna. Društveni život je ustanovljen normama ili razlozima za djelovanje. Sljedstveno, i svi su vlasnički odnosi imanentno normativni, te, kao takvi, ne mogu biti identificirani bez kriterija ili rasuđivanja koji su karakteristični za pravnu znanost. Ipak, pokušaji i da se povuku granice između različitih značenja vlasništva mogu biti korisno vježbe. Tako pravno vlasništvo može biti definirano kao skup institucija koje su identificirane kao vlasništvo kriterijima pozitivnog prava. Međutim, takve identifikacije, usto što imaju ograničenu upotrebu, često nisu moguće. Ekonomsko vlasništvo u Marxovom smislu može biti definirano kao sistem institucija koje omogućavaju jednim sudionicima da prisvajaju višak vrijednosti proizveden od drugih. No razrada te definicije nameće pitanje: nije li pravno vlasništvo *definiens* viška vrijednosti?

Natuknice: ekonomsko vlasništvo, pravno vlasništvo, višak vrijednosti

Ivan Padjen: ECONOMIC PROPERTY AND SURPLUS-VALUE

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2931—2947

Yugoslav economists as well as lawyers base their conceptualizations of property on two assumptions. The first is that categories of the Romanistic legal science are a satisfactory framework for the analysis of legal processes, including the analysis of property. However, Romanistic categories (esp. the division of law into laws related to things and laws related to persons) unduly restrict the focus of inquiries into property. On the other hand, the prevailing ideology teaches that law is an ideal superstructure on the real economic basis. For these reasons economists and lawyers assume that legal property is an inadequate — though for technical purposes useful — reflection (in our heads) of economic property relations (wherein the real life unfolds). But the second assumption is erroneous, too. Social life is constituted by norms or reasons for action. Consequently, all property relations are inherently normative social phenomena and, as such, cannot be identified without criteria or reasoning which is characteristic of legal science. Nonetheless, attempts to draw borderlines between various meanings of property may be fruitful exercises. Legal property can be defined as a set of institutions which is identified as property by criteria of positive law. However, identifications, in addition to being of limited use, are often impossible. Economic property in Marx's sense can be defined as a system of institutions which enables some participants to appropriate surplus-value produced by others. But the elaboration of this definition raises a perplexing question: is not legal property a *definiens* of surplus-value?

Descriptors: economic property, legal property, surplus-value

**Marin Buble: MEĐUOVISNOST OBLIKA VLASNIŠTVA
I OBLIKA PROIZVODNJE**

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2951—2958

U redu se elaborira teza da je vlasnički oblik komplement obliku proizvodnje. Svakom obliku proizvodnje korespondira i odgovarajući oblik vlasništva — naturalnoj proizvodnji zajedničko vlasništvo, a robnoj proizvodnji privatno vlasništvo (to ne znači da ne postaje prelazni oblici). Pošto je evolucija oblika proizvodnje uvjetovana evolucijom proizvodnih snaga, proizlazi da u krajnjoj liniji nivo razvoja proizvodnih snaga determinira oblik vlasništva. Stoga privatno vlasništvo nije moguće ukinuti sve dotle dok je ono uvjetovano stupnjem razvoja proizvodnih snaga. Onog trenutka kada drugi oblici vlasništva budu ekonomski superiorniji od privatnog vlasništva, ono će samo od sebe isčeznuti. Stoga u egzistirajućim socijalističkim društvima — koja izlaze iz kapitalizma i sadrže klice starog društva, a među njima robnu proizvodnju i privatno vlasništvo — nije moguće bez štetnih posljedica uvoditi oblike vlasništva neprimjerene stupnju razvoja proizvodnih snaga. Drugim riječima, zadatak socijalizma danas ne bi bio da ukida i inaugurira oblike vlasništva prema unaprijed zadanim ideološkim shemama, već da naslijeđene oblike vlasništva iskoristi kao sredstvo, za povećanje proizvodnih snaga. Robnu proizvodnju sa njezinim atributima, a to znači i privatno vlasništvo, nije moguće prevazići nikakvim izvanjskim silama, nego isključivo unutar proizvodnje — dakle takvim njezinim razvojem koji će dovesti do onog stupnja kada će sama postati suvišna

Nauknice: vlasništvo, robna proizvodnja

**Marin Buble: INTERDEPENDANCE OF THE FORMS OF OWNERSHIP
AND MODES OF PRODUCTION**

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2951—2958

The thesis is expounded that the form of ownership is a complement to the mode of production. Every mode of production has a corresponding form of ownership: barter production — common ownership, commodity production — private ownership (which does not mean that there are not transitional forms) Since the evolution of the mode of production is conditioned by the development of productive forces, it follows that in the last resort the level of development of productive forces determines the form of ownership. For this reason private ownership cannot be abolished as long as it is conditioned by the development level of productive forces. The moment other forms of ownership have become economically superior to private ownership, the latter will disappear on its own. Therefore, in the existing socialist societies — which stem from capitalism and contain the germs of the old society, and among these commodity production and private ownership — it is not possible without harmful consequences to introduce the forms of ownership which are not suited to the development level of productive forces. In other words, the task of socialism today should not be to abolish and/or inaugurate forms of ownership according to pre-set ideological schemes, but rather to make use of the inherited forms of ownership as a means of increasing productive forces. Commodity production, with all its attributes, and this means private ownership, too, cannot be transcended by any kind of external forces, but exclusively within the frame of commodity production — through its development which will bring it to a level when it will by itself become superfluous

Descriptors: ownership, commodity production

Nikola Visković: VLASNIŠTVO U SUVREMENOSTI

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2959—2963

Autor ukazuje na potrebu poznavanja osnovnih tendencija razvoja vlasništva u suvremenom svijetu — socijalizacija, pluralizacija, fragmentacija i pojačana pokretljivost vlasništva — radi razumijevanja sličnih tokova u Jugoslaviji. Socijalizacija vlasništva je u Jugoslaviji djelomično istovrsna s onim što se zbiva širom svijeta (pojedini oblici poreza, ograničenja nekih vlasničkih ovlaštenja, ...), ali se očekuje i u patološkom obliku tipičnom za (pred)socijalističke poretke — praksi socijalizacije gubitaka. Pluralizacija vlasništva (rast broja različitih vrsta individualnog, akcionarskog, javnog i državnog vlasništva, kao i njihovih međusobnih kombinacija), u stanovitom je obliku prisutna i u Jugoslaviji, ali bi po autoru državno učešće u javnim službama i velikim uslužnim sistemima trebalo biti veće. Pokretljivost vlasništva (prijelaz vlasničkih prava i obaveza između subjekata imovinskog prometa, ...) nije u Jugoslaviji toliko velika kao u svijetu. Za valjano sociološko-pravno objašnjenje i normativno uređenje ustanove »društvenog vlasništva«, nužno je prije svega uvažiti tendenciju fragmentacije vlasništva. Treba normativno priznati jednu vrst podijeljenog vlasništva između javnopravnih i privatnopravnih titulara s jasno preciziranim ovlaštenjima i obavezama s obzirom na društvenu imovinu. Samo tako bi se, prema autoru, prevladao golemi jaz koji u toj ustanovi postoji između normativnog i faktičkog.

Nauknice: vlasništvo

Nikola Visković: OWNERSHIP UNDER CONTEMPORARY CONDITIONS

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2959—2963

The author emphasizes the need to be conversant with the basic trends in the development of ownership in the contemporary world — socialization, pluralization, fragmentation and increased mobility of property — in order to understand similar developments in Yugoslavia. The socialization of ownership in Yugoslavia is of the same kind as what is taking place all over the world (various forms of taxation, restriction of some proprietary rights ...), but it also manifests itself in a pathological form typical for (pre)socialist systems — in the socialization of losses. The pluralization of ownership (the increasing number of various kinds of individual, corporate, public and state ownership, and their various combinations), has in a certain way been present in Yugoslavia, too, but, according to the author, the state's share in the public services and large service systems should be greater. The mobility of ownership (conveyance of proprietary rights and obligations among those involved in property traffic...) is in Yugoslavia not so great as it is in the rest of the world. To give a valid sociological and legal explanation and normative regulation of the institution of »social ownership«, it is primarily necessary to take into account the tendency towards the fragmentation of ownership. A kind of divided ownership between public and private property holders should be statutorily recognized, with clearly specified powers and obligation with regard to social ownership. Only in this way would it be possible, according to the author, to overcome the enormous gap existing in this institution between the normative and the actual

Descriptors: ownership

Bogomir Kovač: »(RE)INDIVIDUALIZACIJA« SVOJINE I SOCIJALIZAM

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2964—2973

Društvenom se svojinom kao političkom kategorijom izgradnje »novih socijalističkih proizvodnih odnosa« ustvari prikriva dominacija političke moći, zavisnost privrede od političkog intervencionizma kao i socijalna anomija sve veće društvene krize. Stoga je, po autoru, potrebno novo poimanje svojinske strukture u socijalizmu, koje će institucionalizirati privatnu svojinu kao suštinu tržišne privrede, priznati ekonomske funkcije kapitala i afirmirati poduzetništvo kao osnovu prisvajanja. Neophodna (re)individualizacija svojinskih prava ogleda se kroz uspostavu akcionarske i kooperativne svojine, kroz saživljavanje rizičnih finansijskih sredstava građana u bankama, različite svojinske oblike u poduzeću... Socijalizaciju te individualizirane svojine (za razliku od dosadašnjih projekata kolektivizacije i etatizacije) vrši sâm sistem mješovite svojine, uz pomoć redistributivne uloge države, samoupravljanja na osnovi svojine i demokratizacije političko pravne sfere. U tekstu se stoga kao jedino perspektivno rješenje sugerira rekapitalizacija socijalizma, koja podrazumijeva tržišnu logiku strukturiranja kako ekonomske tako političke i ideološke društvene reprodukcije.

Natuknice: reindividualizacija svojine, rekapitalizacija socijalizma

Bogomir Kovač: »(RE)INDIVIDUALIZATION« OF OWNERSHIP AND SOCIALISM

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2964—2973

Social ownership as a political category in the development of »new socialist production relations« veils in fact the domination of political power, the economy's dependence on political interventionism, and the social anomy of the growing social crisis. A new comprehension of the proprietary structure is therefore necessary, a comprehension which will institutionalize private ownership as the essence of a market economy, recognize the economic functions of capital and assert entrepreneurship as a basis for appropriation. The indispensable (re)individualization of proprietary rights is seen in the establishment of stock-corporate and cooperative ownership, in the useful investment of various kinds of monetary assets of private individuals in banks, varied forms of ownership in enterprises... The socialization of this individualized ownership (in contrast to the previous projects to collectivization and etatism) is effected by the system of mixed ownership itself, with the help of the state's distributive role, self-management on the basis of ownership, and the democratization of the politico-legal sphere. The author therefore suggests as the only promising solution the recapitalization of socialism, which implies a market logic in the structuring of both political and ideological social reproduction.

Descriptors: reindividualization of ownership, recapitalization of socialism

Dragomir Vojnić: U RENESANSU SOCIJALIZMA — PROMJENAMA

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2974—2980

Autor polazi od procjene da živimo u vremenu zavišetka jedne manje uspješne faze razvoja socijalizma i početka njegove renesanse. Navodi da su za renesansu socijalizma najvažnije promjene u idejnoj sferi, unutar koje idejno-teorijska pitanja društvenog vlasništva zauzimaju dominirajuće mjesto. Inercija Staljinove dogme o postojanju isključivo tržišta roba u socijalizmu, tj. nepostojanje integralnog tržišta, prouzrokovala je da privredne tokove ne regulira ekonomska prinuda nego državna i partijska birokracija. Ideološki je anticipirano društvo temeljeno na asocijacijama slobodnih proizvođača, a istovremeno su u praksi vladali neefikasnost, uravnilovka, monopol radnog mjesta, socijalizacija gubitaka... Stoga promjene valja smjestiti, navodi se u članku, u drugačije razumijevanje objektivno danog okvira robne proizvodnje i političke demokratičnosti. To znači da društveno vlasništvo treba definirati kao društveni kapital (s izraženom funkcijom oplodivanja), jasno odrediti prava i obaveze privrednih subjekata kao titulara (pojedinačnih vlasnika) društvenog kapitala, priznati tržište kapitala, tržište radne snage i finansijskog tržište.

Natuknice: društveno vlasništvo, socijalizam

Dragomir Vojnić: THROUGH CHANGES — INTO THE RENAISSANCE OF SOCIALISM

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2974—2980

The author proceeds from the view that we are living at a time of the termination of a less successful stage of the development of socialism and of the beginning of its renaissance. He notes that changes in the ideological sphere, within which ideologico-theoretical issues of social ownership take a dominant place, are of the greatest importance for the renaissance of socialism. The inertia of the Stalinist dogma about the existence under socialism of a commodity market only, i. e. about the non-existence of an integral market, has resulted in economic flows being regulated by the state and party bureaucracy and not by economic necessity. The anticipated society is ideologically based on associations of free producers, while at the same time in actual practice inefficiency, *uravnilovka* (levelling off wages and salaries), monopoly of work places, and socialization of losses reign supreme... Therefore, changes should, according to the author, be fitted into another understanding of the objectively given framework of commodity production and political democracy. This means that it would be necessary to define social ownership as social capital (with a marked fructifying function), clearly to determine the rights and duties of economic agents as holders (individual owners) of social capital, and to recognize the capital market, the labour market and the financial market.

Descriptors: social ownership, socialism

Dragoje Žarković: DRUŠTVENA SVOJINA I KRIZA

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2981—2992

Jedna od temeljnih utopističkih predstava ideološko-političkog projekta socijalizma, kojeg su prihvatile komunističke partije na vlasti, je ona o društvenoj svojini (sovjetskog tipa — državnoj, ili jugoslovenskog oblika — nesvojini). Želela se ukinuti eksploatacija čoveka po čoveku te obezbediti razvitak uspešne planske privrede, ali ništa od toga nije postignuto. Društvena svojina faktički je vlasništvo upravljačkih struktura partijske države. Na toj osnovi javili su se novi, pogubni oblici eksploatacije — subjektivizam i voluntarizam uz ignorisanje ekonomske logike i ekonomskih zakonitosti. Rezultat je opšta kriza socijalizma. Izlazak iz krize zahteva priznavanje pluralizma i ravnopravnosti različitih oblika svojine, tržišno privređivanje i konkurenciju koja nagraduje najbolje a kažnjava najslabije. Od toga su neodvojivi politički pluralizam, pravna država i civilno društvo. Neophodno je temeljito rekonstruisati socijalističku ideologiju — osloboditi se mnogih utopija i dogmi i konačno shvatiti da je bitno kakve rezultate društveno-ekonomski sistem daje u praksi. Ako je praksa kriterijum valjanosti socijalnih teorija i koncepcija, onda je sadašnja opšta kriza socijalizma jasno pokazala neadekvatnost pomenutog projekta socijalizma uslovima i mogućnostima savrenene naučno-tehnološke revolucije.

*Natuknice: društvena svojina, kriza, socijalizam**Dragoje Žarković: SOCIAL OWNERSHIP AND THE CRISIS*

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2981—2992

One of the fundamental utopian notions of the ideologico-political project of socialism, accepted by the communist parties in power, is that of social ownership (of the Soviet type — state ownership, or of the Yugoslav type — non-ownership). The idea was to abolish exploitation of man by man and ensure the development of a successful planned economy, but none of this has been achieved. Social ownership is in fact the ownership of the managerial structures of the party state. On this basis new, dangerous forms of exploitation have appeared — subjectivism and arbitrariness, combined with the ignoring of economic logic and economic laws. The result is a general crisis of socialism. To overcome this crisis, it is necessary to recognize the pluralism and equality of the various forms of ownership, market business and competition which rewards the best and punishes the worst. Inseparable from this is political pluralism, a state system based on the rule of law, and civil society. It is indispensable thoroughly to reconstruct socialist ideology, get rid of numerous utopias and dogmas, and finally to understand that it is essential what results a socio-economic system achieves in practice. If practice is a criterion for the validity of social theories and concepts, then the present crisis of socialism has clearly shown the inadequacy of the above-mentioned project of socialism under conditions and possibilities of the modern scientific and technological revolution.

*Descriptors: social ownership, crisis, socialism**Andrija Gams: SVOJINA I SOCIJALIZAM*

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2998—3008

Autor u članku razvija tezu da je prisvajanje osnovni element svojine. Pošto ljudi prisvajaju u okviru društvenih normi koje ne mogu regulirati sve oblike zadovoljavanja ekonomskih potreba, svojina se može razdvojiti na ekonomski i pravni oblik. Organskim društvima — u kojima je prisvajanje stvari (korištenje i raspolaganje) vezano rodbinskom vezom, tradicijom ili planom — imanentna je kolektivna svojina. Društvima utemeljenima robom pripadna je privatna svojina koja podrazumijeva konkurenciju kao oblik svog ispoljavanja. Privatna svojina je, naglašava autor, fenomenologija ljudske sebičnosti na terenu ekonomije. Pokušaji ostvarivanja socijalističkih društvenih odnosa nisu uvažavali privatni interes i inicijativu kao glavni ekonomski motiv, što je dovelo do posvemošnjeg zaostajanja socijalističkih društava. U članku se razrađuje tvrdnja da je privatna svojina kompatibilna socijalizmu, pod uvjetom da se odrede njeni titulari (podijeljena svojina) i da zaživi robna privreda s potpunom imovinskom odgovornošću (i za gubitke).

*Natuknice: vlasništvo, socijalizam**Andrija Gams: OWNERSHIP AND SOCIALISM*

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2998—3008

In this article the author presents a thesis according to which appropriation is the basic element of ownership. Since people appropriate within the framework of social norms that cannot regulate all forms of the satisfaction of economic needs, ownership can be divided into two forms: economic and legal. Immanent in organic society — in which appropriation of things (use and disposition) is linked by family ties — is collective ownership. Basic to societies grounded in commodity production is private ownership, which implies competition as a form of manifestation. Private ownership is, as emphasized by the author, a phenomenology of human egoism in the economic field. Attempts to realize socialist social relations have not taken into account private interests and initiatives as the principal economic motive, which has led to a complete lagging behind of socialist societies. The author considers that private ownership is compatible with socialism, provided that its holders are determined (divided ownership), and that the economy based on commodity production entails full responsibility of property owners (even for losses).

Descriptors: ownership, socialism

Eugen Pusić, Josip Kregar, Ivan Šimonović: SK U RAZVOJU KOMUNALNOG SISTEMA ZAGREBA

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 3009—3041

Tekst sadrži istraživačke rezultate grupe s Pravnog fakulteta u Zagrebu dobivene radom u okviru projekta »Komunalni sistem kao osnovica i okvir grada Zagreba«. Upravljanje u komunalnom sistemu Zagreba istražuje se ovdje u svjetlu uloge Saveza komunista u procesu odlučivanja odnosno njegove inicijative, intervencije, koordinacije i arbitriranja i to u razdoblju od početka osamdesetih godina navamo. Razmatraju se idejni, strukturni i funkcionalni aspekti razvoja SK kao političke organizacije kao i njegovo djelovanje u okviru komunalnog sistema. Korišćeni su zapisnici sa sjednica Predsjedništva GK SK, programi rada SK SK i OK SK i njihovi godišnji izvještaji, pregledani osobni podaci, biografije, radne i političke karakteristike kandidata za članove Gradskog i Općinskih komiteta SK na izborima 1986., provedeni usmjereni razgovori (intervjui) s funkcionarima i nekim članovima GK SK; od sekundarnih podataka korišćeni su podaci Statističkog godišnjaka Zagreba, podaci iz Popisa stanovništva 1981., rezultati prethodnih istraživanja itd.

Natuknice: Zagreb, komunalni sistem, Savez komunista

Eugen Pusić, Josip Kregar, Ivan Šimonović: THE ROLE OF THE LEAGUE OF COMMUNISTS IN THE DEVELOPMENT OF THE COMMUNAL SYSTEM OF THE CITY OF ZAGREB

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 3009—3041

The text presents the results of the research conducted by a Zagreb Law of Faculty group as part of the project »Communal System as a Basis and Framework of the City of Zagreb«. Management in Zagreb's communal system was studied in the light of the role played by the League of Communists in the decision-making process, or rather, its initiatives, interventions, coordination and arbitration in the period since the beginning of the Eighties. Various ideological, structural and functional aspects of the development of the League of Communists are considered along with its activities within the framework of the communal system. For this purpose the authors used minutes of the meetings of the Municipal Committee of the League of Communists, the programmes of work of the League of Communists at the University and of Commune Committees and their annual reports, studied personal data, biographies, working and political characteristics of candidates for the League's Municipal and Commune Committees at the 1986 elections, and conducted interviews with functionaries and some members of the League's Municipal Committee. As secondary sources of information, they used data of Zagreb's Statistical Yearbook and from the 1981 population census, the results of previous investigations, etc.

Descriptors: Zagreb, communal system, League of Communists

Daniilo Pejović: FILOZOFIJA U SUVREMENOM SVIJETU

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 3042—3075

Studija raspravlja o položaju filozofije u suvremenom svijetu pri kraju dvadesetog stoljeća što se zbiva u znak dominacije znanosti i planetarne tehnike. U doba završnih akorda filozofske Moderne nakon Hegela upitnost se cjeline povijesnoga svijeta zaoštava i filozofija kao metafizika podvrgava oštroj kritici bilo zbog njezine »ideološkičnosti« bilo zbog njezina »lažnog platonizma«, kakvo to tvrde njezini najradikalniji kritičari nakon Hegela — Marx i Nietzsche. U isti se mah znanosti postupno odvajaju od filozofije, konstituiraju kao zaseban sidop *istraživanja* što ne pruža konačne i završne spoznaje, i prema tome ne može osigurati ni zaoštrženu sliku svijeta. Više nema sveobuhvatne sinteze znanja u velikom sistemu, niti se više javlja veliki filozof kojemu bi to potpuno pošlo za rukom. Svi ti momenti bitno određuju okvire i mogućnosti filozofskoga mišljenja u naše »oskudno doba«, te se čini kao da je iskonsko filozofsko pitanje moguće još samo ukoliko se misli *protiv tradicije*, što se u glavnim potezima javlja na tri različita načina: kao *kritika metafizike*, *kritika znanosti* i *kritika društva* kako oni dolaze do riječi u najznačajnijim filozofskim orijentacijama današnjice — filozofskoj hermeneutici, analitičkoj filozofiji i kritičkoj teoriji. Ove opće značajke suvremenog mišljenja rasprava pokušava pratiti i rasvijetliti na tragu središnjih filozofskih disciplina obuhvaćajući problemske sklopove: govor i logika, metafizika i ontologija, spoznaja i znanost, čovjek u svijetu, prirodni svijet, spoznavanje i djelovanje, pravo i politika, povijesni svijet, čovjek i tehnika, umjetnost i zbiljnost.

Natuknice: filozofija, znanost, metafizika, ontologija, spoznaja, pravo, politika

Daniilo Pejović: PHILOSOPHY IN THE CONTEMPORARY WORLD

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 3042—3075

In this study the position of philosophy in the contemporary world at the end of the twentieth century, marked by the domination of science and planetary technology, is discussed. At a time of the final accords of philosophical modernity after Hegel, the problematic situation of the historical world as a whole is getting aggravated and philosophy as metaphysics subjected to sharp criticism, either because of its ideologized character, or because of its »false Platonism«, as maintained by its most radical critics after Hegel — Marx and Nietzsche. At the same time sciences are gradually being separated from philosophy and are being constituted as a separate field of research, which does not offer any ultimate and final cognitions, and consequently cannot even ensure a rounded picture of the world. There is no more any all-embracing synthesis of knowledge in a great system, nor has a great philosopher appeared yet that would be able to do it. All these facts also essentially determine the frameworks and possibilities for philosophical thinking in our »scanty times«, so that it seems that the original philosophical question is only possible if one thinks against tradition, which roughly speaking appears in three different ways: as a critique of metaphysics, a critique of science and a critique of society, as they are expressed in the most significant philosophical streams of today — in philosophical hermeneutics, analytical philosophy and critical theory. The author tries to elucidate these general characteristics of contemporary thinking, following the scent of central philosophical disciplines comprising the following fields of problems: language and logic, metaphysics and ontology, knowledge and science, man in the world, the natural world, knowing and doing, law and politics, the historical world, man and technology, and art and reality.

Descriptors: philosophy, science, metaphysics, knowledge, law, politics

YU ISSN 0547—3144

UDK 323.2(437)•1968•
Izvorni znanstveni članak

Robin Alison Remington: ČEHOSLOVAČKA '68: HISTORIJSKE POUKE

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 2082—3093

R. A. Remington razmatra značaj Praškog proljeća za Čehoslovačku kao članicu porodice socijalističkih zemalja i njegov utjecaj na međupartijske odnose. S obzirom na dotadašnju čehoslovačku političku dinamiku, Praško proljeće je pokazalo odušak spontanosti i participacije u politici. Elementi dinamike reforme, prema autorici, su porijeklo reforme, politički činioci, ciljevi i sredstva te zamah procesa reforme. Praško proljeće proistječe iz sve veće potrebe za poboljšanjem ekonomskog stanja. Politički činioci su tri službene reformatorske grupe unutar vodstva ČKP (progresivni, centraši, dogmatici). Ciljeve i sredstva reforme autorica svodi na nastojanja za većom participacijom u političkom životu, većom unutar-partijskom demokracijom, ozakonjenjem aktivnosti interesnih grupa, preuređenjem političkog sudjelovanja Čeha i Slovaka u federaciji na ravnopravnoj osnovi. Taj je proces dobio zamaha kada je A. Dubček postao šef ČKP, postajući tada i glavni kreator »socijalizma sa ljudskim licem«. Međutim, nije mogao kontrolirati zamah reforme dovoljno uspješno da izbjegne vojno rješenje. Nakon »savezničke socijalističke« intervencije »normalizacija« je reformatore prekrstila u kontrarevolucionare. Čehoslovačka '68 je direktno dovela do Brežnjevljeve doktrine »ograničenog suvereniteta« unutar socijalističke političke zajednice. Pouke Čehoslovačke '68 za pobornike nenasilne borbe su da za nju nije dovoljan samo spontani pokret masa, već on mora ujediniti i postojeće političke institucije.

Natuknice: Čehoslovačka, »Praško proljeće«, nenasilje

YU ISSN 0547—3144

UDK 323.2(437)•1968•
Original scientific paper

Robin Alison Remington: CZECHOSLOVAKIA '68: HISTORIC LESSONS

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 3082—3093

R. A. Remington considers the significance of the Prague Spring for Czechoslovakia as a member of the family of socialist countries, and its influence on inter-party relations. With regard to the previous Czechoslovak political dynamics, the Prague Spring gave vent to spontaneity and participation in politics. According to the author, the origin of the reform, political factors, aims and means, and the upswing of the reform process were the elements of the reform's dynamics. The Prague Spring arose from the increasing need for the improvement of the economic situation. The political factors were three official reformation groups within the leadership of the Czechoslovak Communist Party (the progressives, centrists, and dogmatics). The author reduced the aims and means of the reform to strivings for greater participation in political life, greater inter-party democracy, legalization of activities of interest groups, and the rearrangement of the political participation of Czechs and Slovaks in the federation on a juster basis. This process gained momentum when A. Dubček became head of the CCP, and thus the main creator of a »socialism with a human face«. However, he was not able to control the momentum of the reform successfully enough to avoid a military solution. After the »allied socialist« intervention, »normalization« proclaimed reformers to be counterrevolutionaries. Czechoslovakia '68 led directly to the creation of Brezhnev's doctrine of »limited sovereignty« within the socialist political community. The lessons of Czechoslovakia '68 for the advocates of non-violent struggle is that a spontaneous movement of the masses is not enough, but that it must also unite existing political institutions.

Descriptors: Chechoslovakia, »Prague Spring«, non-violence

YU ISSN 0547—3144

UDK 330.342.14:141.82
Izvorni znanstveni članakMiroslav Stanojević: MARKSOV POJAM KAPITALISTIČKOG NAČINA
PROIZVODNJE U REKONSTRUKCIJI ISTORIJSKOG PRGČESA

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 3094—3102

Razlika između »pravog manufakturnog perioda« (od 16. pa sve do zadnje trećine 18. veka) i perioda koji nastupa sa (i nakon) prvom industrijskom revolucijom za Marksa je — i pored njegovih često dvosmislenih i neodređenih formulacija — ipak razlika unutar kapitalističkog načina proizvodnje. Prvi period razvoja kapitalističkog načina proizvodnje karakteriše formalna, a drugi realna supsumcija rada pod kapital. Mada je tek nakon realne supsumcije rada pod kapital (industrijska revolucija) uspostavljen kapitalistički način proizvodnje *sui generis*, Marks i gotovo celokupan prethodni postfeudalni period evropske istorije (koji karakteriše tzv. formalna supsumcija rada pod kapital) očitava kao (prvi) period razvoja kapitalizma (kapitalističkog načina proizvodnje). Ova Marksova konceptualizacija postfeudalne evropske istorije (kao razvoja kapitalizma) je *protivrečna*. Ako, naime, tek na osnovu realne supsumcije rada pod kapital kapitalistički način proizvodnje postaje način proizvodnje *sui generis*, sve »supsumcije« koje istorijski i logički prethode realnoj supsumciji rada pod kapital, logički jednostavno ne mogu biti supsumirane pod pojam »kapitalističkog načina proizvodnje«.

Natuknice: kapitalistički način proizvodnje, supsumcija rada pod kapital
Autori: Marx

YU ISSN 0547—3144

UDC 330.342.14:141.82
Original scientific paperMiroslav Stanojević: MARX'S NOTION OF THE CAPITALIST MODE OF
PRODUCTION IN THE RECONSTRUCTION OF THE HISTORICAL PROCESS

Naše teme, Zagreb 1988, 32(12), 3094—3102

The difference between the »real manufacturing period« (from the 16th until the last third of the 18th century) and the period beginning with (and after) the first industrial revolution, was for Marx — despite his frequent ambiguous and undetermined formulations — nevertheless a difference *within* the capitalist mode of production. The first period of the development of the capitalist mode of production was characterized by a formal, and the second by a real subsumption of labour by capital. Although it was only after this real subsumption of labour by capital (industrial revolution) that a capitalist mode of production *sui generis* was established, Marx saw also in almost the entire preceding post-feudal period of European history (which was characterized by the so-called formal subsumption of labour by capital) the (first) period of the development of capitalism (the capitalist mode of production). This Marx's conceptualization of the post-feudal epoch of European history (as the development of capitalism) is *contradictory*. Namely, if only on the basis of the real subsumption of labour by capital the capitalist mode of production becomes a mode of production *sui generis*, all »subsumptions« which historically and logically preceded the real subsumption of labour by capital, cannot logically be simply subsumed under the notion of the »capitalist mode of production«.

Descriptors: capitalist mode of production, subsumption of labour by capital
Authors: Marx

nase teme

Zagreb, 1988.

YU ISSN 0547-3144

*Review
of Social
Issues
Vol. XXXII, No. 12*

CONTENTS

VIEWS

Ivan Prpić: Social Sciences and Social Crisis 2899

THEME IN FOCUS

Žarko Puhovski: Ownership Subjectivation 2907
Eugen Pusić: The Sanctity of Ownership and Human Dignity 2918
Branko Horvat: The Formal-Legal and Socio-Economic Dimension of Ownership 2922
Radoman Božović: Who Bears Proprietary Risk? 2927
Ivan Padjen: Economic Property and Surplus-Value 2931
Dušan Čalić: Ownership in the Function of Society's Development 2948
Marin Buble: Interdependence of the Forms of Ownership and Modes of Production 2951
Nikola Visković: Ownership Under Contemporary Conditions 2959
Bogomir Kovač: »(Re)individualization« of Ownership and Socialism 2964
Dragomir Vojnić: Through Changes into the Renaissance of Socialism 2974
Dragoje Žarković: Social Ownership and the Crisis 2981
Marijan Korošić: How Significant Is the Question of Ownership? 2993
Andrija Gams: Ownership and Socialism 2998

INQUIRIES

Eugen Pusić, Josip Kregar, Ivan Šimonović: The League of Communist in the Development of the Communal System of the City of Zagreb 3009

RESEARCHS

Danilo Pejović: Philosophy in the Contemporary World 3042

REVIEWS AND NOTICES

Bogdan Denitch: Some Reflections on the Crisis of Socialism and »Socialism« 3076
Robin Alison Remington: Czechoslovakia '68: Historic Lessons 3082

Miroslav Stanojević: Marx's Notion of the Capitalist Mode of Production in the Reconstruction of the Historical Process 3094
Christopher Pierson: Marxist Theory and Democratic Politics (Raul Raunić) 3102
Vojan Rus: Ethics and Socialism (Ivana Zuppa) 3120
Theodor W. Adorno: Minima Moralia Reflections from a Damaged Life (Seta Knop) 3123
Stephen Castels: Migration und Rassismus in Westeuropa (Migration and Racism in Western Europe)(Anđelko Milardović) 3128

NEW BOOKS

Reviewed by Branka Fulanović 3130

SUMMARIES 3134

CONTENTS 3148

1988 ANNUAL TABLE OF CONTENTS

**naše
tème**

SADRŽAJ 1988.

GODINA XXXII, BROJ 1 — 12 (343—354)

Kronološki indeks

1-2

POGLEDI

Stanko Stojčević: 50 godina osnivanja KPH/SKH i dolaska druga Tita na čelo KPJ/SKJ	3
--	---

NAŠA TEMA

<i>Obrazovanje za III znanstveno-tehnološku revoluciju</i>	
Dag Strpić: Obrazovanje, tehnološki i društveni razvoj i društvena infrastruktura	24
Antun Mijatović: Treća tehnološka revolucija ili obrazovanje za razvojne promjene	43
Vladimir Paar: Obrazovanje u funkciji znanstveno-tehnološkog razvoja	55
Velimir Srića: Obrazovanje i nove informacione tehnologije	61
Vlatko Mileta: Obrazovanje pred izazovima	67

ISTRAŽIVANJA

Zdravko Lacković, Zoran Buneta, Maja Relja, Ljubomir Čečuk: Medicinske znanosti Jugoslavije u Science Citation Indexu	85
---	----

PREGLEDI

Tomislav Petković: Konceptije znanstveno-tehnološkog parka u svijetu	120
Antun Mijatović: Školski sistem u Švedskoj	128
Milan Sikirica: Pregled izučavanja fizike, kemije i biologije na razini srednje škole 1964—1986	140

OKRUGLI STOL

Marko Melčić: Obrazovanje iz inženjerskih znanosti i III tehnološka revolucija	160
Petar Biljanović: Transformacija sveučilišta za potrebe tehnološkog razvoja	163
Mirko Cvjetičanin: Obrazovanje iz perspektive industrije u razvoju	167
Dinko Sinčić: Obrazovanje, kemijska industrija i inženjerstvo	173
Ivan Padjen: Društvena znanost, obrazovanje i tehnološki razvoj	177
Milan Ratković: Nova znanstvena osnova odgoja i obrazovanja	183
Zvonimir Ogorelec: O fizici, elektronici, obrazovanju i pupčanim vrpčama	190
Tomislav Ivezić: Fizika za obrazovanje iz tehničkih znanosti	202
Zdenko Majerski: Prirodnoznanstveni aspekt kemije u obrazovanju za znanstveni i tehnološki razvoj	207
Gaja Alaga: Za dugoročnu znanstvenu politiku	210
Vladimir Marić: Obrazovanje u biotehnologiji	215

Gordana Bosanac: Pretpostavka: nova kultura	223
Slobodan Lang: Socijalno-zdravstveni uvjeti i edukacija	227
Raul Raunić: Desubjektivizacija obrazovanja i treća tehnološka revolucija	232

ESEJI

Davor Rodin: Rekapitulacija konceptualne krize Sveučilišta	236
Eugen Pusić: Priroda znanosti	251

STUDIJE

Ivan Padjen: Normativno objašnjavanje kao temeljna metoda istraživanja društva	257
--	-----

POVODI

<i>Novi zakon o upravljanju poduzećima u SSSR-u</i>	
Mihail Sergejevič Gorbačov: O perestrojki i kadrovskoj politici partije	275
Zakon SSSR-a o državnom poduzeću (udruženju)	320
Đorđe Prbićević: Temeljni pravno-politički akt sovjetske perestrojke	348
Nikša Milošević: U SSSR-u nešto novo	373

OSVRTI, RECENZIJE, PRIKAZI

Dubravko Tadić: Deformacije i uspjesi u primjeni znanosti	384
Đorđe Stanković: Tradicionalističko tumačenje Ante Trumbića	399
Gajo Petrović: Odabrana djela (Žarko Paić)	403
Viktor Žmegač: Težište modernizma (Ivan Čehok)	440
Joachim Ritter: Metafizika i politika (Filip Grgić)	432
R. Coward, J. Ellis: Jezik i materijalizam (Gordana Crnković)	435
Ustavne promjene u SFRJ (Siniša Rodin)	439

ČASOPISI

Perestrojka i društvene nauke, »Obščestvenne nauki«, 4/87. (Rade Vojvodić)	444
Perestrojka i »telet staroga«, »Komunist«, 11/87 (Rade Vojvodić)	446

NOVE KNJIGE

Priredila: Branka Fulanović	451
-----------------------------	-----

SAŽECI — SUMMARIES	455
--------------------	-----

CONTENTS	471
----------	-----

3

POGLEDI

Vjeran Katunarić: (Ne)promjenjivost kao (ne)sigurnost	475
---	-----

NAŠA TEMA

<i>Koncepcija i strategija razvoja</i>	
János Kornai: Mađarski reformski proces	491
Stojan Babić: Poljska kriza i privredna reforma	527

KNJIGA NAŠIH TEMA

Ante Lešaja: Bilješka uz studiju Čestmira-Kožušnika	557
Čestmir Kožušnik: Čehoslovačka između dvije reforme (1968—1985) (I)	564

RAZGOVOR O KNJIZI

R. Lang. Koncepcija i strategija razvoja

Stjepan Zdunić: Planiranje razvoja i strukturne promjene	608
Rikard Štajner: Iskustva prošlosti i pouke za budućnost	615
D. Vojnić (620), M. Korošić (626), P. Jurković (629), V. Paar (632), Z. Kniewald (633), Z. Baletić (635), S. Kraljik (638), J. Deželjin (640), M. Puškarić (648), V. Mileta (650)	

ISTRAŽIVANJA

Branislava Baranović: Razlozi izlaska iz Saveza komunista	655
---	-----

ESEJ

Vanja Sutlić: »Bitak i vrijeme« — pristavak pitanja	664
---	-----

RELIGIJE I IDEOLOGIJE (II)

Ivan Salečić: Marx i Bog	678
Jakov Jukić: Problemi određenja ideologije i religije	701
Siniša Zrinščak: Nova kršćanska desnica	715

OSVRTI, RECENZIJE, PRIKAZI

Nikola Pastuović: Uzroci neefikasnosti pedagogije	723
Eric J. Hobsbawm: Doba revolucije (Iskra Iveljić)	733
Ratka Marić: Kulturna mašina (Zoran Žuglić)	736
Simon Frith: Sociologija roka (Zoran Kurelić)	743
Aleksa Milojević: Optimalna veličina grada (Gojko Bežovan)	745

ČASOPISI

Suvremena filozofija prava (Filozofska istraživanja br. 19 i 20) (Vinko Grgurev)	748
--	-----

NOVE KNJIGE

Priredila: Branka Fulanović	752
-----------------------------	-----

SAŽECI — SUMMARIES	766
--------------------	-----

CONTENTS	757
----------	-----

4

POGLEDI

Mirjana Kasapović: O »slovenskome nacionalnom programu«	771
---	-----

STUDIJE

Janko Pleterški: Srbi u političkoj strukturi NOB u Hrvatskoj	787
--	-----

ANKETA

Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u proturječnostima jugoslaven-
skog društva 1918—1941

Veselin Đuretić: Pismo Uredništvu »Naših tema« 809
Ljubo Boban: Iz povijesti HSS u drugom svjetskom ratu 811

NAŠA TEMA

Stanovanje (I)

Gojko Bežovan: Problem stanovanja 846
Peter Saunders: Stanovanje, klasni interesi i politička akcija 849
William L. Yancey: Arhitektura, interakcija i društvena kontrola 878
Radovan Delalle: Put prema gradogradnji 890

KNJIGA »NAŠIH TEMA«

Čestmir Kožušnik: Čehoslovačka između dvije reforme (1968—1985) (II) 897
Janos Kornai: Mađarski reformski proces: vizije, nade, realnost (II) 945

OSVRTI, RECENZIJE, PRIKAZI

Jenő Koltay: Ekonomska reforma i industrijska demokracija u Mađarskoj 975
Peter Sloterdijk: Der Denker auf der Bühne (Žarko Paić) 982
Mladen Lazić: U susret zatvorenom društvu (Zdravko Petak) 994
Dušan Pirec, Miomir Jakšić: Svetski kapitalistički sistem (Zvonimir Baletić) 1000
Jože Pirjevec: Tito, Stalin in Zahod (Iztok Simoniti) 1001
Miroslav Ružica: Socijalna politika — kritika teorijskih osnova (Gojko Bežovan) 1004
Nikola Pastuović: Edukološka istraživanja (Vladimir Vujčić) 1007

ČASOPISI

Sistem cijena i perestrojka (Komunist, 13/1987) (Đorđe Pribičević) 1011

NOVE KNJIGE

Priredila: Branka Fulanović 1018

SAŽECI — SUMMARIES

1023

CONTENTS

1031

5

POGLEDI

Radovan Vukadinović: Jugoslavenska vanjska politika i svijet budućnosti 1037

NAŠA TEMA

Perspektive socijalizma

Predrag Vranicki: Strateški promašaji socijalizma 1072
Vojmir Franičević: Izazovi restrukturacije: SKJ pred promjenama 1079
Bogomir Kovač: Libertarno demokratska socijalistička alternativa 1093
Vučina Vasović: Socijalistički »zaborav« ustavnosti 1106
Marija Obradović: »Partijska država« element »narodne demokracije« u Jugo-
slaviji (1945—1952) 1130

INTERVJU

Ivan Prpić: Društvo i država 1147

STUDIJE

Erima Ivoš: Američki neokonzervativizam 1166

GRADA

Ivan Krtalić: De rebus »Rerum novarum« (I) 1180

OSVRTI, RECENZIJE, PRIKAZI

Mirko Aćimović: SSSR — smena paradigmi mišljenja 1212
Socijalistična civilna družba (Slobodan Vugrinec) 1229
Đerđ Lukač, Ištvan Erši: Proživljeno mišljenje (Ratko Nešković) 1237
G. W. F. Hegel: Fenomenologija duha (Ivan Čehok) 1250
Herbert Marcuse: Um i revolucija (Ivan Čehok) 1258
Edita Šooš: Demokratizacija obrazovanja (Filip Jelavić) 1261

ČASOPISI

Perestrojka i iskustva prošlosti (Komunist, 16/1987) (Đorđe Pribičević) 1264
Filozofija i perestrojka (Voprosy filosofii, 1985—1987) (Anto Knežević) 1269

NOVE KNJIGE

Priredila: Branka Fulanović 1275

SAŽECI — SUMMARIES

1279

CONTENTS

1287

6

POGLEDI

Emo Derossi-Bjelajac: Trideset godina »Naših tema« 1291
Dick Howard: Politički korijeni demokracije 1295
Adolf Dragičević: Gradanski i komunistički individualizam 1305

NAŠA TEMA

Kapital i rad u SFRJ

Dag Strpić: Kapital i rad u SFRJ — teze 1320
Bogomir Kovač: Za »rekapitalizaciju« socijalizma 1329
Igor Bavčar: (Ne)profitabilnost kapitala u SFRJ 1349
Siniša Zarić: »Kapital ovde« — kako ga dokazati? 1353
Vojmir Franičević: Sociološki istražiti reprodukciju društvenog kapitala 1361
Zorka Zović-Svoboda: Robna proizvodnja i specifičnosti društvenog kapitala 1380
Dragutin Lalović: Prilog kritici političke ekonomije socijalizma 1388
Matko Meštrović: O izvrtanju Marxovih kategorija 1401
Ivan Perić: O robnoj proizvodnji u socijalizmu 1406
Srđan Dvornik: Kritika političke ili depolitizirane ekonomije? 1413

ISTRAŽIVANJA

Štefica Bahtijarević, Mladen Zvonarević: Javno mnijenje Zagreba '87. . . . 1427

GRADA

Ivan Krtalić: De rebus »Rerum novarum« (II) 1506

OSVRTI, RECENZIJE, PRIKAZI

Dunja Rihtman-Auguštin: Narodna kultura i socijalna historija 1549
Peter Burke: Narodna kultura između povijesti i etnologije 1551
Gian Paolo Gri: Folklor između historije i antropologije 1559
Eric Hobsbawm: Izumiti tradiciju 1564
Miroslav Bertoša: Povijest i etnologija u »novoj historiji« 1572
Max Horkheimer heute: Werk und Wirkung (Zarko Paić) 1583
Stephen F. Cohen: Rethinking the Soviet Experience — Politics and History Since 1917 (Boris Banovac) 1590
Zena i društvo — Kultiviranje dijaloga (Biljana Kašić) 1594
Religija i društvo (Nikola Skledar) 1598

NOVE KNJIGE

Priredila: Branka Fulanović 1604

SAŽECI — SUMMARIES 1609

CONTENTS 1623

7-8

POGLEDI

Slobodan Inić: Kompartijo, mirisavo cvijeće, cio narod za tobom se kreće 1627

IZ POVIJESTI KPH

Mira Kolar-Dimitrijević: Radničko-socijalna politika KPH 1644
Gordana Vlačić: Kominternina o suštini fašizma i njemu suprotstavljene taktike do 1934. 1659
Ivan Jelić: Anindolski proglas i njegovo programsko značenje 1673
Slobodan Zarić: KPH i strategija Jedinствene narodnooslobodilačke fronte 1941—1945 1686
Biljana Kašić: Teorijske pretpostavke i društvena pozicija KPH/SKH 50-ih godina 1700
Vilim Ribić: Ekonomske koncepcije KPJ 1709

GRADA

Ivan Krtalić: De rebus »Rerum novarum« (III) 1720

NAŠA TEMA

Ekonomske zakonitosti u socijalizmu

Nada Šišul: Ekonomske zakonitosti i socijalističko samoupravno društvo 1769
Bogomir Kovač: Ekonomske zakonitosti u socijalizmu 1780

Zdenko Mance: Odnos socijalističke države i ekonomije 1792
Bogomir Kovač: Robna proizvodnja u socijalizmu 1808
Zorka Zović-Svoboda: Ekonomske zakonitosti robne proizvodnje u konstituiranju dohodovne teorije 1832
Dag Strpić: Udruženi rad, privatno i društveno vlasništvo 1841
Nada Šišul: Zakonitosti kapitala kao ekonomske zakonitosti socijalizma 1852

STUDIJE

Ivan Padjen: Pravne pretpostavke znanosti o modernim društvima 1875
Nikola Visković: Norberto Bobbio kao teoretičar prava 1891
Norberto Bobbio: Promocionalna funkcija prava 1905

ASPEKTI

Stanovanje II

Miodrag Ferenčak: Varijacije na deset urbanističkih tema 1918
Slavko Dakić: Povijesno središte i prostori stanovanja 1934
Fedor Kritovac: Kvaliteta stana i kvaliteta stanovanja 1951
Nada Deželić: Zdravstveno stanje stanovništva i životna okolina 1969

OSVRTI, RECENZIJE, PRIKAZI

Miomir Jakšić: Wallerstein: prostorni odnosi naspram klasnih odnosa 1980
Peter Limquaco, Bruce MacFarlane: Neomarksističke teorije nerazvijenosti 1989
Colin Leys: Nerazvijenost i zavisnost: kritičke napomene 1992
Sheila Smith: Kritika Aminove tipologije nerazvijenosti 1996
Richard Leaver: Diskusija o nerazvijenosti: mesto A. G. Franka 2002
Jairus Banaji: A. G. Frank se povlači? 2008
Haldun Güllalp: Ponovo o Franku i Wallersteinu 2016
Diptendra Banerjee: Svetska privreda i svetski sistem 2024
Izabrana bibliografija 2028
Dragan Veselinov: Sumrak seljaštva (Zdravko Petak) 2032
Ivan Svitak: Glavom kroz zid (Ratko Nešković) 2034
Radmila Stojanović: Teorija privrednog razvoja u trećoj tehnološkoj revoluciji (Miodrag Zec) 2039
Lazar Rakić: Jaša Tomić (1856—1922) (Sofija Božić) 2042

ČASOPISI

Problem svijeta u filozofiji (Filozofska istraživanja broj 20) (Vinko Grgurev) 2044
Ernst Bloch — filozofija uspravnog hoda (Filozofska istraživanja broj 21) (Vinko Grgurev) 2050

NOVE KNJIGE

Priredila: Branka Fulanović 2054

SAŽECI — SUMMARIES 2058

CONTENTS 2075

POGLEDI

Janez Jerovšek: Organizacija, motivacija, inovacija 2081

NAŠA TEMA

Crkva i Ustav

Crkva i politika u svjetlu ustavnih promjena (Dokumenti: Biskupska konferencija Jugoslavije; Sveti arhijerejski sabor; Slovenska pokrajinska biskupska konferencija — Vijeće »Pravda i mir«, Savezno izvršno vijeće; Komisija CK SKH za idejno-teorijski rad) 2100

Okrugli stol

Srdan Vican (2112, 2152), Jovan Nikolić (2113), Inoslav Bešker (2114), Boris Vušković (2119), Ivica Maštruko (2124), Dražen Lalić (2127), Mira Ljubić-Lorger (2129), Nikola Visković (2131), Braslav Karlić (2135), Ivica Mlivočič (2137) Drago Šimundža (2139), Jakov Julić (2141), Vitomir Unković (2143), Ivan Perić (2146), Zoran Malenica (2148), Radovan Samardžić (2150), Ivan Grubišić (2150), Arsen Bačić (2152).

STUDIJE

Ante Lešaja: Bilješka uz studiju Otakara Tureka 2160
Otakar Turek: Alternativni pristup teoriji firme 2165

KNJIGA »NAŠIH TEMA«

Neven Mates: Nova perspektiva sagledavanja transformacijskog problema 2204

GRADA

Ivan Krtalić: De rebus »Rerum novarum« (IV) 2259

OSVRTI, RECENZIJE, PRIKAZI

Vladimir A. Milić: Naprijed, vratimo se gradu! 2311
Božena Jokić: Efikasnost obrazovanja 2316
Dražen Lalić: Glasner i Wilson: sekularizacija i budućnost religije 2323
F. Feher, A. Haler, G. Markuš: Diktatura nad potrebama (Veronika Vugrinec-Hitrec) 2329
Wolf Schäfer (Hrsg.): Neue soziale Bewegungen: Konservative Aufbruch in buntem Gewand? (Blaženka Despot) 2339
Vukašin Pavlović: Poredak i alternativa (Dragica Vujadinović) 2341
Ivan Šijaković: Radnički pokret poslije '68 (Gordan Demark) 2347

NOVE KNJIGE

Priredila: Branka Fulanović 2353

SAŽECI — SUMMARIES

2357

CONTENTS

2363

POGLEDI

Lino Veljak: Da li je marksizam odgovoran za krizu? 2367

NAŠA TEMA

Sumrak seljaštva

Vladimir Stipetić: Apel za urbanizaciju sela 2374
Vlado Puljiz: Deblokirati razvoj individualnog sektora 2379
Ljubisav Marković: Slobodna privatna ekonomija 2384
Branko Horvat: Razmišljaja zagoiskog seljaka 2388
Svetozar Livada: Nužnost nove koncepcije ruralnog razvoja 2394
Čedo Grbić: Status seljaka i agrarna politika 2406
Zvonimir Baletić: Poljoprivreda u privrednom razvoju 2408
Mladen Stojanov: Sumrak i emancipacija seljaštva i kriza poljoprivrede 2414
Dušan Pirc: Aporije o poljoprivredi, njenom rastu, zadrugarstvu 2422
Jeremija Simić: Ekonomski položaj poljoprivrede 2433
Marijan Korošić: O dohotku iz poljoprivrede, evropeizaciji i istjerivačima sunnji 2441
Aleksa Milojević: Od seljaka do poljoprivrednika 2445
Petar Marković: Regionalni razvoj, zemljišna i izvozna politika 2451
Radmila Jovančević: Poljoprivreda i izvoz 2465
Petar Grahovac: Neka zapažanja uz knjigu »Sumrak seljaštva« 2477
Ivo Bičanić: Opaske uz knjigu »Sumrak seljaštva« 2483
Dragan Veselinov: Za novu agrarnu politiku 2487

STUDIJE

Wolf-Dieter Narr: Politička teorija — čemu i kako? 2492

ESEJ

Seta Knop: Recepcija Adorna u Sloveniji 2532

OSVRTI, RECENZIJE, PRIKAZI

Branimir Lokin: Prilog raspravi o teoriji međunarodne razmjene 2553
Ivan Cifrić: Strukturne promjene i položaj omladine na selu u SR Njemačkoj 2562
Göran Therborn: Ideologija moći in moč ideologije (Zarko Paić) 2574
Veljko Rus, Frane Adam: Moč in nemoč samoupravljanja (Miroslav Stanojević) 2579
Blaženka Despot: Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje (Rada Iveković) 2589
Sozialistische Studiengruppen: Zwischen Neokonservatismus und Rechttradikalismus. (Politische und populistische Rechtstendenzen in der Bundesrepublik (Anđelko Milardović) 2593

ČASOPISI

Filozofija u časopisu (*Filozofska istraživanja* 1—20) (Vinko Grgurev) 2595

NOVE KNJIGE

Priredila: Branka Fulanović 2600

SAŽECI — SUMMARIES

2604

CONTENTS

2611

POGLEDI

Andelko Milardović: Ksenofobija u ideologiji desnog radikalizma 2619

NAŠA TEMA

Motivacija i raspodjela

Josip Županov: Reducirana motivacija i inflacija 2629
 Slavko Goldstein: O demotivirajućem sistemu raspodjele plaća 2634
 Branimir Sverko: Uvjeti policajnosti nagrađivanja prema radu 2638
 Janez Jerovšek: Stimulativan sistem nagrađivanja 2645
 Pere Sikavica: Raspodjela i organizacija rada 2653
 Božo Jušić: Politika raspodjele i razvoj društva 2660
 Marin Buble: Neki blokirajući faktori motivacije 2665
 Večeslav Kocijan: Rukovođenje i organizacija 2672
 Milica Guzina: Šta osujećuje naše ljude u radu? 2679
 Boris Petz: Motivacija i apatija 2683
 Edvard Komad: Motivacija i odgovornost 2685
 Marija Petrić: Motivacija i pravedna raspodjela 2687
 Miljenko Cimeša: (De)motivacijski aspekti socijalne politike 2688
 Filkreta Bahtijarević-Siber: Zašto danas govorimo o motivaciji? 2700

STUDIJE

Vladimir Gligorov: Prave vrednosti 2704
 Serge-Christophe Kolm: Pravednost kao pravičnost: Rawls i logika 2714

ASPEKTI

Stanovanje (III)

Tone Klemenčič: Perspektiva rješavanja stambene krize 2746
 Ognjen Čaldarović: Sekundarno stanovanje 2762
 Gojko Bežovan: Stambeno pitanje mladih radnika 2778
 Srna Mandić: Stambena politika u Sloveniji: model i učinci 2786
 Ilija Aceški: Sociološki aspekti nekih naselja 2802
 Stanovanje: selektivna bibliografija (1980—1987) 2809

OSVRTI, RECENZIJE, PRIKAZI

Vlatko Mileta: Regionalni multilateralizam 2822
 Miroslav Stanojević: Proizvodna podjela rada: (za)ključno određenje kapitalističkog načina proizvodnje? 2832
 Zvonko Šundov: Suvremenost Lukácsa? 2845
 R. Luxemburg, H. Gorter, H. Laufenberg i drugi: Revolucija nije partijska stvar. Komunističke kritike boljševizma (Mirjana Kasapović) 2851
 Lutz Rüdiger: Ökopolis — Eine Anstiftung zur Zukunfts und Umweltgestaltung (Blaženka Despot) 2854
 Edward P. Thomson: Eeda teorije i drugi eseji (Sanda Glavaš) 2856
 Jost Krippendorf: Putujuće čovječanstvo (Ante Dulčić) 2862
 Vukašin Pavlović (ur): Obnova utopijskih energija (Nadežda Radović) 2869

ČASOPISI

Novi društveni pokreti (Problemi del socialismo, 12/1987.) (Lino Veljak) 2871

NOVE KNJIGE

Priredila: Branka Fulanović 2874

SAŽECI — SUMMARIES

2878

CONTENTS

2895

POGLEDI

Ivan Prpić: Društvene znanosti i društvena kriza 2899

NAŠA TEMA

Vlasništvo

Žarko Puhovski: Vlasničko subjektiviranje 2907
 Eugen Pusić: Svetlost vlasništva i ljudsko dostojanstvo 2918
 Branko Horvat: Pravno-formalna i društveno-ekonomska dimenzija vlasništva 2922
 Radoman Božović: Ko snosi svojinski rizik? 2927
 Ivan Padjen: Ekonomsko vlasništvo i višak vrijednosti 2931
 Dušan Čalić: Svojina u funkciji razvoja društva 2948
 Marin Buble: Meduzavisnost oblika vlasništva i oblika proizvodnje 2951
 Nikola Visković: Vlasništvo u suvremenosti 2959
 Bogomir Kovač: »Reindividualizacija« svojine i socijalizam 2964
 Dragomir Vojnić: U renesansu socijalizma — promjenama 2974
 Dragoje Žarković: Društvena svojina i kriza 2981
 Marijan Korošić: Koliko je pitanje vlasništva značajno? 2993
 Andrija Gams: Svojina i socijalizam 2998

ISTRAŽIVANJE

Eugen Pusić, Josip Kregar, Ivan Šimonović: SK u razvoju komunalnog sistema grada Zagreba 3009

STUDIJE

Danilo Pejović: Filozofija u suvremenom svijetu 3042

OSVRTI, RECENZIJE, PRIKAZI

Bogdan Denitch: Neka razmišljanja o krizi socijalizma i »socijalizma« 3076
 Robin Alison Remington: Čehoslovačka '68: historijske pouke 3082
 Miroslav Stanojević: Marksov pojam kapitalističkog načina proizvodnje u rekonstrukciji istorijskog procesa 3094
 Christophe Pierson: Marxist Theory and Democratic Politics (Raul Raunić) 3102
 Vojan Rus: Eтика i socijalizam (Ivana Zuppa) 3120
 Theodor W. Adorno: Minima Moralia. Refleksije iz oštećenog života (Sela Knop) 3123
 Stephen Castels: Migration und Rassismus in Westeuropa (Andelko Milardović) 3128

NOVE KNJIGE

Priredila: Branka Fulanović 3130

SAŽECI — SUMMARIES

3134

CONTENTS

3149

GODIŠNJI SADRŽAJ 1988.

Indeks autora

Aceski Ilija 11/2802
 Aćimović Mirko 5/1212
 Alaga Gaja 1—2/210

Babić Stojan 3/527
 Bačić Arsen 9/2152
 Bahtijarević Štefica 6/1427
 Bahtijarević-Šiber Fikreta 11/2700
 Baletić Zvonimir 3/635, 4/1000, 10/2408
 Banaji Jairus 7—8/2008
 Banerjee Diptendra 7—8/2024
 Banovac Boris 6/1590
 Baranović Branislava 3/655
 Bavčar Igor 6/1349
 Bertoša Miroslav 6/1572
 Bešker Inoslav 9/2114
 Bežovan Gojko 3/745, 4/846, 1004, 11/2778
 Bičanić Ivo 10/2483
 Biljanović Petar 1—2/163
 Boban Ljubo 4/811
 Bobbio Norberto 7—8/1905
 Bosanac Gordana 1—2/223
 Božić Sofija 7—8/2042
 Božović Radoman 12/2927
 Buble Marin 11/2665, 12/2951
 Buneta Zoran 1—2/85
 Burke Peter 6/1551

Cifrić Ivan 10/2562
 Čimeša Miljenko 11/2688
 Crnković Gordana 1—2/435
 Cvjetičanin Mirko 1—2/167

Čaldarović Ognjen 11/2762
 Čalić Dušan 12/2948
 Čečuk Ljubomir 1—2/85
 Čehok Ivan 1—2/440, 5/1250, 1258

Dakić Slavko 7—8/1934
 Delalle Radovan 4/890
 Demark Gordan 9/2347
 Denitch Bogdan 12/3076
 Derossi-Bjelajac Ema 6/1291
 Despot Blaženka 9/2339, 11/2854
 Deželić Nada 7—8/1969
 Deželjin Josip 3/640
 Dragičević Adolf 6/1305
 Dulčić Ante 11/2862
 Dvornik Srdan 6/1413

Đuretić Veselin 4/809

Ferenčak Miodrag 7—8/1918
 Franičević Vojmir 5/1079, 6/1361
 Fulanović Branka 1—2/451, 3/752, 4/1018
 5/1275, 6/1604, 7—8/2054, 9/2353, 10/2600,
 11/2874, 12/3130

Gams Andrija 12/2998
 Glavaš Sanda 11/2856
 Gligorov Vladimir 11/2704
 Goldstein Slavko 11/2631
 Gorbačov Mihail Sergejevič 1—2/275
 Grahovac Petar 10/2477
 Grbić Čedo 10/2406
 Grgić Filip 1—2/432
 Grgurev Vinko 3/748, 7—8/2044, 2050,
 10/2595

Gri Gian Paolo 6/1559
 Grubišić Ivan 9/2160
 Gūlalp Haldun 7—8/2016
 Guzina Milica 11/2679

Hobsbawm Eric 6/1564
 Horvat Branko 10/2388, 12/2922
 Howard Dick 6/1295

Inić Slobodan 7—8/1627
 Iveković Rada 10/2589
 Iveljić Iskra 3/733
 Ivezić Tomislav 1—2/202
 Ivoš Erma 5/1166

Jakšić Miomir 7—8/1980
 Jelavić Filip 5/1261
 Jelić Ivan 7—8/1673
 Jerovšek Janez 9/2081, 11/2645
 Jokić Božena 9/2316
 Jovančević Radmila 10/2465
 Jukić Jakov 3/701, 9/2141
 Jurković Pero 3/629
 Jušić Božo 11/2660

Karlič Braslav 9/2135
 Kasapović Mirjana 4/771, 11/2851
 Kašić Biljana 6/1594, 7—8/1700
 Katunarić Vjeran 3/475
 Klemenčić Tone 11/2746
 Knežević Anto 5/1269
 Kniewald Zlatko 3/633
 Knop Seta 10/2532, 12/3123
 Kocijan Većeslav 11/2672
 Kolar-Dimitrijević Mira 7—8/1644
 Kolm Serge-Christophe 11/2714

Koltay Jenő 4/975
 Konrad Edvard 11/2685
 Kornai János 3/491, 4/945
 Korošić Marijan 3/626, 10/2441, 12/2993
 Kovač Bogomir 5/1093, 6/1329, 7—8/1780,
 1808, 12/2964
 Kožušnik Cestmir 3/564, 4/897
 Kraljik Stjepan 3/638
 Kregar Josip 12/3009
 Kritovac Fedor 7—8/1951
 Krtalić Ivan 5/1180, 6/1506, 7—8/1720,
 9/2259
 Kurelić Zoran 3/743

Lacković Zdravko 1—2/85
 Lalić Dražen 9/2127, 2323
 Lalović Dragutin 6/1388
 Lang Slobodan 1—2/227
 Leaver Richard 7—8/2002
 Lešaja Ante 3/557, 9/2160
 Leys Colin 7—8/1992
 Limqueco Peter 7—8/1989
 Livada Svetozar 10/2394
 Lokin Branimir 10/2553

Ljubić-Lorger Mira 9/2129

MacFarlane Bruce 7—8/1989
 Majerski Zdenko 1—2/207
 Malenica Zoran 9/2148
 Mance Zdenko 7—8/1792
 Mandić Srna 11/2786
 Marić Vladimir 1—2/215
 Marković Ljubisav 10/2384
 Marković Petar 10/2451
 Mastruko Ivica 9/2124
 Mates Neven 9/2204
 Melčić Marko 1—2/160
 Meštrović Matko 6/1401
 Mijatović Antun 1—2/43, 128
 Milardović Anđelko 10/2593, 11/2819,
 12/3128
 Mileta Vlatko 1—2/67, 3/650, 11—2822
 Milić Vladimir A. 9/2311
 Milojević Aleksa 10/2445
 Milošević Nikša 1—2/373
 Mlivičević Ivica 9/2137

Nari Wolf-Dieter 10/2492
 Nešković Ratko 5/1237, 7—8/2034
 Nikolić Jovan 9/2113

Obradović Marija 5/1130
 Ogorelec Zvonimir 1—2/190

Paar Vladimir 1—2/55, 3/632
 Padjen Ivan 1—2/177, 257, 7—8/1875,
 12/2931
 Paić Žarko 1—2/403, 4/982, 6/1583, 10/2574
 Pastuović Nikola 3/723
 Pejović Danilo 12/3042

Perić Ivan 6/1406, 9/2146
 Petak Zdravko 4/994, 7—8/2032
 Petković Tomislav 1—2/120
 Petrić Marija 11/2687
 Petz Boris 11/2683
 Pirec Dušan 10/2422
 Pleterski Janko 4/787
 Pribičević Đorđe 1—2/348, 4/1011, 5/1264
 Prpić Ivan 5/1147, 12/2899
 Puhovski Žarko 12/2907
 Puljiz Vlado 10/2379
 Pusić Eugen 1—2/251, 12/2918, 3009
 Puškarić Mladen 3/648

Radović Nadežda 11/2869
 Ratković Milan 1—2/183
 Raunić Raul 1—2/232, 12/3102
 Relja Maja 1—2/85
 Remington Robin Alison 12/3082
 Ribič Vilim 7—8/1709
 Ribrtman-Augustin Dunja 6/1549
 Rodin Davor 1—2/236
 Rodin Siniša 1—2/439

Salečić Ivan 3/678
 Samardžić Radovan 9/2150
 Saunders Peter 4/849
 Silkavica Pere 11/2653
 Sikirica Milan 1—2/140
 Simić Jeremija 10/2433
 Simoniti Izток 4/1001
 Sinčić Dinko 1—2/173
 Skledar Nikola 6/1598
 Smith Sheila 7—8/1996
 Srića Velimir 1—2/61
 Stanković Đorđe 1—2/399
 Stanojević Miroslav 10/2579, 11/2832,
 12/3094
 Stipetić Vladimir 10/2374
 Stojanov Mladen 10/2414
 Stojčević Stanko 1—2/3
 Strpić Dag 1—2/24, 6/1320, 7—8/1841
 Sutić Vanja 3/664

Šimonović Ivan 12/3009
 Šimundža Diago 9/2139
 Šišul Nada 7—8/1769, 1852
 Štajner Rikard 3/615
 Šundov Zvonko 11/2845
 Šverko Branimir 11/2638

Tadić Dubravko 1—2/384
 Turek Otakar 9/2165

Unković Vitomir 9/2143

Vasović Vučina 5/1106
 Veljak Lino 10/2367, 11/2871
 Veselinov Dragan 10/2487
 Visković Nikola 7—8/1891, 9/2131, 12/2959
 Vljajić Gordana 7—8/1659

Vojnić Dragomir 3/620, 12/2974
Vojvodić Rade 1—2/444, 446
Vranicki Predrag 5/1072
Vrcan Srđan 9/2112, 2152
Vugrinec Slobodan 5/1229
Vugrinec-Hitrec Veronika 9/2329
Vujadinović Dragica 9/2341
Vujčić Vladimir 4/1007
Vukadinović Radovan 5/1037
Vušković Boris 9/2119

Yancey William L. 4/878

Zarić Siniša 6/1353
Zdunić Stjepan 3/608
Zec Miodrag 7—8/2039
Zović-Svoboda Zorka 6/1380, 7—8/1832
Zrinščak Siniša 3/715
Zvonarević Mladen 6/1427
Zuppa Ivana 12/3120

Žarić Slobodan 7—8/1686
Žarković Dragoje 12/2981
Žugić Zoran 3/736
Županov Josip 11/2629

KNJIŽARE

koje prodaju

naše teme

KULTURA

Beograd, Terazije 45

KOMUNIST

Beograd, Trg Marksa i Engelsa 9

MATICA SRPSKA

Beograd, Studentski trg 5

PROSVJETA

Knin, Maršala Tita 24

MLADINSKA KNJIGA

Ljubljana, Titova 3

IC KOMUNIST

Osijek, Bul. JNA 6

MLADOST

Pula, Trg Republike 3

MLADOST

Rijeka, Obradovićevo 6

Klub čitalaca KOMUNIST

Rijeka, Supilova 3

SVIETLOST

Sarajevo, Maršala Tito 54

KOMUNIST

Skopje

NAPRIJED

Split, Marulićeva 6

ZNANSTVENA KNJIŽARA — MLADOST

Split, Trg Preporoda 7

MLADOST

Split, Boškovićevo 30

ZNANSTVENA KNJIŽARA

Zagreb, Preradovićevo 2

MLADOST

Zagreb, Ilica 7

MLADOST

Zagreb, Ilica 30

MLADOST

Zagreb, Kvaternikov trg 12

PROSVJETA

Zagreb, Trg bratstva i jedinstva 5

NAPRIJED

Zagreb, Trg Republike 15
